

**UNIWERSYTET MARII CURIE SKŁODOWSKIEJ
W LUBLINIE**

Wydział Pedagogiki i Psychologii

mgr MAŁGORZATA OSIŃSKA

**Zasoby osobiste osób dorosłych
resocjalizowanych w warunkach wolnościowych**

**Rozprawa doktorska
przygotowana pod kierunkiem
dr hab. Anny Wojnarskiej, prof. UMCS**

LUBLIN 2020

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział I	
Resocjalizacja w warunkach wolnościowych– wybrane zagadnienia	15
1. Resocjalizacja – założenia teoretyczne i praktyczne	15
2. Nieprzystosowanie społeczne – przegląd wybranych definicji	25
3. Realizacja procesu resocjalizacji w warunkach kurateli sądowej	36
3.1 Kuratela sądowa – rys historyczny	36
3.2. Zadania kuratorów sądowych	41
3.3. Modele i metody oddziaływań resocjalizacyjnych w warunkach kurateli sądowej.....	44
4. Skuteczność oddziaływań resocjalizacyjnych i możliwości jej oceny	53
Rozdział II	
Zasoby osobiste osób pozostających pod dozorem kuratorów sądowych	61
1. Pojęcie zasobów	61
2. Przegląd wybranych koncepcji i teorii dotyczących stresu i zasobów osobistych .	66
2.1. Koncepcja homeostazy Waltera Cannona.....	67
2.2. Fizjologiczna teoria stresu Selye`go	68
2.3. Poznawczo-transakcyjna koncepcja stresu Richarda Lazarusa i Susan Folkman	70
2.4. Model salutogenezy Aarona Antonovsky`ego	72
2.5. Koncepcja pozytywnej orientacji Caprara	74
2.6. Założenia koncepcji resiliencji	75
2.7. Teoria zachowania zasobów S. E. Hobfolla.....	78
3. Zasoby osobiste ujęte w planie badawczym	84
3.1. Sytuacja rodzinna	85
3.2. Sytuacja socjoekonomiczna	86
3.3. Samoocena	89
3.4. Poczucie własnej skuteczności.....	93
3.5. Spostrzegane wsparcie społeczne	96
3.6. Sprężystość psychiczna.....	99
3.7. Strategie Radzenia sobie w sytuacjach trudnych	102
3.8. Religijne radzenie sobie z trudnymi sytuacjami	106
3.9. Poczucie umiejscowienia kontroli.....	108

3.10. Stan zdrowia i uzależnienia	111
4. Rola zasobów osobistych w pozytywnej readaptacji	112
Rozdział III	
Metodologiczne podstawy badań własnych	118
1. Cel i problematyka podjętych badań	118
2. Zmienne i wskaźniki.....	125
3. Metody, techniki i narzędzia zastosowane w badaniach własnych	128
4. Organizacja badań	136
5. Metody analizy statystycznej.....	139
6. Charakterystyka osób badanych	140
6.1. Zmienne demograficzne	140
6.2. Charakterystyka przestępczości.....	140
6.3. Sytuacja socjoekonomiczna.....	143
6.4. Sytuacja rodzinna	147
6.5. Sytuacja zdrowotna i uzależnienia	150
Rozdział IV	
Analiza wyników badań własnych	153
1. Poziom zasobów społecznych i podmiotowych osób pozostających pod dozorem kuratora sądowego	153
1.1 Poziom zasobów społecznych	154
1.2. Analiza zasobów podmiotowych badanych osób	161
2. Analiza zależności między zasobami podmiotowymi osób pozostających pod dozorem kuratora sądowego	192
3. Model predykcyjny skuteczności procesu resocjalizacji.....	207
4. Analiza struktury zasobów podmiotowych	209
4.1. Analiza struktury strategii radzenia sobie ze stresem.....	210
4.2. Analiza struktury zasobów podmiotowych	214
Rozdział V	
Dyskusja wyników, ograniczenia i perspektywy dalszych badań oraz wnioski dla praktyki resocjalizacyjnej.....	219
1. Dyskusja wyników	219
1.1. Różnice w poziomie zasobów społecznych między badanymi z grup o niskim, przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji.....	222

1.2. Różnice w poziomie zasobów podmiotowych między badanymi z grup o niskim, przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	225
1.3. Struktura zależności między zasobami podmiotowymi i skutecznością procesu resocjalizacji.....	239
1.4. Struktura zasobów podmiotowych skazanych pozostających pod dozorem kuratorów sądowych	246
2. Ograniczenia i perspektywy dalszych badań	248
3. Wnioski dla praktyki resocjalizacyjnej	251
4. Zakończenie	256
Literatura.....	258
Spis tabel.....	289
Spis wykresów	292
Spis schematów.....	293
ANEKS	294

Wykaz użytych skrótów

Kk – kodeks karny

Kkw – kodeks karny wykonawczy

KSS – kuratorska służba sądowa

NP – nieprzystosowanie społeczne

NSR – niski poziom skuteczności procesu resocjalizacji

PSR – przeciętny poziom skuteczności procesu resocjalizacji

Upn – Ustawa z dnia 26 października 1982r. o postępowaniu w sprawach nieletnich
(Dz. U. 1982 Nr 35 poz. 228)

Usp – Ustawa z dnia 27 lipca 2001r. Prawo o ustroju sądów powszechnych
(Dz. U. 2001 Nr. 98 poz. 1070)

ustawa o kuratorach sądowych - Ustawa z dnia 27 lipca 2001r. o kuratorach sądowych
(Dz. U. 2001 Nr 98, poz. 1071 ze zm.)

WSR – wysoki poziom skuteczności resocjalizacji

Wstęp

Na przełomie ostatnich kilkudziesięciu lat obserwowano szereg przeobrażeń o charakterze ustrojowym, gospodarczym oraz społeczno-kulturowym, w konsekwencji, których doszło do pojawienia się zjawisk społecznych o charakterze zarówno pozytywnym, takich jak rozwój instytucji demokratycznych, modernizacja gospodarki, demokratyzacja życia publicznego, czy zwiększenie szans rozwoju jednostek, jak i negatywnym, przejawiających się w kryzysach polityczno-ekonomicznych, a także dotyczących instytucje kulturalne i oświatowe (Mieszalska, 1996). Negatywne konsekwencje przemian przyczyniły się do pogłębienia nierówności społecznych głównie w sferach dotyczących umiejętności przystosowania się do dynamicznych zmian, co wyraźnie obserwuje się w zaburzeniach układów rodzinnych, zagrożeniu bezrobociem, dewaluacji wartości i nierównym dostępie do dóbr, które dzięki dynamicznym przemianom miały stać się udziałem wszystkich (Kawula, 2000). Wskazane procesy przyczyniły się do podziału społeczeństwa na osoby, które potrafią przystosować się do nowej rzeczywistości oraz na te, które w wyniku zagubienia, frustracji, poczucia bezradności, a także braku właściwych wzorców i wsparcia społecznego nie potrafią się do niej zaadaptować w wystarczającym stopniu. Wyniki wielu badań wskazują, że brak umiejętności dostosowania się prowadzi do zwiększenia liczby i rozmiarów, a także powstania nowych form zjawisk postrzeganych, jako patologie społeczne (Dobieszewski, 2004), co z kolei pociągnęło za sobą konieczność reakcji państwa w postaci powołania instytucji zajmujących się osobami przejawiającymi różnego rodzaju formy nieprzystosowania społecznego, w tym przestępczości. Oprócz kary pozbawienia wolności, której celem była odpłata za wyrządzone krzywdy i przywrócenie ładu społecznego, pojawiły się inne formy karania sprawców przestępstw, którym przyświecała idea poprawy jednostki nieprzystosowanej społecznie. Alternatywą dla środków izolacyjnych stało się dawanie skazanym szansy pozostania na wolności pod dozorem, w trakcie którego podejmuje się oddziaływania resocjalizacyjne, służące zarówno osiągnięciu celów kary, jak i wywołaniu zmian skutkujących prawidłowym funkcjonowaniem społecznym skazanego.

Resocjalizacja stanowi odmianę procesu wychowawczego składającego się z szeregu zaplanowanych czynności, którego celem jest ponowne włączenie jednostki nieprzystosowanej do struktur społecznych. W rezultacie zaplanowanego

i ukierunkowanego procesu wprowadzania zmian powinna się ona stać osobą samodzielną, twórczą i uspołecznioną oraz zdolną do właściwego pełnienia ról i funkcjonowania w zgodzie z obowiązującymi normami (Kalinowski, 2007). Skutkiem podejmowanych w ten sposób działań powinno być osiągnięcie zamierzeń (skuteczność), co najprościej można opisać, jako relację uzyskanych rezultatów do poniesionych nakładów (Siemionow, 2014).

Proces resocjalizacji osób nieprzystosowanych społecznie jest problematyką systematycznie podejmowaną w badaniach naukowych, szczególnie w kontekście pytań o jego skuteczność, rozumianą często, jako zahamowanie zachowań przestępczych. Wielu autorów (Bałandynowicz, 2007; Nowak, 2009-2010; Niewiadomska, Chwaszcz, 2010; Opora, 2010; 2011; 2012; Bębas, 2014,) wskazuje, że określenie poziomu i stopnia efektywności procesu resocjalizacji następuje z wieloma trudnościami, co wynika z przyjmowania różnorodnych kryteriów jej oceny. Najczęściej przyjmowanym wskaźnikiem jest powrotność do przestępstwa, co z kolei prowadzi do koncentracji na poprawie ściśle jurydycznej, będącej z pedagogicznego punktu widzenia zmianą niewystarczającą. Badacze tej problematyki (Niewiadomska, 2007a; Niewiadomska, Chwaszcz, 2010; Opora, 2011; Bałandynowicz, 2011, 2015), wskazują na potrzebę ustalenia kryterium poprawy pedagogicznej, obejmującej szeroki zakres aspektów funkcjonowania jednostki, połączony z przemianą moralną. Zwracają też uwagę, że wskaźnik poprawy jurydycznej jest trudny do oceny z uwagi na szereg dodatkowych czynników dotyczących podopiecznego i jego środowiska życia (Opora, 2011). Powrotność do przestępstwa nie musi wynikać z nieskuteczności podejmowanych oddziaływań resocjalizacyjnych, ale może być następstwem sytuacji życiowej podopiecznego, której nie udało się zmienić. Może mieć ona też swoje źródło w realnym braku możliwości przezwyciężenia przez jednostkę trudności, które są jej udziałem, w konsekwencji, czego, mimo wdrożenia intensywnych oddziaływań, nie ma możliwości zrównoważenia negatywnego wpływu najbliższego otoczenia podopiecznego oraz czynników osobistych tkwiących w nim samym (Jedynak, 2008).

Podobnie o celach resocjalizacji - w kontekście oczekiwanych rezultatów - wypowiada się M. Machel (2003), który odnosząc się do oddziaływań podejmowanych wobec więźniów wskazuje na dwa cele działalności resocjalizacyjnej: minimum i maksimum. o osiągnięciu celu minimum możemy mówić w sytuacji, gdy osoba opuszczająca zakład karny posiada umiejętność funkcjonowania na wolności w zgodzie z obowiązującym porządkiem prawnym, co wiąże się głównie z unikaniem sytuacji

sprzyjających ponownemu przekroczeniu norm i powstrzymaniem od popełniania przestępstw. Natomiast cel maksimum dotyczy zaistnienia zmian w sferze osobowości, które pozytywnie regulują zachowanie człowieka i dają szansę zgodnego funkcjonowania w środowisku społecznym. Osiągnięcie celu maksimum ma związek z wewnętrznym przekonaniem skazanego o bezsensowności naruszania norm społeczno-prawnych i ponownym właściwym przystosowaniem społecznym. W takim podejściu wskaźnik stopnia skuteczności oddziaływań resocjalizacyjnych zawiera się między celem minimum (poprawą tylko jurydyczną), a celem maksimum (poprawą moralną). Wśród najczęściej stosowanych wskaźników celu maksimum wyróżnia się takie aspekty jak: wykonywanie pracy zawodowej, właściwe wykonywanie ról i obowiązków rodzinnych, posiadanie mieszkania, uzupełnianie braków w wykształceniu i zdobycie kwalifikacji zawodowych, realizowanie zainteresowań, konstruktywne spędzanie czasu wolnego, utrzymywanie relacji z osobami spoza środowiska kryminogennego, niestosowanie przemocy, podjęcie terapii odwykowej i rezygnacja z picia alkoholu, czy zażywania substancji psychoaktywnych (Niewiadomska, 2007a; Opora, 2011).

Realizacja celów maksimum resocjalizacji, opartych na kryterium pedagogicznym, wymaga, oprócz diagnozy czynników patologicznych, rozpoznania potencjałów i zasobów osobistych osób nieprzystosowanych społecznie. Zasoby stanowią kapitał adaptacyjny, który można rozumieć, jako umiejętności i cechy osoby, które są niezbędne do przetrwania i poprawy, jakości życia. Umożliwiają one skuteczne radzenie sobie z trudnymi sytuacjami, wpływają na regulację i kontrolę zachowania, sprzyjają pozytywnej adaptacji oraz pełnią funkcję ochronną (Juczyński, 2009). Natomiast deficyty w zakresie potencjału osobistego lub brak umiejętności jego wykorzystania mogą sprzyjać rozwojowi i pogłębianiu się nieprzystosowania jednostki do warunków życia oraz skutkować brakiem odporności na zdarzenia postrzegane, jako trudne, w konsekwencji, czego może dochodzić do utraty kapitału, bądź zaniechania jego rozwoju w obawie przed kolejną stratą (Hobfoll, 2006) i skutkować podejmowaniem niewłaściwych czynności zaradczych przez jednostkę. Coraz częściej w resocjalizacji osób nieprzystosowanych społecznie akcentuje się potrzebę wykorzystywania wszystkiego, co jest w nich dobre i pozytywne, nie koncentrując się nadmiernie na charakterze popełnionych czynów (Bałandynowicz, 2012). Osiągnięcie poprawy moralnej, będącej celem maksimum, jest warunkowane rozpoznaniem i pomiarem poziomu zasobów osobistych, które mają regulacyjny wpływ na

zachowanie człowieka i jego przystosowanie, a następnie oparcie na nich planu oddziaływań resocjalizacyjnych, które dzięki temu będą odpowiednio ukierunkowane i zindywidualizowane (Bonta, 2007; Bosker, Witteman, Hermanns, 2013).

Działalność resocjalizacyjna, która koncentruje się na czynnikach tkwiących w jednostce i jej środowisku, wpisuje się w nurt resocjalizacji pozytywnej, ukierunkowanej na kreowanie jednostki świadomej swoich potrzeb i aktywnie zaangażowanej w proces wprowadzania zmian, a nie jedynie się im poddającej (Konopczyński, 2009; Wysocka, 2019). Takie rozumienie resocjalizacji stało się punktem wyjścia zaprezentowanych w niniejszym opracowaniu badań. Skoncentrowano się na gruntownym rozpoznaniu potencjału osobistego osób pozostających pod dozorem kuratorów sądowych oraz podjęto próbę oszacowania poziomu skuteczności procesu resocjalizacji. Z uwagi na zakres podejmowanej tematyki, wielość, często rozbieżnych poglądów, dotyczących rozumienia procesu resocjalizacji i nieprzystosowania społecznego oraz skuteczności oddziaływań, niniejsza praca jest jedynie fragmentem tej rzeczywistości. Mimo braku możliwości rozpoznania całości, warto wskazać, iż przeprowadzone analizy wypełniają lukę w badaniach dotyczących skazanych, gdyż zostały przeprowadzone wobec osób pozostających na wolności, a nie jak w dotychczasowych eksploracjach, wobec osadzonych. Stosunkowo rzadko można znaleźć w literaturze, szczególnie polskiej, takie badania, co wynika z trudności w dotarciu do grupy. Ponadto możliwość zapoznania się z dokumentacją dozoru oraz uzyskanie opinii kuratorów umożliwiły pozyskanie danych, do których dostęp jest wyjątkowo utrudniony, a często dla badacza spoza kuratorskiego grona niemożliwy, co jest spowodowane przepisami o ochronie danych osobowych.

Celem niniejszego opracowania jest zwrócenie uwagi na znaczenie zasobów osobistych w powtórnej socjalizacji osób skazanych pozostających pod dozorem oraz możliwości wykorzystania wiedzy dotyczącej potencjału skazanych w praktyce resocjalizacyjnej. Przyjęta struktura pracy odzwierciedla strategię poszukiwań i zamierzeń badawczych. Dwa pierwsze rozdziały są teoretycznym wprowadzeniem do analizowanej problematyki, a pozostałe w głównej mierze sprawozdaniem z przeprowadzonych badań.

W rozdziale pierwszym podjęto się próby dokonania przeglądu i usystematyzowania wiedzy dotyczącej procesu resocjalizacji oraz ściśle z nim związanego nieprzystosowania społecznego. Omówiono także zakres działalności kuratorskiej służby sądowej z uwzględnieniem zakresu ustawowych obowiązków oraz

metod pracy w ramach dozoru. Przybliżona została także tematyka skuteczności procesu resocjalizacji oraz możliwości dokonywania jej obiektywnej oceny. W rozdziale drugim omówiono problematykę zasobów osobistych oraz powiązanych z nimi wybranych koncepcji stresu i radzenia sobie z trudnymi sytuacjami. Omówione zostały zasoby ujęte w planie badawczym oraz znaczenie potencjału osobistego w readaptacji społecznej.

W rozdziale trzecim zaprezentowano metodologiczne podstawy przeprowadzonych badań własnych, wraz z uzasadnieniem doboru grupy i narzędzi badawczych. Przedstawiono model badań wraz ze zmiennymi i wskaźnikami oraz dokonano charakterystyki badanych pod kątem wybranych cech, a także przedstawiono uzasadnienie dokonanego podziału na grupy. Z kolei w rozdziale czwartym zaprezentowano analizę uzyskanych wyników oraz odniesiono się do hipotez badawczych, które w znacznej mierze zostały potwierdzone. Warto wskazać, że dokonano też analizy struktury zasobów podmiotowych badanych, co jest innowacyjnym podejściem do badań wskazanego obszaru i pozwoliło na jego pogłębienie. Przeprowadzono także dyskusję wyników, uwzględniono ograniczenia przeprowadzonych eksploracji oraz perspektywy dalszych badań. Wskazana problematyka została przedstawiona w rozdziale piątym, który został uzupełniony o zalecenia dla praktyki resocjalizacyjnej, będące efektem poczynionych konkluzji badawczych. Przeprowadzone badania pozwoliły na uzyskanie odpowiedzi na pytania zawarte w problemach badawczych, co jest cennym wkładem w wiedzę dotyczącą zasobów osobistych osób pozostających pod dozorem oraz legły u podstaw sformułowania kolejnych pytań i określenia obszarów wartych analiz.

Rozdział I

Resocjalizacja w warunkach wolnościowych

– wybrane zagadnienia

1. Resocjalizacja – założenia teoretyczne i praktyczne

Resocjalizacja osób naruszających normy obyczajowe i prawne, żyjących na marginesie społeczeństwa i nie uczestniczących w życiu społecznym, pozostaje w kręgu zainteresowań wielu dyscyplin naukowych. Związane jest to z dwiema płaszczyznami funkcjonowania osób niedostosowanych społecznie. Pierwsza dotyczy wymiaru ogólnego, wynika z potrzeby ochrony systemu społecznego, jego zasad oraz norm i pozostaje w silnym związku z przyjętą polityką karną państwa. Druga płaszczyzna, wywodząca się z nauk społecznych, a w szczególności z pedagogiki, psychologii, socjologii oraz kryminologii, dotyczy jednostki, jako indywidualności i jej możliwości funkcjonowania w społeczeństwie.

Termin „resocjalizacja” pojawił się na przełomie XIX i XXw. w wyniku wpływu koncepcji pozytywistycznych na nauki prawne. Do tego czasu poprawa przestępcy kojarzona była głównie z surowym i dotkliwym karaniem, które miało być odwetem społeczeństwa i jednocześnie skłonić go do zaprzestania naruszania norm (Urban, 2007a). Zmiana uwidoczniła się głównie w podejściu do przyczyn popełniania przestępstw i przyjęcia, że wynikają one z uwarunkowań biologicznych i społecznych. W konsekwencji założenia, że naruszanie norm nie wynika tylko z wyboru jednostki, ale jest determinowane przez czynniki zależne i niezależne od niej, uznano, iż w wyniku podjęcia odpowiednich oddziaływań można doprowadzić do wyzbycia się przez jednostkę jej predyspozycji do naruszania zasad (Waligóra, 1985).

W opracowaniach dotyczących problematyki nieprzystosowania społecznego można odnaleźć propozycje rozmaitych sposobów oddziaływań określanych, jako resocjalizujące. Dotyczą one zarówno jednostek jak i całych grup, żyjących w sprzeczności z obowiązującym porządkiem społeczno-prawnym lub zagrożonych wykluczeniem. Wskazane propozycje, bądź także zalecenia, często opierają się na odmiennych założeniach teoretycznych lub też wywodzą się wprost z utrwalonej

praktyki. Mnogość ujęć sprawia, że resocjalizacja jest definiowana na wiele różnych sposobów. Według Czesława Czapówa (1971), prekursora polskiej pedagogiki resocjalizacyjnej, przypomina ona proces zdrowienia i rekonwalescencji polegający na wewnętrznej przemianie człowieka. Proces resocjalizacji nazywał on też nawróceniem, doceniając w nim rolę jednostki, jako autonomicznego podmiotu, ale podkreślając też rolę wychowawcy i jakości relacji między nim a wychowankiem. Czapów uważał, że resocjalizacja nie sprowadza się tylko do korygowania niewłaściwej socjalizacji, ale postrzegał ją jako szerszą działalność, obejmującą swoim zakresem także opiekę resocjalizacyjną, skoncentrowaną na zaspokajaniu potrzeb wychowanka oraz wychowanie resocjalizujące, polegające głównie na kształtowaniu mechanizmów samokontroli oraz terapię zaburzeń (Pytka, 2007a).

Z kolei Lesław Pytka (2005, 2007b), mówiąc o resocjalizacji, odnosi się do wychowania resocjalizującego, które rozumie, jako oddziaływanie na wychowanka w sposób intencjonalny za pomocą odpowiednich komunikatów i bodźców ukierunkowanych na uzyskanie określonych zachowań i cech osobowych, zgodnych z aprobowanymi w danej społeczności normami. W zależności od stopnia nieprzystosowania społecznego oraz jego przejawów należy określać poziomy i zakresy wychowania resocjalizującego. L. Pytka postulował potrzebę pełnej diagnozy nieprzystosowania, co umożliwi podjęcie właściwych oddziaływań. W oparciu o analizę założeń teoretycznych i rezultatów badań stwierdził, że nie ma jednego właściwego modelu resocjalizacji i nawiązując do diagnozy i metodyki postępowania zaproponował trzy modele resocjalizacji: behawioralny, interakcyjny i wielodyscyplinarny (Pytka, 2005).

W modelu behawioralnym w polu zainteresowań pozostają tylko obserwowalne zachowania jednostki odbiegające od przyjętych w społeczności norm, z pominięciem psychologicznych mechanizmów regulacyjnych czy sposobów pełnienia ról. Resocjalizacja w modelu behawioralnym ogranicza się do eliminacji tych zachowań poprzez ich wygaszanie lub zapominanie. W modelu interakcyjnym obserwuje się zaburzenia w zakresie rozwoju psychospołecznego jednostki powiązanego z nieprawidłową interakcją ze środowiskiem społecznym. Postępowanie resocjalizujące będzie ukierunkowane na modyfikację postaw antyspołecznych i mechanizmy je regulujące. Nieprzystosowanie w modelu wielodyscyplinarnym jest analizowane z perspektywy zarówno psychologicznych mechanizmów regulacji, jak również zaburzeń w zachowaniu i pełnieniu ról społecznych i relacji z innymi. w modelu tym

proces resocjalizacji należy ukierunkować na wszystkie zdiagnozowane aspekty, włącznie z oceną szkodliwości społecznej stopnia nieprzystosowania jednostki i zakresu możliwych interwencji wychowawczych (Pytka, 2005).

Podawane przez innych autorów definicje resocjalizacji z reguły nawiązują do tych wymienionych powyżej. Przykładowo według S. Sobczaka (2007) resocjalizacja jest zespołem czynności podejmowanych nieustannie w celu osiągnięcia zaplanowanego skutku, którym jest optymalny rozwój jednostki w wymiarze zarówno fizycznym (zdrowie, rozwój fizyczny), jak i psychicznym (dojrzałość emocjonalna, osobowość, indywidualne poznanie, postawy prospołeczne). Z kolei M. Kalinowski (2007) mówiąc o resocjalizacji, podobnie jak L. Pytka, podkreśla, że jest to odmiana procesu wychowawczego w wyniku, którego jednostka wadliwie przystosowana ma stać się na powrót jednostką uspołecznioną, samodzielną i twórczą.

Przykładem nieco innego podejścia do postępowania resocjalizującego jest, spotykane w opracowaniach dotyczących resocjalizacji penitencjarnej, nawiązanie do jej celów, które powinny ukierunkowywać podejmowane oddziaływania. H. Machel (2003) w swoich pracach pisał o celu minimum i maksimum resocjalizacji penitencjarnej. Cel minimum to stan osobowości, który umożliwi więźniowi po opuszczeniu zakładu karnego funkcjonowanie w społeczeństwie zgodne z obowiązującymi normami poprzez powstrzymanie się od popełniania przestępstw. Natomiast cel maksimum wykracza poza poprawę czysto jurydyczną i odnosi się do takiego stopnia przemiany moralnej, kiedy jednostka nie popełnia przestępstwa gdyż utożsamia się z wartościami moralnymi istotnymi ze społecznego punktu widzenia i postrzega je, jako ważne. O resocjalizacji w kontekście poprawy moralnej, a nie tylko jurydycznej, wspomina także I. Niewiadomska (2007a), która analizując wpływ czynników osobowościowych na efektywność kary pozbawienia wolności, wyraziła przekonanie, że tylko głęboka przemiana moralna przestępcy gwarantuje przerwanie dotychczasowego sposobu funkcjonowania.

Proces resocjalizacji, przebiegający w określonej „rzeczywistości wychowawczej”, posiada konkretne strategie i procedury postępowania, zależne od specyfiki zdiagnozowanych nieprawidłowości w przystosowaniu społecznym, przebiegu procesów skutkujących ukształtowaniem się antyspołecznych postaw oraz przyjętej koncepcji teoretycznej w wyjaśnianiu nieprzystosowania społecznego (Kalinowski, 2007). Struktura procesu resocjalizacji wyznaczana jest przez cele, które mają być realizowane i w zależności od nich może przebiegać w ramach trzech

rodzajów oddziaływań. Pierwsze to oddziaływania etiotropowo-reedukacyjne, koncentrujące się na usuwaniu lub ograniczaniu wpływu endo- i egzogennych przyczyn nieprzystosowania społecznego. Kolejne - oddziaływania ergotropowo-reedukujące – polegają na przekształcaniu postaw aspołecznych poprzez kształtowanie mechanizmów kontroli wewnętrznej i motywacji oraz przekształcanie poznawczo-emocjonalnego sposobu postrzegania. Trzeci typ oddziaływań – semiotropowo-reedukujące – wiąże się z oddziaływaniami ukierunkowanymi na czynniki środowiskowe (Han-Ilgiewicz, 1961; Czapów, 1978; Pytko, 2000; Kalinowski, 2007).

Proces resocjalizacji wpisuje się w działalność o charakterze wychowawczym, opiekuńczym i psychoterapeutycznym (Pytko, 2005; Kalinowski, 2007) i jako taki podlega określonym zasadom. Do podstawowych zasad wychowania resocjalizującego zaliczyć można zasadę wszechstronnego rozwoju osobowości wychowanka oraz zasadę reedukacji. Pierwsza z wymienionych zasad określa kierunek oraz cel podejmowanych oddziaływań, które powinny koncentrować się na wszechstronnym rozwoju jednostki w wymiarze intelektualnym, emocjonalnym oraz społeczno-kulturowym, co umożliwi jej właściwe, akceptowane przez społeczeństwo i jednostkę, pełnienie ról (Kalinowski, 2007). Kolejna zasada – reedukacji - odnosi się do mechanizmów ponownego wyuczenia się pożądanym zachowań bądź oduczenia tych, które pozostają w sprzeczności z normami przyjętymi w społeczności. Zgodnie z tą zasadą czynności wcześniej wyuczone przez jednostkę mogą ulec modyfikacji bądź eliminacji w rezultacie wygaszania i zapominania (Pytko, 2005).

Niezmiernie istotna w procesie resocjalizacji jest działalność opiekuńcza, której zasadniczym celem jest stabilizacja w zakresie zaspokojenia potrzeb (Bałandynowicz, 2007) zarówno pierwszego, jak i drugiego rzędu, a w konsekwencji tego pomoc w stworzeniu materialnych warunków życia oraz nauczenie wychowanka umiejętności pozyskiwania ich w sposób akceptowany społecznie. Podejmowanie oddziaływań o charakterze opiekuńczym wiąże się z koniecznością respektowania następujących zasad (Pytko, 2005; Kalinowski, 2007):

1. Wszechstronnej i perspektywicznej opieki – odnosi się do wskazywania podopiecznemu możliwości zaspokajania jego potrzeb;
2. Wymagań – odnosi się do relacji podopiecznego z innymi ludźmi i uwzględniania interesów innych, a nie tylko własnych;
3. Indywidualizacji – dostosowania oddziaływań do indywidualnych potrzeb podopiecznego;

4. Kompleksowego traktowania wychowanka – opieka powinna obejmować wszystkie sfery funkcjonowania: psychologiczną, socjalną i pedagogiczną.

Ostatnim wymienionym typem działalności resocjalizującej jest psychoterapia, zaliczana do tzw. antropotechniki wychowania resocjalizującego i realizowana w ramach trzech możliwych technik: indywidualnej, grupowej i środowiskowej (Kalinowski, 2007). Zdaniem L. Pytki (2005) jest to bardzo trudna, bo wymagająca specjalistycznych umiejętności ze strony osoby prowadzącej, ale też bardzo efektywna metoda prowadzenia procesu resocjalizacji. Wykorzystując psychoterapię resocjalizującą należy kierować się dwiema głównymi zasadami: zasadą respektowania wyrażającą się w tolerancyjnym stosunku do podopiecznego oraz zasadą akceptowania dotyczącą powstrzymywania się od oceny podopiecznego i „przyjmowania” go takim, jaki jest, niezależnie od stopnia jego nieprzystosowania i rodzaju czynów, jakich się dopuścił (Kalinowski, 2007).

Resocjalizacja, jako proces zmierzający do wszechstronnego rozwoju i przemiany jednostki, mający na celu jej prawidłowe, zgodne z obowiązującym porządkiem społeczno-prawnym funkcjonowanie w wymiarze zarówno indywidualnym, jak i społecznym, jest uwarunkowana doświadczeniami oraz podbudową teoretyczną, pochodzącą z różnych dziedzin nauki. Należy mieć świadomość, że pedagogika resocjalizacyjna, jako dyscyplina naukowa ukonstytuowała się w Polsce w połowie XX w na bazie pedagogiki specjalnej. Wcześniejszy okres analiz problematyki z zakresu resocjalizacji pozostawał w obszarze innych nauk głównie psychologii, socjologii i prawa gdzie formułowano podstawy teoretyczne obserwowanych zjawisk (Urban, 2007a). Współcześnie podbudowę teoretyczną resocjalizacji stanowią koncepcje i teorie wywodzące się z różnych nurtów. Wśród najistotniejszych wymienić można koncepcje: behawioralne, psychodynamiczne, poznawcze, interakcyjne oraz wielodyscyplinarne (Pytki, 2005; Konopczyński, 2009; Kieszowska, 2012), a ich wpływ znajduje odzwierciedlenie w warstwie teoretycznej oraz metodycznej.

Koncepcje behawioralne (przedstawiciele: Pawłow, Thorndike, Skinner, Watson, Hull) postrzegają człowieka, jako jednostkę, która w toku swojego rozwoju uczy się określonych zachowań i sposobów reakcji w oparciu o wzmocnienia psychologiczne. Zdaniem behawiorystów procesy psychiczne nie odgrywają znaczącej roli w kontroli zachowania, a człowiek kształtuje sposoby reagowania w wyniku społecznego uczenia się. Człowiek jest postrzegany, jako układ zewnątrzsterowny, a jego zachowanie można kontrolować i modyfikować przy wykorzystaniu

odpowiednich wzmocnień (Kozielecki, 2000). W myśl teorii behawioralnej większość zachowań ludzkich jest nabyta w toku uczenia się i może zostać zmieniona poprzez wyuczenie nowego, które zastąpi dotychczasowy sposób reagowania. Resocjalizacja będzie polegała na odpowiednim doborze wzmocnień pozytywnych i negatywnych, które umożliwią wyuczenie zachowania pożądanego ze społecznego punktu widzenia i jednocześnie spowodują wygaszenie zachowań nieaprobowanych społecznie (Pospiszyl, 1976; Ambrozik, 2013b;). Terapia behawioralna w resocjalizacji miała koncentrować się na wyrównywaniu braków w zachowaniu, eliminacji negatywnych cech zachowania oraz służyć wzmocnieniu kontroli zachowania. Ujmowana w ten sposób resocjalizacja była realizowana poprzez różnego rodzaju treningi psychologiczne, często w warunkach instytucjonalnych, gdzie wykorzystywano ekonomię punktową, jako system oceny postępów resocjalizacyjnych (Pospiszyl, 1998). Podejście behawioralne realizowane w warunkach instytucjonalnych, ściśle powiązane ze zmianą konkretnych sposobów reagowania i ukierunkowane na zewnętrzne przejawy nieprzystosowania społecznego, nie skutkowało trwałymi efektami w funkcjonowaniu jednostki w warunkach wolnościowych, gdzie nie była ona poddawana systemowi pozytywnych i negatywnych wzmocnień. Skłoniło to badaczy do poszukiwania innych sposobów rozumienia człowieka i jego zachowania.

Wywodzące się z psychoanalizy Freuda koncepcje psychodynamiczne (przedstawiciele: Freud, Jung, Adler, Erikson, Horney, Sullivan, Fromm) zakładają istnienie wewnętrznych, z reguły nieuświadomionych popędów, które kierują ludzkim zachowaniem. Między popędami często dochodzi do konfliktów, których człowiek nie jest w stanie samodzielnie rozwiązać. Zgodnie z koncepcją Z. Freuda w strukturze osobowości człowieka istnieją trzy struktury: id (podświadomość), ego (świadomość) i super-ego (nadświadomość). Struktura id, odpowiadająca za zaspokajanie podstawowych potrzeb, jest przeciwstawna wobec super-ego, które pełni rolę surowego cenzora ludzkich działań (Pospiszyl, 1998). Ego natomiast pełni rolę regulatora osobowości i jego zadaniem jest łagodzenie konfliktów powstałych w wyniku ścierania się instynktownego, popędowego id z będącym w opozycji super-ego. Powstające w wyniku sprzecznych interesów id i super-ego konflikty, przy słabo rozwiniętym ego, mogą prowadzić do zaburzeń w zachowaniu. Zmiana zachowania jest możliwa dzięki psychoterapii, której zadaniem jest pomoc w rozwiązywaniu konfliktów (Kozielecki, 2000). W praktyce resocjalizacyjnej korzysta się z różnych form psychoterapii (indywidualna, grupowa, psychodrama). Warto jednak wspomnieć, że podejście to jest

poddawane częstej krytyce z uwagi na znaczącą trudność w osiągnięciu zamierzonych efektów. Zdaniem K. Pospiszyla (1998) i H. Machela (2001) wynika to ze specyfiki samej formy pracy, jaką jest psychoterapia oraz braku odpowiedniej motywacji wewnętrznej do zmiany, co jest obserwowane w przypadku jednostek z zaburzeniami w sferze osobowościowej i psychopatycznych.

Inaczej funkcjonowanie człowieka ujmują koncepcje poznawcze, według których człowiek jest układem, który przetwarza informacje. Jego zachowanie jest zależne zarówno od treści płynących na bieżąco ze świata, jak również informacji i doświadczeń, które dotarły we wcześniejszym okresie, zostały zakodowane w pamięci trwałej oraz przetworzone i są elementem tak zwanych struktur poznawczych. Teoria poznawcza zakłada, że człowiek jest samodzielny i twórczy oraz może się zmieniać, szczególnie pod wpływem ukierunkowanych oddziaływań wychowawczych (Machel, 2001). W oparciu o własne doświadczenia i nadawane im znaczenie jednostka tworzy nieświadomie trwałe struktury poznawcze, przez pryzmat, których postrzega i definiuje otaczającą ją rzeczywistość. Zaburzenia w zachowaniu powstają w wyniku nieprawidłowości w strukturach poznawczych, które są efektem niewłaściwej interpretacji przeżywanych przez jednostkę doświadczeń. Wskazany sposób interpretacji często jest wymuszony warunkami życia i służy minimalizowaniu cierpienia, natomiast utrwalony w życiu dorosłym może być źródłem nieprzystosowania (Alford, Beck, 2005). Postępowanie resocjalizujące powinno być ukierunkowane na restrukturyzację struktur poznawczych, polegającą na identyfikacji zniekształceń i ich korekcji, co należy realizować przy wykorzystaniu naśladownictwa, wzmocnień pozytywnych i wygaszania (Mudrecka, 2015).

Koncepcje poznawcze w swoim podejściu do indeterminizmu ludzkich zachowań oraz znaczenia wzorów myślenia zbliżają się do paradygmatu dwudziestowiecznej socjologii, jakim jest interakcjonizm symboliczny. Wywodzi się on z chicagowskiej szkoły socjologii i psychologii społecznej, na którego obecny kształt największy wpływ wywarły prace amerykańskiego psychologa społecznego George'a H. Meada (Hałas, 2006; Urban, 2007d). Zgodnie z założeniami interakcjonizmu symbolicznego zachowania ludzkie nie są wynikiem prostego oddziaływania określonych czynników. Decydującą rolę odgrywa podmiot, który jest twórcą znaczeń przetwarzającym informacje, uczącym się oraz analizującym nowe i przeżyte sytuacje społeczne i doświadczenia. W konsekwencji tych procesów jego reakcje, zarówno na płaszczyźnie behawioralnej, emocjonalnej, jak i poznawczej są warunkowane

biograficznie, kontekstowo oraz sytuacyjnie. Jednostka w toku trwania swojego życia pod postacią schematów interpretacyjnych buduje własne zasoby wiedzy, dzięki którym jej zachowanie jest powtarzalne i przewidywalne. Automatyzm nawyków, które w znacznej mierze kształtują funkcjonowanie człowieka, jest wtórny w stosunku do poznawczej aktywności człowieka, która daje początek zachowaniom, przekształcanym z czasem w nawyki (Bernasiewicz, 2011a). Oprócz aktywnego udziału jednostki w kształtowaniu się jej człowieczeństwa, zasadniczą rolę odgrywają interakcje społeczne z innymi ludźmi zachodzące w procesie komunikowania się przy pomocy gestów znaczących, czyli takich, które wykraczają poza odruchy bezwarunkowe i odnoszą się do reakcji już zaistniałych, uświadomionych i odpowiednio zinterpretowanych. Umożliwia to jednostce prawidłowy odbiór znaczeń nadawanych gestom o symbolicznym charakterze przez innych oraz przekazanie własnych, zrozumiałych dla innych, znaczeń (Urban, 2007d).

Zakładając, że ludzie najpierw doświadczają obiektów społecznych, następnie nadają im znaczenia, które warunkują ich sposób postępowania wobec nich w przyszłości sprawia, że zachowanie człowieka może podlegać modyfikacjom. Wskazane zmiany mogą zostać wywołane albo w wyniku stworzenia nowych doświadczeń, które będą źródłem nowych/innych znaczeń albo w konsekwencji pedagogicznych oddziaływań, zmierzających do redefiniowania doświadczeń, zmiany w zakresie schematów poznawczych i zasobów wiedzy jednostki, co można implementować do oddziaływań resocjalizacyjnych (Urban, 2007d; Bernasiewicz, 2011b).

Z kolei na gruncie teorii interakcyjnych, które aktualnie w powiązaniu z interakcjonizmem symbolicznym stają się w pedagogice resocjalizacyjnej coraz bardziej znaczące, przystosowanie społeczne człowieka jest postrzegane przez pryzmat jego funkcjonowania w środowisku w relacjach z innymi jednostkami (interakcjach) oraz w relacji z samym sobą. Zgodnie z teoriami interakcyjnymi człowiek jest istotą stale funkcjonującą w relacjach społecznych, a zatem jego zachowanie należy rozpatrywać przez pryzmat pełnionych przez niego ról. To role społeczne narzucają jednostce konkretne (prospołeczne, aspołeczne) sposoby zachowania (Konopczyński, 2007).

Jedną z teorii interakcyjnych jest salutogenetyczna koncepcja stresu Antonovskiego (Antonowski, 1995), opierająca się na założeniu, że człowiek jest stale narażony na trudności, które ulegają przeobrażeniom. W procesie utrzymania przez

jednostkę zdrowia istotną rolę odgrywają jej zasoby podmiotowe i środowiskowe. Cały model obejmuje źródła stresu, interakcje jednostki z otoczeniem, w którym ona żyje oraz zasoby odpornościowe i koherencję. Zasoby odpornościowe (odporność fizyczna i biochemiczna organizmu, wykształcenie, pozycja zawodowa, intelekt i umiejętności interpersonalne) odpowiadają w głównej mierze za prawidłowe funkcjonowanie jednostki gdyż sprzyjają wypracowaniu przez nią skutecznych mechanizmów walki z trudnościami. Ponadto, zdaniem Antonovskiego, istotną rolę w utrzymaniu homeostazy przez jednostkę pełni struktura, którą określił mianem poczucia koherencji (*Sense of Coherence*). Jest ona stosunkowo trwałą właściwością każdego człowieka, która w sytuacjach stresu mobilizuje bądź demobilizuje zasoby jednostki. Poczucie koherencji stanowi ogólną orientację człowieka wyrażającą się w przekonaniu o spójności świata. Zdaniem Antonovskiego jest ona „kluczem do zdrowia”, który daje możliwość rozpoznania i właściwego wykorzystania zasobów, będących w posiadaniu jednostki. Poczucie koherencji jest niezbędnym elementem systemu skutecznego radzenia sobie ze stresorami (Antonovsky, 1995).

Innym przykładem teorii opartej na założeniach interakcyjnych jest koncepcja zachowania zasobów Hobfolla (2006), według której człowiek w środowisku często napotyka przeszkody, które utrudniają mu właściwą adaptację, ponieważ powodują stres i zmuszają do zmiany działania. Wszystkie reakcje jednostki są ukierunkowane w pierwszej kolejności na ochronę posiadanych zasobów, które stanowią kapitał adaptacyjny, a dopiero w późniejszym etapie na pozyskiwanie nowych. Zasoby w koncepcji Hobfolla są rozumiane, jako umiejętności i cechy osoby, które stanowią dla niej wartość same w sobie, bądź są niezbędne do pozyskania innych dóbr niezbędnych do przetrwania i poprawy jakości życia. Do umiejętności tych zaliczyć można: kompetencje społeczne i zawodowe oraz zdolności przywódcze, natomiast do cech zalicza się: samoocenę, poczucie własnej skuteczności, nadzieję oraz optymizm.

Zgodnie z założeniami Teorii Zachowania Zasobów ludzie koncentrują się na uzyskaniu, utrzymaniu, ochronie i promowaniu zasobów, które mają decydujący wpływ na sposób i jakość przystosowania ich do otaczającej rzeczywistości. Osoby dysponujące większym bogactwem zasobów osobistych lepiej radzą sobie ze stresem, trudnościami życiowymi czy utratą zasobów (Hobfoll, 2006). Są one także bardziej skłonne do podejmowania aktywności ukierunkowanej na zaspokojenie swoich potrzeb psychicznych i fizycznych. Zasoby wewnętrzne odgrywają istotne znaczenie w dążeniu do poczucia kompetencji człowieka, co bezpośrednio wiąże się z korzystaniem ze

wsparcia społecznego w trudnych sytuacjach. Natomiast niedobory w zakresie zasobów zewnętrznych takich jak wsparcie społeczne, zatrudnienie i status ekonomiczny mają wpływ na rozwój nieprzystosowania społecznego (Nowak, 2010b).

W obu przytoczonych koncepcjach, wpisujących się w nurt resocjalizacji pozytywnej, postuluje się koncentrację na zasobach jednostki, które mają znaczenie dla przystosowania społecznego i mają wpływ na proces wprowadzania zmian oparty na poprawie moralnej, co potwierdzają badania (Niewiadomska, 2008; Niewiadomska, Chwaszcz, 2010).

Kolejną grupą teorii, które powstały w reakcji na niską efektywność działań resocjalizacyjnych podejmowanych w ramach wcześniej wymienionych nurtów, są koncepcje wielodyscyplinowe (Konopczyński, 2009). Co do zasady opierają się one na teoriach kontroli społecznej (Urban, 2005), ale korzystają z wielu modeli teoretycznych dotyczących wyjaśniania nieprzystosowania społecznego, jego przyczyn i sposobów postępowania resocjalizującego. Cechą systemu opartego na wielodyscyplinowości jest eklektyzm teoretyczny i metodologiczny (Konopczyński, 2009), co często poddawane jest krytyce. Zwraca się uwagę na rozproszenie systemów, odejście od koncepcji pedagogicznych, brak jednolitości w warstwie zarówno teoretycznej jak i praktycznej prowadzących do dezintegracji systemu, niezgodnej z pierwotnymi założeniami praktyki resocjalizacyjnej, co przyczynia się do niskiej efektywności (Pytka, 2011; Ambrozik, 2013a).

Zaprezentowane powyżej definicje resocjalizacji, jej modele i koncepcje teoretyczne, które miały wpływ na jej obecny kształt, nie wyczerpują całości analizowanej problematyki. Pedagogika resocjalizacyjna pozostaje pod nieustannym wpływem różnych dyscyplin naukowych, których dorobek implementuje do własnych potrzeb. Dotyczy to zarówno jej warstwy teoretycznej w zakresie definiowania i wyjaśniania zjawisk, jak również działania praktycznego. Kolejnym przykładem, gdzie wyraźnie dostrzec można wpływ innych, obok pedagogiki, nurtów jest rozumienie nieprzystosowania społecznego i wynikających z tego konsekwencji dla praktyki resocjalizacyjnej.

2. Nieprzystosowanie społeczne – przegląd wybranych definicji

Pojęcie nieprzystosowania społecznego (NS) pojawia się od chwili ukonstytuowania się zorganizowanego społeczeństwa, które wprowadzało normy i reguły życia społecznego, a pierwsze wzmianki o „złej i krnąbrnej” młodzieży można odnaleźć w tekstach pochodzących już z V w. p. n. e. (Pospiszyl, 1998). Zjawisko to jest szeroko omawiane w literaturze psychologicznej i pedagogicznej i odnosi się do trudności w przystosowaniu się. Pierwotnie terminu „przystosowanie”, który funkcjonował w psychologii amerykańskiej, używano w odniesieniu do prostszych reakcji fizjologicznych i intelektualnych, jednak z czasem zaczęto wykorzystywać go do określania coraz bardziej złożonych zachowań ujmowanych w szerokim kontekście społecznym (Pospiszyl, Żabczyńska, 1985). Interdyscyplinarność pojęcia NS powoduje trudności w jednoznacznym jego zdefiniowaniu, co wynika z różnorodności przyjętych kryteriów przy jego konstruowaniu oraz złożoności przyczyn i symptomów zjawiska (Cudak, 1998). Zdaniem Brunona Hołysta (1991) występujące w definicjach nieprzystosowania społecznego treściowe różnice wynikają z różnych podejść teoretycznych oraz różnic w zakresie podejścia do istoty problemu. Przykładowo w definicjach psychologicznych nacisk jest położony na psychiczne mechanizmy zaburzeń w zachowaniu, natomiast w podejściu socjologicznym na związki jednostki ze społecznością, w której ona funkcjonuje. Ponadto część definicji koncentruje się na klasyfikacjach objawów NS, a inne wskazują na ich przyczyny. Te rozbieżności w podejściach przyczyniają się do powstania innych określeń zamiennie używanych wspólnie z NS takich jak: „niedostosowanie społeczne”, „zaburzenia w zachowaniu”, „zachowania dewiacyjne”, „wykolejenie”, „zaburzenia socjalizacji”, „zjawiska patologii społecznej”, „zła adaptacja społeczna” czy „patologia zachowania” (Hołyst, 2004). Lesław Pytka (2008, 2011) wskazuje, że NS jako zagadnienie skomplikowane w swej naturze wymaga przyjęcia perspektywy także innych, poza pedagogiką, dyscyplin naukowych. Jednocześnie postuluje on żeby w opisie wykorzystywać język danej dyscypliny, tak aby zachować jasność w rozumieniu pojęcia i nie dopuścić do przenikania się znaczeń, ponieważ prowadzi to do różnego sposobu definiowania bądź stosowania różnej terminologii dla tych samych zjawisk.

Na gruncie pedagogiki resocjalizacyjnej NS zostało sklasyfikowane przez L. Pytkę (2000) w czterech grupach definicji. Pierwsza z nich, wywodząca się

z behawioryzmu, ma charakter objawowy i określa NS, jako zachowanie niezgodne z przyjętymi w danej społeczności normami. W drugiej grupie definicji, określanych mianem teoretycznych, NS jest interpretowane przez pryzmat przyjętej koncepcji mechanizmów przystosowawczych, dotyczących najczęściej predyspozycji o charakterze osobowościowym lub interakcyjnym. NS w tej grupie definicji jest opisywane w kategoriach zaburzeń w pełnieniu ról społecznych, niezgodności z pożądanym społecznie systemem wartości, niedomogami w rozwoju moralnym czy motywacyjno-wolicjonalnym. Kolejna grupa to definicje operacyjne, które określają NS, jako cechę mierzalną za pomocą konkretnego narzędzia, z uwzględnieniem sposobu pomiaru jej nasilenia. Ostatnią grupę stanowią definicje utylitarne, które ujmują NS w kontekście postawy środowiska wobec jednostki przejawiającej trudności w adaptacji i wymagającej tym samym podjęcia „specjalnych” metod i środków.

Pierwszy raz w literaturze pedagogicznej w odniesieniu do młodzieży przejawiającej zaburzenia w zachowaniu termin „niedostosowanie społeczne” został wprowadzony w 1959r. przez Marię Grzegorzewską (1959), która nie godziła się z funkcjonującą na gruncie pedagogiki specjalnej terminologią, uważając ją za niewłaściwą. W miejsce określeń takich jak: moralnie zaniedbany, wykolejony, moralnie upośledzony czy moralnie zagrożony, wprowadziła termin „niedostosowanie społeczne”, który szybko upowszechnił się w piśmiennictwie naukowym. Autorka początkowo bardzo ogólnikowo zdefiniowała nieletnich niedostosowanych społecznie, jako młodzież wymagającą specjalistycznych metod wychowawczych. W późniejszym okresie uszczegółowiła definicję o szereg konkretnych objawów i cech zachowania jak na przykład: „tendencje społecznie negatywne”, „chęć wyzycia się w akcji społecznie destrukcyjnej”, „nieżyczliwy stosunek do człowieka”, „brak hamulców” czy „nieumiejętność wyjścia z trudnej sytuacji” (Grzegorzewska, 1960). Wprowadzenie terminu „niedostosowanie społeczne” obok już funkcjonującego „nieprzystosowanie społeczne” wywołało szereg nieporozumień. Wielu badaczy problemu traktowało te pojęcia, jako bliskoznaczne i używało ich zamiennie. Próby różnicowania tych terminów podjęły się Maria Przetacznikowa i Maria Susułowska (1959), które nieprzystosowanie i niedostosowanie społeczne traktowały, jako różny stopień nasilenia objawów z zakresu tych samych zjawisk. W tym rozumieniu NS traktowały, jako łagodniejszą formę zaburzeń zachowania i funkcjonowania społecznego, które nie musiały być związane z całą strukturą osobowości i wykazywać trwałego charakteru. Natomiast niedostosowanie społeczne w ich przekonaniu odnosi się do dalszego etapu

występowania zaburzeń, charakteryzujących się silniejszym i trwalszym stopniem zakłócenia relacji jednostki ze środowiskiem, które w skrajnych przypadkach wykazują braki w zakresie nawiązywania uczuciowych kontaktów z innymi ludźmi.

Próby rozróżnienia pojęciowego podjął się także Aleksander Makowski (1997), który uważał, że nieprzystosowanie i niedostosowanie społeczne to pojęcia odrębne znaczeniowo. Niedostosowanie społeczne traktował on, jako dewiację osobowościową wywołaną przez czynniki o charakterze biologicznym i środowiskowym, która negatywnie wpływa na funkcjonowanie jednostki w obszarze zarówno jej życia wewnętrznego, jak i społecznego, przez co prowadzi do niewłaściwej socjalizacji. Natomiast NS rozumiał, jako „specyficzny stan osobniczy” mający wpływ na trudności adaptacyjne jednostki w jej środowisku życia. A. Makowski wyróżnił jeszcze termin „wykolejenie społeczne”, którym określił sposób funkcjonowania osób niedostosowanych społecznie, przejawiających głęboki stopień dewiacji będący wynikiem degeneracji biopsychicznej i długotrwałego wynaturzenia, skutkującego zachowaniami drastycznie odbiegającymi od przyjętych w społeczności zasad i norm. Zdaniem A. Makowskiego (1997) nie należy także utożsamiać z niedostosowaniem społecznym przestępczości, która jest jego częstym, ale niekoniecznym przejawem. Podobne stanowisko wyrażał Bronisław Urban (2002), który wskazywał na przestępczość, jako na końcowy etap niedostosowania społecznego.

Wymienione M. Przetacznikowa i M. Susułowska (1959) prezentują psychologiczne stanowisko w interpretacji nieprzystosowania i niedostosowania społecznego. W wyjaśnianiu charakterystycznych zachowań odwołują się do przyczyn tkwiących w zaburzeniach osobowości i zaburzeniach emocjonalnych, mających źródło w nieprawidłowo ukształtowanej osobowości. Ich rozumienie zjawiska jest zasadniczo spójne z ujęciem M. Grzegorzewskiej (Pospiszył, Żabczyńska, 1985) oraz Haliny Spionek (1965), które przyczyn niedostosowania społecznego upatrywały w zaburzeniach emocjonalnych i charakterologicznych wywołanych niekorzystnymi warunkami rozwoju.

Na zaburzenia w sferze charakterologicznej, które zawsze są sprzężone z trudnościami w dostosowaniu się do przyjętych w danej społeczności norm i zasad, zwraca uwagę także Otton Lipkowski (1987). Zaproponowana przez niego charakterystyka niedostosowania społecznego jest jednak szersza niż u poprzednich autorów. Podkreśla on także, oprócz aspektów psychologicznych, znaczenie etiologii zjawiska oraz potrzebę określenia stopnia zgodności obserwowanych zachowań

z normami przyjętymi w społeczeństwie. Jego definicja, dzięki takiemu ujęciu, ma charakter bardziej użyteczny gdyż ułatwia rozróżnianie osób właściwie funkcjonujących od tych wymagających interwencji pedagogicznej.

W ujęciach pedagogicznych NS najistotniejszy jest aspekt praktyczny, odnoszący się do możliwości i zakresu interwencji wychowawczych bądź resocjalizacyjnych. Pedagogika, jako nauka ściśle praktyczna, ukierunkowana jest na poszukiwanie skutecznych metod pracy z osobami przejawiającymi zachowania nieprzystosowawcze, dlatego też w opisie zjawiska zaczęto posługiwać się opisami konkretnych przejawów zachowań. Przykładem takiego podejścia jest typologia zaproponowana przez Jana Konopnickiego (1971), który uznał, że jest ono wynikiem zachwiania równowagi między jednostką i środowiskiem przejawiającym się w formie zaburzeń w zachowaniu. Za D. H. Stottem, wyróżnił cztery typy zaburzeń świadczących o niedostosowaniu społecznym (zachowania wrogie, zahamowanie, aspołeczność i zachowania niekonsekwentne), które można zaobserwować w naturalnych dla jednostki środowiskach życia i na tej podstawie zarówno diagnozować problem, jak również projektować właściwe metody postępowania.

Innym przykładem typologii niedostosowania społecznego, rozumianego, jako zaburzenia zachowania, jest klasyfikacja zaproponowana przez T. M. Achenbacha (1990), który wyróżnił dwa typy zachowań: internalizacyjne i eksternalizacyjne. Wskazane typy zachowań są przeciwstawnymi biegunami charakteryzującymi sposób funkcjonowania osób niedostosowanych społecznie. Osoby przejawiające zachowania internalizacyjne mają tendencję do nadmiernej kontroli oraz wycofywania się i izolowania od grupy, co często wiąże się z lękiem i może prowadzić do depresji oraz ukształtowania się osobowości neurotycznej. Przeciwnieństwem są osoby o zachowaniach eksternalizacyjnych, które prezentują niską kontrolę i wykazują tendencję do zachowań agresywnych i destruktywnych, często pozostających w sprzeczności z przyjętymi normami (Urban, 2007c).

W obu ujęciach obserwuje się powiązanie niedostosowania społecznego z charakterystycznymi zaburzeniami zachowania, w oparciu, o które można dokonać diagnozy. Opierając się na tym założeniu obaj badacze stworzyli arkusze diagnostyczne.

J. Konopnicki dokonał adaptacji Arkusza Diagnostycznego D. H. Stotta (Konopnicki, 1964, 1971), który pozwala na wyłonienie rodzajów i stopnia niedostosowania społecznego oraz zaburzeń w zachowaniu. Opiniodawcami w badaniu

są nauczyciele oraz wychowawcy, znający dziecko w zakresie umożliwiającym przypisanie mu symptomów ujętych w arkuszu. Badanie przebiega dwuetapowo. w pierwszym analizuje się prawdziwość podejrzenia o niedostosowanie danego wychowanka, a w kolejnym, na podstawie długiej listy symptomów, określa się jego rodzaj i stopień. Arkusz pozwala również dokonać porównania wyników z dwóch okresów i ocenić, czy zaistniała pozytywna zmiana w zachowaniu dziecka. Badanie może odbywać się przy wykorzystaniu trzech różnych arkuszy, w zależności od środowiska obserwacji wychowanka: w szkole, w internacie bądź w domu. Narzędzie stosuje się zarówno w badaniach przesiewowych, jak również do diagnozy konkretnej osoby, a jego uzupełnieniem są dane uzyskane w drodze wywiadów z dzieckiem, jego rodzicami oraz innymi osobami z jego środowiska (Wysocka, 2006, 2008; Urban, 2007c). Technika Stotta stała się inspiracją, oprócz wykrywania przejawów zaburzeń w zachowaniu, do tworzenia technik służących do pomiaru kompetencji społecznych (Wojnarska, 2011b).

Drugie narzędzie to Arkusz Obserwacyjny T. M. Achenbacha (Achenbach, Edelbrock, 1978; Achenbach, 1990, 1991; Wolańczyk, 2002), podobnie jak arkusz zaadaptowany przez J. Konopnickiego, będące finalnym etapem diagnostyki niedostosowania społecznego opartym na ocenie symptomów zaburzeń. Do ich oceny wykorzystuje się trzy wersje arkusza: dla rodziców (*Child Behavioral Checklist*), nauczycieli (*Teacher`s Report Form*) oraz młodzieży (arkusz samooceny – *Youth Self-Report*) (Urban, 2007c). Pierwsze dwie wersje wykorzystywane są w badaniach dzieci oraz młodzieży w przedziale wiekowym 4 – 18 lat, a wersja trzecia została stworzona do diagnozy młodzieży w wieku 11 – 18 lat. Arkusz umożliwia identyfikację dwóch głównych rodzajów zachowania: zachowania internalizacyjne i eksternalizacyjne, będących podłożem niedostosowania społecznego (Urban, 2000; Wysocka, 2008). Skala złożona jest z ośmiu podskal takich jak: wycofanie, symptomy somatyczne, lęki i depresja, problemy społeczne, zaburzenia psychiczne, problemy uwagi, zachowania przestępcze i zachowania agresywne (Wysocka, 2008). Narzędzie zaadaptowane do polskich warunków przez Tomasza Wolańczyka (2002) może być wykorzystywane w pracy pedagogów, psychologów czy wychowawców, jako metoda standardowego objaśniania zaburzonego zachowania. Istotnym jest, że uzyskane wyniki nie są wystarczającą podstawą do formułowania diagnozy różnicowej i wymagają pogłębienia w ramach dalszego postępowania diagnostycznego (Urban, 2000b, 2005).

W zależności od tego, co badacze uznają za istotę NS, kształtują zarówno sposób prowadzenia badań, postępowania diagnostycznego, a także tworzą własną terminologię opisywanych zjawisk, co prowadzi zdaniem L. Pytki (2011) do niejednoznaczności w zakresie definiowania tego samego zjawiska. Przykładem może być socjologiczne ujęcie NS, w którym na pierwszy plan wysuwają się trudności w prawidłowym pełnieniu ról społecznych, respektowaniu zasad i norm oraz zachowania sprzeczne z funkcjonującym porządkiem prawnym. W analizie NS w oparciu o socjologiczne kryteria wpisują się poglądy C. Czapówa i S. Jedlewskiego (1971), którzy za nieprzystosowaną społecznie traktują jednostkę, która z powodu swoich negatywnych reakcji nie jest w stanie pozytywnie funkcjonować w systemie społecznym. Jednym z wprowadzonych przez nich podstawowych terminów używanych w kontekście NS jest „wykolejenie społeczne” rozumiane, jako trwałe ukształtowanie negatywnych postaw wobec systemów społecznych. Wykolejenie może przejawiać się w formie wykolejenia obyczajowego (narkomania, włóczęgostwo, prostytutka) oraz przestępczego.

W przeciwieństwie do wcześniej przytoczonych podejść, w ujęciu socjologicznym przyczyn NS upatruje się w niewłaściwie przebiegającym procesie socjalizacji. Socjalizacja jest procesem w toku, którego, w wyniku interakcji międzyludzkich, rozwijają się umiejętności pozwalające na pełne uczestniczenie w społeczeństwie oraz stanie się jednostką wyjątkową o ukształtowanej osobowości i umiejącą pełnić role społeczne oraz współdziałać z innymi w sposób akceptowany społecznie (Turner, 1998). Nawiązując do zaburzeń w zakresie socjalizacji Cz. Czapów, uwzględniając istnienie różnej etiologii wykolejenia społecznego, wyróżnił jego trzy podstawowe typy:

1. Zwichnięta socjalizacja wywołana zaburzeniem procesu socjalizacji na skutek zaistnienia czynników chorobowych, urazowych lub niekorzystnych sytuacji społecznych;
2. Demoralizacja polegająca na eliminowaniu efektów właściwej socjalizacji i uleganie wpływom innych, odmiennych warunków wychowawczych;
3. Socjalizacja podkulturowa występująca wtedy, gdy proces socjalizacji przebiega prawidłowo z psychologicznego punktu widzenia, ale grupa socjalizująca (rodzina) respektuje normy pozostające w sprzeczności z normami przyjętymi w społeczeństwie (Czapów, 1978).

Analizując rozumienie NS, szczególnie w kontekście osób popełniających przestępstwa, nie można pominąć prawnego ujęcia problemu. Wśród wszystkich wymienionych podejść interpretacja prawna wydaje się najbardziej czytelna, gdyż ogranicza zakres tego pojęcia do przestrzegania i naruszania norm zawartych w ustawach. Prawne kryteria NS określa w przypadku osób dorosłych głównie kodeks karny (oraz kodeks wykroczeń penalizujący czyny lżejsze gatunkowo), który jasno wskazuje rodzaje czynów niezgodnych z normami, a także zasady odpowiedzialności karnej.

W przypadku osób nieletnich jest to ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich (upn - Dz.U. 1982 Nr 35 poz. 228), która określa zakres odpowiedzialności oraz rodzaj podejmowanych oddziaływań wychowawczych. We wskazanym akcie prawnym pojawia się kolejny termin „demoralizacja”, który odnosi się do sposobu funkcjonowania nieletnich (zob. art.1 § 1 upn). Demoralizacja nie jest w ustawie definiowana, natomiast ustawodawca wymienia konkretne przejawy zachowania, które o niej świadczą (art. 4 § 1 upn: wagary, zaniedbywanie nauki szkolnej, picie alkoholu, używanie środków odurzających, włóczęgostwo, naruszanie zasad współżycia społecznego, popełnianie czynów karalnych). Zachowania świadczące o demoralizacji są zbliżone do zachowań osób nieprzystosowanych społecznie. W literaturze pedagogicznej i psychologicznej można odnaleźć definicje demoralizacji, które prowadzą się w rozumieniu większości autorów do negatywnego ustosunkowania nieletniego wobec obowiązujących w społeczeństwie norm oraz sprzecznego z nimi zachowania. Część autorów wspomina w swoich opracowaniach, że demoralizacja jest stanem osobowości (Stanik, 2007), co zbliża to pojęcie do nieprzystosowania społecznego w ujęciu psychologicznym.

Fakt istnienia wielu definicji NS oraz funkcjonowanie w tej samej przestrzeni innych terminów, które znaczeniowo nachodzą na siebie bądź się pokrywają, prowadzi do trudności zarówno w rozgraniczeniu pojęć, jak też w komunikowaniu się badaczy (trudności w porównywaniu wyników badań) oraz, co szczególnie istotne, w diagnozowaniu problemu przez praktyków (Cichowicz, 1992). Nieprzystosowanie jest problemem bardzo złożonym i wymaga szerokiego, ale też precyzyjnego zdefiniowania. W odpowiedzi na potrzebę uporządkowania teoretycznego, na początku lat 80-tych XXw., L. Pytka zaproponował wieloaspektową definicję nieprzystosowania, która integrowała różne podejścia i odnosiła się zarówno do sposobu funkcjonowania

jednostki, jak również mechanizmów wpływających na powstanie nieprzystosowania. Zdaniem L. Pytki (1981, 1986) NS przejawia się w:

- a) niewłaściwym pełnieniu ról społecznych istotnych w danym systemie społecznym,
- b) postawach antagonistyczno-destruktywnych wobec obowiązujących norm prawnych, moralnych i obyczajowych,
- c) braku umiejętności bądź chęci w zakresie zaspokajania potrzeb w sposób akceptowany społecznie.

Dodatkowo na zwiększenie prawdopodobieństwa wystąpienia NS mają wpływ:

- a) kumulacja niekorzystnych czynników socjokulturowych, a w tym naznaczenie jednostki, jako dewiacyjnej,
- b) nagromadzenie niekorzystnych czynników biopsychicznych, szczególnie takich, które stygmatyzują jednostkę, jako odstającą od reszty grupy,
- c) pokusy oddziałujące na jednostkę, która przeżywa dylematy moralne.

Zależność między wystąpieniem nieprzystosowania a wymienionymi czynnikami jest prostoliniowa, co oznacza, że im wyższy poziom nagromadzenia czynnika tym większe prawdopodobieństwo wystąpienia NS i jego nasilenia (Pytka, 2000).

Efektem sformułowanej przez L. Pytkę definicji była propozycja dotycząca postępowania diagnostycznego („Skala Nieprzystosowania Społecznego” – technika diagnostyczna oparta na teorii ról społecznych, postaw antagonistyczno-destruktywnych i naznaczenia społecznego (Pytka, 1981)) oraz propozycja strategii postępowania resocjalizującego skoncentrowanego na procedurach zwiększających odporność psychiczną, zmniejszających podatność na destruktywne wpływy, ukierunkowaną na umiejętność zaspokajania potrzeb, pełnienia ról społecznych i kształtowania postaw, przy uwzględnieniu czynników biopsychicznych i socjokulturowych (Pytka, 2005).

Definiowanie NS w pedagogice resocjalizacyjnej ma wymiar ściśle praktyczny, gdyż wiąże się z koniecznością podjęcia działań wychowawczych, które aby były skuteczne muszą odpowiadać obserwowanym problemom. Takie podejście wymaga przeprowadzenia diagnozy ukierunkowanej na rozpoznanie poziomu i zakresu NS oraz możliwości zaprojektowania i wdrożenia konkretnych oddziaływań (Pytka, 1993). Złożoność NS determinuje przyjęcie interdyscyplinarnego modelu oceny zjawiska i wymaga wszechstronnego przygotowania ze strony diagnosty, a niekiedy konieczności skorzystania z pomocy specjalistów z innych dziedzin. Właściwie przeprowadzone

postępowanie diagnostyczne jest, bowiem warunkiem koniecznym efektywnego procesu resocjalizacji (Wysocka, 2008).

W diagnozie NS istotną rolę odgrywają kryteria prawidłowego przystosowania i zaburzeń w tym zakresie. Z reguły wyróżnia się kryteria związane ze stanem wewnętrznym jednostki oraz jej funkcjonowaniem w relacji z grupą (Ostrowska, 1986; Pytka, 2000; Wysocka, 2008). Istotnym jest, aby w różnicowaniu przystosowania od nieprzystosowania uwzględnić dwa założenia dotyczące natury tych zjawisk. Pierwsze dotyczy świadomości, że zarówno osoby przystosowane, jak i nieprzystosowane doznają konfliktów emocjonalnych, ale różnią się sposobami reagowania na nie. Kolejne wiąże się ze świadomością diagnosty odnośnie postaw i zachowań społecznych jednostek. Mianowicie zachowania nonkonformistyczne (często charakteryzujące się podważaniem obowiązujących norm) nie muszą być przejawem niewłaściwego przystosowania. Przeciwnie zachowania konformistyczne, mimo, że w wyraźny sposób nie odbiegają od przyjętych reguł, mogą przejawiać osoby niewłaściwie przystosowane (Hilgard, 1972).

Z uwagi na znaczną liczbę definicji NS i ich szeroki zakres, bezpośrednim jego wyznacznikiem w postępowaniu diagnostycznym są obserwowalne zachowania będące jednocześnie wskaźnikami. Z tego powodu istnieje szereg opracowań, w których autorzy, w zależności od stosowanego kryterium definicyjnego, podają klasyfikacje symptomów nieprzystosowania (Konopnicki, 1964; Lipkowski, 1980; Ostrowska, 1986; Pytka, 1986), które jednak z uwagi na złożoność problemu i różnorodność definicji nie są wyczerpujące. Dlatego, jak postuluje A. Makowski (1994), generalną zasadą diagnozowania niedostosowania społecznego powinno być uwzględnienie dynamiki procesu, co oznacza szerokie rozpoznanie zarówno przeszłości, ale też bieżącej sytuacji jednostki wraz z jej przeżyciami, co pozostaje w ścisłym związku z podjęciem oddziaływań terapeutyczno-resocjalizacyjnych, mających na celu uchronienie jednostki przed rozwojem psychospołecznej destrukcji.

Podsumowując powyższe rozważania warto zwrócić uwagę, że większość autorów koncentruje się na dzieciach i młodzieży, jako grupie najbardziej podlegającej wpływom i będącej w okresie zmian, co wiąże się też z większym zakresem możliwych oddziaływań. Natomiast nieprzystosowanie dorosłych pozostaje często poza nurtem głównych analiz. Problem nieprzystosowania dorosłych dotyczy osób, które albo naruszyły normy prawne, co potwierdza wyrok skazujący bądź są w trakcie postępowania karnego. Zatem zarówno diagnoza, jak i oddziaływania resocjalizacyjne

dotyczą osób, których podstawowym przejawem niewłaściwego przystosowania się jest naruszenie porządku prawnego i z tego powodu zostały one objęte oddziaływaniami bądź w warunkach wolnościowych bądź też w izolacji penitencjarnej. Z uwagi na zakres tematyczny niniejszego opracowania skoncentrowano się na osobach oddanych przez sąd pod dozór kuratora sądowego, a zatem osobach pozostających na wolności.

W przypadku dozoru przeprowadzenie diagnozy jest konieczne ze względu na konieczność zaplanowania kolejnych etapów pracy resocjalizacyjnej. Proces diagnozowania obejmuje zbieranie informacji oraz ich opracowanie i sformułowanie wniosków (Ostrichanska, 2014).

Zbieranie informacji to etap wstępny diagnozy i polega na zgromadzeniu niezbędnych danych odnośnie osoby, która pozostaje pod dozorem. Źródłami informacji są przede wszystkim dokumenty, do których można zaliczyć w szczególności: akta sądowe, opinie psychologiczne i psychiatryczne, dane dotyczące karalności i dotychczasowych pobytów w zakładzie karnym bądź innych placówkach, opinie ze szkoły, zakładów karnych, dotychczasową dokumentację kuratorską (akta poprzednich nadzorów/dozorów oraz wywiady), a także przeprowadzone wywiady w środowisku i poczynione własne obserwacje.

Kuratorzy dysponują bogatym materiałem zawartym głównie w aktach sądowych. Szczególnie przydatne są opinie psychologiczne i psychiatryczne, które opierają się na standaryzowanych narzędziach diagnostycznych, będących poza zasięgiem kuratorów, co pozwala na uzyskanie obiektywnego i kompleksowego obrazu podopiecznego. Ponadto w procesie diagnozowania kuratorzy nie poprzestają na analizie dokumentacji, ale przeprowadzają wywiad w środowisku, który daje możliwość rozpoznania bieżącej sytuacji osoby diagnozowanej oraz pozwala uzyskać informacje odnośnie jej sposobu postrzegania i rozumienia sytuacji, w jakiej się znalazła.

Kuratorzy przygotowując diagnozę zawsze wykorzystują wywiad i rozmowę, co wynika wprost z metodyki ich pracy i jest regulowane przepisami prawa (art. 11 pkt 2 ustawy z dnia 27 lipca 2001r. o kuratorach sądowych) oraz obserwację w ich trakcie (Łobocki, 1982). Zebrane w toku wywiadu dane są źródłem informacji o sytuacji podopiecznego, w tym symptomach nieprzystosowania społecznego, ale także o zasobach jednostki i jej środowiska, które należy wykorzystać w procesie resocjalizacji (Wysocka, 2015).

Wywiad środowiskowy polega na umiejętnym zadawaniu pytań i nawiązaniu kontaktu z osobą, której dotyczy, tak aby w swobodny sposób uzyskać od niej

niezbędne dane. Przeprowadzenie wywiadu wymaga od kuratora umiejętności warsztatowych, dotyczących strategii rozpoczynania i kończenia rozmowy, zadawania pytań jasnych dla rozmówcy, dostosowania słownictwa i umiejętności podtrzymania rozmowy (Gerstmann, 1985). Oprócz kompetencji profesjonalnych, efektywne przeprowadzenie wywiadu wymaga też kompetencji osobistych od kuratora, do których można zaliczyć opanowanie, życzliwość, wrażliwość czy dobrą kontrolę emocjonalną oraz umiejętność zdystansowania się i powstrzymywania od oceny (Bielecka, 2012). Zebranie przydatnego materiału diagnostycznego w drodze wywiadu i rozmowy jest zależne zarówno od wiedzy kuratora, jak i umiejętności warsztatowych dotyczących prowadzenia rozmowy (Gerstman, 1985; Wojnarska, 2011).

Kuratorzy samodzielnie podejmują decyzję odnośnie przydatności zebranych danych i ich selekcji. Prawidłowość i tym samym przydatność diagnozy jest zależna od indywidualnych umiejętności kuratora w zakresie zbierania i opracowywania materiału oraz formułowania trafnych wniosków. Zgromadzony przez kuratora materiał powinien zostać odpowiednio opracowany i przedstawiony, przy czym istotnym jest sformułowanie konkluzji w przedmiocie prognozy dalszego funkcjonowania. Kurator, po opracowaniu materiału i stworzeniu pełnej diagnozy, powinien zaprojektować plan dalszej pracy w dozorze. Diagnoza sporządzana w toku trwania dozoru najczęściej przybiera formę sprawozdania z objęcia i przebiegu dozoru (Ostrihanska, 2014).

W pracy kuratorów sądowych wiedza dotycząca NS, jego etiologii i symptomatologii jest niezbędna, aby sformułować trafną diagnozę i móc wdrożyć adekwatne do sytuacji oddziaływania resocjalizacyjne. Kuratorzy powinni posiadać też umiejętności w zakresie konstruowania diagnozy zgodnie z przyjętym modelem teoretycznym i metodologicznym oraz tworzenia planów pracy resocjalizacyjnej opartej na skutecznych i wyraźnie sprecyzowanych metodach pracy adekwatnych do postawionych konkluzji.

3. Realizacja procesu resocjalizacji w warunkach kurateli sądowej

3.1 Kuratela sądowa – rys historyczny

Kuratela sądowa jest istotnym elementem wymiaru sprawiedliwości i odgrywa szczególną rolę w skonstruowanym przez państwo systemie resocjalizacji, prowadzonym w warunkach wolnościowych. W Polsce kuratorska służba sądowa (KSS) funkcjonuje od ponad stu lat, a jej początki sięgają okresu międzywojennego i związane są z powołaniem przez Naczelnika Państwa w 1919r. sądownictwa dla nieletnich oraz utworzenia urzędu stałych opiekunów (Dziennik Praw P.P. 1919r., nr 14 poz. 171 – Dekret w przedmiocie utworzenia sądów dla nieletnich). Wówczas kuratela w polu swoich zainteresowań miała nieletnich, którzy nie ukończyli siedemnastego roku życia i dopuszczali się przestępstw. Za pierwszych kuratorów sądowych można uznać ówczesnych *opiekunów sądowych* powołanych zgodnie z rozporządzeniem wydanym przez ministra sprawiedliwości RP z 26 lipca 1919r. w sprawie sądów dla nieletnich (Dziennik Praw P.P. 1919, nr 63, poz. 378.), którzy byli powoływani przez sędziów. Ich podstawowym zadaniem była pomoc sędziemu poprzez zbieranie informacji o nieletnim, opieka nad nieletnim pozostającym pod nadzorem rodzicielskim, szczególnie, gdy ten był niewydolny i wymagał dodatkowego wsparcia oraz nadzorowanie nieletniego, który popełnił przestępstwo, a wobec którego zawieszono wykonanie kary (Pawlicka, 2007). Z uwagi na konstytuowanie się sądownictwa i wymiaru sprawiedliwości Polski po odzyskaniu niepodległości, tworzono kolejne akty prawne, które wynikały z konieczności tworzenia struktur i jednocześnie były odpowiedzią na potrzeby społeczne związane ze wzrostem przestępczości nieletnich. Na mocy rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 czerwca 1929r. (Dz. U. 1929, nr 47, poz. 387) doszło do przekształcenia instytucji stałych opiekunów sądowych w kuratorów dla nieletnich, którzy działali przy sądach grodzkich oraz sądach dla nieletnich. Kolejne wprowadzane akty prawne zmieniały kształt i strukturę kurateli, która wówczas była kuratelą tylko dla nieletnich. W 1935 roku (Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości o kuratorach nieletnich z dnia 25 czerwca 1935r. Dz. U. 1935, Nr 46, poz. 316) zniesiono zawodowy model na rzecz społecznego i określono wymagania, jakie musiały spełniać osoby pełniące funkcję kuratora. Ustawodawca wskazał, że jest to funkcja honorowa i może być wykonywana przez osoby cechujące się odpowiednimi kompetencjami w pracy z dziećmi wykazującymi zaniedbania

moralne. Znaczący przełom w organizacji służby kuratorskiej miał miejsce w 1959r. gdy weszły w życie: rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 13 lutego 1959r. o kuratorach sądowych dla nieletnich (Dz. U. 1959, Nr 18, poz. 113), rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 1 kwietnia 1959r. w sprawie wynagradzania kuratorów zawodowych dla nieletnich (Dz. U. 1959, Nr 26, poz. 164) oraz zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 10 kwietnia 1959r. - instrukcja w sprawie kuratorów sądowych dla nieletnich (Nr 36/59/N – za Stasiak, 2014). Wskazane akty prawne stworzyły podstawę organizacyjną kurateli i definiowały status kuratorów sądowych.

W wyniku wprowadzonych zmian doszło do przywrócenia kurateli zawodowej, przy zachowaniu kuratorów społecznych i stworzenia jej społeczno-zawodowego modelu. Wykonywane przez kuratorów zadania podniesiono do rangi zawodu, który wymagał szczególnych kwalifikacji z zakresu zapobiegania pogłębianiu się demoralizacji nieletnich. Kuratorzy, podobnie jak to ma miejsce obecnie, wykonywali czynności na zlecenie sądu. Zakres ich obowiązków i stawiane wymagania wpłynęły na doskonalenie metod pracy i systematyczny wzrost poziomu przygotowania merytorycznego kandydatów do tego zawodu (Grześkowiak, 1973; Pawlicka, 2007).

Kolejną istotną zmianą było utworzenie w 1956r. instytucji inspektorów społecznych (Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 3 lipca 1956r. - Dz. U. Nr 29, poz. 134), którzy działali społecznie przy sądach powiatowych i zajmowali się sprawami stricte opiekuńczymi. Do zakresu ich obowiązków należało między innymi ustalanie sytuacji małoletnich pozostających w rodzinach, gdzie sąd ograniczył rodzicom władzę rodzicielską oraz pomoc rodzicom i opiekunom w wykonywaniu zadań z zakresu władzy rodzicielskiej i opieki (Stasiak, 2014). W 1973r. kuratela sądowa i instytucja inspektorów społecznych zostały formalnie połączone (Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 3 maja 1973r. w sprawie kuratorów nieletnich Dz. U. Nr 18, poz. 107 ze zm.), a w 1978r. wraz z powołaniem sądów rodzinnych, włączone w jego struktury, jako instytucja wykonująca zadania na ich zlecenie (Stasiak, 2014).

Kuratela dla dorosłych w odróżnieniu od kurateli dla nieletnich powstała znacznie później. Jej powstanie zostało poprzedzone unormowaniami dotyczącymi warunkowego zwolnienia z odbywania kary pozbawienia wolności (Ustawa z dnia 29 maja 1957r. o warunkowym zwolnieniu osób odbywających karę pozbawienia wolności Dz. U. 1957. Nr 31, poz. 164) oraz wprowadzenia nadzoru nad osobami, które w ramach warunkowego zwolnienia przebywają na wolności. Na mocy rozporządzenia

Ministra Sprawiedliwości z dnia 15 stycznia 1958r. w sprawie nadzoru nad osobami warunkowo zwolnionymi (Dz. U. 1958, Nr 10, poz. 35) utworzono instytucję kuratorów sądowych dla nadzoru nad osobami warunkowo zwolnionymi. Ustawodawca określił w drodze kolejnego rozporządzenia zakres obowiązków kuratorów w zakresie sposobu wykonywania orzeczeń wskazanych w art. 62 kodeksu karnego tj. dotyczących oddania pod dozór ochronny osób warunkowo skazanych w okresie zawieszenia kary (Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 24 czerwca 1961 r. w sprawie sposobu wykonywania orzeczeń, o których mowa w art. 62 kodeksu karnego - Dz. U. 1961, Nr 34, poz. 173). Jest to pierwsze unormowanie określające czynności kuratorów dla dorosłych. Przy czym nadmienić należy, że kuratela dla dorosłych w pierwotnej formie miała charakter społeczny, a nie zawodowy. Kuratorzy w ramach podejmowanych działań mieli dokładać starań, aby osoby oddane pod dozór stosowały się do zasad współżycia społecznego, a przede wszystkim nie popełniały kolejnych przestępstw. Zadaniem kuratorów było także udzielanie dozorowanym wskazówek i pomoc w pokonywaniu trudności życiowych (Pawlicka, 2007).

Kuratela zawodowa dla dorosłych pojawiła się w 1965r., kiedy to kuratorom powierzono sprawowanie dozoru ochronnego wobec osób, którym zawieszono wykonanie kary pozbawienia wolności oraz nadzoru wobec warunkowo zwolnionych z zakładów karnych (Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 3 marca 1965r. w sprawie dozoru ochronnego nad osobami, którym wykonywanie kary pozbawienia wolności warunkowo zawieszono, oraz w sprawie nadzoru nad osobami warunkowo zwolnionymi, Dz. U 1965, Nr 12, poz. 80). Wskazana regulacja wprowadziła instytucję kuratora zawodowego powoływanego w sądzie wojewódzkim, który miał podobne zadania jak kuratorzy społeczni. Jednak dodatkowo jego zadaniem było organizowanie i kontrolowanie pracy kuratorów społecznych oraz udzielanie im pomocy w zakresie wykonywanych zadań (Stasiak, 2014).

Kolejne zmiany prawne (kodeks karny z 1969r.) zmuszały do wprowadzania nowych regulacji także w zakresie obowiązków ciążących na kuratorach sądowych (Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 kwietnia w sprawie dozoru i nadzoru ochronnego Dz. U 1971, Nr 9, poz. 95; Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 października 1972r. dotyczące instrukcji w sprawie zakresu, organizacji i metod pracy kuratorów zawodowych Dz. Urz. MS Nr 5, poz. 37). Pojawiały się inne, obok warunkowego zawieszenia kary i warunkowego zwolnienia kategorie spraw, którymi kuratorzy się zajmowali, czego przykładem mogą być kontrole okresu próby

bez dozoru czy nadzory ochronne nad wielokrotnymi recydywistami. Rozporządzenie znacząco rozszerzyło zakres zadań kuratorów, co było odpowiedzią na wzrost przestępczości osób dorosłych i potrzebę dostosowania się do nowej rzeczywistości prawnej. Kuratorzy mieli zajmować się całokształtem działalności resocjalizacyjnej w obrębie działania swojego sądu (Grześkowiak, 1973). Warto wskazać także, że zarządzenie to wprowadzało unormowania dotyczące organizacji kurateli dla dorosłych w postaci stworzenia nowej funkcji koordynatora, który miał zajmować się pracą kuratorów w danym okręgu. Był on powoływany spośród kuratorów zawodowych przez przewodniczącego wydziału penitencjarnego, a do jego zadań należało w szczególności organizowanie pracy podległych mu kuratorów zawodowych i społecznych oraz ich kontrola (Stasiak, 2014).

Przełomowy pod względem organizacyjnym dla kurateli sądowej w Polsce był rok 1985r. kiedy to weszła w życie ustawa Prawo o Ustroju Sądów Powszechnych w Polsce (Dz. U 1985, Nr 31, poz. 137), która nie tylko zwiększyła znaczenie zawodu kuratora sądowego w sądownictwie, ale też połączyła strukturalnie kuratorów nieletnich i kuratorów dla dorosłych. Wynikiem tego była kolejna regulacja w postaci rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości w sprawie kuratorów sądowych z dnia 24 listopada 1986r. (Dz. U. 1986, Nr 43, poz. 212 ze zm.), która dokonała kompleksowego unormowania funkcjonowania kurateli i określiła jej zadania. Zgodnie z nią kuratorzy zostali wskazani, jako grupa wykonująca zadania cechujące się wyjątkową odpowiedzialnością w zakresie podejmowania działań na rzecz ochrony porządku publicznego. Kuratorzy w ramach swoich obowiązków poprzez pracę o charakterze wychowawczo-resocjalizacyjnym, profilaktycznym oraz wykonując inne czynności mające na celu wychowywanie i resocjalizację podopiecznych gwarantującą zapewnienie bezpieczeństwa publicznego. Jednocześnie uregulowano kwestie organizacji kurateli sądowej przydzielając kuratorów do wydziałów w sądach, co w ramach kurateli spowodowało wydzielenie kurateli rodzinnej włączonej do wydziałów rodzinnych i nieletnich oraz kurateli dla dorosłych w wydziałach karnych. Nadto stworzono także funkcję kuratora wojewódzkiego, którego zadaniem była m. in. koordynacja działań kuratorów zawodowych, kontrola ich pracy, organizacja szkoleń, a także współpraca z instytucjami wspomagającymi kuratelę. Obecny kurator okręgowy jest odpowiednikiem ówczesnego kuratora wojewódzkiego (Stasiak, 2014).

Kolejne zmiany w organizacji kurateli sądowej w Polsce przypadały na koniec XX wieku. Środowisko kuratorskie podejmowało systematycznie wiele inicjatyw

mających na celu wyodrębnić kurateli spośród innych grup zawodowych wymiaru sprawiedliwości i nadanie jej odpowiedniej rangi poprzez wskazanie kuratora jako kompetentnego i niezależnego od sędziego specjalisty. Działania te zmierzały też do jasnego określenia zarówno wymagań stawianych kandydatom na kuratorów sądowych jak i charakteru wykonywanych przez nich obowiązków. Rezultatem wieloletnich działań jest obowiązująca do dzisiejszego dnia ustawa z dnia 27 lipca 2001r. o kuratorach sądowych (Dz. U. Nr 98, poz. 1071 ze zm.), która ze względu na całościowe podejście do zawodu kuratora sądowego jest nazywana „konstytucją” kuratorskiej służby (Jedynak, 2014). Warto nadmienić, że w 2019r. podjęte zostały zaawansowane prace przez Ministerstwo Sprawiedliwości mające na celu wprowadzenie szerokich zmian w pracy kuratorów sądowych. Konsekwencją tych działań jest stworzenie projektu całkowicie nowej ustawy (projekt z dnia 31 maja 2019r. ustawa o kuratorskiej służbie sądowej), która miała wejść w życie w dniu 1 stycznia 2020r. Projekt ustawy poddany został szerokiej dyskusji. Wiele jego zapisów wzbudziło obawy środowiska kuratorskiego, które zostały przedstawione w opinii do projektu przesłanej do Ministerstwa Sprawiedliwości. Ostatecznie nowa ustawa nie weszła w życie i obecnie nie jest znany kolejny etap jej procedowania.

Aktualnie obowiązująca ustawa o kuratorach sądowych ma charakter ustrojowy, co wynika z art. 154§2 usp (Dz. U. 2001 Nr 98, poz. 1070). Określa ona ogólne zasady funkcjonowania kuratorskiej służby sądowej w Polsce, a także precyzuje, kto może zostać kuratorem sądowym i jakie kwalifikacje musi posiadać. Nadto definiuje ona charakter wykonywanych przez kuratorów zadań, wskazując, że są to określone przez prawo i związane z wykonywaniem orzeczeń sądu czynności o charakterze wychowawczo-resocjalizacyjnym, diagnostycznym, profilaktycznym oraz kontrolnym (art. 1 ustawy z dnia 27 lipca 2001r), które kuratorzy wykonują w środowisku życia podopiecznego, ale też w zakładach i placówkach zamkniętych, w których przebywają podopieczni (art. 3 pkt 1 ustawy z dnia 27 lipca 2001r.). Ustawa traktuje obowiązki kuratorów stosunkowo ogólnie i odnosi je zarówno do kuratorów rodzinnych, jak i dla dorosłych. Z art. 11 cytowanej ustawy wynika, że do zadań kuratorów, bez względu na ich specjalizację, należy kierowanie do sądu wniosków o zmianę bądź uchylenie zastosowanego środka, sporządzanie wywiadów środowiskowych, ale także organizacja i kontrola pracy kuratorów społecznych oraz informowanie sądu o przewlekłości postępowania oraz współpraca z instytucjami pomocowymi, które także zajmują się opieką, wychowaniem czy resocjalizacją w środowisku otwartym. Z kolei art. 12

ustawy o kuratorach sądowych precyzuje, że to Minister Sprawiedliwości w drodze delegacji ustawowej określi szczegółowy sposób wykonywania obowiązków i uprawnień. Tym samym dla każdej ze specjalności kuratorskiej określone są odrębne zadania dostosowane do ich specyfiki i charakteru.

3.2. Zadania kuratorów sądowych

Z uwagi na charakter niniejszego opracowania omówiony zostanie zakres zadań oraz metodyki pracy resocjalizacyjnej kuratorów dla dorosłych, zwanych także dla uproszczenia kuratorami karnymi. Uczestnicy przeprowadzonych badań to osoby dorosłe, oddane przez sąd pod dozór w związku z popełnieniem przez nich przestępstwa. Zasadnym jest, zatem skoncentrowanie się na problematyce dotyczącej kurateli karnej.

W ogólnym przekonaniu kuratorzy dla dorosłych zajmują się głównie sprawowaniem dozorów nad osobami, którym sąd warunkowo zawiesił wykonanie kary pozbawienia wolności bądź warunkowo zwolnił z odbywania reszty kary. Faktycznie kuratorzy swoje oddziaływania resocjalizacyjne realizują głównie w ramach powierzonych im dozorów, jednak należy wskazać, że stanowią one tylko część spośród wszystkich zadań. W myśl obowiązujących przepisów kuratorzy dla dorosłych wykonują także szereg innych czynności tj.:

- sporządzanie wywiadów środowiskowych w postępowaniu przygotowawczym (art. 214 kpk) i wykonawczym (art. 14 kkw),
- zbieranie informacji dotyczących sytuacji skazanego niezbędnych do wydania orzeczenia w przedmiocie dozoru elektronicznego (art. 43h§4 kkw),
- organizowanie i kontrolowanie wykonywania kar oraz środków karnych i zabezpieczających z zastosowaniem dozoru elektronicznego (art. 43d§3 kkw i art. 173b§1 kkw),
- organizowanie i kontrolowanie wykonywania kary ograniczenia wolności oraz obowiązków nałożonych przez sąd na skazanego oraz pracy społecznie użytecznej (art. 55§2 kkw),
- kontrolowanie wykonania obowiązków probacyjnych w okresie próby bez dozoru (art. 173§2 pkt 2 kkw i art. 72§1 kk)

- wykonywanie czynności z zakresu przygotowania skazanego do życia po zwolnieniu z zakładu karnego (art. 173§2 pkt 12 kkw i art. 164 kkw i 165§3 kkw),
- udzielanie pomocy postpenitencjarnej (art. 173§2 pkt 12),
- kontrola zasadności zawieszenia postępowania wykonawczego (art. 173§2 pkt 9a kkw)
- nadzór nad wykonywaniem środka karnego, obowiązku powstrzymywania się od przebywania w określonych miejscach oraz zakazu kontaktowania się z określonymi osobami i zbliżania do nich oraz zakazu opuszczania określonego miejsca pobytu bez zgody sądu (art. 181a§2 i 4 kkw)
- uczestnictwo w posiedzeniach sądu (173§2 pkt 11 kkw)
- organizacja i kontrola pracy podległych kuratorów społecznych i osób godnych zaufania sprawujących dozory (art. 173§1 kkw).

Oprócz wskazanych obowiązków kuratorzy wykonują dodatkowo szereg innych czynności w ramach prowadzonych postępowań wykonawczych czego przykładem mogą być choćby wykonywane okresowo badania na obecność alkoholu, środków odurzających i substancji psychotropowych (art. 173a§1 kkw), czy kierowanie do sądu wniosków o wszczęcie postępowania incydentalnego stosownie do zaistniałej potrzeby (art. 173§2 pkt 3-9a kkw).

Przedstawienie wachlarza obowiązków kuratorów sądowych miało na celu ukazanie, że oprócz sprawowanych dozorów, które ściśle wiążą się z podejmowanymi oddziaływaniami resocjalizacyjnymi, kuratorzy realizują także szereg innych zadań, których celem często jest sprawne wykonanie orzeczenia sądu i kontrola skazanego bez podejmowania oddziaływań resocjalizacyjnych. W zadaniach tych ujawnia się usługowy wobec sądu charakter pracy kuratorów, co w gruncie rzeczy niewiele ma wspólnego z procesem resocjalizacji sensu stricto, a jest raczej odpowiedzią na zapotrzebowanie wymiaru sprawiedliwości, na co słusznie wskazywał L. Pytka (2005). Kuratorzy głównie w toku czynności podejmowanych w ramach dozoru realizują swoje zadania o charakterze wychowawczo-resocjalizacyjnym, diagnostycznym, a także profilaktycznym i kontrolnym.

Dozór, jako instytucja prawa karnego jest środkiem, który służy objęciu podopiecznego opieką w celu ułatwienia mu pozytywnego przebiegu okresu próby (Świda, 1989). Jego zadaniem nie jest dodatkowe karanie skazanego, ale pomoc mu w readaptacji, co jest rozumiane, jako właściwe pełnienie ról społecznych oraz przestrzeganie porządku prawnego (Śpiewak, 2000). W myśl unormowań kodeksowych

(art. 171§1 kkw) kurator sprawujący dozór ma do wykonania czynności zmierzające do readaptacji społecznej skazanego oraz kontroli wykonywania przez niego nałożonych obowiązków i poleceń, co ma oddziaływać na dozorowanego wychowawczo i jednocześnie zapobiegać powrotowi do przestępstwa (171§2 kkw). Ujmując to inaczej, kurator w toku postępowania wykonawczego powinien przy wykorzystaniu środków prawnych, jakie pozostają w jego dyspozycji, pracować wspólnie z podopiecznym w kierunku ukształtowania u niego prospołecznej postawy. Przy czym sposób wykorzystania środków prawnych powinien być dostosowany do indywidualnej potrzeby skazanego i być realizowany przy wykorzystaniu pedagogicznych metod pracy (Śpiewak, 2000).

Faktem jest, że ustawodawca wyraźnie akcentuje potrzebę kontroli podopiecznego, realizację przez niego nałożonych przez sąd obowiązków oraz ponoszenie konsekwencji w sytuacji uchylania się od wykonania orzeczenia. Jednak sprowadzenie dozoru tylko do kontroli uniemożliwia w praktyce nawiązanie relacji z dozorowanym, co jest z kolei podstawą osiągnięcia celów wychowawczych procesu resocjalizacji. Kurator w ramach okresu próby powinien dążyć do motywowania skazanego do prospołecznego zachowania, cechującego się respektowaniem norm społeczno-prawnych, a także pomagać mu w rozwiązywaniu trudności, które go przerastają oraz pracować nad jego aktywizowaniem do samodzielnego działania i wyzwalać inicjatywę (Śpiewak, 2000). Dozór powinien być, zatem traktowany jako okres, w którym podopieczny wspólnie z kuratorem pracują nad wprowadzaniem zmian w jego funkcjonowaniu, których konsekwencją będzie potrzeba przestrzegania porządku prawnego, a nie tylko powstrzymywanie się od popełniania przestępstw. Wówczas możliwe jest osiągnięcie poprawy moralnej.

Poprawa moralna dotyczy przemian w sferze osobowościowej (Niewiadomska, 2007a), co odzwierciedla się w trwałych zmianach w zachowaniu jednostki. Zaistnienie tego typu efektów wiąże się z podjęciem działań wychowawczych, których istotą są motywacja oraz zaangażowanie się jednostki, która narusza porządek prawny (Niewiadomska, Chwaszcz, 2010). W opozycji do tego pozostają oddziaływania, których celem jest tylko osiągnięcie rezultatów zorientowanych na realizację orzeczenia sądu oraz stosowanie się do norm prawnych w okresie próby. Tak ukierunkowane oddziaływania nie skutkują trwałymi efektami i przyczyniają się do negatywnej oceny procesu resocjalizacji.

Przyjmując taki punkt widzenia oczywistym jest, że tylko zmiany w sferze moralnej dozorowanego są gwarancją jego skutecznej resocjalizacji. Prowadzony tak proces wychowawczy wymaga jednak znacznego nakładu czasu i pracy oraz aktywnego zaangażowania wszystkich jego uczestników. Podejmowane przez kuratora oddziaływania powinny prowadzić do ujawnienia się i wyzwolenia w podopiecznym jego możliwości, ale także zdolności do zmiany i kształtowania się cech charakteru, które będą pożądane przez samego dozorowanego i zarazem będą zgodne z interesem społecznym (Kalinowski, 2004; Węgliński, 2013). Kurator w toku dozoru powinien kierować się zasadą indywidualizacji polegającą na uwzględnieniu cech osobowości podopiecznego, jego potrzeb i wartości oraz uznaniu jego prawa do podejmowania własnych decyzji. Skutkiem tego jest poszukiwanie środków i metod pracy wychowawczej adekwatnych do sytuacji jednostki (Bałandynowicz, 1998b, 2011).

Rozumienie instytucji dozoru w ten sposób postuluje Andrzej Bałandynowicz, który zaleca w ramach procesu resocjalizacji podejmowanie oddziaływań mających na celu rozwijanie w podopiecznych postaw utrudniających powrót do przestępczego sposobu życia. Zwraca on dodatkowo uwagę, że warunkiem osiągnięcia pożądanych rezultatów jest zachowanie motywacji dozorowanego, którą kurator powinien wzmacniać (Bałandynowicz, 2008). Motywacja w procesie wprowadzania zmian jest szczególnie istotna i to w znacznej mierze ona, a nie ludzkie zdolności czy umiejętności, decyduje o ostatecznym rezultacie. Wpływa ona, bowiem na kształtowanie się dążeń i pobudza do działania ukierunkowanego na osiągnięcie celu (Reykowski, 1992).

3.3. Modele i metody oddziaływań resocjalizacyjnych w warunkach kurateli sądowej

W literaturze dotyczącej pracy resocjalizacyjnej w dozorcze wyróżnia się cztery systemowe modele kurateli:

1. **Kontrolny**, w którym kurator pełni rolę osoby dozorującej, wskazującej podopiecznemu sposoby, jakimi można osiągnąć oczekiwane zmiany. W ramach modelu kontrolnego kurator planuje przebieg procesu resocjalizacji, wyznacza zadania podopiecznemu i zabezpiecza środki do ich realizacji. Dozór polega na kontroli stopnia realizacji przydzielonych zadań i obowiązków, wynikających z orzeczenia sądu,

a w przypadku ich nie wykonania przewiduje zastosowanie wobec podopiecznego dotkliwszych sankcji (Heine, 1986; Kalinowski, 2004);

2. **Casework**, polegający na wspieraniu aktywności podopiecznego i zachęcaniu go do wprowadzania pożądanych zmian w sytuacji życiowej. Praca wychowawcza jest poprzedzona dokładną diagnozą resocjalizacyjną i prowadzona jest w oparciu o zindywidualizowany plan oddziaływań wychowawczych oraz kontrolnych. Kurator pełni rolę osoby wspierającej w procesie zmian (Bałandynowicz, 1996);

3. **Kontroli i opieki aktywizującej**, angażujący podopiecznego oraz jego środowisko życia. W ramach tego modelu kurator organizuje oddziaływania wychowawcze, będąc jednocześnie przedstawicielem sądu. Jego zadaniem jest inspirowanie podopiecznego i koordynowanie procesu resocjalizacji, ponadto aspiruje on do roli autorytetu. W modelu tym zakłada się współodpowiedzialność kuratora i podopiecznego za osiągnięte efekty resocjalizacyjne (Czapów, Jedlewski, 1971; Czapów, 1978);

4. **Wychowawczy model kurateli** opiera się na czynnościach wywołujących zmiany w systemie wartości oraz w zakresie dążeń prezentowanych postaw. W modelu tym kurator poprzez intencjonalne działania powinien zmierzać do zmiany bądź kształtowania pożądanych cech osobowościowych, poprawy relacji z otoczeniem i pracy nad wszechstronnym rozwojem podopiecznego. W ramach podejmowanych oddziaływań w modelu kurateli wychowującej silnie akcentuje się psychoterapeutyczną funkcję *caseworku* (Kamiński, 1982; Marzec-Holka, 1994; Kalinowski, 2004).

W celu osiągnięcia zamierzeń i celów dozoru postuluje się w procesie resocjalizacji podejmowanie oddziaływań opartych na modelu kurateli wychowującej, zwanej też modelem klinicznym (Czapów, Jedlewski, 1971; Szymanowski, 1989; Lalak, Lepalczyk, 1995; Bałandynowicz, 2011, 2009). Kurator podejmujący oddziaływania resocjalizujące powinien w pracy z podopiecznym postępować zgodnie z zasadami wychowania resocjalizującego, do których Cz. Czapów zalicza:

1. Zasadę reedukacji oraz wszechstronnego rozwoju osobowości – wiąże się ona z podejmowaniem przez kuratora działań inspirujących podopiecznego do wszechstronnego uczenia się oraz twórczego rozwoju osobowości;
2. Zasadę wszechstronnej i perspektywicznej opieki – polega ona na konieczności brania pod uwagę wszystkich potrzeb podopiecznego, zarówno dotyczących bieżącej egzystencji jak i tych ujmowanych rozwojowo;

3. Zasadę wymagań – stosując się do niej kurator powinien wyznaczać podopiecznemu zadania do realizacji oraz uwzględniać w pracy resocjalizacyjnej interesy osób z jego otoczenia;
4. Zasadę akceptacji – rozumianą jako koncentrację na mobilizowaniu podopiecznego do wprowadzania zmian, które spowodują, że podopieczny stanie się lepszym człowiekiem bez oceniania jego dotychczasowego sposobu funkcjonowania. Zachowanie dozorowanego winno być przedmiotem diagnozy służącej zaprojektowaniu adekwatnych oddziaływań, a nie przyczyną wymierzania sprawiedliwości;
5. Zasadę respektowania – polegającą na uznaniu, że podopieczny jest samodzielną jednostką odpowiedzialną za wprowadzenie zmian w swoim życiu. Kurator nie może narzucać mu własnego wzorca osobowego i wyręczać go w procesie korygowania swojego życia (Czapów, 1978).

Zdaniem Krystyny Gromek (2005) wprowadzenie w życie ustawy o kuratorach sądowych ugruntowało model kurateli wychowującej w praktyce kuratorskiej w przeciwieństwie do okresu sprzed reformy prawa karnego z 1997r., kiedy to dominował model kontrolno-represyjny. Aktualnie, w zaleceniach z zakresu metodyki pracy dla kuratorów sądowych, wprost wskazuje się, jako szczególnie zalecaną w pracy metodę indywidualnych przypadków, jako tą, która ułatwia przełamywanie barier i koncentruje się na jednostce, traktując ją jako podmiot oddziaływań i sytuując w roli partnera w procesie resocjalizacji (Stasiak, Liszke, 2014).

Metoda pracy z indywidualnym przypadkiem znana też, jako *casework* jest powszechnie wykorzystywana w pracy służb społecznych na całym świecie. Opracowana na podstawie własnych doświadczeń przez Mary Richmond jest metodą rozwiązywania problemów dotyczących osób z różnych środowisk, której celem jest wspólne dobro będące jednocześnie dobrem jednostki (Iwański, 2013).

Mary Richmond zwracała szczególną uwagę na partnerstwo w pracy z podopiecznymi, podkreślając znaczenie interakcji osób zaangażowanych w proces naprawy. Jej zdaniem jedynie taki sposób oddziaływania, w którym podopieczny staje się partnerem, daje możliwość ingerowania w strukturę jego osobowości i zaistnienia faktycznych zmian w jego sytuacji życiowej (Bałandynowicz, 2015). Metoda *casework* stanowi system metodycznych wskazówek wywodzących się z filozofii humanistycznej i zawiera takie elementy jak:

- wgląd w cechy osobowościowe jednostki,

- rozpoznanie jej zasobów, zagrożeń oraz wpływu wywieranego przez otoczenie społeczne,
- oddziaływanie bezpośrednio jednostki na jednostkę,
- oddziaływanie bezpośrednio otoczenia społecznego na jednostkę (Firlit, 1993).

Andrzej Bałandynowicz (1996, 2008) w odniesieniu do pracy wychowawczej opartej na metodzie indywidualnych przypadków w ramach sprawowanego dozoru wyróżnił jej cztery fazy:

1. Fazę otwierającą, polegającą na uświadomieniu skazanemu w początkowym etapie procesu resocjalizującego celów oraz skuteczności działań podejmowanych wspólnie z kuratorem sądowym;
2. Fazę polegającą na badaniu możliwości w zakresie wykorzystania wychowawczych potrzeb skazanego w toku resocjalizacji;
3. Fazę obejmującą pracę w kierunku rozwiązania problemów, które utrudniają poprawne funkcjonowanie skazanego w społeczeństwie;
4. Fazę związaną z zakończeniem oddziaływań wychowawczych.

Kurator pracujący w oparciu o *casework* powinien mieć świadomość reguł rządzących tą metodą, wyrażających się w podmiotowym traktowaniu podopiecznego i uwzględniać je w ramach postępowania wychowawczego. Wśród najistotniejszych zasad wymienić można następujące (Lipkowski, 1980; Heine, 1982; Kalinowski, 1990):

1. Zasada działania „twarzą w twarz”, wyrażająca się w kształtowaniu oddziaływań wychowawczych i pomocowych opartych na bezpośrednich i bliskich relacjach, zaufaniu i budowaniu szczerzej więzi, co jest warunkiem powodzenia procesu resocjalizacji;
2. Zasada akceptacji podopiecznego, wyrażająca się w szacunku do niego niezależnie od czynów jakich się dopuścił. Respektowanie tej zasady jest niezbędnym warunkiem nawiązania relacji między kuratorem a podopiecznym;
3. Zasada respektowania, ściśle związana z zasadą akceptacji wyraża się w uznaniu prawa podopiecznego do samodzielnego kierowania swoim życiem. Kurator powinien powstrzymać się od narzucania własnych wzorców i wywierania nacisku, a poprzestać na motywowaniu podopiecznego do pracy nad wewnętrzną przemianą i wzięcia odpowiedzialności za swoje życie;
4. Zasada optymizmu pedagogicznego - wiąże się z przekonaniem, że każdy człowiek posiada siłę potrzebną do zmiany swojego zachowania, postaw i systemu wartości;

5. Zasada indywidualizacji, której przypisuje się szczególne znaczenie. Zgodnie z nią każda jednostka jest wyjątkowa i ma własne problemy, które musi pokonać. Kurator w toku pracy resocjalizacyjnej powinien dostosowywać oddziaływania do jednostki unikając schematycznych form pracy;
6. Zasada współuczestnictwa, polegająca na przyjęciu przez kuratora postawy ukierunkowanej na pomoc i wsparcie podopiecznego w staraniach zmierzających do poprawy jego sytuacji życiowej;
7. Zasada kompleksowego traktowania, odnosząca się do konieczności brania pod uwagę wszystkich czynników mogących mieć wpływ na sytuację życiową podopiecznego;
8. Zasada kształtowania perspektyw polegająca na wzbudzaniu u podopiecznego potrzeby planowania przyszłości, określania celów i ich realizacji;
9. Zasada współpracy ze środowiskiem zobowiązująca kuratora do współpracy z instytucjami znajdującymi się w środowisku życia podopiecznego w celu włączenia go do społeczności;
10. Zasada systematyczności polegająca na planowaniu zadań i ich konsekwentnemu realizowaniu;
11. Zasada szybkości odnosząca się do niezwłocznego podejmowania działań, zarówno dotyczących sfery organizacji pracy, jak i reakcji kuratora na nieprawidłowości w funkcjonowaniu podopiecznego;
12. Zasada praworządności i humanizmu nakazująca podporządkowanie kuratora obowiązującym procedurom i poszanowanie praw podopiecznego.

Warto zwrócić uwagę, że wykorzystanie metody *casework* w procesie resocjalizacji wiąże się z koniecznością posiadania osobistych kompetencji. Kurator łatwo nawiązujący relacje, otwarty, a także postrzegający dozorowanego jak partnera, któremu trzeba udzielić pomocy, ale też można oczekiwać z jego strony zaangażowania, będzie bez większych trudności mógł pracować metodą indywidualnych przypadków. Brak wspomnianych kompetencji może okazać się znaczącym ograniczeniem w wykorzystaniu *casework*, a także utrudniać wzbudzanie u podopiecznych odpowiedniego poziomu motywacji, niezbędnego do pracy nad zmianą sposobu funkcjonowania (Korpanty, 2010).

Wykorzystanie w procesie resocjalizacji metody pracy z indywidualnym przypadkiem wymaga od kuratora przygotowania planu oddziaływań, który będzie odpowiedzią na zaobserwowane problemy. *Casework* umożliwia zebranie

o podopiecznym znacznej liczby informacji z wielu różnych źródeł, co pozwala na ich jednoczesną weryfikację oraz uzyskanie opinii samego podopiecznego. Dzięki temu możliwe jest sformułowanie diagnozy, będącej punktem wyjścia dalszych etapów postępowania (Wojnarska, 2000). Diagnoza środowiskowa, dokładnie obrazująca sytuację podopiecznego, powinna być podstawą do stworzenia wspólnie z podopiecznym projektu zamierzeń readaptacyjnych, co kolei sprzyja aktywizowaniu dozorowanego od początku dozoru oraz wzięciu odpowiedzialności za efekty pracy (Paszkiwicz, 2006; Jedynek, Stasiak, 2014).

Odnosząc się do dostępnych dla kuratorów metod pracy A. Bałandynowicz (1996, 2007) wymienia także inne, w praktyce faktycznie wykorzystywane metody. Wśród nich wymienia bezpośrednie metody postępowania, metody pośrednie, metodę środowiskową, metodę rozwiązywania problemów w kryzysie oraz metody pracy grupowej. Bezpośrednie metody pracy są rozumiane, jako wynik systematycznych i elastycznych oddziaływań podopiecznego wobec przezwyciężania własnych trudności obejmujących także jego stosunek emocjonalny wobec tych działań. Ich zasadniczym celem jest osiągnięcie przez podopiecznego emocjonalnej równowagi niezbędnej przy podejmowaniu decyzji i rozwiązywaniu trudnych sytuacji. W praktyce zalicza się do nich bezpośrednie ciągi rozmów kuratora z podopiecznym, dyskusje nad aktualnymi trudnościami oraz precyzowanie problemów i sposobów ich rozwiązania, doradzanie i mobilizowanie do działania, ale też wyrażanie aprobaty i dezaprobaty oraz weryfikowanie podjętych rozwiązań.

Metody pośrednie wiążą się z potrzebą nawiązania przez kuratora współpracy z instytucjami wspomagającymi proces resocjalizacji w celu zapewnienia podopiecznemu niezbędnej pomocy. Może się to odbywać także poprzez pokierowanie skazanego do konkretnej placówki bądź poinformowanie jej o potrzebach podopiecznego (Bałandynowicz, 1996, 2007). Ta forma pracy jest realizowana także w ramach przygotowanego wspólnie tj. przez kuratora i przedstawicieli innych instytucji, planu działań. W praktyce odbywa się to także poprzez kierowanie podopiecznego do uczestnictwa w programach np.: z zakresu zdobycia różnych umiejętności zawodowych bądź kompetencji społecznych (zajęcia korekcyjno-edukacyjne dla osób stosujących przemoc czy nie radzących sobie ze złością i agresją), ale także kierowanie na leczenie odwykowe czy spotkania z doradcami zawodowymi (Kwadrans, 2013; Wirkus, 2017).

Metoda pracy środowiskowej wiąże się z metodami pośrednimi. Wyraża się ona we współpracy kuratorów z przedstawicielami stowarzyszeń czy fundacji, zajmujących się pomocą skazanym i ich rodzinom oraz w angażowaniu rodziny podopiecznego i jego najbliższego otoczenia (Bałandynowicz, 2007; Świerczek, 2013; Stasiak, Liszke, 2014).

Z kolei metoda rozwiązywania problemów w kryzysie jest swoistym rodzajem interwencji kuratora. W sytuacjach, gdy podopieczny stara się pokonać swoje trudności, ale nie osiąga zamierzonych efektów, w rezultacie czego dochodzi do kryzysu. W takiej sytuacji rolą kuratora jest umiejętne wsłuchanie się i zrozumienie problemów podopiecznego w kryzysie w celu ustalenia kolejności koniecznych interwencji i zaplanowania skutecznej pomocy (Bałandynowicz, 1996).

W przypadku wykorzystania metody pracy grupowej wskazać należy, że nie jest ona wykorzystywana przez kuratorów sądowych w Polsce. Kuratorzy pracują samodzielnie angażując do pomocy instytucje pomocowe. Nie prowadzą oddziaływań grupowych w przeciwieństwie do służb probacyjnych w innych krajach, czego przykładem mogą być programy realizowane np. przez kuratorów w Kanadzie (Bałandynowicz, 1996; Pospiszyl, 1998). Zwrócić należy jednak uwagę, że coraz częściej kuratorzy doszkalają się w zakresie różnych form oddziaływań i we współpracy, najczęściej z organizacjami pozarządowymi, uczestniczą w realizacji różnych programów, do których starają się kierować podopiecznych (Wirkus, 2017).

W ramach pracy resocjalizacyjnej coraz częściej postuluje się wykorzystywanie także metod pracy terapeutycznej, które powinny być ukierunkowane na wzmacnianie procesów osłabiających decyzje podejmowane pod wpływem impulsów na rzecz działań opartych na rozpoznaniu (Urban, 2009). W takiej formie oddziaływań do zadań terapeuty należy wzbudzanie w podopiecznym wiary we własne możliwości i spowodowanie zmian zarówno w sferze behawioralnej, jak i poznawczej (Machel, 2012). W ramach metod terapeutycznych wymienić można przykładowo:

- pracę terapeutyczną służącą wzmocnieniu pozytywnego myślenia i wzmacniającą równowagę emocjonalną,
- psychoterapię podtrzymującą, polegającą na analizie trudności podopiecznego, udzielaniu mu wsparcia i motywowaniu do działania,
- psychoterapię wentylującą, bazującą na stworzeniu warunków, w których podopieczny mógłby bez lęku ujawnić przyczyny swojego postępowania. Metoda ta jest

ukierunkowana na redukcję lęku i rozwijanie umiejętności komunikowania się (Bałandynowicz, 2016).

W rozważaniach dotyczących metodyki pracy kuratorów sądowych należy zwrócić uwagę, że w myśl art. 5 Kodeksu Etyki Kuratora Sądowego mają oni znaczną swobodę doboru metod oraz środków oddziaływania, a jedynym warunkiem jest to, aby były one zgodne z aktualnym stanem wiedzy z zakresu resocjalizacji, pracy socjalnej oraz wiedzy pedagogicznej i psychologicznej (Uchwała Krajowej Rady Kuratorów z dnia 6 maja 2004r. Kodeks Etyki Kuratora Sądowego). Tym samym, mimo zaleceń metodycznych, nie wszyscy kuratorzy korzystają w swojej pracy z metody indywidualnych przypadków. Czasami w ramach prowadzonego procesu resocjalizacji korzystają tylko z niektórych jej elementów oraz łączą różne metody pracy. Faktycznie, na co wskazują autorzy opracowań dotyczących kurateli (Jedynak, 2008; Nowak, 2010; Opora, 2010, 2011; Kwadrans, 2013), przyznać należy też, że część kuratorów poprzestaje głównie na kontroli realizacji obowiązków i przestrzegania porządku prawnego, co jest typowe dla modelu kurateli kontrolno-represyjnej (Ambrozik, 2009; Węgliński, 2013; Gogacz, 2015; Muskała, Kuszał, 2018). Kuratorzy z uwagi na istotne obciążenie innymi, oprócz dozorów, zadaniami są zmuszeni do wykorzystywania metod i technik nie wymagających znacznych nakładów czasu. Dodatkowo zmieniające się przepisy prawne, nakładające na nich szereg obowiązków kontrolnych oraz zobowiązujących do systematycznej oceny podopiecznych, nie sprzyjają prowadzeniu procesu resocjalizacji w oparciu o *casework*. W literaturze przedmiotu coraz częściej znaleźć można informacje o całkowitej zmianie z modelu pracy z *casework* na *case management* czyli zarządzanie przypadkiem (Węgliński, 2016; Muskała, Kuszał, 2018), co w praktyce prowadzi do zredukowania roli kuratora do szacowania zagrożenia jakie stwarza podopieczny i przekazywania tej informacji do sądu. Takiemu modelowi kurateli sprzyjać mają nowe rozwiązania prawne, a w szczególności zmiany w kodeksie karnym wykonawczym i rozporządzenie dotyczące szczegółowego wykonywania obowiązków przez kuratorów dla dorosłych (Dz. U. z 2016, poz. 969), będące dokładnym zbiorem zadań i wskazówek metodycznych. Przykładem jest jeden z obowiązków nałożonych na kuratorów w ostatnich latach, mianowicie kwalifikacja osób oddanych pod dozór do właściwej grupy ryzyka powrotu do przestępstwa (A, B lub C). Ma ona miejsce w początkowym etapie dozoru, głównie w oparciu o kryteria zawarte w art. 169b kkw i jest ściśle powiązana z różnicowaniem oddziaływań podejmowanych w trakcie dozoru w zależności od ustalonej kategorii.

Warto wskazać, że polskie rozwiązania, będące próbą nawiązania do zachodniej praktyki, nie przekładają się faktycznie na prowadzenie pracy resocjalizacyjnej ani jej efektywność, czego powodem jest przede wszystkim brak narzędzi diagnostycznych, co sprawia, że kwalifikacja jest bardzo subiektywna. Nadto kryteria wynikające z przepisów odnoszą się głównie do tzw. statycznych czynników ryzyka (wiek, rodzaj przestępstwa, dotychczasowa karalność, uzależnienia, odbyte leczenie odwykowe), które nie obrazują w pełni sytuacji dozorowanego i faktycznie nie powinny decydować o rodzaju działań resocjalizacyjnych (Węgliński, 2016).

Wprowadzony do kuratorskiej praktyki pomysł kwalifikacji do grup ryzyka, sytuujący zdaniem niektórych badaczy ją w modelu kurateli *case management*, faktycznie wywodzi się z innego podejścia do diagnozy w probacji. W angielskim piśmiennictwie znaleźć można obszernie opracowania dotyczące *risk assessment* (szacowanie ryzyka), które wywodzi się z założenia, że w oparciu o określenie konkretnych czynników i ich dynamiki można wskazywać prawdopodobieństwo ponownego naruszenia porządku prawnego bądź pogłębiania się niedostosowania społecznego jednostki. Przy wykorzystaniu odpowiednich narzędzi diagnostycznych, należy określić czynniki ryzyka i w oparciu o uzyskane wyniki (liczbę czynników i ich dynamikę) zakwalifikować podopiecznego do odpowiedniej kategorii: niski, średni bądź wysoki poziom ryzyka (Andrews, Bonta, Wormith, 2011). Takie podejście do pracy kuratorów dla dorosłych zostało zaproponowane w ramach modelu teoretycznego R-N-R (*Risk-Need-Responsivity*) stworzonego przez D. A. Andrews i J. Bonta, który koresponduje z podejściem *what works* w resocjalizacji. W odróżnieniu od polskich rozwiązań model ten zakłada wykorzystanie narzędzi diagnostycznych, służących do szacowania poziomu ryzyka powrotności do przestępstwa oraz zawiera elementy umożliwiające zaplanowanie oddziaływań resocjalizacyjnych, adekwatnych do uzyskanych wyników i dopasowanych do faktycznych możliwości podopiecznego (Andrews, Bonta, Wormith, 2011). W trakcie badań nad modelem zwracano uwagę, że jego wykorzystanie nie ma na celu jedynie uzyskania informacji odnośnie potencjalnego zagrożenia powrotnością do przestępstwa danej jednostki, ale przede wszystkim ma odpowiedzieć na pytanie o skuteczne oddziaływania. Odnosząc się do modelu szacowania ryzyka zwrócić należy też uwagę, że projektowane w oparciu o niego oddziaływania dotyczą głównie profesjonalnych form oddziaływań takich jak programy resocjalizacyjne. W mniejszym stopniu przewidują one oddziaływania w ramach indywidualnych metod pracy z człowiekiem (Burnett, Roberts, 2004).

Niezależnie od przyjętych metod pracy, należy mieć na uwadze przede wszystkim cel, jakiemu mają one służyć. Celem tym jest - w uproszczeniu - spowodowanie zmian w postawach, zachowaniu, wyrażanym światopoglądzie i hierarchii wartości podopiecznych, co będzie się przejawiało nie tylko w przestrzeganiu norm prawnych, ale też właściwym funkcjonowaniu w wymiarze indywidualnym i społecznym. Rodzi to pytania o to, w jaki sposób ocenić czy postulowane zmiany zaistniały, czy wykorzystane metody w ramach dozoru okazały się skuteczne. Efektywność resocjalizacji jest jednym z podstawowych problemów, z którym borykają się zarówno praktycy jak i przedstawiciele świata nauki.

4. Skuteczność oddziaływań resocjalizacyjnych i możliwości jej oceny

W przypadku każdej aktywności zawodowej jednym z jej etapów jest ocena skuteczności podejmowanych czynności. W przypadku resocjalizacji, z uwagi na jej społeczny i indywidualny wymiar, taka ocena jest jednym z najistotniejszych elementów całości tego procesu.

Resocjalizacja, jako rodzaj procesu wychowawczego, którego celem jest ponowna socjalizacja jednostki, tak aby stała się ona uspołeczniona, samodzielna i twórcza (Kalinowski, 2007) jest oddziaływaniem długoterminowym, dotyczącym zarówno jednostki, jak i jej środowiska społecznego i prowadzonym przez kuratora przy jednoczesnym zaangażowaniu innych instytucji pomocowych. Jest to proces uzależniony od wielu czynników, do oceny, którego należy przyjąć odpowiednio dobrane kryteria, nie poprzestając tylko na jednym (powrotność do przestępstwa), co zazwyczaj ma miejsce. Powrotność do przestępstwa będąca wskaźnikiem efektywności resocjalizacji w kryminologii, nie oddaje całokształtu problematyki i prowadzi do koncentracji tylko na jednym aspekcie, jakim jest poprawa jurydyczna, co z kolei nie może być równoznaczne z oceną efektywności całego procesu resocjalizacji (Bałandynowicz, 2002). Nadto sam wskaźnik powrotności do przestępstwa nie podlega prostej weryfikacji. Brak wyroków skazujących w okresie próby nie zawsze oznacza sukces resocjalizacyjny. Warto też nadmienić, że należy odróżnić brak wyroku w okresie próby od faktycznego przestrzegania porządku prawnego, co nie zawsze jest tożsame. Z kolei ponowne popełnienie przestępstwa nie jest jednoznaczne z tym, że w podopiecznym nie zaistniały korzystne zmiany, ale że zaistniałe przeobrażenia nie są

na tyle głębokie, aby zagwarantować przestrzeganie norm prawnych (Bartkowicz, 2008). Bronisław Urban (2007b) także podkreśla, że kryterium czysto jurydyczne jest wskaźnikiem behawioralnym i niekoniecznie pokrywa się z osobowościowymi determinantami zachowania, podlegającymi ocenie systemu aksjonormatywnego.

Zrozumienie jak wieloaspektowy jest proces resocjalizacji sprawia, że oczywistym staje się przyjęcie innego stanowiska w ocenie skuteczności działań, nie tylko na poziomie określenia kryteriów, ale też zakresu efektywności. Skutecznym w prakseologii jest to działanie, które prowadzi do osiągnięcia celu (Kotarbiński, 1995), jednak cel może zostać osiągnięty w różnym stopniu. Odnosi się to także do oddziaływań resocjalizacyjnych, gdzie zaistniałe zmiany mogą dotyczyć tylko niektórych obszarów funkcjonowania podopiecznego bądź charakteryzować się różną stabilnością, co wiąże się z dodatkowym kryterium zmiany jakim jest czas. Ocena tego wymaga jednak podjęcia obszernych analiz, na co wskazuje Robert Opora (2010, 2011), postulując konieczność prowadzenia longitudinalnych analiz pracy kuratorów sądowych, pogłębionych badaniami jakościowymi, w tym także o opisy historii życia podopiecznych, którzy nie powracają do przestępczego sposobu życia. Zwraca on uwagę także na potrzebę sprawdzenia istnienia związku między okresem trwania dozoru i jego ustalonymi efektami wskazując, że część zachowań antyspołecznych wykazuje tendencje do ustępowania wraz z upływem czasu. Ponadto istotnym dla ostatecznego rezultatu jest poziom demoralizacji i możliwe istnienie zaburzeń osobowości.

Z kolei ocena tego, czy dozór był faktycznie skuteczny, wymagałaby przeprowadzenia badań eksperymentalnych, w których osoby pozostające pod dozorem należałoby porównać z grupą kontrolną, przy zachowaniu jednorodności w grupie kuratorów pod względem ich kwalifikacji i podejmowanych oddziaływań (Brzeziński, 2007). W warunkach kurateli wydaje się to przedsięwzięciem aktualnie nierealnym. Wymagałoby bowiem zaangażowania zarówno kuratorów jak i decydentów oraz naukowców, a ponadto byłoby skomplikowane organizacyjnie, czasochłonne i kosztowne. Najprostszym zatem pozostaje opieranie się na wskaźniku powrotności do przestępstwa, gdyż mimo, że faktycznie często prowadzi do znaczących uproszczeń i wyciągania mylnych wniosków, to jest on w prosty sposób mierzalny.

Obok wskaźnika w postaci poprawy jurydycznej pojawiają się także postulaty podporządkowania oddziaływań resocjalizacyjnych zasadom wywodzącym się z teorii zarządzania, związanych z ekonomizacją oddziaływań resocjalizacyjnych i mających

związek z wydajnością, odnoszącą się do relacji między uzyskanym rezultatem i włożonym nakładem środków (Kozuń-Cieślak, 2013). Postulat ekonomicznej analizy procesu resocjalizacji odnosi się do eliminacji działań czasochłonnych i kosztownych, a nie przynoszących zakładanych rezultatów. Powielanie nieskutecznych metod działania, mimo świadomości ich nieskuteczności, przy jednoczesnym zaangażowaniu ogromnej liczby osób i środków finansowych, jest w resocjalizacji niestety często spotykane i przyczynia się do krytyki całego systemu (Bartkowicz, 2016).

Wspomniane kryteria nie oddają całokształtu zmian, jakie powinny podlegać ocenie. B. Urban (2007b) zwraca uwagę na konieczność oderwania oceny efektywności działań resocjalizacyjnych od wskaźnika recydywy czy innych wskaźników behawioralnych. Uważa on, że resocjalizację należy ujmować w standardach aksjonormatywnych i rozumieć jako osiągnięcie choćby minimalnego poziomu rozwoju moralnego, obejmującego zhierarchizowany system wartości, ukształtowany system kontroli wewnętrznej oraz pozytywną, adekwatną samoocenę (Drwal, 1981). B. Urban (2007b) przyznaje, że takie spojrzenie na cel resocjalizacji wyznacza bardzo wysokie standardy efektywności, bowiem zaistnienie zmian we wspomnianych obszarach, określanych jako pozytywna dezintegracja, jest możliwe tylko dla nielicznej grupy jednostek niedostosowanych społecznie. Takie podejście do efektywności resocjalizacji wiąże się z koniecznością ewaluacji działań podejmowanych w toku postępowania oraz dwuetapową (przeprowadzoną w początkowej i końcowej fazie resocjalizacji) oceną w zakresie: zachowania podopiecznego i obserwowanych symptomów nieprzystosowania społecznego, pomiaru poziomu proporcji między kontrolą wewnętrzną i zewnętrzną oraz oceny zmian w obszarze samooceny.

Podobnie do oceny efektywności odnosi się także L. Pytka (2001), który uważa, że analizie powinno się poddawać różnice w stanie początkowym i końcowym w zakresie: zachowania, poziomu przystosowania, osobowości, postaw społecznych, nastawienia wobec ludzi i samego siebie oraz postaw wobec wartości i norm powszechnie uznawanych jako ważne. Nadto powinno się oceniać jakość środowiska rodzinnego, rówieśniczego i lokalnego oraz uwzględniać czynniki makrospołeczne i kulturowe. W warunkach kurateli sądowej rzadko bierze się pod uwagę cechy osobowościowe. Wynika to z prostej przyczyny, mianowicie tego, że kuratorzy nie dysponują w swojej pracy żadnymi narzędziami diagnostycznymi. Mogą bazować w tym względzie jedynie na informacjach zawartych w aktach merytorycznych sprawy karnej.

W literaturze dotyczącej resocjalizacji można znaleźć wiele różnorodnych podejść do rozumienia efektywności procesu resocjalizacji. Przykładowo Aneta Jaworska (2012), Kazimierz Pospiszyl (2007), Aleksandra Szymanowska (2003) czy Franciszek Kozaczuk (2009), postrzegając resocjalizację przez pryzmat zmiany społecznej przynależności, jej efektywność uzależniają od tego, czy udało się doprowadzić do wygaszenia zachowań antyspołecznych i ukształtowania w ich miejsce umiejętności właściwego realizowania ról społecznych, wzmacniania relacji z rodziną czy innymi znaczącymi osobami.

Iwona Niewiadomska (2010), opierając się na wynikach swoich badań przeprowadzanych na więźniach i osobach, które opuściły jednostkę penitencjarną, uważa, że skuteczna resocjalizacja zdecydowanie odnosi się do poprawy moralnej, a nie jurydycznej i jest ściśle powiązana ze zmianami w obrębie możliwych do korekcji wymiarów osobowości, które odpowiadają za motywację intencjonalną, sposób postrzegania sytuacji trudnych oraz doświadczaniem dystansu społecznego (Niewiadomska, 2007). Zwraca ona także uwagę na znaczenie zasobów podmiotowych jednostki oraz umiejętność korzystania ze wsparcia społecznego, przez co efektywność resocjalizacji wiąże bezpośrednio ze zwiększaniem się u skazanych zdolności do zachowania, inwestowania oraz promowania swoich zasobów adaptacyjnych.

Znaczenie zasobów w efektywności procesu resocjalizacji podnosi także Irena Mudrecka, która uważa, że wykorzystując czynniki chroniące i modyfikujące negatywny wpływ okoliczności życiowych, można zwiększać skuteczność oddziaływań. W tym celu należy skupić się na budowie i wzmacnianiu wewnętrznych mechanizmów radzenia sobie z trudnymi sytuacjami oraz kształtować umiejętność korzystania z zasobów środowiskowych (Mudrecka, 2013). Ponadto stawia ona tezę, że sukces resocjalizacji jest powiązany z uświadomieniem sobie przez wychowanka własnego konfliktu wewnętrznego, a także motywów postępowania i umiejętności ich zwerbalizowania (Mudrecka, 2017a). I. Mudrecka podejmuje także kwestię trwałości efektów resocjalizacyjnych twierdząc, że świadczą o niej zachowania samokreacyjne oraz gotowość do udzielania pomocy innym przy umiejętności zachowania własnej indywidualności (Mudrecka, 2017b).

Robert Opora, w kontekście procesu resocjalizacji prowadzonego w warunkach kurateli sądowej, wylicza pięć kryteriów świadczących o efektywności oddziaływań, które uważa za szczególnie istotne. Przy czym zaistnienie zmian we wszystkich

obszarach traktowane jest, jako wzorzec, do którego należy dążyć w toku pracy z podopiecznym. Są to:

1. Zanik niepożądanych objawów;
2. Pozytywne zmiany w społecznym i psychicznym funkcjonowaniu (powinny być oceniane przez obiektywne osoby np. sąsiadów czy pracodawcę);
3. Wyższe od wcześniej odczuwanego poczucie zadowolenia z życia wyrażane przez podopiecznego;
4. Prawidłowe funkcjonowanie społeczne (oceniane przez najbliższe otoczenie);
5. Pozytywne zmiany w strukturze osobowości podopiecznego (ocena na podstawie analizy klinicznej) (Opora, 2013).

Nadto R. Opora, analizując wyniki badań dotyczące sposobów postępowania resocjalizacyjnego, które prowadzi do zwiększenia efektywności, wskazał wśród najistotniejszych następujące zalecenia i prawidłowości:

1. Należy kierować intensywne programy resocjalizacyjne do sprawców z wysokiego poziomu zagrożenia powrotnością do przestępstwa i podejmować minimalne interwencje wobec sprawców z niskiego poziomu;

2. Oddziaływania powinny być skoncentrowane bezpośrednio na czynnikach, które generują zachowania przestępcze;

3. Należy dostosować styl uczenia do stylu sprawców z naciskiem na aktywizowanie ich;

4. Podejmowane oddziaływania powinny wpływać na poprawę w zakresie zdolności prospołecznego rozwiązywania problemów;

5. Kierowane do sprawców programy resocjalizacyjne powinny uwzględniać aktualną sytuację sprawcy, jego potrzeby kryminogenne oraz prezentowany poziom zagrożenia ponownym konfliktem z prawem oraz powinny być prowadzone systematycznie bez przerw i przez wykwalifikowaną kadrę (Opora, 2012).

Wielość czynników warunkujących efektywność procesu resocjalizacji sprawia, że jej ocena jest bardzo trudna. Oprócz kryteriów związanych z poprawą jurydyczną i moralną podopiecznego, należy ująć także całe spektrum czynników związanych z osobą kuratora oraz, co się z tym wiąże, jego umiejętnościami w zakresie nawiązywania pozytywnych relacji interpersonalnych z podopiecznym i jego najbliższym środowiskiem. Zatem ewaluację oddziaływań należy rozpatrywać zarówno w wymiarze rezultatów efektywności, jak i jakości oddziaływań podejmowanych w toku trwania dozoru (Opora, 2011).

Ocena efektywności oddziaływań resocjalizacyjnych w warunkach kurateli sądowej jest dokonywana przez kuratora na podstawie prowadzonej permanentnej diagnozy. Zgodnie z obowiązującymi przepisami §8 pkt 1 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 13 czerwca w sprawie sposobu i trybu wykonywania czynności przez kuratorów sądowych w sprawach karnych wykonawczych (Dz. U. 2016, poz. 969) kurator nie rzadziej niż raz na 6 miesięcy powinien sporządzić sprawozdanie z przebiegu dozoru, stanowiące podstawę ewaluacji podjętych oddziaływań i oceny skuteczności procesu resocjalizacji. Nie jest to jednak zadaniem prostym, gdyż kuratorzy nie dysponują żadnymi narzędziami diagnostycznymi i opierają się na subiektywnej ocenie sytuacji, co może sprzyjać błędom, dlatego też osobiste kompetencje kuratora są tak istotne zarówno w procesie resocjalizacji, jak i diagnozy i ewaluacji. Ponadto, na co wskazują badacze i praktycy (Heine, 1986; Stasiak, Liszke, 2007; Ostrowska, 2008; Wysocka, 2008; Nowak, 2010; Opora, 2010, 2011; Kwadrans, 2013; Węgliński, 2013; Bałandynowicz, 2009, 2016; Bartkowicz, 2016) znaczącą rolę odgrywają relacje interpersonalne kuratora z podopiecznym, które z kolei ściśle wiążą się z jego kompetencjami społecznymi i czynnikami osobowościowymi. Kompetencje społeczne są umiejętnościami, które pozwalają na efektywne radzenie sobie z sytuacjami społecznymi. Zalicza się do nich m. in. asertywność, zdolność werbalnego i niewerbalnego komunikowania się, empatię, zdolność współpracy, umiejętność radzenia sobie z trudnymi sytuacjami oraz zdolność do reakcji adekwatnej do zaistniałej sytuacji, czyli plastyczność (Ratajczak, 2007). Z kolei wśród czynników osobowościowych istotnych u kuratora wymienia się: zrównoważenie emocjonalne, niski poziom neurotyzmu, wysokie poczucie własnej skuteczności, ekstrawersję, otwartość (Ostrowska, 2008; Piotrowski, 2010; Wirkus, 2015). Nie można bagatelizować znaczenia wpływu cech indywidualnych kuratora na efektywność resocjalizacji. Wielu autorów uzależnia poziom skuteczności oddziaływań resocjalizacyjnych od czynników osobowościowych i kompetencji społecznych kuratorów. Krystyna Ostrowska (2008) podjęła się próby uporządkowania ich w zależności od znaczenia, jakie spełniają. Wyłoniła ona sześć następujących kategorii spośród czynników odgrywających znaczącą rolę w efektywności pracy kuratorów:

1. Czynniki mające wpływ na łatwość nawiązywania i podtrzymywania kontaktów z dozorowanym i jego środowiskiem;
2. Czynniki niezbędne do wykonywania pracy kuratora zawodowego i społecznego;

3. Cechy modalne warunkujące „promieniowanie” na dozorowanego;
4. Czynniki warunkujące realizację funkcji wychowawczo-resocjalizacyjnej;
5. Czynniki niezbędne w zarządzaniu zasobami ludzkimi.

Oprócz wskazanych kategorii K. Ostrowska (2008) wskazała także, że kuratorzy powinni cechować się także przygotowaniem w zakresie doświadczenia w pracy z osobami z różnych przedziałów wiekowych, posiadających różnorodne problemy oraz powinni przejawiać negatywny stosunek wobec skrajnego determinizmu odnośnie przyczyn niedostosowania społecznego. Autorka wskazuje też, że znaczące dla efektywności pracy kuratorów jest także odpowiedni zasób wiedzy i umiejętności jej praktycznego wykorzystania, znajomość środowiska życia podopiecznego oraz umiejętności współpracy z instytucjami wspomagającymi, takimi jak policja czy organizacje pozarządowe. Ponadto zwraca uwagę na znaczenie wyglądu zewnętrznego, na który składają nie tylko sylwetka, ubiór czy fryzura, ale także gestykulacja i sposób poruszania się oraz sposób mówienia i zasób słownictwa.

Podsumowując niniejsze rozważania warto zwrócić uwagę na czynnik, który także wpływa na efektywność pracy kuratorów, a tym samym na całość procesu resocjalizacji, a praktycznie nie funkcjonuje w polskich warunkach. Jest nim superwizja, która powinna być stałym elementem w praktyce kuratorskiej (Opora, 2011). Wymiana doświadczeń oraz możliwość poznania perspektywy innych osób wpływają na jakość pracy. Należy pamiętać, że podopieczni kuratorów to często osoby o bardzo zróżnicowanym wachlarzu trudności przystosowawczych, co wiąże się z koniecznością podejmowania wielu samodzielnych decyzji i prowadzenia procesu resocjalizacji bez wymaganego wsparcia. Sprzyja to zmniejszeniu zaangażowania kuratorów w trudniejsze sprawy i prowadzi do schematyzmu postępowania.

Powyższe rozważania ukazują, jak złożonym jest ocena efektywności procesu resocjalizacji. Wielość czynników, które powinny być wzięte jednocześnie pod uwagę sprawia, że praktycznie niemożliwym jest jednoznaczne stwierdzenie, czy to oddziaływanie podjęte przez kuratora były efektywne, czy przypadkiem nie doszło do splotu jeszcze innych czynników, pozostających poza jego wpływem. Trudność ta sprzyja przyjmowaniu jednego kryterium, jakim jest powrotność do przestępstwa, które jest stosunkowo łatwe do oceny, ale nie oddaje w pełni resocjalizacyjnej rzeczywistości. Niemniej jednak, należy podejmować się próby ewaluacji oddziaływań resocjalizacyjnych choćby jej poszczególnych etapów czy tylko wybranych elementów. Sprzyja to wypracowywaniu nowych metod oraz wymianie doświadczeń w ramach

kurateli oraz świata naukowego. Większa otwartość w tym zakresie może przyczynić się do doskonalenia systemu resocjalizacji w warunkach wolnościowych i wzrostu efektywności podejmowanych interwencji.

Rozdział II

Zasoby osobiste osób pozostających pod dozorem kuratorów sądowych

1. Pojęcie zasobów

Pojęcie zasobów osobistych we współczesnej psychologii zdrowia ma kluczowe znaczenie w wyjaśnianiu wpływu stresu na człowieka, jego aktywność, zdrowie oraz poczucie szczęścia i jakości życia (Taylor, 1995; Rice, 1999; Poprawa, 2001a; Snyder, Lopez, 2002; Juczyński, Ogińska-Bulik, 2003; Henszen, Sęk, 2007). Zasoby nazywane są też potencjałami zdrowia (Ogińska-Bulik, Juczyński, 2008), które bezpośrednio i pozytywnie oddziałują na ogólny stan jednostki. Należy jednak pamiętać, że termin „zasoby” nie wywodzi się z psychologii, ale został zapożyczony z innych dyscyplin i dostosowany do jej potrzeb.

W sposobie definiowania zasobów nie ma pełnej zgodności. Są one pojęciem o charakterze multidyscyplinarnym, funkcjonującym w ramach różnych dziedzin od makroekonomii poprzez teorie zarządzania i organizacji po ekologię. Przykładem mogą być nauki ekonomiczne gdzie wyróżnia się cztery podstawowe rodzaje zasobów takie jak: ziemia (rozumiana jako ogół wszystkich zasobów naturalnych), kapitał, praca (współcześnie określana częściej jako zasoby ludzkie) oraz technologia (Cyron, 1996).

Zasób, w swoim założeniu, odnosi się do czegoś potrzebnego, co stanowi określoną wartość. Dany element, będący faktycznie neutralnym, może stać się zasobem dopiero po spełnieniu szeregu warunków, takich jak choćby świadomość jego przydatności w danej grupie społecznej, tradycja kulturowa wartościująca go w taki sposób czy technologia umożliwiająca jego wykorzystanie (Zimmermann, 1951).

Ogólnie zasoby można określić, jako środki potrzebne do realizacji konkretnych celów. W takim ujęciu zasobem może stać się niemal wszystko (materia, informacja, energia, wiedza o sposobie pozyskania zasobów), co pozostaje w zasięgu jednostki, pod warunkiem, że zostanie to wykorzystane do zaspokojenia aktualnych potrzeb lub realizacji bardziej ogólnych, odległych zamierzeń (Mudyń, 2003). Problematicznym staje się element definicji odnoszący się do „pozostawania w zasięgu jednostki”. Zdaniem Krzysztofa Mudynia (2003) „coś” do czego się nie ma bezpośredniego dostępu nie może stanowić zasobu. Zdarza się, że po spełnieniu określonych warunków

może ulec to zmianie i niedostępny element zostaje pozyskany lub odzyskany. Z tego powodu istnieje potrzeba doprecyzowania pojęcia zasobów, co wymaga wprowadzenia rozróżnienia na zasoby faktyczne oraz potencjalne. Zasoby faktyczne stanowią te elementy rzeczywistości, do których jednostka ma bezpośredni, bieżący dostęp i może nimi dowolnie dysponować. Natomiast o zasobach potencjalnych mówi się w sytuacji gdy możliwość skorzystania z nich jest ograniczona koniecznością spełnienia dodatkowych warunków bądź jednostka może uzyskać do nich dostęp w przyszłości. Przykładem zasobów potencjalnych będą zasoby, które jednostka posiada, ale nie uświadamia sobie tego i nie może z nich skorzystać (Mudyń, 2003). Odnosząc to do psychologii czy pedagogiki, warto zwrócić w tym miejscu uwagę na znaczenie oddziaływań, które sprzyjają odkrywaniu zasobów jednostki, posiadania, których sobie ona nie uświadamia. Prowadzi to do przekształcania się zasobów potencjalnych w faktyczne i umożliwia ich wykorzystanie.

Na gruncie psychologii pojęcie zasobów odnosi się do wielu aspektów, zarówno cech indywidualnych jednostki i jej dyspozycji wewnętrznych, jak również właściwości jej środowiska życia i sieci społecznej (Henszen, Sęk, 2007; Juczyński, 2009; Jaworska, 2016). W szerokim ujęciu są to wszystkie posiadane i dostępne jednostce możliwości, zarówno wewnętrzne, jak i zewnętrzne, które oddziałują na jej funkcjonowanie (Diclemente, 1986). Do możliwości wewnętrznych można przykładowo zaliczyć pozytywne nastawienie oraz przekonania, ale także kompetencje życiowe, zdolności, umiejętność samoregulacji czy odporność psychiczną. Natomiast w zakres możliwości zewnętrznych wchodzi aspekty takie jak środowisko społeczne, religia, kultura czy środki materialne (Antonovsky, 1995; Pasikowski, 2000; Poprawa, 2001a; Chodkiewicz, 2001; Hobfoll, 2006). Podział zasobów na wewnętrzne i zewnętrzne jest najbardziej ogólny i najczęściej stosowany.

Zasoby są traktowane także, jako konstrukt teoretyczny, będący konkretnym sposobem analizowania świata, w ramach, którego wszystkie elementy rzeczywistości mają określoną wartość, zależną od tego, w jakim stopniu przekładają się na rezultaty radzenia sobie ze stresorami (Kaczmarek, 2004). W innych ujęciach zasoby definiowane są, jako właściwości przynależne jednostce i jej otoczeniu, które korzystnie wpływają na sposób radzenia sobie z trudnościami, jakie niesie codzienne życie (Juczyński, 2009). Ułatwiają one jednostce opanowanie zagrożenia, przeciwdziałają powstaniu jego negatywnych skutków oraz uodparniają na działanie bodźców postrzeganych, jako potencjalnie szkodliwe. W ich rozumieniu wyraźnie akcentuje się

pozytywny wymiar czynników, którymi dysponuje jednostka. Zasób zdecydowanie odnosi się do tego, co sprzyja lepszemu funkcjonowaniu, a nie do tego, co je osłabia. Czynniki zakłócające aktywność ludzką w zakresie ogólnie pojętego radzenia sobie definiowane są, jako deficyty (Sęk, 2001a).

Zdaniem R. H. Moos i J. A. Schaefer (1993, s. 234) zasoby osobiste, w odróżnieniu od zasobów środowiskowych i fizycznych, są złożonym układem komponentów osobowościowych, nastawieniowych oraz poznawczych, będących istotnym elementem psychologicznego kontekstu radzenia sobie jednostki. Nadto są one względnie stałymi cechami dyspozycyjnymi jednostki, które oddziałują na procesy oceny poznawczej sytuacji stresowej oraz sposoby reagowania na nią. Do najczęściej wymienianych zasobów zalicza się: poczucie własnej skuteczności, umiejętność radzenia sobie z trudnymi sytuacjami, optymizm, uogólnioną wiarę w siebie, samoocenę i samoakceptację oraz poczucie kontroli i wsparcie społeczne (Poprawa, 2001a).

Helena Sęk (2003) określa zasoby, jako elementy świata personalnego, interpersonalnego i zewnętrznego człowieka, które w konfrontacji ze stresorami pełnią funkcję prozdrowotną i regulacyjną. Ich zadaniem jest zabezpieczenie jednostki przed oddziaływaniem silnych bodźców stresowych i zapobieganie przekształceniu się napięcia w stan chroniczny, który zakłócałby funkcjonowanie. Autorka stosuje najpowszechniejszy podział, rozróżniając zasoby wewnętrzne (biologiczne, psychiczne, interpersonalne i duchowe) oraz zewnętrzne (biologiczne, fizyczne i społeczno-kulturowe).

Zasoby wewnętrzne inaczej nazywane też podmiotowymi czy psychologicznymi (Poprawa, 2001a) są z reguły trwałymi właściwościami danej jednostki. Z uwagi na ich różnorodność i złożoność trudno jest odnaleźć w literaturze naukowej ich jednoznaczne klasyfikacje. Często są to właściwości temperamentalne, które jednostka dziedziczy, inne są nabywane w wyniku społecznego uczenia się czy własnego doświadczenia. Nie poddając ich pogłębionej analizie i opisowi można wymienić następujące właściwości podmiotowe, odgrywające znaczącą rolę w prawidłowym funkcjonowaniu jednostki: wewnętrzne umiejscowienie poczucia kontroli i związane z nim poczucie własnej skuteczności (Bandura, 1982; Folkman, 1984; Taylor, 1984; Schwarzer, Taubert, 1999; Bishop, 2000; Poprawa, 2001a; Ogińska-Bulik, 2006; Kościelak, 2010; Juczyński, Juczyński, 2012). Powiązane z nimi są z kolei: zaufanie we własne możliwości, wiara w siebie, poleganie na sobie samym, pozytywna, podwyższona, ale adekwatna

samoocena, samoakceptacja oraz wysokie, ale też adekwatne, poczucie własnej wartości (Holahan, Moos 1990; Taylor, 1995; Ogińska-Bulik, 2001; Poprawa, 2001a; Ogińska-Bulik, 2008; Kupiec, 2014). Istotne znaczenie mają także: optymizm, poczucie humoru, bycie wyrozumiałym dla siebie (Carver, Scheier, 2002; Peterson, Steen, 2002; Lefcourt, 2002; Caprara, Steca i in. 2010; Conversano, Rotondo i in. 2010; Karłyk-Ćwik, 2016) oraz nadzieja, zdolność odnalezienia sensu w kryzysowych sytuacjach i prężność psychiczna (Silver, Wortman, 1984; Garmezy, Masten, 1986; Poprawa, 2001a; Snyder, 2002; Henszen, Sęk, 2007; Mudrecka, 2013; Jaros, Jaros, 2014). Wśród zasobów podmiotowych nie można pominąć także religijności człowieka, wiary w siłę wyższą i duchowości, które pomagają zmagać się z trudnościami (Prężyna, 1981; Newman, Pargament, 1990; Pargament, 1996; Argyle, 2000; Henszen-Niejodek, 2003; Bartczuk, Jarosz, 2006; Talik, 2013), ale także spostrzeganego wsparcia społecznego przejawiającego się w oczekiwanej przez jednostkę pomocy w trudnej sytuacji (Kaniasty, Norris, 1995, 1997).

Kolejną grupę zasobów wewnętrznych stanowią zainteresowania jednostki i jej umiejętność angażowania się w działanie, dążenie do wyznaczonych celów, zdolność podtrzymywania motywacji oraz traktowania zmian życiowych w kategoriach wyzwania a nie zagrożenia (Kobasa, Puccetti, 1983; Poprawa, 2001a; Snyder, 2002; Caprara, Steca i in. 2010; Łaguna, 2015). W literaturze wśród zasobów podmiotowych znaleźć można także otwartość i umiejętność dzielenia się przeżyciami, co silnie wiąże się ze swobodną ekspresją emocji stresowych (Rice, 1999; Pennebaker, 2001; Poprawa, 2001a), ale także emocjonalność pozytywną (*positive affectivity*), rozumianą, jako zdolność jednostki do utrzymywania pozytywnego bilansu afektywnego (Ashby, Isen, Turken, 1999; Watson, 2002; Paterson, Yeung, Thornton, 2015; Li, Starr, Hershenberg, 2017).

Do podmiotowych zasobów można zaliczyć także inteligencję, asertywność, umiejętność bezkonfliktowego komunikowania się, a także zdolność do empatii i inteligencję emocjonalną (Rice, 1999; Poprawa, 2001b, Nęcka, 2003; Goleman, 1997). Istotne znaczenie odgrywa także proaktywność, która generalnie ujmując, przejawia się w zdolności jednostki do przewidywania stresu i gromadzeniu zasobów, które umożliwiają przeciwdziałanie mu lub unikanie go (Schwarzer, Taubert, 2002).

W rozważaniach dotyczących zasobów nie można pominąć pojęć odnoszących się do ich układów (metazasoby), które tworząc swoistego rodzaju konstelacje zdolności (Poprawa, 2001a) pozwalają chronić się jednostce przed działaniem stresorów

i efektywnie sobie z nimi radzić. Nadto uważa się, że dzięki nim jednostka jest w stanie zarządzać swoimi zasobami wewnętrznymi i zewnętrznymi oraz w pełni z nich korzystać. Przykładami, dobrze opisanymi w literaturze są twardość i poczucie koherencji (Kobasa, Puccetti, 1983; Antonovsky, 1995; Henszen, Sęk, 2007).

Oprócz omówionych zasobów podmiotowych do zasobów osobistych włącza się także zasoby zewnętrzne, pozostające poza obszarem „ja”. Autorzy badający przedmiotową problematykę zaliczają do nich właściwości środowiska fizycznego, przyrodniczego i cywilizacyjnego, które wspólnie tworzą infrastrukturę życia człowieka. Jako istotne wskazują także sieci społeczne, w których jednostka funkcjonuje oraz szeroko rozumiane warunki kulturowe (Henszen, Sęk, 2007).

Spośród głównych zasobów jednostki, tkwiących poza nią, wymienić należy: otrzymywane wsparcie społeczne, środowisko rodzinne oraz grupę społeczną, w której człowiek funkcjonuje i jakość relacji w ich ramach, ale także środowisko zawodowe i ściśle związaną z tym sytuację ekonomiczną. Uogólniając można powiedzieć, że źródłem zasobów zewnętrznych jest kapitał społeczno-kulturowy, powiązany z uzyskiwanym przez jednostkę wsparciem społecznym (Sęk, 1997; Rymsza, 2007; Fidelus, 2012; Jaworska, 2016; Konaszewski, Kwadrans, 2018).

Rozważania dotyczące kapitału społecznego oraz kulturowego można odnaleźć na gruncie wielu dyscyplin naukowych (socjologia, ekonomia, politologia), w tym także coraz częściej w pedagogice. Termin „kapitał społeczno-kulturowy” został wprowadzony niemal jednocześnie przez Pierre Bourdieu oraz Jamesa S. Colemana (Rymsza, 2007; Barczykowska, 2011). P. Bourdieu uważał, że kapitał społeczny stanowi sumę rzeczywistych oraz potencjalnych zasobów, które wynikają z posiadania trwałej sieci związków opartych na wzajemnej znajomości oraz uznaniu. Wspomniane sieci mogą mieć charakter zarówno zinstytucjonalizowany jak i nieformalny (Rymsza, 2007, s. 23). Natomiast J. S. Coleman w rozumieniu kapitału społecznego kładzie nacisk na jego produktywność, wskazując, że umożliwia on realizację określonych celów, co przy jego braku byłoby niemożliwe. Kapitał społeczny postrzega on jako grupę podmiotów społecznych, posiadających wspólne elementy, które stanowią część większej struktury społecznej (Rymsza, 2007, s. 26). Opierając się na pracach J. S. Colemana Robert Putnam rozwinął i dopracował pojęcie kapitału społecznego, rozumiejąc je jako zaufanie oraz normy i powiązania wpływające na sprawność społeczeństwa, co ułatwia skoordynowanie działań. Wyróżnił on dwa typy kapitału:

spajający/integracyjny, który wzmacnia małe grupy oraz łączący/pomostowy, który tworzy sieci powiązań pomiędzy grupami (Putnam, 2008).

Kapitał kulturowy jest przez P. Bourdieu formułowany w kategoriach wiedzy, umiejętności, erudycji i ogólnego poziomu kompetencji kulturowych, rozumianych ogólnie, jako wiedza dotycząca właściwego zachowania i relacji społecznych, ale także odnosząca się do kultury osobistej jednostki (Rymsza, 2007).

Kapitał społeczny i kulturowy może być przez jednostkę dziedziczony poprzez przekazanie go od rodziny i bliskiego otoczenia, wspólnoty religijnej czy narodowej. Jednostka dziedziczyć może nie tylko dobra materialne, ale także pozycję społeczną oraz sieć powiązań społecznych i umiejętność wykorzystania tych zasobów (Ziółkowski, 2012). Koncepcje kapitału społeczno-kulturowego zwracają uwagę na istotę zewnętrznych zasobów pozostających w dyspozycji jednostki. W szczególności odnosi się to do zasobów pochodzących ze środowiska rodzinnego, zawodowego i szkolnego, grup rówieśniczych (relacji pozarodzinnych) oraz ze środowiska lokalnego.

Zasoby osobiste stanowią indywidualny, jedyny w swoim rodzaju potencjał człowieka. W ciągu swojego życia ludzie mogą nabywać nowe zasoby, odkrywać, kształtować i rozwijać już posiadane, ale także tracić je (Hobfoll, 2006). Zasoby umożliwiają poradzenie sobie z sytuacją stresową, ale także wpływają na kontrolę zachowania się jednostki. Sprzyjają pozytywnej adaptacji do warunków otoczenia oraz wykazują funkcję ochronną (Juczyński, 2009). Analogicznie ich deficyty, czy brak umiejętności wykorzystania przez jednostkę zasobów, które posiada mogą sprzyjać niewłaściwemu przystosowaniu do warunków środowiska i braku odporności na czynniki postrzegane, jako trudne.

Jak wspomniano na początku tego rozdziału, pojęcie zasobów wprowadza się w psychologii odnosząc je do radzenia sobie ze stresem i trudnymi sytuacjami. Warto zatem przybliżyć główne koncepcje stresu oraz sposób w jaki odnoszą się one do zasobów osobistych.

2. Przegląd wybranych koncepcji i teorii dotyczących stresu i zasobów osobistych

Problematyka dotycząca stresu i sposobów, w jaki ludzie sobie z nim radzą jest często podejmowanym zagadnieniem w ramach różnych dyscyplin naukowych (biologia, socjologia, medycyna, psychologia). Wynika to z powszechności zjawiska

stresu, bez którego jak to określił H. Selye (1977) nie można żyć, oraz jego wpływu na funkcjonowanie człowieka we wszystkich sferach. Przypisuje mu się znaczącą rolę zarówno w powstaniu schorzeń o podłożu psychosomatycznym, trudności adaptacyjnych czy zaburzeń w zachowaniu, jak również w mobilizacji do działania i rozwoju osobistego oraz w przezwyciężaniu trudności.

Z uwagi na multidyscyplinarne podejście do stresu na przestrzeni ostatnich 60-u lat stworzono wiele jego teorii i koncepcji. W ramach samej psychologii można wyróżnić, co najmniej trzy zasadnicze podejścia (Henszen-Niejodek, 2000). W pierwszym stres traktowany jest, jako wewnętrzna reakcja organizmu na działanie zewnętrznych czynników (stresorów). Kolejne podejście zakłada, że stres jest bodźcem o określonych właściwościach (sytuacja trudna) wywołującym napięcie emocjonalne i przeszkadzającym w funkcjonowaniu (Janis, 1958; Holmes, Rahe, 1967). Ostatnie podejście łączy wspomniane wcześniej nurty i odnosi się do stresu, jako do relacji między czynnikami wewnętrznymi i zewnętrznymi (Henszen-Niejodek, 2000).

W wielu koncepcjach dotyczących stresu, oprócz odniesienia się do jego wpływu na jednostkę, istotną rolę odgrywają czynniki (zasoby), które mają pomóc w radzeniu sobie z nim. Od ich rodzaju, ilości, jakości oraz umiejętności wykorzystania będzie zależało to, czy i w jaki sposób jednostka sprosta trudnościom oraz jak to na nią wpłynie. Aby wskazać różnorodność podejść do stresu oraz zasobów umożliwiających jednostce radzenie sobie z nim warto przybliżyć kilka z nich.

2.1. Koncepcja homeostazy Waltera Cannona

Początki badań dotyczących stresu sięgają lat dwudziestych XX wieku i zapoczątkowane były na gruncie nauk medycznych. Jedną z pierwszych koncepcji była sformułowana przez amerykańskiego fizjologa Waltera Cannona koncepcja homeostazy (Trelak, 2008), wyjaśniająca to, że każdy organizm, w tym ludzki, jest w stanie utrzymać własną wewnętrzną stałość, mimo zmian zachodzących w środowisku, które mogą być dla niego zakłócające lub zagrażające. Dzięki fizjologicznym procesom zachodzącym w ramach układów nerwowego i endokrynologicznego organizm, w celu przywrócenia stanu równowagi, inicjuje reakcję „walki lub ucieczki” (Ogińska-Bulik, Juczyński, 2008), a dzięki mechanizmom działającym w oparciu o ujemne sprzężenie zwrotne jest w stanie utrzymać istotne dla

funkcjonowania organizmu parametry fizyczne i chemiczne na stałym poziomie. W koncepcji Cannona istotne jest to, że bodźce wpływające na organizm nie muszą być tylko fizyczne, ale też psychospołeczne. Stres, dzięki pobudzeniu do reakcji mającej na celu poradzenie sobie z zagrożeniem, ma charakter przystosowawczy. Dotyczy to także silnych emocji, które towarzyszą sytuacji stresowej (Bishop, 2000). W swojej koncepcji Cannon zwraca także uwagę na to, że stres może osiągnąć poziom krytyczny. Dzieje się tak, gdy jednostka ma do czynienia z zagrożeniem tak intensywnym, że zakłóca ono jej równowagę, a podjęcie reakcji „walki lub ucieczki” w takiej sytuacji może być dla niej wyniszczające (Ogińska Bulik, Juczyński, 2008).

2.2. Fizjologiczna teoria stresu Selye`go

Selye, podobnie jak Cannon fizjolog z wykształcenia, rozwinął ideę stresowej reakcji organizmu. W podjętych przez siebie badaniach, zamiast odkrycia nowego hormonu, co miał na celu, zaobserwował cały zespół niespecyficznych reakcji organizmów żywych na działanie szkodliwych bodźców, które nazwał stresorami (Selye, 1977). W oparciu o swoje obserwacje sformułował on tezę, że wszystkie zewnętrzne czynniki, które oddziałują na organizm wywołują jego aktywność polegającą na próbie dostosowania się do zaistniałej sytuacji i zniwelowania wpływu stresorów. Stresory mogą mieć zarówno charakter fizyczny, jak również mogą to być własne przemyślenia czy odczuwane emocje. Niespecyficzność reakcji polega natomiast na tym, że każdy stresor, niezależnie od jego rodzaju, wywołuje reakcję organizmu, którą Selye nazwał „ogólnym zespołem adaptacyjnym” (*General Adaptation Syndrome – GAS*) (Selye, 1977).

Ogólny zespół adaptacyjny jest pierwszą linią obrony jednostki przed działaniem szkodliwych stresorów i przebiega w trzech stadiach:

1. Stadium reakcji alarmowej, który obejmuje etapy szoku oraz przeciwdziałania mu. W stadium tym organizm rejestruje przy pomocy zmysłów działanie stresora i przekazuje ją do współczulnego układu nerwowego, co wiąże się także ze wzrostem aktywności nadnerczy. Cały układ reakcji ma za zadanie mobilizację sił organizmu w celu poradzenia sobie ze skutkiem działającego bodźca;

2. Stadium odporności - wiąże się z próbą przystosowania się do działania stresorów. W tym stadium jednostka poświęca własne zasoby na walkę z zagrożeniem.

W organizmie dochodzi do szeregu reakcji fizjologicznych, czego skutkiem jest zmiana w dysponowaniu własnymi zasobami. W efekcie ma dojść do wzmożenia możliwości obronnych, co z kolei może skutkować wyczerpaniem pokładów energii;

3. Stadium wyczerpania - ma miejsce w sytuacji, gdy działanie stresora trwa w czasie lub powtarza się. Wówczas dochodzi do sukcesywnego wyczerpywania się zasobów organizmu, co skutkuje zwiększoną podatnością na choroby. Organizm w tym stadium jest pobudzony, ale nie jest w stanie wykorzystać tego stanu do walki. Dochodzi do rozregulowania jego fizjologicznych funkcji i sukcesywnej utraty zdolności obronnych, a w krytycznej fazie może dojść nawet do śmierci (Trelak, 2008; Ogińska-Bulik, Juczyński, 2008).

Wyróżnione przez siebie stadia Selye porównał do trzech okresów życia człowieka: dzieciństwa, charakteryzującego się niewielką odpornością i nadmiernym sposobem reagowania na bodźce, wieku dojrzałego, w którym organizm umie się adaptować i jest odporny na działanie stresorów oraz do starości, kiedy to możliwości adaptacyjne maleją i szybciej dochodzi do etapu wyczerpania zasobów (Selye, 1977).

Warto wspomnieć, że Selye wyróżniał dwa rodzaje stresu: konstruktywny (eustres) i destruktywny (dystres) (Selye, 1977). Zgodnie z jego koncepcją stres może być siłą napędową jednostki, mobilizować ją do działania i wpływać pozytywnie na jej zdrowie oraz jakość życia (Folkman, Moskowitz, 2004). Istotnym przy tym jest, że wzrastający poziom eustresu ma pozytywne działanie tylko do momentu osiągnięcia pewnego poziomu określanego jako punkt maksymalnej tolerancji. Po jego przekroczeniu stres staje się szkodliwy i zagrażający (Ogińska-Bulik, 2008).

Przybliżając koncepcję stresu H. Selye`go należy zwrócić też uwagę na jej słabości, które były przyczyną krytyki. Główne zarzuty dotyczyły niejasności definicji stresu, co prowadzi do różnych interpretacji tego pojęcia. Ponadto podważany był zasadniczy element koncepcji mówiący o tym, że reakcja stresowa jest niespecyficzna, wskazując, że jest ona zależna od rodzaju stresora, ma charakter bardziej złożony i może wywoływać w organizmie różne konsekwencje (układ hormonalny reaguje inaczej na złość, a inaczej na niepewność) (Bishop 2000, Ogińska-Bulik, 2008).

2.3. Poznawczo-transakcyjna koncepcja stresu Richarda Lazarusa i Susan Folkman

Powyżej przybliżone koncepcje sprowadzały się w swojej istocie do reakcji organizmu na bodziec. We współczesnej psychologii uważa się jednak, że nie ma znaczenia umiejscowienie stresu (na zewnątrz bądź wewnątrz), ale istotna jest specyficzna relacja, która zachodzi między tymi elementami. Przykładem takiego podejścia jest poznawczo-transakcyjna koncepcja stresu Richarda Lazarusa i Susan Folkman, która zupełnie odmieniła podejście do stresu psychologicznego (Sęk, 2001b).

R. Lazarus i S. Folkman (1984) podkreślali transakcyjny charakter stresu. Swoją koncepcję oparli na rozumieniu stresu jako relacji między jednostką i otoczeniem, którą postrzega ona jako zagrożenie dobrostanu i obciążenie dla jej zasobów. Relacja przystosowania między jednostką i otoczeniem nazywana jest transakcją (Lazarus, 1993).

Podstawowym mechanizmem, który decyduje o sposobie przeżywania stresu przez jednostkę jest „poznawcza ocena zagrożenia”. Polega ona na uświadomieniu sobie zdarzenia, jego ocenie i interpretacji. Ma charakter subiektywny i wyjaśnia indywidualne różnice w sposobie reagowania i radzenia sobie ze stresem (Trelak, 2008). Poznawcza ocena transakcji z otoczeniem jest procesem ciągłym i dotyczy głównie tych elementów, które są istotne z punktu widzenia dobrostanu jednostki. Może ona być postrzegana, jako nieznacząca, sprzyjająco-pozytywna lub stresująca (Henszen-Niejodek, 2005; Trelak, 2008). Uwzględnienie w koncepcji oceny poznawczej sprawia, że stres jest traktowany, jako stan psychologiczny, którego podstawą jest uświadomione bądź nieświadome poczucie jednostki, że znalazła się w sytuacji zagrażającej (Trelak, 2008).

Lazarus i Folkman wyróżnili w swojej koncepcji dwa etapy oceny poznawczej: pierwotną i wtórną (Trelak, 2008). W toku oceny pierwotnej jednostka określa, czy bodziec jest stresujący czy nie. Jeżeli zostanie on rozpoznany, jako stresor wówczas pojawia się stan napięcia, który inicjuje powstanie określonych procesów psychofizjologicznych i emocjonalnych. Stresujące transakcje z otoczeniem mogą przybierać trzy różne formy: krzywdy/straty, zagrożenia bądź wyzwania (Henszen-Niejodek, 2005; Trelak, 2008).

Krzywda/strata odnosi się do szkody, która już zaistniała i dotyczy utraty ważnych dla jednostki dóbr, zarówno w sensie fizycznym jak śmierć kogoś bliskiego, jak również w wymiarze psychologicznym, jak utrata poczucia sensu życia. Jej przejawem jest doświadczanie emocji typu: żal, smutek czy złość. Natomiast zagrożenie odnosi się do sytuacji, gdy podobnie istotne szkody są dopiero przez jednostkę antycypowane. Jednostka ma poczucie, że mogą one nastąpić i odczuwa wówczas zmartwienie czy lęk. Natomiast kategoria wyzwanie wiąże się z oczekiwaniem wystąpienia wydarzeń, które mogą przynieść i szkody i korzyści, dlatego też jednocześnie pobudzone są emocje pozytywne i negatywne (Ogińska-Bulik, Juczyński, 2008).

Jeżeli wynikiem oceny pierwotnej jest rozpoznanie transakcji z otoczeniem, jako stresującej wówczas następują ocena wtórna, nazywana też przewartościowaniem. Jest ona procesem analizy własnych możliwości jednostki w zakresie podjęcia działań zaradczych, zmierzających do usunięcia przyczyn stresu bądź złagodzenia jego konsekwencji, ale także osiągnięcia potencjalnych korzyści. W trakcie tego procesu jednostka ocenia własne zasoby i korzysta z nich (Henszen-Niejodek, 2005). Oba procesy oceny transakcji, co podkreśla Lazarus, przebiegają jednocześnie i są ze sobą zwrotnie sprzężone. Oznacza to, że pierwotna ocena może ulec modyfikacji pod wpływem zaistniałych zmian w transakcji jednostki z otoczeniem bądź na skutek jej refleksji w zakresie oceny tej transakcji (Henszen-Niejodek, 2005; Trelak, 2008). Subiektywna poznawcza ocena sytuacji dokonywana przez jednostkę jest niewątpliwą zaletą koncepcji Lazarusa i Folkmana. Uwzględnia ona bowiem różnice indywidualne między ludźmi.

Lazarus, w konsekwencji swoich późniejszych badań, wyróżnił trzy poziomy stresu: społeczny, psychologiczny i fizjologiczny. Społeczny poziom stresu dotyczy relacji jednostki z innymi osobami, psychologiczny odnosi się do jednostkowej oceny sytuacji w kategorii emocji i zachowań, natomiast poziom fizjologiczny związany jest z mobilizacją jednostki do działania oraz możliwością wystąpienia zaburzeń psychosomatycznych. Lazarus podkreślał, że poszczególne poziomy nie muszą być ze sobą ściśle powiązane. Wystąpienie jednego z poziomów nie musi skutkować pozostałymi: odczuwanie stresu na poziomie fizjologicznym może powodować wystąpienie stresu psychologicznego, ale nie musi jednocześnie wywoływać stresu społecznego. Wielowymiarowe ujęcie stresu w ramach koncepcji Lazarusa jest zgodne z biopsychicznym modelem zdrowia i choroby (Henszen, Sęk, 2007).

2.4. Model salutogenezy Aarona Antonovsky`ego

Podstawowym zagadnieniem interesującym Aarona Antonovsky`ego było wyjaśnienie przyczyn zachowania zdrowia mimo występowania czynników ryzyka. W jego przekonaniu zarówno zdrowie, jak i choroba to zjawiska na tyle powszechne, że można je uznać za stany naturalne dla człowieka i dlatego wartym analizy jest to dlaczego niektórzy zachowują zdrowie. Porównywał on życie do rwącej rzeki, która unosi ludzi z prądem. Przetrwanie w niej zależy jednocześnie od tego jak niebezpieczna jest rzeka oraz umiejętności pływania (Antonovsky, 1996). Życie, zdaniem Antonovsky`ego, to ciągła zmiana, która wymaga nieustannej adaptacji. W jego rozumieniu należy odejść od dychotomicznego podziału na zdrowie i chorobę, co wynikało z patogenetycznej orientacji dominującej w naukach medycznych. Postrzegał on zdrowie i chorobę, jako kontinuum, na końcach, którego z jednej strony jest zdrowie idealne, a na drugim choroba śmiertelna (Antonovsky, 1995). Wyrażał także pogląd, że należy koncentrować się na czynnikach sprzyjających zachowaniu zdrowia, a nie na tych, które wywołują chorobę.

Zgodnie z koncepcją salutogenezy człowiek funkcjonuje w dynamicznym stanie chwiejnej równowagi. W celu utrzymania równowagi musi on, korzystając z dostępnej mu energii (zasobów), poradzić sobie z wewnętrznymi i zewnętrznymi wymaganiami. Spośród czynników wpływających na zdrowie Antonovsky wymienia: stresory, uogólnione zasoby odpornościowe, poczucie koherencji oraz sposób zachowania jednostki (Antonovsky, 1995; Jelonkiewicz, Kosińska-Dec, 2001).

Stresory, zdaniem Antonovsky`ego, to bodźce zarówno negatywne, pozytywne, jak i ambiwalentne, rodzące w jednostce stan napięcia, wobec których nie istnieją gotowe reakcje adaptacyjne. Człowiek nie jest w stanie się przed nimi uchronić, a jedynie może na nie reagować i się przystosowywać. W salutogenezie odróżnia się stres od stanu napięcia. Stresory, ocenione jako pozytywne lub negatywne, wywołują stan napięcia, który dopiero w przypadku gdy jednostka sobie z nim nie poradzi przerodzi się w stres. Istotnym jest, że w sytuacji gdy skutecznie uda się jednostce zredukować stan napięcia i nie dopuścić do powstania stresu, wówczas stresory sprzyjają zdrowiu i są niezbędnym elementem rozwoju człowieka oraz pozyskiwania nowych umiejętności i zasobów. Pełnią wówczas także funkcję uodparniającą na kolejne stresory (Antonovsky, 1995; Eriksson, Lindstrom, 2005; Langeland, Wahl, Kristofferson, i in. 2007).

Antonovsky wprowadził także pojęcie uogólnionych zasobów odpornościowych (*Generalised Resistance Resources*), które rozumiał jako wszystkie właściwości jednostki, jej otoczenia oraz kulturowe cechy społeczeństwa o materialnym i niematerialnym charakterze, które pozwalają skutecznie radzić sobie ze stresorami, dzięki czemu sprzyjają zdrowiu (Antonovsky, 1995, 1996). Do właściwości jednostki zaliczał on jej cechy biologiczne, psychologiczne oraz cechy osobowościowe. Zasoby, które można czerpać z otoczenia to między innymi wsparcie społeczne, wykształcenie, majątek i doświadczenia. Natomiast kulturowe cechy społeczeństwa odnoszą się do szerokiego kontekstu społeczno-ekonomicznego, kulturowego oraz historycznego społeczeństwa, w którym jednostka funkcjonuje (Antonovsky, 1995; Langeland, Wahl, Kristofferson, i in. 2007).

W koncepcji salutogenezy kluczowym czynnikiem determinującym zdrowie jest stworzony przez Antonovskya konstrukcyjny teoretyczny, jakim jest poczucie koherencji (*Sense of Coherence*). Stanowi on ogólną orientację człowieka wyrażającą się w przekonaniu o spójności świata. Wyraża ona stopień w jaki jednostka ma dominujące i trwałe, ale też dynamiczne poczucie pewności odnośnie tego, że:

- bodźce, które w ciągu życia napływają ze środowiska zewnętrznego i wewnętrznego są ustrukturyzowane, przewidywalne oraz wytłumaczalne,
- istnieją dostępne zasoby, które umożliwiają sprostanie wymaganiom wynikającym z bodźców,
- wymagania stawiane przez bodźce są wyzwaniem dla jednostki, które jest warte zaangażowania i wysiłku (Antonovsky, 1995, 1996).

Poczucie koherencji składa się z trzech komponentów: zrozumiałości, zaradności oraz sensowności. Poczucie zrozumiałości (*comprehensibility*) jest zdolnością do poznawczej oceny rzeczywistości. Określa ona w jakim stopniu jednostka postrzega napływające bodźce jako spójne, jasne i uporządkowane. Im lepsza ocena tym silniejsze poczucie, że wydarzenia są przewidywalne i zrozumiałe. Z kolei poczucie zaradności (*manageability*) wyraża się w przekonaniu jednostki o dysponowaniu przez nią odpowiednim arsenalem zasobów, które umożliwią poradzenie sobie z różnymi sytuacjami. Poczucie zaradności jest instrumentalno-behawioralną komponentą poczucia koherencji. Natomiast poczucie sensowności (*meaningfulness*) jest związane z przekonaniem, że podejmowane przez jednostkę działania ukierunkowane na sprostanie bodźcom są warte wysiłku i zaangażowania. Wiążą się one z emocjonalnym

poczuciem sensu działania. Sensowność jest emocjonalno-motywacyjną komponentą poczucia koherencji (Antonovsky, 1995, 1996).

Zdaniem Antonovskiego poczucie koherencji jest „kluczem do zdrowia” gdyż umożliwia rozpoznanie a następnie adekwatne wykorzystanie dostępnych jednostce zasobów i w konsekwencji skuteczniejsze radzenie sobie ze stresorami (Antonovsky, 1995). Osoby cechujące się wysokim poczuciem koherencji lepiej radzą sobie ze stresem oraz trudnymi sytuacjami. Wykazują się też lepszą zdolnością oceny sytuacji i korzystają z aktywnych strategii radzenia sobie oraz wsparcia społecznego (Antonovsky, 1995, 1996; Jelonekiewicz, Kosińska-Dec 2001; Henszen, Sęk, 2007).

2.5. Koncepcja pozytywnej orientacji Caprary

Koncepcja pozytywnej orientacji (*positive orientation*) została sformułowana przez włoskiego psychologa Gian Vittorio Caprara i wpisując się w nurt psychologii pozytywnej, stosunkowo szybko wzbudziła zainteresowanie badaczy na całym świecie (Łaguna, Oleś, Filipiuk, 2011). Caprara (2009, 2010) definiuje orientację pozytywną (wcześniej nazywaną pozytywnym myśleniem (Caprara, Steca, 2005, 2006)) jako osobowościową właściwość jednostki do odbierania życiowych doświadczeń z pozytywnym nastawieniem, a także pozytywnego postrzegania i wartościowania swojego życia, przyszłości i samego siebie.

Pozytywna orientacja jest zmienną latentną obejmującą optymizm, satysfakcję z życia oraz samoocenę (Heikamp, Alessandri, Laguna, i in. 2014). Jest ona w pewnym stopniu genetycznie uwarunkowana (Caprara, 2009), co jednak nie determinuje jej uzewnętrzniania się w zachowaniu jednostki. Należy ją traktować jak potencjał, który w zależności od zaistniałych okoliczności może wystąpić bądź też nie. Jednym z podstawowych założeń tej teorii jest to, że pozytywne postrzeganie życia, siebie i swojej przyszłości jest podstawową predyspozycją, istotną z biologicznego punktu widzenia, która umożliwia człowiekowi radzenie sobie z przeciwnościami losu i rozwijanie się mimo świadomości nieuchronności śmierci (Alessandri, Caprara, Tisak, 2012).

Teoria Caprary ma charakter bardziej uniwersalny niż prezentowane teorie i koncepcje dotyczące stresu. Jest ona propozycją integrującą zasoby osobiste jednostki i odnosi się do ogólnego wymiaru postrzegania rzeczywistości oraz siebie przez

jednostkę. W tym rozumieniu dotyczy każdego aspektu jej funkcjonowania (Sobol-Kwapińska, 2014).

2.6. Założenia koncepcji *resilience*

Okres rozwoju koncepcji *resilience* przypada na drugą połowę XXw., a za jej początek przyjmuje się okres kiedy to E. Werner, N. Garmezy i M. Rutter prowadzili swoje longitudinalne, trwające na przestrzeni 30 lat, badania na grupie 698 dzieci urodzonych w 1955r. na wyspie Kauai (Hawaje) i pochodzących ze środowisk wyraźnie dysfunkcyjnych. Dzieci te, mimo długotrwałych zaniedbań ze strony rodziców, deprivacji potrzeb i pozostawania pod wpływem skrajnie nieprawidłowych wzorców, w znacznej liczbie (aż 1/3 badanych) funkcjonowały właściwie. Wykazywały one prawidłowe mechanizmy adaptacyjne w przeciwieństwie do pozostałej grupy, która powieliła niepożądane wzorce i przejawiała trudności w przystosowaniu społecznym oraz sprostaniu wymaganiom jakie stawiało codzienne życie (Werner, 1993).

Rozważania dotyczące tak wyraźnych różnic w przystosowaniu doprowadziły do sformułowania koncepcji, podstawą której stało się założenie dotyczące istnienia czynników ochronnych, wchodzących w relacje z czynnikami ryzyka, w wyniku czego dochodzi do zmniejszenia prawdopodobieństwa nieprawidłowego przystosowania. Koncepcja *resilience* wyjaśnia fenomen właściwego funkcjonowania jednostki mimo warunków, które stanowią ryzyko zaburzenia, przy czym jest to coś więcej niż tylko brak ryzyka. Jest to proces wzajemnego wpływu wielu czynników (ryzyka i ochronnych), który skutkuje pozytywną adaptacją mimo pozostawania pod wpływem niesprzyjających warunków (Borucka, Ostaszewski, 2008; Ostaszewski, Rustecka-Krawczyk, Wójcik, 2009; Wysocka, 2015).

Resilience w języku polskim oznacza zdolność zdrowienia, wytrzymałość, elastyczność, odporność, prężność, sprężystość (PWN, Oxford Wordpower). Nie jest to termin jednorodny, o czym świadczy fakt, że w literaturze naukowej można zaobserwować kilka podejść. Pierwsze z nich akcentuje zdolność jednostki do efektywnego poradzenia sobie z pojawiającymi się sytuacjami stresowymi oraz niekorzystnymi okolicznościami. W tym przypadku *resilience* odnosi się do siły psychicznej, która umożliwia człowiekowi dobre funkcjonowanie mimo stresujących czy traumatycznych doświadczeń (Mudrecka, 2013). Druga grupa zjawisk dotyczy

sytuacji, kiedy jednostka wraca do zdrowia po zaistnieniu traumatycznych zdarzeń i określana jest, jako zdolność do „odbijania się od dna”. Traumatyczna sytuacja może stać się niejako punktem krytycznym w zderzeniu, z którym może dojść do pozytywnej zmiany. Wreszcie trzecia grupa dotyczy sytuacji, w których jednostka funkcjonuje znacznie lepiej niż można byłoby tego oczekiwać w odniesieniu do czynników ryzyka, z którymi ma do czynienia (Borucka, Ostaszewski, 2008).

Koncepcja *resilience* kładzie nacisk na istotną rolę czynników ryzyka i ochronnych w przystosowaniu jednostki, w tym konieczność ich rozpoznania, co jest niezbędne we właściwym ukierunkowaniu oddziaływań wzmacniających indywidualny potencjał jednostki w przezwyciężaniu przez nią trudności.

Rezultatem badań nad *resilience* było stworzenie listy zasobów, którymi dysponuje jednostka, określanych jako czynniki ochronne, które mają istotne znaczenie w procesie uniknięcia bądź zminimalizowania wpływu czynników ryzyka na proces właściwego przystosowania społecznego (Kiliszek, 2013; Jaros, Jaros, 2014).

E. Werner, analizując rezultaty badań przeprowadzonych na Kalua, wyodrębniła trzy grupy czynników chroniących: czynniki związane z indywidualnymi predyspozycjami dziecka, czynniki powiązane ze środowiskiem rodzinnym oraz środowiskiem pozarodzinnym. Badając czynniki odnoszące się do cech indywidualnych, Werner zaobserwowała, że dzieci właściwie zaadaptowane w okresie wczesnego dzieciństwa chętnie uczestniczyły w zabawach, były też aktywne, sprawne motorycznie, niezależne i łatwo nawiązywały relacje rówieśnicze. Analiza badań tych samych dzieci z okresu, kiedy miały one dziesięć lat, wykazała, że ich potencjał adaptacyjny się zwiększał. Cechowały się one prawidłową kontrolą impulsów, a także umiejętnością rozwiązywania problemów oraz zaangażowaniem w naukę szkolną. Ta sama grupa badana w okresie wczesnej adolescencji wykazywała się wyższą od pozostałych badanych (u których proces adaptacji nie przebiegał prawidłowo) niezależnością od wpływów rówieśniczych, a także pozytywnym obrazem siebie oraz wyższym poziomem motywacji i odpowiedzialności (Werener, 1993; Mazur, Tabak, Małkowska – Szkutnik, i in., 2008) .

Analizując czynniki rodzinne zaobserwowano, że ochronne znaczenie miały w szczególności: niewielka rodzina, z maksymalnie czworgiem dzieci, bliskie relacje z dorosłymi, a w szczególności z matką, co miało istotne znaczenie w rozwoju bezpiecznego stylu przywiązania. Dodatkowo w przypadku dziewcząt istotną rolę odgrywały: wykonywanie przez matki odpowiednio opłacanej pracy zawodowej,

wsparcie emocjonalne oraz zachęta z ich strony do aktywnego działania. Natomiast w przypadku chłopców ochronne oddziaływanie miały dyscyplina oraz rozsądne stawianie granic i wymagań. Spośród czynników występujących poza środowiskiem rodzinnym znaczące okazały się przyjaźnie z rówieśnikami właściwie funkcjonującymi i ich rodzinami, a także wsparcie ze strony środowiska sąsiedzkiego oraz nauczycielskiego (Werener, 1993; Mazur, Tabak, Małkowska – Szkutnik, i in., 2008).

Rosnące zainteresowanie problematyką prawidłowej adaptacji, pomimo stykania się jednostki ze znaczącą ilością negatywnych czynników, znalazło swoje odzwierciedlenie w próbach tworzenia klasyfikacji czynników ochronnych i ryzyka. A. Masten w wyniku dokonanego przeglądu badań wyłoniła cztery główne kategorie czynników chroniących, do których zaliczyła: cechy indywidualne jednostki (prawidłowe funkcjonowanie intelektualne i uzdolnienia), cechy rodziny (środowisko rodzinne wspierające dziecko i zaangażowane w jego sprawy), cechy lokalnej społeczności (prawidłowo funkcjonująca szkoła, korzystne miejsce zamieszkania) oraz cechy polityki i kultury społeczeństwa (niski poziom akceptacji przemocy, prawidłowo funkcjonujący system ochrony zdrowia itp.) (Mazur, Tabak, Małkowska – Szkutnik, i in., 2008).

Przeprowadzane liczne badania wskazują, że wzrost liczby czynników ryzyka, które oddziałują na jednostkę prowadzi do wzrostu poziomu niedostosowania społecznego (Mazur, Tabak, Małkowska – Szkutnik, i in., 2008; Ostaszewski, Rustecka – Krawczyk, Wójcik, 2009). Jednak z uwagi na liczbę oddziałujących jednocześnie czynników trudne jest określenie relacji zachodzących między nimi i ich wpływu na nieprzystosowanie społeczne. Jednym z zaproponowanych przez badaczy rozwiązań było wykorzystanie w badaniach tzw. indeksów czynników, które są liczbowym odpowiednikiem wpływu wielu zidentyfikowanych czynników jednocześnie. Pozwoliło to na określenie całkowitego wpływu ryzyka i ochrony (Okulicz-Kozaryn, Bobrowski, 2008).

Koncepcja *resilience* wywodzi się z badań prowadzonych wobec dzieci i nastolatków w okresie dojrzewania, co jest uzasadnione ich intensywnym rozwojem we wszystkich aspektach (fizycznym, umysłowym, emocjonalnym i społecznym) oraz największą plastycznością człowieka w tym okresie (Żebrowska, 1986). Ma ona jednak zastosowanie także w przypadku osób dorosłych, które nie pozostają poza wpływem różnorodnych czynników.

2.7. Teoria zachowania zasobów S. E. Hobfolla

Ostatnią, która zostanie przybliżona, jest teoria zachowania zasobów, której twórcą jest S. E. Hobfoll (*Conservation of Resources Theory – COR*, 1989). Jej podstawą jest rozumienie stresu, jako zjawiska realnego, które wywiera wyraźny wpływ na ludzkie życie i jest wynikiem obiektywnych okoliczności, a nie tylko subiektywnych odczuć. Stres, zdaniem Hobfolla, wynika z kontekstu, będącego źródłem interpretacji osobistych doświadczeń każdego człowieka. Jest on uwarunkowany biologicznie oraz przez czynniki o charakterze społeczno-kulturowym (Hobfoll, 2006).

W COR zasadniczą rolę w rozumieniu stresu pełni pojęcie zasobów, które oznacza wszystko to, co z punktu widzenia jednostki jest cenne. Według autora, ludzie koncentrują się na zdobyciu nowych zasobów oraz utrzymaniu tych będących już w ich posiadaniu. Celem aktywności ludzkiej jest także ochrona zasobów w sytuacji zagrożenia oraz ich promowanie. Stres w takim rozumieniu odnosi się do sytuacji, w której dochodzi do zagrożenia utratą bądź faktycznej utraty posiadanych zasobów oraz gdy zainwestowane zasoby nie powodują spodziewanych zysków (Hobfoll, 2006).

Teoria zachowania zasobów jest zaliczana do nurtu relacyjnego, gdyż zakłada ona, że źródłem stresu jest potencjalne lub faktyczne zachwianie równowagi w procesie wymiany zasobów między otoczeniem i jednostką (Henszen-Niejodek, 2000; Hobfoll, 2006). Hobfoll kładzie wyraźny nacisk na kulturowy aspekt pojęcia stresu. Wprowadza on pojęcie „jednostka – osadzona - w rodzinie – osadzona – w organizacji społecznej”, wskazując w ten sposób, że wszystkie te wymiary nie mogą bez siebie wzajemnie prawidłowo funkcjonować. Jednostka potrzebuje rodziny i organizacji społecznej, a zatem więzi społecznych, które oddziałują na jej dobrostan i możliwości przetrwania. W przeciwnym kierunku istnieje taka sama zależność, gdyż organizacja społeczna czy rodzina, aby istnieć potrzebują jednostek (Hobfoll, 2006).

W teorii Hobfolla zasoby rozumiane są szeroko, jako obiekty same w sobie cenne dla jednostki bądź pośrednio lub bezpośrednio niezbędne jej do przetrwania. Mogą one dotyczyć zarówno fizycznych przedmiotów, ale także cech osobowości czy przekonań jednostki na temat otaczającego świata i samej siebie (Hobfoll, 2011).

Zasoby mogą odnosić się także do dóbr cennych dla większej społeczności. Tutaj istotne znaczenie ma pojęcie więzi społecznych oraz konfliktu społecznego. Hobfoll wskazuje, że zasoby, które są cenne dla wielu osób mogą występować

w niewystarczającej ilości, co może być przyczyną konfliktu społecznego, który w połączeniu z rywalizacją jednostek o zasoby odgrywa wiodącą rolę w dynamice stresu. Jednocześnie reakcją na konflikt społeczny jest tworzenie się nowych więzi społecznych, odgrywających istotną rolę w rywalizacji o zasoby (Hobfoll, 2006).

Jednostka w wyniku uczenia się, osobistych doświadczeń oraz modelowania rozpoznaje, co jest dla niej ważne oraz co w sposób bezpośredni, pośredni lub symboliczny jest przydatne. Te obiekty nazywane są przez Hobfolla zasobami. Jednostka w toku swojego życia koncentruje się na utrzymaniu, ochronie posiadanych zasobów i ich promowaniu, ale także zdobywaniu nowych. Istotny wpływ wywierają na to pojedyncze, silne stresory, ale także niewielkie, ale sumujące się negatywne bodźce, wpływające na obniżenie się zdolności jednostki do pozyskiwania i ochrony zasobów. (Hobfoll, 2006). Stres w koncepcji Hobfolla, na co warto zwrócić uwagę, jest z założenia negatywny (Sęk, 2001b).

Hobfoll dokonując ogólnego podziału wyróżnił zasoby:

1. Wewnętrzne – zasoby bezpośrednio dostępne jednostce, pozostające w sferze „Ja”. Zaliczyć do nich można między innymi poczucie własnej wartości, optymizm, poczucie własnej kompetencji;

2. Zewnętrzne – to zasoby pozostające poza sferą „Ja”. Ich mobilizacja wymaga większej aktywności ze strony jednostki i może wiązać się z poniesieniem dodatkowych kosztów. Do tej kategorii zaliczyć można przykładowo status ekonomiczny, zatrudnienie, wsparcie społeczne (Hobfoll, 2006).

Następnie Hobfoll stworzył kolejny, szczegółowy podział, tworząc ostatecznie strukturę obejmującą cztery kategorie zasobów:

1. Materialne – są to fizyczne obiekty, do których można zaliczyć przedmioty wartościowe dla jednostki określające jej status społeczno-ekonomiczny takie jak dom czy samochód;

2. Osobiste – to umiejętności jednostki (kompetencje zawodowe, społeczne czy zdolności organizacyjne i przywódcze) oraz jej cechy osobowości (poczucie własnej skuteczności, samoocena, nadzieja, poczucie kontroli, optymizm itp.). Podłożem tych zasobów jest temperament oraz wczesne, długotrwałe doświadczenia rozwojowe;

3. Stanu – według Hobfolla są to okoliczności lub sytuacje, które umożliwiają jednostce zdobycie nowych bądź uzyskanie dostępu do innych, posiadanych zasobów. Autor wymienia w tej grupie na przykład: zdrowie, udane małżeństwo czy stałe zatrudnienie. Zasoby te jednostka może pozyskać na kilka sposobów. Część z nich jest

warunkowana biologicznie, część może być odziedziczona, jeszcze inne można pozyskać w wyniku własnego zaangażowania lub wraz z osiągniętą pozycją społeczną. Zasoby stanu są szczególnie pożądane i cenne gdyż to one warunkują dostęp do innych zasobów. Nadto pozyskanie ich wymaga czasu, a utracić je można szybko;

4. Energii – autor koncepcji definiuje je, jako zasoby będące pochodną energii własnej jednostki oraz pozostałych trzech kategorii. Zalicza się do nich takie wartości jak wiedzę, czas czy pieniądze. Jednostka w wyniku własnego zaangażowania może gromadzić oraz inwestować zasoby energii aby pozyskiwać nowe zasoby, uchronić już posiadane przez ich utratą bądź też zatrzymać rozpoczęty proces strat (Hobfoll, 2006; Trelak, 2008).

Hobfoll dokonał jeszcze innego podziału zasobów. Wyróżnił trzy kategorie zasobów przyjmując jako kryterium ich związek z przetrwaniem jednostki. Są to zasoby:

1. Pierwotne – to zasoby bezpośrednio związane z przetrwaniem jednostki. Zaliczyć do nich można przykładowo: ubranie, odpowiednią ilość pożywienia, czy zasoby zapewniające bezpieczeństwo;

2. Wtórne – to rodzaj zasobów, które są potrzebne do uzyskania zasobów pierwotnych. Przykładem takich zasobów mogą być przynależność do grupy, wsparcie społeczne, ale także optymizm i nadzieja;

3. Trzeciego rzędu – to rodzaj zasobów powiązanych symbolicznie z zasobami pierwotnymi oraz wtórnymi. Należą do nich: pieniądze, pozycja społeczna, czy inne warunki, które przyczyniają się do zwiększenia dostępności zasobów wtórnych (Hobfoll, 2006).

Główne założenie teorii, dotyczące ukierunkowania aktywności jednostki na zdobywanie, utrzymanie i ochronę zasobów, będących bezpośrednio lub pośrednio potrzebnych do jej przetrwania, stało się podstawą sformułowania dwóch reguł oraz wynikających z nich czterech dodatkowych implikacji. Odnoszą się one do gospodarowania zasobami.

1. Reguła pierwsza głosi, że utrata zasobów jest dla jednostki niewspółmiernie bardziej istotna niż możliwe zyski (Hobfoll, 2006).

Jednostka przywiązuje większe znaczenie do straty niż do potencjalnych zysków dlatego też będzie wykazywała większą motywację do zabezpieczenia się przed utratą swoich zasobów niż do ich pomnażania. Jest to szczególnie wyraźne w sytuacjach, gdy jednostka dozna znaczącej straty lub kilku mniejszych następujących po sobie

mniejszych strat. Powoduje to większe uwrażliwienie na stratę niż na zysk. Możliwe szkody powodują negatywne skutki, których rozmiary w pojęciu jednostki są na tyle znaczące, że nie jest możliwa ich rekompensata przez oczekiwane zyski. Konsekwencją tego będzie podejmowanie działań ukierunkowanych na utrzymanie posiadanego kapitału przystosowawczego i nie dopuszczenie do jego utraty (Hobfoll, 2006, 2011). Zasada ta nie wyklucza aktywności zmierzającej do osiągnięcia zysków. Docenia ona ich znaczenie, gdyż nierozzerwalnie wiążą się one ze stratami. Osiągane w toku działania jednostki zyski umożliwiają zapobieganie, zrównoważenie albo zatrzymanie cyklu strat. Zaistnienie zagrożenia dla zasobów lub ich utraty sprawia, że wartość posiadanych i możliwych do uzyskania zasobów wzrasta. Jednostka jest zmuszona dokonać bilansu dostępnego potencjału, który może wykorzystać w sytuacji spostrzeganych ubytków, co jest niezbędne do podjęcia odpowiednich działań zaradczych. W ten sposób utrata ukierunkowuje na zysk (Hobfoll, 2006, 2011).

2. Reguła druga głosi, że jednostka inwestuje zasoby, aby nie dopuścić do utraty posiadanych zasobów, rekompensować zaistniałe straty oraz pozyskiwać nowe, kolejne zasoby (Hobfoll, 2006).

W myśl drugiej reguły jednostka w perspektywie ewentualnej utraty cennych dla niej dóbr, aby ją rekompensować, jest w stanie inwestować nieproporcjonalnie dużą ilość posiadanych zasobów. Dzięki temu powstaje w jednostce motywacja do stworzenia rezerwy kapitałowej, która może zostać wykorzystana w przyszłości. Inwestowanie zasobów może odbywać się na kilka sposobów: bezpośredniej inwestycji (dochodzi wówczas do utraty zasobu), ryzyka, wymiany zasobu na inny zasób, bądź poprzez substytucję dóbr (Hobfoll, 2006). Zgodnie z teorią zachowania zasobów jednostka, która dostrzega możliwość zaistnienia zdarzeń skutkujących utratą zasobów, wdraża odpowiednie działania, których celem jest ich zabezpieczenie. Podjęte strategie mogą odbywać się poprzez:

- inwestowanie zasobów w celu zahamowania strat,
- kontrolę zaistniałych szkód,
- zachowanie rezerwy zasobów,
- wykorzystanie źródeł zewnętrznych w celu uzupełnienia lub zastępowania zasobów,
- rekonstrukcję potencjału poprzez inicjowanie zysków (Hobfoll, 2006).

Ze wskazanych reguł wynikają cztery implikacje:

1. Jednostki posiadające więcej zasobów są w mniejszym stopniu narażone na utratę dóbr i dysponują większymi możliwościami ich powiększenia (Hobfoll, 2006).

Ludzie, którzy posiadają duży kapitał w mniejszym stopniu odczuwają zaistnienie straty początkowej. Mogą oni pozwolić sobie na inwestycję nadwyżki zasobów bez szkody dla swojego codziennego funkcjonowania. Dzięki dużej liczbie zasobów i możliwościom ich inwestowania mają większe szanse na zwiększenie swojego kapitału (Hobfoll, 2006). Osoby te będą lepiej radziły sobie z codziennymi wyzwaniami, stresem oraz utratą zasobów. Będą także w większym stopniu podejmowały kolejne wyzwania dążąc do rozkwitu (*flourishing*) i optimum swojego funkcjonowania, a w przypadku wystąpienia porażki szybciej się podniosą (Gorgievski, Halbesleben, Bakker, 2001). Analogicznie osoby dysponujące niewielką pulą zasobów w większym stopniu odczuwają dodatkowe straty i będą miały trudność z podjęciem ryzyka inwestycji pozostających w dyspozycji ograniczonych zasobów, które nie dają gwarancji zysków. W ich przypadku strata początkowa będzie inicjowała kolejne (Hobfoll, 2006).

Powyższa implikacja wynika z doniesień badawczych, które potwierdzają istnienie tendencji do zbiorowego występowania zasobów. Przykładowo osoba posiadająca wysoką samoocenę częściej ma wyższy poziom optymizmu i doświadcza pozytywnego afektu (Judge, Locke, Durham, i in., 1998). W oparciu o to Hobfoll sformułował koncepcję metaforycznej karawany zasobów, które w sytuacjach wystąpienia stresu i nadmiernych wymagań łączą się i tworzą powiązania między sobą (Hobfoll, 2011). Często poradzenie sobie z różnymi wyzwaniami wymaga od jednostki wykorzystania różnych zasobów lub ich całych zestawów. Powiązania różnych zasobów formułują się w okresie całego życia i mogą dotyczyć zasobów z różnych kategorii (Hobfoll, 2006; Łaguna, 2015).

2. Niewielki kapitał zasobów zwiększa ryzyko wystąpienia strat, ale także sprawia, że strata początkowa inicjuje kolejne (Hobfoll, 2006).

Zasoby są wykorzystywane przez jednostkę do minimalizowania konsekwencji związanych z ich utratą czyli stresem. Powoduje to zmniejszanie się rezerw własnych służących do obrony lub kolejnej inwestycji. w miarę powtarzania się takiego cyklu strat dochodzi do sytuacji zdecydowanego spadku prawdopodobieństwa skutecznego poradzenia sobie z kolejnymi wyzwaniami. Tworzy się nabierająca rozpędu spirala kolejnych strat. Osoby, które już na starcie dysponują niewielkim kapitałem są narażone

na to, że w ich przypadku cykl ten będzie przyspieszał od początku. Osoby te bowiem są ukierunkowane na ochronę „Ja” bądź innych cennych dóbr (rodzina, grupa społeczna), a nie na inwestowanie ich, gdyż wiąże się to z potencjalną stratą (Hobfoll, 2006).

3. Osoby dysponujące odpowiednim kapitałem zasobów mają większą szansę na pozyskanie nowych, a zysk początkowy inicjuje kolejne zyski (Hobfoll, 2006).

Implikacja ta, przeciwnie do drugiej, odnosi się do spirali zysków. Ochrona przed stratą i inwestowanie w celu pozyskania nowych zasobów to dwa zupełnie różne procesy. Osoby inwestujące swoje zasoby w celu pozyskania nowych bądź ochrony przed możliwymi stratami motywowane są polepszeniem swojej sytuacji (sfery „Ja”, systemu rodzinnego). Ukierunkowane są one na rozwój, a potencjalne ryzyko powziętej inwestycji wkalkulowują w ten proces, gdyż mając nadmiar zasobów mogą sobie na to pozwolić. Pojawienie się początkowego zysku powoduje dalszy wzrost możliwości inwestycyjnych i prowadzi do spirali kolejnych zysków (mam więcej, a zatem mogę więcej zainwestować, aby mieć jeszcze więcej). Przy czym należy wspomnieć, że strata oddziałuje silniej na jednostkę niż zysk i dlatego kolejne cykle zysków będą charakteryzowały się mniejszym wpływem na jednostkę i niższym tempem występowania cykli niż w przypadku cykli strat (Hobfoll, 2006).

4. Jednostki, którym brakuje zasobów wykazują skłonności do przyjmowania defensywnej postawy, która ma chronić posiadane zasoby (Hobfoll, 2006).

Postawa defensywna, którą przyjmuje jednostka posiadająca niewielki kapitał zasobów, wiąże się z potrzebą zachowania minimalnej rezerwy, która jest niezbędna do poradzenia sobie z trudnymi sytuacjami w przyszłości. Osoby dysponujące niewielką liczbą zasobów doznają silnego napięcia psychicznego w sytuacji początkowej straty lub powstania mechanizmu dalszych strat. Podobnie w sytuacji braku perspektywy zysków dochodzi do nasilenia negatywnych emocji. W celu przetrwania jednostka przyjmuje postawę defensywną, co może być kojarzone z unikaniem rozwiązania problemów. Jednak w sytuacji zagrożenia zasobów, których rezerwy są bardzo uszczuplone, jest to strategia umożliwiająca złagodzenie emocjonalnego wpływu straty na jednostkę pozwalająca jej przetrwać (Hobfoll, 2006). Dlatego też osoby z niewielkim kapitałem zasobów stosują pozornie nieskuteczny mechanizm obronny w postaci zaprzeczenia (Breznitz, 1983), który zmniejsza napięcie emocjonalne i umożliwia zachowanie zasobów. Doświadczanie sytuacji, w których jednostka dysponująca niewielkim potencjałem ma trudności z poradzeniem sobie z wymagającymi sytuacjami

często wynika z uświadomienia sobie przez nią swojego niekorzystnego położenia, co może prowadzić do przekonania o braku kontroli nad własnym życiem i stać się przyczyną destrukcyjnego zachowania (Niewiadomska, Chwaszcz, 2010).

Teoria zachowania zasobów jest jedną z koncepcji integrujących zasoby osobiste jednostki, które są znaczące dla jej funkcjonowania. Jej implikacje można wykorzystać do oceny kapitału przystosowawczego jednostek, który jest niezwykle istotny w procesie readaptacji, co pozwoli na właściwe ukierunkowanie podejmowanych w procesie resocjalizacji oddziaływań.

3. Zasoby osobiste ujęte w planie badawczym

Definiując proces resocjalizacji, o czym już wcześniej wspomniano, najczęściej akcentuje się jego cel, a nie mechanizmy, które prowadzą do zmian w sferze moralnej. Podopieczni oddani przez sąd pod dozór nie zostają poddani pełnej diagnozie w zakresie zasobów osobistych, co wynika przypuszczalnie z niedoceniań ich wpływu na proces resocjalizacji przez ustawodawcę. Szczegółowej analizie zostają poddane między innymi: ich sytuacja osobista, dotychczasowa karalność, stan zdrowia i uzależnienia oraz prezentowane postawy wobec norm prawnych. Brakuje natomiast diagnozy zasobów wewnętrznych, co umożliwiłoby dokonanie pogłębionej analizy sytuacji podopiecznych. Pozwoliłoby to także na formułowanie w pełni zindywidualizowanych planów oddziaływań i projektowanie adekwatnych oddziaływań, czego konsekwencją mogłoby być zwiększenie efektywności procesu resocjalizacji w ramach sprawowanego dozoru.

Analizując znaczenie zasobów osobistych w przystosowaniu jednostki do prawidłowego funkcjonowania w społeczeństwie uznano, że wśród zasobów zewnętrznych najistotniejsze są sytuacja rodzinna oraz społeczno-ekonomiczna. Zaś spośród zasobów wewnętrznych szczególne znaczenie mają: samoocena, poczucie własnej skuteczności, spostrzegane wsparcie społeczne, sprężystość psychiczna, radzenie sobie ze stresem, religijne radzenie sobie w sytuacjach trudnych, poczucie kontroli oraz sytuacja zdrowotna i uzależnienia.

3.1. Sytuacja rodzinna

Rodzina pozostaje w zainteresowaniu badaczy z różnych dziedzin nauki, co skutkuje wielością ujęć definicyjnych. Prawnicy postrzegają rodzinę w formalno-prawnych kategoriach, socjologowie i psychologowie kładą nacisk na układ więzi, znaczenie i podział ról (Tyszka, 2000; de Barbaro, 2003; Plopa, 2007), a w ujęciu pedagogicznym akcentuje się ją z perspektywy realizowanych ról oraz jako środowisko życia człowieka (Kawula, 2004). Wszystkie ujęcia można sprowadzić do wspólnego mianownika, którym jest traktowanie rodziny jako jednego z najważniejszych elementów ludzkiego życia, które wywiera na niego wpływ od narodzin aż do śmierci co sprawia, że stanowi ona wartość o charakterze egzystencjalnym (Nowak, 2016).

Rodzina jest pierwotną grupą odniesienia, która w istotny sposób determinuje funkcjonowanie człowieka w jego wszystkich wymiarach zarówno indywidualnym, jak i społecznym. Jest ona najbardziej osobistym i wyjątkowym środowiskiem życia, tworzącym interakcje o unikatowym charakterze, przez co jest miejscem silnej identyfikacji emocjonalnej. Znaczenie rodziny wynika z jej funkcji, które służą zaspokojeniu potrzeb wszystkich członków, a w sytuacji jej właściwego funkcjonowania sprzyjają kształtowaniu się prawidłowej osobowości, i stanowią źródło wsparcia, tworząc jednocześnie silne poczucie wspólnoty (Ostrowska, 2008). W badaniach wielokrotnie dowiedziono znaczącej roli rodziny w przystosowaniu społecznym (Ostrowska, 2008; Nowak, 2011, 2012, 2017), wskazując na silne związki społecznego funkcjonowania człowieka z interpersonalną, emocjonalną, a także kulturową i materialną płaszczyzną środowiska rodzinnego (Jaworska, 2016).

Z badań wynika, że rodziny osób skazanych (badania najczęściej dotyczą osadzonych) to środowiska o wysokim poziomie dysfunkcyjności i zmagające się z problemami materialnymi, emocjonalnymi, często jako cały system zagrożone wykluczeniem (Utting, Bright, Henricson, 1993; Farrington, Welsh, 2002; Chmielewska, 2003; Barczykowska, 2008; Nowak, 2011, 2012, 2017; Kieszkowska, 2012; Jaworska, 2016). Analiza przyczyn przestępczości wśród nieletnich wyraźnie wskazuje na znaczący wpływ sytuacji rodzinnej, co przekłada się na sposób funkcjonowania w okresie dorosłości. Badania longitudinalne sugerują, że przejawianie agresji przez rodziców oraz ich nieprzystosowanie społeczne, w tym antyspołeczne zachowania, są czynnikiem inicjującym karierę przestępczą dzieci i wpływają na jej trwałość (Jackson, Foshee, 1998; Farrington, Welsh, 2002; Capaldi, Pears, Kerer, i in.,

2008). Niewłaściwa socjalizacja jest ściśle związana także z zaburzeniami w strukturze rodziny i układzie ról społecznych, w sile więzi między jej członkami, w stylach wychowania i niewłaściwych postawach (zasadniczą rolę przypisuje się w tym względzie nadopiekuńczości i obojętności), zaburzonej osobowości i problemach zdrowotnych (Utting, Bright, Henricson, 1993; Barnow, Schuckit, Lucht, i in., 2002; Thornberry, 2005; Davis, 2007). Dorośli wychowywani w tego typu rodzinach prezentują niski poziom kompetencji życiowych oraz często powielają dysfunkcje. Nadto stosują oni często emocjonalne i unikowe strategie radzenia sobie z trudnymi sytuacjami, gdyż mają niskie poczucie sprawstwa. Często naruszają normy społeczno-prawne i wykazują wysoki poziom nieprzystosowania społecznego (Nowak, 2017). Istotnym jest także, że brak wsparcia rodziny, jej patologia bądź brak rodziny w ogóle są wymieniane jako istotne zewnętrzne czynniki utrudniające readaptację społeczną osób skazanych (Chmielewska, 2003; Kieszkowska, 2012; Nowak, 2016)

Prawidłowo funkcjonująca rodzina jest czynnikiem ochronnym, a jej wsparcie koreluje ujemnie z nieprzystosowaniem społecznym. Stanowi ona bardzo istotny czynnik ułatwiający readaptację we wszystkich grupach osób skazanych i chroniący przed powrotnością do przestępstwa, co potwierdzają badania (Chmielewska, 2003). Świadomość tego sprawia, że zasadnym jest wspieranie rodziny poprzez zapewnienie systemowych rozwiązań (warsztaty z rodzicielstwa, grupy wsparcia dla samotnych rodziców itp.), zapewnienie wzmocnienia socjalnego poprzez aktywizację zawodową bezrobotnych członków rodziny oraz większą kontrolę społeczną (Currie, 1985; Petrosino, Derzon, Lavenberg, 2009).

3.2. Sytuacja socjoekonomiczna

W literaturze oraz prowadzonych badaniach, najczęściej wykorzystywanymi obiektywnymi wskaźnikami statusu społeczno-ekonomicznego są wykształcenie, pozycja zawodowa i dochód (Marshall, 2005). Niekiedy brane są pod uwagę także opinie badanych odnośnie oceny w zakresie satysfakcji życiowej czy sytuacji ekonomicznej (jako wskaźniki subiektywne). W 1958 r. August B. Hollingshead i Frederick C. Redlich zaproponowali wskaźnik *Index of Social Position*, uwzględniający znaczenie dwóch podstawowych zmiennych wpływających na pozycję społeczną jednostek tj. pozycję zawodową oraz wykształcenie (Domański, 2007).

Zdaniem Henryka Domańskiego odpowiednio wysoka pozycja zawodowa jednostki zapewnia jej dostęp i możliwość gromadzenia cenionych przez nią dóbr. Nadto wpływa na kształtowanie samooceny, orientacji oraz poglądów o otaczającym świecie. Wywiera znaczący wpływ na poczucie tożsamości oraz bierze udział w konstruowaniu więzi społecznych oraz podziałów (Domański, Sawiński, Słomczyński, 2007). Jest zatem istotną zmienną wskaźnikującą przystosowanie społeczne.

Do czynników wpływających na funkcjonowanie indywidualne i przystosowanie jednostki na gruncie analiz społecznych wlicza się więcej obszarów, oprócz wymienionych, które także uwzględnia się w odniesieniu do pozycji społeczno-ekonomicznej. Oprócz wykształcenia, sytuacji zawodowej i materialnej bierze się pod uwagę także globalną historię życia osoby oraz wsparcie społeczne dostępne jednostce w sytuacjach kryzysowych. Liczne doniesienia badawcze potwierdzają wpływ wskazanych zmiennych na adaptację jednostki do otaczającej rzeczywistości i stale zmieniających się warunków (Niewiadomska, 2010; Kieszkowska, 2012; Fidelus, 2014, 2016; Barczykowska, Muskała, 2015; Belniak, 2015).

Uzyskane w toku kształcenia kwalifikacje zawodowe, traktowane także jako posiadanie umiejętności umożliwiających zarobkowanie oraz doświadczenia edukacyjne, znacząco wpływają na dalsze etapy biografii człowieka i ściśle wiążą się z jej statusem społecznym. Już na początkowym etapie nauki zawodu tworzy się rama przyszłej aktywności zawodowej. Późniejsze etapy kształcenia mają wpływ na ich kształt i zmiany, jednak z reguły warunkowane są początkowym okresem nauki zawodu i wybranym wzorem kariery. Analizy badawcze potwierdzają, że wykształcenie i zdobyty zawód wywierają decydujący wpływ na życie jednostki i świadczą o jej stopniu przystosowania (Alheit, 2011).

Osoby prezentujące niski, nieadekwatny do bieżących potrzeb, poziom wykształcenia często nie posiadają też umiejętności dostosowania się do ciągłych i dynamicznych zmian na rynku pracy. Charakterystycznym dla aktualnej rzeczywistości społecznej jest konieczność zwiększenia aktywności po stronie pracownika, który musi dostosować się do zmieniających się warunków i struktury zatrudnienia. Wiąże się to czasami z koniecznością zdobycia nowych kwalifikacji zawodowych bądź przekwalifikowania, ale także z większą mobilnością pracowników i otwartością na zmianę miejsca pracy (Rzymełka-Frańkiewicz, 2012). Wymaga to jednak motywacji i wsparcia. Osoby skazane napotykać na znaczące trudności ze stabilizacją sytuacji zawodowej, co często związane jest z brakiem koniecznych

kwalifikacji i zmusza do wykonywania głównie ciężkich prac fizycznych bez stałej umowy. Dodatkowym utrudnieniem jest coraz częściej wymagana przez pracodawców niekaralność oraz niechęć do zatrudniania osób z kryminalną przeszłością (Atroszko, 2016), co ogranicza dostęp do wielu zawodów także tych, które nie wymagają specjalistycznych umiejętności.

Przegląd badań nad osobami skazanymi, choć warto zaznaczyć, że w większości przeprowadzonych na osobach osadzonych lub tych, które opuściły zakłady karne, wskazuje, że trudności z zatrudnieniem są jednym z najistotniejszych czynników ryzyka wystąpienia powrotności do przestępstwa obok braku wsparcia i niestabilnej sytuacji rodzinnej (Szymanowski, 1989; Bałandynowicz, 1993, 1996; Tanner, Davies, O'Grady, 1999; Chełmicki-Tyszkiewicz, 2003; Chmielewska, 2003; Gould, Weinberg, Mustard, 2007; Niewiadomska, 2007a). Doniesienia badawcze potwierdzają niski poziom wykształcenia skazanych (Bałandynowicz, 2006; Marczak, 2009; Pstrąg, 2014, Osińska, 2018) ich niestabilną sytuację, niewielki wskaźnik zatrudnienia byłych osadzonych (około 15% za Witkowska-Paleń, 2015), częste zmiany zatrudnienia bądź jego porzucanie, niechęć do stałego zarobkowania i wycofywanie się z możliwości stabilizacji sytuacji zawodowej oraz życzeniowy, nierealistyczny stosunek do własnych możliwości i kwalifikacji zawodowych (Szymanowski, 1989, Bałandynowicz, 1993; Chmielewska, 2003; Wilk, 2011; Osińska, 2018).

Analizując sytuację zawodową skazanych należy zwrócić uwagę na aktualne zmiany na polskim rynku pracy. Nie wpływa ona korzystnie na stabilizację w tym zakresie, a tym samym nie sprzyja podejmowanym oddziaływaniom resocjalizacyjnym w warunkach wolnościowych. Z badań M. Osińskiej (2018) prowadzonych wobec osób pozostających pod dozorem wynika, że skazani nie dążą do znalezienia legalnej, stałej pracy. Ponad połowa badanych (50,9%) deklarowała brak zatrudnienia, a 31,6% wykonywała tzw. pracę na czarno, a jedynie 17,5% badanych posiadała stałe zatrudnienie. Wyniki badań były spójne z informacjami dotyczącymi braku kwalifikacji zawodowych, co dotyczyło aż 75,4% badanych. Przyczyn takiego stanu rzeczy można upatrywać w nadmiernym wsparciu socjalnym państwa (wyплаты z programu Rodzina 500+, połączone często z wypłatami z funduszu alimentacyjnego i innymi świadczeniami), co powoduje niechęć do podjęcia zatrudnienia. Obserwacje te dotyczyły w szczególności kobiet, które miałyby trudności ze znalezieniem pracy dającej szansę na uzyskanie wynagrodzenia wyższego od uzyskiwanych świadczeń. Dodatkowo fakt zatrudnienia najczęściej powodowałby utratę części zasiłków z powodu

przekroczenia kryterium dochodowego. W przypadku mężczyzn niechęć do stabilizacji zawodowej wiązała się z możliwością uzyskania wyższych dochodów w pracy dorywczej. Osoby skazane często wykonują pracę w branży budowlanej, zarabiając tzw. dniówki mają możliwość elastycznego regulowania zarówno czasu pracy, jak i zarobków. Warto wskazać też, że często są to osoby zadłużone, a podjęcie legalnego zatrudnienia spowodowałoby wszczęcie egzekucji komorniczej i zajęcie znaczącej części wynagrodzenia. Innym aspektem uwidocznionym w badaniach jest obserwowany wśród części skazanych problem z nadużywaniem alkoholu, który także jest istotnym czynnikiem destabilizującym sytuację zawodową, z uwagi na porzucanie pracy w okresach intensywnego nadużywania i nie wywiązywanie się z obowiązków pracowniczych (Osińska, 2018).

Wykonywanie pracy jest bardzo istotnym czynnikiem wpływającym na przystosowanie społeczne oraz proces resocjalizacji. Jest ona przede wszystkim legalnym źródłem dochodów, odgrywa znaczącą rolę w higienie zdrowia psychicznego, podwyższa status społeczny, pozwala kształtować pozytywny wizerunek w społeczności oraz pozytywnie wpływa na poczucie własnej wartości. Zatrudnienie uczy także codziennej dyscypliny, obowiązkowości, szacunku do wypracowanego majątku i jest odmiennym od przestępczego sposobem funkcjonowania w społeczeństwie (Jaworska, 2016).

3.3. Samoocena

Samoocena jest jednym z najistotniejszych strukturalnych aspektów „Ja” będącym predyktorem formułowania się spójnej koncepcji samego siebie, jednym z bardziej znaczących regulatorów zachowania człowieka. Jej skutki wyraźnie uwidaczniają się w podstawowych obszarach funkcjonowania jednostki w wymiarze zadaniowym, społecznym i dotyczącym postrzegania siebie, jak również w płaszczyźnie dotyczącej jakości życia (Lachowicz-Tabaczek, Śniecińska, 2013). Samoocena jako element obrazu siebie warunkuje wewnętrzne oraz zewnętrzne funkcjonowanie jednostki związane ze zdolnością do integracji emocji, osobistych przekonań oraz reakcji na trudne sytuacje (aktywność prorozwojowa *versus* dezadaptacyjna) (Huflejt-Łukasik, 2010).

Mimo, że samoocena pozostaje w zainteresowaniu badaczy od ponad stu lat, nieprzerwanie brakuje jednorodnej koncepcji skupiającej dotychczasowe ujęcia. Wśród koncepcji powiązanych z kategorią „Ja” wyróżnić można dwa zasadnicze nurty rozumienia samooceny. Pierwszy opisuje samoocenę jako wyodrębnione z uwagi na treść oraz przyjętą perspektywę czasową elementy „Ja”. W rozumieniu tym jest ona analizowana i szacowana w kategoriach istniejących rozbieżności między „Ja realnym” (jaki faktycznie jestem), „Ja idealnym” (jaki chciałbym być) i „Ja powinnościowym” (jaki powinienem być). Natomiast w ramach drugiego nurtu samoocenę traktuje się, jako wielowymiarowy obraz „Ja”, odnoszący się do różnych aspektów „Ja” i obszarów życia jednostki (nauka, stosunki społeczne, przeżywane emocje, sprawność, wygląd zewnętrzny, zdrowie itp.) i związana jest ona z oceną samego siebie przez pryzmat dotychczasowych doświadczeń w tych obszarach (Huflejt-Łukasik, 2010).

W ramach wielowymiarowego rozumienia samooceny wyodrębnić można:

1. Samoocenę ogólną (niespecyficzną) – jest to ujawniane w samoopisie przekonanie o własnej wartości, będące względnie stałą cechą jednostki, a nie chwilowym stanem. Jest ona rodzajem globalnej oceny samego siebie wyrażonej w postawie (pozytywnej bądź negatywnej) wobec „Ja” (Rosenberg, 1965). Mimo, że ma ona stosunkowo trwały charakter to dochodzi czasami do fluktuacji jej poziomu, co jest najczęściej wynikiem intensywnych zdarzeń o negatywnym lub pozytywnym charakterze (Huflejt-Łukasik, 2010);

2. Samooceny cząstkowe – odnoszące się do wartościowania przez jednostkę siebie samego niezależnie w różnych obszarach. Można wyróżnić przykładowo: sferę poznawczo-intelektualną (umiejętności i zdolności), sferę fizyczną (wygląd fizyczny i sprawność), oraz sferę charakterologiczną i społeczno-moralną (Wysocka, Ostafińska-Molik, 2016).

Obok definiowania samooceny, jako względnie stałej cechy jednostki może być ona rozumiana także, jako zmieniająca się w zależności od sytuacji emocja (stan) odnosząca się do odczuć jednostki względem „Ja” (Wojciszke, 2011). Samoocena stanowi też motyw aktywizujący jednostkę do ukierunkowanego, zgodnego z jej potrzebami działania, służącemu rozwojowi. Jest to związane z potrzebą utrzymania przez jednostkę pozytywnego obrazu siebie i samooceny (Huflejt-Łukasik, 2010) oraz stanowi powód, dla którego ludzie, niezależnie od posiadanego poziomu samooceny, nieprzerwanie dokonują autoweryfikacji w celu utrzymania poczucia własnej wartości. Potrzeba ta ma swoje źródło zarówno w faktycznej, jak i wyobrażonej reakcji innych

osób wobec jednostki (teoria socjometru) (Leary, Downs, 1995; Leary, Haupt, Strausser, i in., 1998). W wyniku tego procesu jednostka podejmuje szereg zabiegów zmierzających do zapewnienia sobie poczucia akceptacji przez inne osoby oraz poczucia własnej wartości. Badania potwierdzają, że w celu utrzymania wysokiego poziomu samooceny ludzie są skłonni poświęcić bardzo wiele. Zdecydowanie silniej wpływa ona na regulację ludzkich zachowań niż potrzeba zaspokojenia głodu, potrzeby seksualne, materialne czy społeczne (Bushman, Moeller, Crocker, 2011).

Znaczenie samooceny w przystosowaniu człowieka zostało potwierdzone licznymi doniesieniami empirycznymi, głównie na gruncie psychologii poznawczej. Samoocena oddziałuje na aktywność, przejawianą inicjatywę oraz intensywność ludzkiego działania. Uogólniając, poziom samooceny (niski/wysoki) i adekwatność (zawyżona/zaniżona), a także spójność oraz trwałość, wyrażają stosunek jednostki zarówno do siebie i swojej aktywności, jak i do świata (Reykowski, 1975; Kulas, 1986; Leary, Macdonald, 2003). Większość badań dowodzi, że spójna i adekwatna do rzeczywistości samoocena skutkuje lepszym przystosowaniem do życia w społeczeństwie, większym poczuciem szczęścia, w przeciwieństwie do samooceny nieadekwatnej, niespójnej i chwiejnej (Reykowski, 1975; Fila-Jankowska, 2009). W badaniach samooceny u osób niedostosowanych społecznie większość wyników wskazuje na negatywną korelację obu zmiennych. Zazwyczaj wskazuje się, że osoby przejawiające niedostosowanie społecznie, dopuszczające się przestępstw cechują się większą rozbieżnością między „Ja realnym” a „Ja idealnym” i „Ja powinnościowym”, a także prezentują bardziej negatywny obraz własnej osoby. Niska samoocena kształtująca się już w okresie dziecięcym jest czynnikiem hamującym motywację do starania (Ostrihanska 1978). Nowsze badania wskazują jednak, że zarówno niska, jak i wysoka samoocena koreluje z nieprzystosowaniem społecznym, zaś średni poziom samooceny wiąże się z prawidłowym przystosowaniem (Siemionow 2011). Badania potwierdzają też, że wyższy poziom niedostosowania społecznego, którego wskaźnikiem jest zaangażowanie w działalność przestępczą, wiąże się z bardziej negatywnym obrazem „Ja” i niższą samooceną (Wysocka, Ostafińska – Molik, 2016; Szymanowska, 2006). Samoocena zbyt niska powoduje, że jednostka ma trudności z podejmowaniem trudnych zadań, a w sytuacji niepowodzenia posiada większą tendencję do zachowań niezgodnych z przyjętymi normami społecznymi i prawnymi takimi jak: wspomaganie się substancjami psychoaktywnymi, ryzykowne zachowania seksualne, reagowanie agresją, przejawianie zachowań autoagresywnych oraz

angażowanie się w działalność przestępczość (Puskar, Bernardo, Haley i in., 2010; Jaworska, 2016). Ponadto w badaniach longitudinalnych wykazano istotną zależność między samooceną osób w okresie dorastania a ich funkcjonowaniem w okresie dorosłości. Wyniki badań wskazały na niską samoocenę jako predyktor trudności w stabilizacji zawodowej oraz przestępczości (Campbell, Lavallo, 1993; Chmielewska, 2003). Poziom samooceny wiąże się także z poziomem nieprzystosowania społecznego, co wynika z badań (Urban, 2000). Mianowicie wraz z autonomizowaniem się tożsamości dewianta samoocena ulega modyfikacji z niższego poziomu w kierunku pozytywnym, aż do poziomu nieadekwatnie wysokiego, co jest związane z dowartościowywaniem się poprzez zachowania niezgodne z normami. Ponadto mechanizmy zmierzające do podwyższania swojej samooceny są istotnym czynnikiem adaptacyjnym w sytuacjach trudnych, co dotyczy też osób niedostosowanych (Jaworska, 2016). Samoocena zawyżona, nieadekwatna, podobnie jak zbyt niska może sprzyjać niewłaściwemu funkcjonowaniu społecznemu jednostki. Nierealnie zawyżona samoocena jest także typowym przejawem osobowości antyspołecznej oraz narcystycznej (Kernis, Cornell, Sun i in., 1993; Puskar, Bernardo, Haley i in., 2010).

Omawiając wpływ samooceny na przystosowanie człowieka należy wspomnieć o doniesieniach badawczych poddających krytyce szereg badań odnoszących się do wpływu wysokiego poziomu samooceny na przystosowanie. Dotyczy to głównie badań, w których badane były korelacje między zmiennymi, co nie pozwala na określenie kierunku wykazanej zależności (Baumeister, Campbell, Krueger i inn., 2003).

Powyższe rozważania dotyczą samooceny jawnej, świadomej. Jednak współcześnie zwraca się także uwagę na istnienie poziomu utajonego, rozumianego jako ukryta postawa wobec siebie. Nie jest ona podatna na zmiany i stanowi stosunkowo trwałe składnik osobowości człowieka, wpływający na zachowanie i będący odrębną od samooceny jawnej miarą samoewaluacji jednostki (Fila-Jankowska, 2009).

W niniejszej pracy samoocena, zgodnie z definicją zaproponowaną przez Rosenberga (1965), jest rozumiana jako globalna, ogólna, jawna ocena, wyrażona w pozytywnej lub negatywnej postawie wobec siebie.

3.4. Poczucie własnej skuteczności

Koncepcja poczucia własnej skuteczności, inaczej samoskuteczność, sformułowana przez Alberta Bandurę (2001), odnosi się do przekonań jednostki o możliwości realizacji podjętych przez nią zadań, mimo napotkanych przeszkód i osiągnięcia zaplanowanych rezultatów (Bussey, Bandura, 1999; Ogińska-Bulik, Juczyński, 2008).

Według Bandury (2001) poczucie skuteczności warunkują cztery komponenty: rzeczywiste osiągnięcia, doświadczenia zastępcze, perswazja słowna oraz pobudzenie emocjonalne. W oparciu o doświadczenia jednostka jest w stanie rozpoznać swoje mocne i słabe strony. Z kolei w wyniku obserwacji sukcesów i porażek innych osób oraz porównań osobistych dochodzi do powstania doświadczeń zastępczych. Na skutek tego nie jest konieczne osobiste doświadczenie. Dodatkowo w efekcie perswazji inni ludzie przekazują jednostce opinię o jej możliwościach i tym jak ją postrzegają. Wiara w możliwości jednostki, w przeciwieństwie do braku zaufania, ma istotne znaczenie w tym procesie. Ostatnim komponentem jest pobudzenie emocjonalne, które umożliwia dokonanie jednostce diagnozy zarówno sytuacji, jak i jej stanu. Przykładowo przyspieszone bicie serca może być sygnałem obawy przed porażką (Pervin, 2005).

Koncepcja Bandury mieści się w kręgu teorii społeczno-poznawczych, wyjaśniających mechanizmy zachowania w kontekście: sytuacji, wyniku działania oraz własnej skuteczności. Poczucie skuteczności jest zmienną pośredniczącą pomiędzy wyznaczonymi celami, a wysiłkami ukierunkowanymi na ich osiągnięcie (Pervin, John, 2002). Warty podkreślenia jest fakt, że Bandura stał na stanowisku, że poczucie własnej skuteczności nie jest cechą o globalnym charakterze, ale odnosi się do konkretnych sytuacji. Takie ujęcie spotkało się jednak z krytyką części badaczy, którzy dostrzegają potrzebę wyodrębnienia ogólnego poczucia własnej skuteczności (Pervin, 2005). Wskazują na to w swoich badaniach między innymi I. Niewiadomska i J. Chwaszcz (2010), które badając osoby skazane dokonały podziału na dwa poziomy poczucia własnej skuteczności: konkretny i globalny. Poziom konkretny jest spójny z założeniami Bandury, natomiast globalny odnosi się do przeświadczenia jednostki o własnej skuteczności także w odniesieniu do sytuacji nieznanych, nowych i stresujących.

Poczucie własnej skuteczności jest istotnym zasobem w procesie prawidłowego funkcjonowania jednostki. Rezultaty przeprowadzonych badań dowodzą, że koreluje

ono dodatnio z: odraczaniem gratyfikacji, koncentracją na zadaniu, wiarą we własne siły, motywacją i wytrwałością w działaniu (Chomczyńska- Rubacha, Rubacha, 2013). Wysokie poczucie skuteczności wiąże się także z nadzieją na sukces oraz wykorzystywaniem konstruktywnych strategii radzenia sobie w sytuacjach stresowych (Tomczak, 2009), a także dobrym samopoczuciem i wysokim poziomem poczucia jakości życia (Dave, Sighn, Tripathi i in., 2011).

Poczucie własnej skuteczności jest zmienną różnicującą funkcjonowanie ludzi pod względem poznawczym, motywacyjnym i emocjonalnym, a także behawioralnym (Juczyński, 2000). Osoby przekonane o swojej skuteczności stawiają sobie wyższe cele i bardziej angażują się w działania zmierzające do ich osiągnięcia, mimo porażek (Locke, Latham, 1990). Ponadto wysoki poziom skuteczności koreluje dodatnio z prawidłowym przystosowaniem (Bandura, Caprara, Barbararelli i in., 2003), wyższymi osiągnięciami intelektualnymi oraz umiejętnością korzystania ze wsparcia w trudnych sytuacjach (Landis, Altman, Cavin, 2007). Zaufanie we własne siły pełni rolę samospełniającego się pozytywnego proroctwa zachęcając do wysiłku, pomimo piętrzących się trudności. Sprawia, że jednostka podejmuje się tych aktywności, co do których ma przekonanie, że może im sprostać i przeciwnie nie podejmuje tych, które ocenia jako pozostające poza jej możliwościami (Mądrzycki, 2002). Ponadto jednostki posiadające wysoki poziom poczucia własnej skuteczności chętniej podejmują nowe aktywności i uczą się nowych sposobów reagowania na sytuację (Pervin, 2005).

Niski poziom poczucia własnej skuteczności odgrywa istotną rolę w powstawaniu lęków, depresji oraz zachowań unikowych (Dave, Sighn, Tripathi i in., 2011), a także wiąże się z poczuciem bezradności, słabej orientacji we własnej sytuacji życiowej oraz rezygnacji z realizacji celów (Kościelak, 2010, Bańka, 2016). Badania wskazują też, że osoby niedostosowane społecznie, odbywające kary izolacyjne, posiadają niski poziom poczucia własnej skuteczności (Belniak, 2014), co wiąże się z postrzeganiem swojej sytuacji (uwięzienia) jako porażki, i jest dodatkowo utrwalane przez odczucie monotonii, poczucie bezsilności, braku wpływu na sytuację oraz nieobecność osób najbliższych (Niewiadomska, Chwaszcz, 2010). Niski poziom poczucia skuteczności u osadzonych jest także silnie powiązany z ich osobistą perspektywą temporalną (Gulla, Tucholska, i in., 2015) oraz podejściem do przyszłości. Skazani często formułują nierealistyczne cele, cechują się życzeniowym myśleniem i rezygnacją z wysiłku, który należy włożyć, aby zrealizować wyznaczony cel (Steuden, Jaworowska, 2004).

Wartym odnotowania są wyniki badań wskazujące, że niższe poczucie własnej skuteczności jest typowe dla recydywistów penitencjarnych w porównaniu do osób przebywających pierwszy raz w izolacji więziennej. Osoby kilkakrotnie odbywające kary bezwzględne prezentują niski poziom samooceny, wyrażając przekonanie o swojej niezaradności. Postrzegają się w kategoriach osób przegranych, nie mających wpływu na czynniki zewnętrzne oraz to co ich w życiu spotyka. Często sytuują się w roli ofiary okoliczności np. trudnego dzieciństwa (Maruna, 2001; McNeil, Farrall, Lightowler, i in., 2012). Z badań wynika także, że im wyższe poczucie własnej skuteczności tym niższe ryzyko powrotności do przestępstwa (Benda, 2001; Benda, Toombs, Peacock, 2003).

Omawiając związek poczucia samoskuteczności z nieprzystosowaniem społecznym warto zwrócić uwagę na analizy empiryczne, które były przeprowadzane na osobach aktywnie zaangażowanych w działalność przestępczą. Wyniki badań wskazują, że osoby te cechuje wysoki poziom własnej skuteczności w odniesieniu do ich pozaprawnej aktywności - *criminal self-efficacy*. Ponadto posiadają one wysoki poziom poczucia sukcesu z takiego sposobu życia mimo negatywnych konsekwencji, jakim było osadzenie w jednostce penitencjarnej. Zależności te odnosiły się w szczególności do skazanych, którzy czerpali znaczne korzyści materialne z prowadzonej działalności przestępczej. Badania pokazują, że takie jednostki są odporne na oddziaływania resocjalizacyjne. Tkwią one, bowiem w przekonaniu, że okres odbywania kary posłuży im, jako etap doskonalenia się i zwiększania skuteczności na polu przestępczego funkcjonowania (Brezina, Topalli, 2012).

Na rozwój poczucia własnej skuteczności wpływają także czynniki związane ze wzmocnieniami środowiskowymi. Osoba w okresie dorastania, tworząca własną tożsamość, pozostaje pod wpływem informacji płynących ze środowiska. Wyrażany brak wiary w jej możliwości ze strony osób ważnych, wpływa na wycofywanie się przez nią z aktywności, które postrzega jako trudne czy nieosiągalne. Utrwalenie się takiego sposobu funkcjonowania i postrzegania własnych możliwości ma wpływ na funkcjonowanie społeczne w okresie dorosłości (Niewiadomska, Chwaszcz, 2010). Jednostka o niskim poczuciu własnej skuteczności posiada niższe poczucie kontroli nad własnym życiem wyrażające się w poczuciu niezdolności do radzenia sobie z sytuacjami postrzeganymi, jako zagrażające czy trudne (Niewiadomska, Chwaszcz, 2010; Bańka, 2005, 2016), co ma związek z nieprzystosowaniem społecznym i przestępczością. Z badań Niewiadomskiej i Chwaszcz (2010) przeprowadzonych na

nioletnich, osobach aktualnie odbywających karę pozbawienia wolności oraz byłych więźniach wynika, że poczucie własnej skuteczności istotnie wpływa na przystosowanie społeczne osób naruszających normy społeczno-prawne w ten sposób, że jego wzrost sprzyja pozytywnej readaptacji i jednocześnie jest czynnikiem ochraniającym przed dalszym angażowaniem się w karierę przestępczą. Dodatkowo poczucie skuteczności dodatnio koreluje z wyższym poziomem motywacji do działania i wprowadzania przez skazanych pożądanych ze społecznego punktu widzenia zmian w życiu (MacMurrana, Tyler, Hogue i in., 1998; Kelly, 2020).

3.5. Spostrzegane wsparcie społeczne

„Wsparcie społeczne” jest pojęciem bardzo szerokim i wieloaspektowym. Najczęściej w literaturze przedmiotu odnosi się ono do interakcji społecznych, które dają ludziom uczestniczącym w nich szansę wzajemnego udzielania sobie pomocy oraz tworzenia sieci kontaktów interpersonalnych, spostrzeganych przez jednostkę jako życzliwe i gotowe do udzielenia jej rzeczywistej, niezbędnej pomocy (Barrera, Ainlay, 1983; Barrera, 1986; Kaniasty, Norris, 2004). Takie rozumienie wsparcia społecznego uwzględnia jednocześnie jego trzy przejawy tj. wsparcie otrzymane (*received social support*), wsparcie spostrzegane (*perceived social support*), będące zasobem podmiotowym jednostki (ujęte w planie badawczym) i poczucie więzi społecznej (*social embedness*) (Barrera, 1983; Dzwonkowska, 2003).

Podsumowując sposoby definiowania wsparcia społecznego można wyodrębnić trzy odrębne podejścia: strukturalne, funkcjonalne i percepcyjne (Cohen, Syme, 1985; Wilcox, Vernberg, 1985; Dudek, Koniarek, 2003). W ramach pierwszego z nich, określanego jako podejście strukturalne, wsparcie społeczne jest rozumiane jako posiadanie lub brak istotnych dla jednostki więzi z jej otoczeniem (Cohen, Willis, 1985). W podejściu strukturalnym uwaga badaczy koncentruje się na pomiarze wielkości wsparcia, co sprowadza się do tego czy jednostka posiada w swoim otoczeniu bliskie osoby tj. partnera życiowego, rodzinę, ilu ma przyjaciół. W takim rozumieniu wsparcia zakłada się, że im większa jest sieć społeczna tym większe jest udzielane jednostce wsparcie. Podejmuje się także określenia istotnych cech sieci takich jak jej rozmiar (liczba osób w sieci), gęstość powiązań i siłę więzi (poziom emocjonalnego zaangażowania jednostek, czas trwania kontaktów), zwartość sieci (stopień znajomości

członków sieci między sobą i częstotliwość ich kontaktów) czy homogeniczność sieci odnoszącą się do podobieństwa członków sieci między sobą pod względem cech społeczno-demograficznych (Cohen, Syme, 1985; Dudek, Koniarek, 2003). Przy czym warto wskazać słabą stronę tego podejścia. Mianowicie, odnosząc się do cech powiązań społecznych, wskazuje się potencjał w zakresie wsparcia społecznego, ale niekoniecznie informuje o faktycznym wsparciu. Przykładowo, fakt posiadania małżonka nie zawsze gwarantuje otrzymanie od niego potrzebnego wsparcia, a przeciwnie może stanowić dodatkowe obciążenie, którego osoba samotna nie będzie doświadczała (Cohen, Hoberman, 1983; Hobfoll, Freedy, Lane i in., 1990; Dudek, Koniarek, 2003).

W drugim podejściu, określanym, jako podejście funkcjonalne, akcentuje się rodzaj interakcji jakie jednostka ma ze swoim otoczeniem. W tym ujęciu wsparcie społeczne odnosi się do założenia, że jednostki w ramach jednej sieci wsparcia pełnią wobec niej określone funkcje (Sęk, Cieślak, 2012). Tworzą one dynamiczny układ, w którym można wyróżnić dawcę (osobę wspierającą) i biorcę (osobę wspieraną), w ramach którego dochodzi do przekazywania bądź wymiany: informacji, instrumentów działania, dóbr materialnych czy wymiany emocjonalnej. Wymiana ta może mieć charakter jednostronny lub dwustronny, stały lub ulegający zmianom. Istotnym jest, aby istniejąca wymiana była adekwatna do potrzeb biorcy. Zasadniczym celem tak rozumianego wsparcia społecznego jest zbliżenie się jednostki do przezwyciężenia sytuacji trudnej (Cohen, Syme, 1985; Sęk, 1986; Shumaker, Brownell, 1984).

W literaturze wymienia się zazwyczaj cztery najważniejsze rodzaje wsparcia społecznego:

- emocjonalne – wiąże się z otrzymywaniem od innych życzliwości, troski, empatycznego zrozumienia, a jego celem jest zmniejszenie lęku,
- informacyjne – związane z dostępem do informacji o źródłach pomocy, polegające na udzielaniu porady w zakresie radzenia sobie z problemami i trudnymi sytuacjami,
- instrumentalne – polegające na udzielaniu konkretnej pomocy materialnej bądź usługowej. Dotyczy zarówno procedur pomocy, jak i wsparcia rzeczowego,
- duchowe – odnoszące się głównie do sytuacji, kiedy osoba doświadcza cierpienia, bólu, obawy przed śmiercią (Sęk, 1986).

Z kolei wsparcie rozumiane, jako struktura poznawcza jednostki wiąże się z tym jak postrzega ona możliwość otrzymania wsparcia w sytuacji trudnej, stresującej.

Przeświadczenie o zakresie otrzymywanego wsparcia tworzy się w wyniku doświadczenia pomocy otrzymanej w przeszłości i terażniejszości (Dudek, Koniarek, 2003) i ma charakter prospektywny, gdyż odnosi się do sytuacji, które mogą nastąpić, ale nie muszą. Wsparcie oczekiwane w przyszłości jest cechą osobowości jednostki w przeciwieństwie do wsparcia otrzymywanego w przeszłości, które wynika z doświadczeń i opiera się na faktach (por. Hobfoll, 2006). Oprócz spostrzeganego wsparcia społecznego wyróżnia się jeszcze jego dwa inne przejawy, wsparcie otrzymane (*received social support*) i poczucie więzi społecznej (*social embedness*) (Barrera, 1983; Dzwonkowska, 2003).

Wsparcie społeczne pełni dwie zasadnicze funkcje dla jednostki. Może ono wpływać uodparniająco i/lub mieć charakter buforowy (Dumont, Provost, 1999; Cieślak, Elias, 2004). Uodparniający charakter wsparcia społecznego może skutkować powiększaniem zasobów osobistych jednostki w zakresie radzenia sobie z sytuacjami trudnymi. Natomiast buforowy charakter wsparcia społecznego wiąże się z jej ochroną przed występowaniem różnego rodzaju dysfunkcji w zakresie funkcjonowania fizycznego, psychicznego i społecznego (Pytko, 2001).

Z badań dotyczących wsparcia społecznego wynika, że w przystosowaniu do nowej sytuacji i radzeniu sobie ze stresem istotniejsze znaczenie ma wsparcie spostrzegane niż otrzymywane. Ma ono także znaczący wpływ na zdrowie psychiczne i fizyczne jednostki (Cohen, Syme, 1985; Wethington, Kessler, 1986; Dumont, Provost, 1999; Juczyński, 1999; Łuszczynska, Cieślak, 2005; Mason, Cohen, Todd, Baltes, 2007; Niewiadomska, 2012). Ponadto wykazano, że istotne znaczenie w zakresie potrzeby otrzymywanego wsparcia, jego przyjmowania i percepcji, mają takie zmienne jak płeć, wiek, stan cywilny czy stan zdrowia. Wyniki badań wskazują, że kobiety mają większą tendencję do nawiązywania większej liczby bliskich relacji, co skutkuje rozleglejszą siecią wsparcia w przeciwieństwie do mężczyzn. Udzielają one więcej wsparcia, dbają o swoją sieć społeczną i otrzymują więcej wsparcia niż mężczyźni. Nadto więcej wsparcia otrzymują osoby pozostające w związku i zintegrowane społecznie (Sęk, Cieślak, 2012). Poziom spostrzeganego wsparcia jest związany z dotychczasowymi doświadczeniami jednostki w zakresie uzyskania wsparcia w sytuacjach trudnych i zdecydowanie wiąże się z efektywnością procesu powtórnej socjalizacji, w szczególności osób przebywających w zakładach karnych, u których poziom wsparcia ulega obniżeniu (Wysocka, 2008; Niewiadomska, Chwaszcz, 2010; Kieszkowska, 2012; Jaworska, 2016). Osoby mające poczucie więzi z bliskim, które

aktywnie funkcjonują w relacjach społecznych, prezentują wyższy poziom spostrzeganego wsparcia społecznego. Badania ukazują też moderującą rolę wsparcia społecznego w przyszłej działalności przestępczej. Analizy przeprowadzone na grupie młodych mężczyzn w wieku 12-17 lat narażonej na przemoc i stresujące wydarzenia o dużym nasileniu wskazują istotną rolę wsparcia w zmniejszeniu prawdopodobieństwa popełniania brutalnych czynów karalnych w przyszłości (Maschi, 2007). Dlatego w procesie resocjalizacji istotnym jest organizowanie faktycznego wsparcia osobom skazanym, tak aby nie czuły się wyalienowane i pozostawione samym sobie (Bałandynowicz, 2016). Tym bardziej, że analizy empiryczne potwierdzają istnienie związku między brakiem wsparcia i powrotnością do przestępstwa (Chmielewska, 2003; Niewiadomska, 2007b, 2008, 2010; Kieszkowska, 2012).

3.6. Sprężystość psychiczna

Pojęcie sprężystości psychicznej (*ego-resiliency*) została wprowadzona przez J. H. Block (Block, Kremen, 1996) i określona, jako właściwość jednostki odnosząca się do adaptacyjnej elastyczności i wyrażająca się w zdolności, polegającej na kontroli poziomu impulsów stosownie do zaistniałej sytuacji (Block, Kremen, 1996; Letzring, Block, Funder, 2005; Kaczmarek, 2011). Zdaniem J. H. Block oraz innych badaczy, sprężystość psychiczna i związane z nią pojęcie kontroli ego, należą do podstawowych cech osobowości pozwalających zrozumieć człowieka w sferze behawioralnej oraz motywacyjno-emocjonalnej. Umożliwia to wyjaśnienie właściwego funkcjonowania osób skutecznie radzących sobie z trudnościami i stresem oraz zgłębić źródło zakłóceń procesu adaptacji (Block, Block, 1980; Kaczmarek, 2011; Kaczmarek, Sęk, Ziarko, 2011).

Podstawowym pojęciem względem sprężystości jest pojęcie kontroli ego. Stanowi ono kontinuum od nadmiernej kontroli funkcjonowania jednostki na jednym jego krańcu po jej brak na drugim. Osoby cechujące się wysokim poziomem sprężystości psychicznej potrafią w zależności od potrzeby nasilać samokontrolę bądź ją obniżyć. Umiejętność ta, charakteryzująca się elastycznością funkcjonowania w zakresie kontrolowania procesów afektywnych, poznawczych i behawioralnych, sprzyja właściwemu przystosowaniu psychologicznemu i wpływa na poczucie jakości

życia. Wyższy poziom sprężystości wpływa na częstsze doznawanie pozytywnych emocji i sprzyja poczuciu pewności siebie (Block, Kremen, 1996).

Umiejętność elastycznego zarządzania samokontrolą, kojarzona też z umiejętnością spontanicznego reagowania, jest istotna szczególnie w sytuacji odprężenia i relaksu, co ma znaczenie w umiejętności radzenia sobie z napięciami i stresem, ale także z umiejętnością wywołania wysokiej kontroli impulsów, co jest szczególnie istotne w sytuacjach, gdy jednostka ma do zrealizowania ważne cele. Badania wykazały także, że sprężystość psychiczna jest istotna w mechanizmie wzbudzania pozytywnych emocji w sytuacjach stresogennych oraz odrywania się od traumatycznych doświadczeń. Pozytywne emocje mają także związek z procesami decydującymi o dobrej kondycji zdrowotnej jednostki, co wpływa na ogólny poziom jej dobrostanu psychicznego (Fredrickson, Tugade, Waugh, i in., 2003; Tugade, Fredrickson, 2004; Pressman, Cohen 2005; Ziarko, 2014).

Jednostki, które cechują się niskim poziomem sprężystości psychicznej i niską kontrolą impulsów mają trudności z dostosowaniem swoich reakcji do zaistniałej sytuacji, cechują się sztywnością emocjonalną oraz wysoką amplitudą przeżywanych emocji, a także trudnościami z odraczaniem gratyfikacji. Sprzyja to, poprzez nieadekwatność funkcjonowania, naruszaniu norm społecznych i może skutkować odrzuceniem, ale też paradoksalnie, z powodu spontaniczności zachowań, zwiększając interpersonalną atrakcyjność (Block, Kremen, 1996; Sęk, Kaczmarek, Ziarko, 2011).

Osoby ponadprzeciętnie, nadmiernie się kontrolujące wykazują się zahamowaniami w sferze behawioralnej i emocjonalnej. Wiąże się to z bezzasadnym odraczaniem gratyfikacji, odmawianiem przyjemności i trudnościami decyzyjnymi. Jednocześnie charakteryzują się one wysokim poziomem organizacji działania, a także wytrwałością mimo czynników rozprasających i monotonii czynności (Block, Kremen, 1996).

Wyższy poziom sprężystości psychicznej, koreluje dodatnio ze zdolnością do różnicowania poziomu samokontroli przez jednostkę w zależności od jej możliwości i potrzeb sytuacyjnych. Wpływa to także na usprawnienie procesów regulacji emocji, włączając w to emocje pozytywne (Tugade, Fredrickson, 2004, 2007; Kaczmarek, 2011). Barbara Fredrickson wspólnie z swoimi współpracownikami, analizując związek sprężystości psychicznej i pozytywnych emocji, wykazała, że są one znaczące w doświadczaniu przez osoby o wysokiej prężności wzrostu po przeżytej traumie (Fredrickson, Tugade, Waugh, i in., 2003; Tugade, Fredrickson, 2004). Pozytywne

emocje pomagają oderwać się od trudnych wydarzeń i wrócić do stanu równowagi (Henszen, Sęk, 2007; Kaczmarek, Sęk, Ziarko, 2011; Ziarko, 2014).

Prężność psychiczna ma także znaczenie w procesie zachowania zasobów jednostki (Hobfoll, 2006), co jest związane z minimalizowaniem ich zużycia i efektywnym zarządzaniem. Osoby cechujące się wysokim poziomem prężności adekwatnie do sytuacji i potrzeby mobilizują swoje siły niezbędne do realizacji zadania we właściwym momencie (tuż przed koniecznością jego wykonania), następnie osiągają poziom reaktywności gwarantujący efektywne poradzenie sobie z zadaniem, po czym szybko wracają do stanu wyjściowego. Nie narażają się tym samym na nadmierne zużycie i straty zasobów (Sęk, Kaczmarek, Ziarko, 2011).

Analizy empiryczne, prowadzone na osobach zagrożonych wykluczeniem, wskazują na związek wyższego poziomu prężności psychicznej i niższego nasilenia negatywnych emocji. Dowiedziono też pozytywnej korelacji tej zmiennej ze wsparciem społecznym (Szwajca, 2014). W badaniach przeprowadzonych na kobietach przebywających w zakładzie karnym także potwierdzono wspomnianą zależność. Nadto analizy wykazały, że osoby prezentujące wyższy poziom prężności miały niższy poziom lęku i depresji oraz wyższy poziom satysfakcji (Sygit-Kowalkowska, Szrajda, Weber-Rajek i in., 2016). Z kolei w badaniach młodzieży przejawiającej demoralizację, przeprowadzonych w ośrodkach kuratorskich, uzyskano wyniki wskazujące na istnienie umiarkowanego, dodatniego związku nasilenia prężności z poziomem poczucia wsparcia otrzymywanego od najbliższych oraz środowiska szkolnego i rówieśniczego. Analizy wskazały, że im wyższe wsparcie tym wyższy poziom prężności oraz innych, istotnych dla przystosowania społecznego, zasobów takich jak wytrwałość w działaniu, optymizm, poczucie humoru i otwartość na nowe doświadczenia. Jednocześnie z badań wynika, że im wyższy poziom czynników ryzyka tym niższy poziom prężności ogólnej, optymizmu i energii cechował młodzież. Istotnym okazało się także, że wykazano korelację zmiennych: determinacja w działaniu i wytrwałość z negatywną percepcją relacji rodzinnej i zaangażowaniem w działalność grup rówieśniczych o antyspołecznym charakterze (Kwadrans, Konaszewski, 2017; Konaszewski, Kwadrans, 2018). Z kolei w badaniach przeprowadzonych na dziewczętach przejawiających niedostosowanie w okresie adolescencji ustalono, że niższy poziom prężności ogólnej pozwalał przewidywać ich przyszłą karierę przestępczą. Spośród wszystkich analizowanych historii życia uczestniczek badań potwierdzono istnienie zależności między nagromadzeniem czynników ryzyka (trudna sytuacja rodzinna, czyny

karalne, brak wsparcia społecznego, zażywanie substancji psychoaktywnych), niskiego poziomu prężności i przejawianego niedostosowania społecznego w życiu dorosłym (McNight, Booker, Loper, 2002).

W badaniach C. Smith, A. J. Lizotte, T. P. Thornberry, i in. (1995) także prowadzonych na niedostosowanych społecznie dziewczętach okazało się, że skumulowane czynniki ryzyka dodatnio i znacząco korelowały z późniejszą przestępczością i zażywaniem narkotyków. Jednocześnie aż 60% badanych z grupy wysokiego ryzyka okazała się odporna i nie prezentowała zachowań przestępczych. Autorzy zbadali także czy poziom czynników ochronnych odróżnia od siebie tak zwaną odporną i nieodporną młodzież. W przypadku podejmowania działalności przestępczej istotne w odróżnieniu odpornych od nieodpornych okazały się: nadzór rodziców i wzajemne przywiązanie między dziećmi i rodzicami, zaangażowanie w naukę, a szczególnie wyniki w zakresie czytania oraz matematyki, pozytywne relacje z nauczycielami, aspiracje do kontynuowania nauki, pozytywne relacje rówieśnicze i pozytywna samoocena. Warty odnotowania jest fakt, że przedstawione analizy wykazały stosunkowo krótkotrwały efekt oddziaływania czynników ochronnych wobec zachowań przestępczych i stosowania narkotyków w przeszłości.

Umiejętność prawidłowego funkcjonowania społecznego, radzenia sobie z przeciwnościami losu, mimo obiektywnych trudności jest zasobem osobistym o istotnym znaczeniu w procesie resocjalizacji (Kieszkowska, 2012; Jaworska, 2016; Konaszewski, Kwadrans, 2018). Wysoki poziom prężności wpływa na wszystkie aspekty ludzkiego funkcjonowania związane z przystosowaniem społecznym. Znaczącym elementem w jego rozwoju jest wsparcie społeczne zarówno to zewnętrzne w postaci sieci wsparcia (rodziny, szkoły, przyjaciół), jak wsparcie spostrzegane.

3.7. Strategie Radzenia sobie w sytuacjach trudnych

Niezależnie od definicyjnego ujęcia stresu panuje powszechne przekonanie o jego stałym wpływie na człowieka, który stając w obliczu negatywnych emocji z nim związanych, podejmuje wysiłki zmierzające do przywrócenia równowagi pomiędzy tym czemu może sprostać, a tym czego doświadcza. Działania te określa się, jako radzenie sobie (*coping*) i ujmuje się w trzech możliwych kategoriach:., jako proces, strategię lub styl (Carver, Scheier, Weintraub, 1989; Endler, Parker, 1994; Wrześniewski, 1996;

Henszen-Niejodek, Kędziaława, Toeplitz-Wiśniewska, 2000). Strategię, zdaniem K. Wrześniewskiego (1996), należy rozumieć, jako poznawcze i behawioralne starania jednostki, podejmowane przez nią w sytuacji zaistnienia sytuacji stresowej. Proces natomiast odnosi się do ciągu strategii modyfikowanych w czasie w zależności od zmian sytuacji i psychofizycznego stanu jednostki. Z kolei styl, zdaniem I. Henszen-Niejodek (2000), to stały repertuar strategii zaradczych pozostających w dyspozycji jednostki, uruchamianych w sytuacji zaistnienia konkretnej sytuacji stresowej. W takim ujęciu styl radzenia sobie jest względnie stałą dyspozycją jednostki warunkującą proces przeciwdziałania skutkom stresu (Trelak, 2001, 2008).

W literaturze można znaleźć wiele klasyfikacji stylów i strategii zaradczych (Trelak, 2008). Jedną z najbardziej rozpowszechnionych i empirycznie weryfikowanych jest koncepcja zaproponowana przez N. S. Endlera i J. D. A. Parkera (1990). Bazując na teorii stresu Lazarusa i Folkman, wyróżnili oni trzy style: skoncentrowany na zadaniu, na emocjach i na unikaniu, który przejawia się w poszukiwaniu kontaktów i angażowaniu w czynności zaradcze. Styl skoncentrowany na zadaniu wiąże się z podejmowaniem aktywnych działań ukierunkowanych na rozwiązanie istniejącej trudności lub przekształcenie poznawcze sytuacji stresowej. Koncentracja na emocjach odnosi się natomiast do skupienia się jednostki na swoich przeżyciach i sobie samym, co ma służyć redukcji napięcia. Ostatni styl, unikanie, wiąże się z odejściem od problemu poprzez unikanie myślenia o nim i angażowaniem się w czynności zastępcze czy relacje towarzyskie (Trelak, 2008).

R. Kretschmann (2004) proponuje inny podział. Wyróżnił on dwa rodzaje wzorców reagowania na stres. Pierwszy z nich określany, jako optymistyczno-realistyczny, a drugi, jako katastroficzny. Dwa rodzaje stylów wyróżniła także S. Miller (1987), która nawiązując do psychologii poznawczej zaproponowała niezależne od siebie wymiary radzenia: tendencję do poszukiwania informacji (monitoring) oraz do unikania informacji (blunting). Pierwsza tendencja kojarzona jest ze stylem konfrontacyjnym, a druga z unikowym.

Przykładem koncepcji, uwzględniającej czas zaistnienia sytuacji stresowej, jest koncepcja zaproponowana przez R. Schwarzera i S. Tauberta (1999). Wyróżnili oni cztery style:

1. Reaktywny, polegający na kompensacji krzywdy;
2. Antycypacyjny, zorientowany na zdarzenie mające wystąpić w przyszłości;

3. Prewencyjny, wiążący się z magazynowaniem zasobów zmniejszających skutki przyszłych zdarzeń;

4. Proaktywny, odnoszący się do wyzwań mogących wystąpić w przyszłości i ukierunkowany na gromadzenie zasobów ułatwiających wykorzystanie szans.

Najistotniejszą rolę przypisuje się w tej klasyfikacji stylom: prewencyjnemu i proaktywnemu, które odnoszą się do gromadzenia zasobów, nawiązując do koncepcji Hobfolla, które mają umożliwić reakcję w sytuacji zaistnienia stresora (Schwarzer, Taubert 1999; Hobfoll, 2006).

Głównym celem radzenia sobie jest jego skuteczność (Henszen-Niejodek, 2000). Jednak nie istnieją wyniki badań, które jednoznacznie określałyby, które strategie są efektywne, a które nie. Część doniesień badawczych sugeruje, że adaptacyjny charakter mają strategie skoncentrowane na problemie w przeciwieństwie do tych skoncentrowanych na unikaniu i emocjach (Billings, Moos, 1981; Sarason, 1981; Folkman, 1984). Jednak współczesne opracowania wskazują, że strategie unikowe, czy pozytywne przewartościowanie mogą być skutecznym sposobem minimalizowania wpływu stresu. Istotnym jest, że dotyczy to sytuacji, kiedy nie ma możliwości rozwiązania trudności. W przeciwnym razie strategie te nadal są związane z niewłaściwym przystosowaniem (Taylor, Brown, 1994; Stephenson, King, DeLongis, 2016). W literaturze zwraca się uwagę na znaczenie, jaką odgrywa sama sytuacja stresowa oraz czy jest kontrolowalna czy nie (Henszen-Niejodek, 2000). Istotne jest także elastyczne posługiwanie się jednostki różnymi strategiami, w zależności od potrzeby oraz jej indywidualnej sytuacji. Przykładowo, stosowanie strategii zaprzeczania w sytuacji powzięcia informacji o ciężkiej chorobie nie świadczy o nieefektywnym radzeniu sobie pod warunkiem, że strategia ta zostanie zmieniona na taką, która umożliwi jednostce prawidłowe funkcjonowanie w dłuższej perspektywie zmagania się z chorobą. Wskazuje to dodatkowo na ścisły związek rodzaju stosowanej strategii z czynnikiem jakim jest czas. Stosowanie strategii zaprzeczania w dłuższej perspektywie, a nie tylko na etapie diagnozy, będzie oddziaływało negatywnie na funkcjonowanie jednostki (Stephenson, King, DeLongis, 2016).

W piśmiennictwie odnaleźć można także informacje o płci, jako zmiennej różnicującej zarówno tendencję do korzystania z określonego stylu jak i skuteczność radzenia sobie ze stresem. Wyniki wskazanych badań dowodzą, że mężczyźni wykazują większą niż kobiety skłonność do korzystania z racjonalistycznych strategii, a kobiety koncentrują się na poszukiwaniu wsparcia. Prezentują one też mniej efektywne sposoby

niwelowania wpływu stresu niż mężczyźni (Titkow, 1993; Oleś, 1993, 1996). Nadto mężczyźni częściej niż kobiety stosują samokontrolę, odnosząc się do zachowania własnych uczuć dla siebie, a kobiety stosują pozytywne przewartościowanie (Folkman, 1984). Trudno jednak mówić o ogólnych prawidłowościach, dlatego ocenę skuteczności strategii powinno odnosić się do konkretnej osoby i sytuacji (Wrześniewski, 2000).

W przypadku osób naruszających normy prawne, nieprzystosowanych społecznie, istotnym jest rozpoznawanie ich sposobów radzenia sobie z sytuacjami trudnymi, gdyż ma to wpływ na proces powtórnej socjalizacji (Wysocka, 2008; Niewiadomska, Chwaszcz, 2010; Belniak, 2014). Osoby te często korzystają ze strategii nieadekwatnie do sytuacji, co nie sprzyja prawidłowemu funkcjonowaniu. Stosowanie nieefektywnych strategii może pogłębiać nieprzystosowanie, zwiększać poziom lęku, depresji oraz prowadzić do agresji i przestępczości (Seiffge-Krenke, 2000). Potwierdzają to badania przeprowadzone na rodzimym gruncie przez A. Kieszkowską na grupie osób odbywających kary izolacyjne. Skazani biorący udział w badaniach najczęściej korzystali ze stylu emocjonalnego i zadaniowego. Nasilenie stylu emocjonalnego miało związek z impulsywnym działaniem i powodowaniem konfliktów na wolności (Kieszkowska, 2012). Podobne wyniki uzyskały I. Niewiadomska i J. Chwaszcz (2010), które badały osadzonych, osoby zwolnione z zakładów karnych oraz nieletnich. Z ich badań wynika, że powinno się pracować nad kształtowaniem konstruktywnych strategii radzenia sobie z sytuacjami trudnymi, gdyż jest to istotny czynnik przeciwdziałania karierze przestępczej. Badania potwierdziły założenia o tym, że skuteczność strategii zaradczych wpływa na przystosowanie społeczne i jest zależna zarówno od cech osobistych jak i sytuacji.

Strategie radzenia sobie ze stresem mają związek z poczuciem kontroli (LOC). Badania przeprowadzone przez J. Trelak i M. Steckiewicz (2007) na osobach w izolacji więziennej wskazują, że osoby o wewnętrznym poczuciu kontroli preferowały strategię skoncentrowaną na zadaniu dążąc do rozwiązania problemu oraz lepiej radziły sobie z własnymi emocjami. Z kolei osoby o zewnętrznym LOC preferowały strategię skoncentrowaną na emocjach i unikaniu. Podobne wnioski można znaleźć w innych doniesieniach badawczych. Autorzy zwracają uwagę, że osoby o zewnętrznym LOC cechują się biernością w sytuacjach trudnych i podejmują szereg czynności zastępczych w celu zniwelowania napięcia emocjonalnego (Horner, 1996; Belniak, 2014; Nowak, 2017), prezentują zachowania agresywne i autoagresywne oraz są konfliktowe (Borecka-Bernat, 2014).

3.8. Religijne radzenie sobie z trudnymi sytuacjami

Problematyka religijnego radzenia sobie ze stresem cieszy się największą popularnością w Stanach Zjednoczonych, gdzie sformułowana została koncepcja *religious coping*, będąca modyfikacją koncepcji Lazarusa (Lazarus, 1993). Autorem koncepcji odnoszącej się do znaczenia religii w radzeniu sobie przez ludzi z trudnymi sytuacjami życiowymi jest Ira Pargament (Pargament, Koenig, Perez, 2000). W toku podejmowanych ze współpracownikami analiz wykazał on, że religijne strategie działania odzwierciedlają zasadnicze funkcje, jakie religia pełni w życiu ludzi. Spośród nich wymienia między innymi: nadawanie znaczenia i sensu sytuacjom trudnym, odzyskanie poczucia kontroli, kształtowanie więzi z Bogiem i innymi ludźmi, wsparcie i dodawanie otuchy (Pargament, Koenig, Perez, 2000).

I. Pargament (1997) twierdzi, że religia odgrywa istotną rolę na różnych etapach sytuacji stresowych, począwszy od ich oceny, skończywszy na psychicznych i fizycznych konsekwencjach. Proponuje traktowanie religijności jako części systemu orientacji związanego z poszukiwaniem znaczenia w odniesieniu do sacrum, który w konsekwencji ułatwia proces radzenia sobie trudnymi zdarzeniami. Rezultaty badań przeprowadzonych nad religijnym radzeniem sobie wskazały na obecność dwóch wzorców radzenia sobie: pozytywnego oraz negatywnego (Pargament, Park, 1995; Pargament, Smith, Koenig, i in., 1998). Wzorzec pozytywny jest związany z adaptacyjnym przystosowaniem, a także pozytywnym zaangażowaniem się jednostki w sferę religii. Przykładowymi formami są: poszukiwanie religijnego wsparcia duchowego i społecznego, dobrowolne przewartościowanie religijne oraz współdziałanie jednostki z Bogiem. Negatywny wzorzec religijnego radzenia sobie obejmuje takie formy, jak niezadowolenie z Boga i Kościoła, negatywne przewartościowanie danego zdarzenia, jako kary Bożej, jako przejawu niemocy Boga czy jako działania demona. Pozytywne strategie radzenia sobie wykazują dodatnie powiązania ze wzrostem duchowym, satysfakcją z życia i wewnętrzną integracją, natomiast ujemne – z depresją, niepokojem i poczuciem beznadziejności (Ano i Vasconcelles, 2005; Bartczuk, Jarosz, 2006).

W ramach swojej koncepcji Pargament dokonał adaptacji teorii stresu Lazarusa i w podobny sposób zdefiniował radzenie sobie ze stresem i trudnymi sytuacjami. Według niego jest to podlegający ciągłym zmianom proces, w trakcie, którego

jednostka dokonuje prób zrozumienia osobistych i sytuacyjnych wymagań, sprostania im i odnalezienia znaczenia (Pargament, 1997). Jest to poznawczy (polegający na zrozumieniu) i behawioralny (odnoszący się do sprostania) wysiłek, jaki jednostka angażuje w opanowanie zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych wymagań, które w jej ocenie obciążają ją lub przekraczają jej zasoby (Lazarus, Folkman, 1984). Pargament dokonał rozszerzenia tej definicji o dodatkowy aspekt jakim jest odnalezienie znaczenia w sytuacji stresowej (*searching for significance*). Wskazał on, że jest to dynamiczny proces, na który składają się: odkrywanie (*discovering*), chronienie (*conserving*) bądź utrzymanie (*holding*) znaczącego obiektu, który został odnaleziony albo jego przekształcenie (*transforming*), w sytuacji utraty dotychczasowego obiektu. Proces ten, zdaniem Pargamenta, jest podstawową cechą charakteryzującą ludzkie doświadczenia i stanowi siłę napędową, niezależnie od zaistnienia sytuacji stresowej. Kładzie on nacisk na uogólniony charakter tego procesu w ludzkim funkcjonowaniu, co argumentuje tym, że człowiek w swoim działaniu jest aktywny i zorientowany na cel (Pargament, Magyar, Benore i in., 2005).

Religia odgrywa istotną rolę w funkcjonowaniu człowieka zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym, co bezpośrednio wiąże się z przystosowaniem. Najczęściej jest postrzegana, jako źródło sensu i znaczeń. Podkreśla się szczególnie jej znaczenie w nadawaniu sensu życia (Park, 2005; Prężyna, 2011), udzielaniu odpowiedzi na egzystencjalne pytania (Mariański, 1990) i interpretowaniu nieoczywistych aspektów świata (Kozielecki, 1991). W literaturze zwraca się także uwagę na rolę religii w hierarchizacji wartości (Prężyna, 2011), kształtowaniu społecznej tożsamości jednostki (Pargament, Koenig, Perez, 2000), wpływie na wyższy poziom przystosowania społecznego i poczucia odpowiedzialności w relacjach interpersonalnych (Prężyna, 2011). Pomaga ona także w nawiązywaniu trwałych relacji i otwiera na innych, dzięki czemu ma wpływ na redukcję poczucia osamotnienia (Kubacka-Jasiecka, Dorczak, i in., 1996; Prężyna, 2011). Część badań potwierdza także wpływ religijności na redukcję zachowań przestępczych (Johnson, 2004; Wilson, Wilson, Drummond, i in., 2005), szczególnie jeżeli interwencje oparte na religijności stanowią wsparcie w warunkach izolacji więziennej i wspierają rozwój i przebudowę tożsamości (Maruna, Wilson, Curran, i in., 2006; Kewley, Beech, Harkins, 2015). Należy nadmienić jednak, że istnieją doniesienia badawcze, w których nie udało się potwierdzić wpływu wsparcia religijnego i religijności na redukcję recydywy (Burnside, Adler, Loucks, i in., 2001; Trusty, Eisenberg, 2003; Johnson, 2004).

W badaniach religijnego sposobu radzenia sobie osób zagrożonych wykluczeniem, w tym naruszających normy prawne, obserwuje się różnice wynikające ze stopnia przystosowania społecznego. Najobszerniejsze analizy na polskim gruncie przeprowadzone zostały przez I. Niewiadomską i M. Kalinowskiego (2010). Wynika z nich, że osoby przejawiające wysoki poziom przystosowania społecznego częściej korzystały z pozytywnego religijnego radzenia sobie. Takie rezultaty uzyskiwano w grupach osób pochodzących z rodzin wieloprotblemowych, a także młodzieży zagrożonej uzależnieniem i prostytutek. Natomiast w grupach osób skazanych zarówno osadzonych, jak i tych, którzy opuścili zakłady karne, nieletnich popełniających przestępstwa, bezdomnych i młodzieży pochodzących z rodzin, gdzie wyraźny był problem uzależnienia rodziców, obserwowano częstsze stosowanie negatywnego religijnego radzenia sobie.

Nadmienić należy, że w grupach osób nieprzystosowanych trudno o jednoznaczne wyniki w badaniach zmiennej jaką jest religijne radzenie sobie, co wynika z niższego zaangażowania w praktyki religijne i jest bezpośrednio powiązane z wykorzystywaniem religijnych sposobów radzenia sobie w trudnych sytuacjach życiowych (Jarosz, 2011).

3.9. Poczucie umiejscowienia kontroli

Powstała na gruncie teorii społecznego uczenia się koncepcja wewnętrznego i zewnętrznego poczucia kontroli (*Locus of control* – LOC) J. B. Rottera (1966) odnosi się do ogólnego postrzegania przez jednostkę relacji między własnymi zachowaniami, odnoszącego się do ich przyczyn i skutków, czyli wzmocnień. Poczucie kontroli jest indywidualną właściwością jednostki stanowiącą stopniowalne kontinuum, na końcach którego znajdują się z jednej strony przekonanie, że wzmocnienia są uzależnione od cech oraz działania jednostki (poczucie wewnętrznej kontroli), a z drugiej przekonanie o ich zależności od szczęścia, działania innych osób oraz złożonych sił, które ją otaczają (zewnętrzne poczucie kontroli). W zależności od umiejscowienia poczucia zarządzania rzeczywistością przez jednostkę na tym kontinuum, możemy określać stopień poczucia kontroli.

J. B. Rotter stał na stanowisku determinizmu zachowania jednostki poprzez jej oczekiwania, wzmocnienia i sytuację psychologiczną. Zgeneralizowane przekonanie

odnoszące się do sprawowania kontroli kształtuje się w toku społecznego uczenia się, w trakcie socjalizacji i jest wynikiem powtarzającego się doświadczania przez jednostkę sprawstwa lub jego braku (Pervin, John, 2002). Poczucie umiejscowienia kontroli, zdaniem Rottera, wyraża się w tym, czy jednostka rezultaty swojego działania postrzega jako wynik własnych wysiłków czy zaistniałych okoliczności niezależnych od niej (Wosińska, 2004). Przekonanie jednostki o umiejscowieniu kontroli prowadzi do różnic w zakresie percepcji sytuacji, z którą ma ona do czynienia. Determinuje to jej zachowanie, które także wpływa na kształt i strukturę zaistniałych okoliczności (Domachowski, 1984).

Wewnętrzne poczucie kontroli rozumie się w kategoriach własnego działania i możliwości kierowania otaczającą rzeczywistością, która jest postrzegana, jako zależna od jednostki. Przeciwnieństwem jest zewnętrzne poczucie kontroli, powiązane z rozumieniem świata i zdarzeń, dotyczących jednostki, jako układu czynników zewnętrznych, które ją kształtują i nie są wynikiem własnej aktywności i zaangażowania (Rakowska, 2005).

Umiejscowienie kontroli może być dwojako definiowane:

- jako związek o przyczynowym charakterze między aktywnością własną jednostki i zdarzeniami, które ją wywołały,
- jako w pełni świadoma i ukierunkowana na osiągnięcie celu aktywność jednostki (Gliszczyńska, 1983).

Poczucie kontroli kształtuje się we wczesnych etapach życia i jest powiązane z rozwojem poznawczo-emocjonalnym i społecznym (Szmigielska, 1996; Szymanowski, 1989). Kształtowaniu się zewnętrznego poczucia kontroli sprzyjają między innymi rygorizm wychowawczy, niestabilność w zakresie stawianych wymagań oraz sprzeczne metody wychowawcze (Sęk, 1991). Zewnętrzne poczucie kontroli wiąże się z potrzebą uniknięcia zagrożeń, niską samooceną oraz brakiem przekonania o własnych możliwościach. Natomiast na kształtowanie wewnętrznego poczucia kontroli wpływają oddziaływania rodzicielskie oparte na demokratycznym stylu wychowania z uwzględnieniem stymulowania do podejmowania samodzielnych decyzji i dokonywania wyboru (Gliszczyńska, 1990a, 1990b).

W oparciu o literaturę przedmiotu można wnioskować, że osoby o wewnętrznym poczuciu kontroli (wewnętrzsterowne) mają większe szanse na prawidłowe przystosowanie społeczne. Cechują się one większą od zewnętrzsterownych aktywnością i samodzielnością w działaniu, mają większe zaufanie do siebie samych,

tolerują odmienność i wykazują wyższą potrzebę osiągnięć (Pervin, John, 2002). Nadto prezentują one większe zainteresowanie swoją sytuacją, wierzą w możliwość rozwiązania problemu, wyciągają wnioski z własnych niepowodzeń, w konsekwencji czego koncentrują się na poszukiwaniu rozwiązania trudnej sytuacji (Kobasa, Pucetti, 1983; Gliszczyńska, 1990a). Jednak, co istotne, skrajnie wysokie wartości tej cechy mogą w sytuacji uzyskiwania niesatysfakcjonujących efektów skutkować samooskarżaniem oraz stosowaniem racjonalizacji. Przeciwnie osoby zewnętrzsterowne, które często doświadczają braku wpływu na wydarzenia i nie dostrzegają związku między wzmocnieniami i własnym działaniem, uczą się bezradności (Sęk, 2001b). Badania wykazały też istnienie związków między LOC ze zmiennymi, które wchodzą w skład jakości życia: szczęściem – jego wysoki poziom koreluje częściowo z wewnętrznym, a częściowo zewnętrznym LOC (April, Dharani, Peters, 2012), przyjemnym stanem uniesienia określanym jako flow – najczęściej doświadczają go osoby o wewnętrznym LOC (Mosing, Pedersen, Cesarin, i in., 2012), a także poziomem lęku i depresją – wykazano pozytywne korelacje z zewnętrznym LOC (Cheng, Cheung, Hio, i in., 2013).

Z analiz empirycznych dotyczących osób skazanych wynika, że cechują się one wyższym poziomem zewnętrznego poczucia kontroli, co wiąże się z przekonaniem o niezdolności kontrolowania zdarzeń postrzeganych, jako zagrożenie. Tego typu sposób myślenia jest jedną z przyczyn zachowań nieprzystosowawczych. Prowadzi ono do napięcia emocjonalnego, poczucia bezradności i lęku, które wzrastają wraz z przeświadczeniem jednostki, że to ona samodzielnie powinna kontrolować doświadczaną sytuację (Blatier, 2000; Heckhausen, 2000; Hollin, Browne, Palmer, 2004; Niewiadomska, Chwaszcz, 2010; Belniak, 2014; Nowak, 2017). Osoby o zewnętrznym LOC nie dostrzegają związku między swoim działaniem i jego konsekwencjami. Jest to prawidłowość szczególnie wyraźna u recydywistów penitencjarnych oraz skazanych z długą historią przestępczego stylu funkcjonowania (Niewiadomska, Chwaszcz, 2010), a także sprawców przestępstw z użyciem przemocy (Belniak, 2014). Zewnętrzne LOC pełni rolę czynnika pośredniczącego pomiędzy powrotnością do przestępstwa a przejawami niedostosowania społecznego (Contreras, Molina, Cano, 2011). Skazani z zewnętrznym LOC są bardziej podatni na manipulację z uwagi na braki w zakresie kompetencji. Wykazują też większą niezgodność między „Ja realnym” a „Ja idealnym”, więcej objawów niewłaściwej adaptacji społecznej i zdecydowanie wyższy poziom lęku niż skazani z wewnętrznym LOC (Belniak, 2014).

Natomiast, jak wynika z badań, skazani cechujący się wewnętrznym LOC częściej zachowują się w sposób zgodny z obowiązującymi normami, co wynika z tego że czują się odpowiedzialni za popełnione czyny, posiadają aspiracje i nie koncentrują się wyłącznie na przyjemnościach oraz doświadczają sukcesów (Blatier, 2000; Niewiadomska, Chwaszcz, 2010). Warty odnotowania jest także fakt, że skazani uczestniczący w podkulturze więziennej częściej prezentują wewnętrzne LOC, co wiąże się z poczuciem wpływu na sytuację (Belniak, 2014), choć zazwyczaj izolacji więziennej sprzyja zewnętrzne umiejscowienie kontroli, które pozwala na lepsze przystosowanie do warunków instytucji zamkniętej.

3.10. Stan zdrowia i uzależnienia

Sytuacja zdrowotna, podobnie jak uprzednio omówione zasoby, odgrywa znaczącą rolę w przystosowaniu społecznym. Zdrowie odnosi się do wielu wymiarów życia człowieka zarówno fizycznego, jak również psychologicznego (komfort psychiczny i dobre samopoczucie). Wyraża się nie tylko poprzez brak dolegliwości i negatywnych objawów, ale też poprzez zdolność do wykonywania zadań i ról (Juczyński, 1999). Stan zdrowia bezpośrednio wiąże się z możliwością jednostki w zakresie satysfakcjonującego uczestniczenia w życiu społecznym (Lerner, 1973; Henszen, 2005), a tym samym funkcjonowania w strukturach, które mogą udzielić w razie potrzeby wsparcia (Larson, 1993). Zdrowie ma nierozzerwalny związek z aktywnością człowieka w wymiarze zawodowym i wynikającym z niej stabilnością materialną, co także istotnie wpływa na przystosowanie jednostki (Larson, 1993; O'Neil, 2009; Olpin, Hesson, 2009). Ze zdrowiem z kolei silnie związany jest problem istnienia uzależnień, który faktycznie jest stanem chorobowym (Cierpiałowska, 1997; Mellibruda, 1999; Chodkiewicz, 2004). Z uwagi na zaburzenie funkcjonowania człowieka właściwie na każdej płaszczyźnie życia, uzależnienie jest istotnym czynnikiem ryzyka sprzyjającym pogłębieniu się nieprzystosowania społecznego. Często staje się katalizatorem negatywnych zmian oraz przyczynia się do utrwalania już istniejących trudności. W rozwoju uzależnień, przebiegu terapii oraz zapobieganiu nawrotom istotną rolę odgrywają inne zasoby osobiste człowieka, w tym na szczególną uwagę zasługują strategie radzenia sobie ze stresem, poczucie własnej skuteczności czy wewnętrzne umiejscowienia kontroli i poczucie wsparcia społecznego (Moos, Finney,

Cronkite, 1990; Makowska, 1998). W przypadku osób uzależnionych, jak potwierdzają doniesienia badawcze (Shiffman, 1997; Chodkiewicz, 2001, 2004) badanie ich potencjału osobistego ma wpływ na efektywność terapii odwykowej oraz poprawę funkcjonowania społecznego.

W przypadku osób pozostających pod dozorem uzależnienia stanowią istotny problem wpływający negatywnie na procesy zmian w funkcjonowaniu. Znacząco zmieniają one planowanie jakichkolwiek oddziaływań, gdyż zmieniają układ priorytetów. Najistotniejszym staje się uświadomienie dozorowanemu istnienie problemu, a następnie jego akceptacja, która jest podstawą aktywnego zaangażowania w terapię odwykową. W sytuacji, gdy podopieczny nadużywa alkoholu, nie leczy się i neguje istnienie choroby, wówczas najczęściej dochodzi do sytuacji skutkujących pogłębianiem się destabilizacji życiowej (Niewiadomska, 2010; Węgliński, 2013). Dlatego też problem zdrowia i uzależnień, a także czynników ryzyka mogących przyczynić się do rozwoju choroby alkoholowej (lub innego uzależnienia) powinien być obszarem pogłębionych analiz w grupie osób nieprzystosowanych społecznie.

4. Rola zasobów osobistych w pozytywnej readaptacji

Znaczenie zasobów osobistych w readaptacji społecznej osób naruszających normy prawne oraz ich najbliższych jest często podejmowane w literaturze przedmiotu (zob. Dumont, Provost, 1999; Fidelus, 2012, 2016; Kieszkowska, 2012; Nowak 2012, 2016; Bosker, Witteman, Hermans, 2013; Jaworska, 2016; Konaszewski, Kwadrans, 2018). Wynika to z potrzeby poszukiwania nowych sposobów efektywnego oddziaływania resocjalizacyjnego, co ma związek z koniecznością przyjęcia konkretnych założeń metodycznych oraz określenia obszarów, na których można oprzeć proces reintegracji. Coraz częściej akcentuje się także, zgodnie z tym co postuluje A. Bałandynowicz (2012), potrzebę wykorzystywania w procesie resocjalizacji wszystkiego, co jest w podopiecznym dobre i pozytywne, bez nadmiernej koncentracji na tym, co poprzez popełniony przez niego czyn umniejsza jego korzystne właściwości.

Oczekiwania społeczne dotyczące zmiany resocjalizacyjnej sprawiają, że zarówno osoby prowadzące ten proces, jak i skazani, mają do wykonania bardzo trudne zadania. Ich skuteczność wymaga posiadania oraz umiejętności wykorzystania potencjału osobistego przez skazanych (Jaworska, 2016). Zwrócenie uwagi na zasoby

osobiste, decydujące o społecznym przystosowaniu jednostki, ma się przekładać w praktyce na dobór odpowiednich metod pracy ze skazanymi i tym samym pozytywnie wpływać na efektywność procesu resocjalizacji. Jest to spójne z wyrażanym często w piśmiennictwie poglądem dotyczącym kryteriów pomiaru celów kary, które powinny odnosić się do czynników wpływających na przystosowanie człowieka do życia w warunkach wolnościowych (Hołyst, 2004).

Wnioski z licznych badań wskazują, że osiągnięcie celów poprawczych kary wymaga spowodowania zmian w warstwie osobowościowej skazanego. Proces resocjalizacji obejmujący swoim zasięgiem osoby znajdujące się zarówno w jednostce penitencjarnej, jak i w warunkach wolnościowych sprawia, że powinno to być przedmiotem pogłębionej diagnozy (Pytka, 2002; Hołyst, 2004; Bałandynowicz, 2007; Niewiadomska, 2007a). Wskazani autorzy zwracają szczególną uwagę na inicjowanie oddziaływań resocjalizacyjnych ukierunkowanych na osiągnięcie poprawy moralnej skazanego, czego warunkiem jest poznanie i pomiar zmiennych osobowościowych, określanych jako zasoby podmiotowe, które mają regulacyjny wpływ na jego zachowanie (Machel, 2003), co oprócz innych pozytywnie oddziałujących funkcji: adaptacyjnej, obronnej i prozdrowotnej (Sęk, 2003), składa się na właściwe funkcjonowanie w społeczeństwie. Nierzadko też badacze odwołują się do zasobów mówiąc o procesach motywacyjnych, realizacji celów czy efektywności działania (Niewiadomska, 2010; Łaguna, 2015), tym dobitniej wskazując na potrzebę rozpoznawania zasobów osobistych podopiecznych i bezpośrednie wiązanie z nimi zadań zawartych w planie oddziaływań resocjalizacyjnych (Bonta, 2007; Bosker, Witteman, Hermans, 2013).

Należy wskazać także na oczywisty związek poprawy moralnej z powrotnością do przestępstwa, które jest najczęściej stosowanym wskaźnikiem efektywności readaptacji. Dodatkowo potwierdzają to badania, które wykazały istnienie bezpośredniej zależności między recydywą a zmiennymi psychospołecznymi takimi jak religijność i stabilne życie rodzinne, które wiążą się ze spostrzeganym przez jednostkę wsparciem społecznym. Powrotność do przestępstwa była niższa w grupach osób, które miały wysokie parametry wymienionych zasobów (Niewiadomska, 2007a).

Autorzy badań zwracają uwagę na zasadność podejmowania oddziaływań resocjalizacyjnych w warunkach wolnościowych wobec wszystkich sprawców przestępstw, którzy nie przejawiają nieprzystosowania społecznego w stopniu zagrażającym społeczeństwu. Zaznaczają oni, że resocjalizacja w warunkach wolności

kontrolowanej sprzyja osiągnięciu celów wychowawczych i dodatkowo zabezpiecza przed negatywnymi skutkami uwięzienia (Bałandynowicz, 1998a; Niewiadomska, 2010; Niewiadomska, Chwaszcz, Kalinowski, i in., 2010). Dodatkowo wnioski z dokonywanych metaanaliz powrotności do przestępstwa (Barczykowska, Dzierżyńska-Breś, Muskała, 2015) wskazują na istnienie licznej grupy przestępców, którzy nie przejawiają wysokiego poziomu demoralizacji, a dodatkowo cechują się wysokim wskaźnikiem zasobów osobistych i dlatego nie powinni być obejmowani zinstytucjonalizowanymi oddziaływaniami resocjalizacyjnymi. Zależność ta wskazuje na ochronny wpływ wysokiego poziomu zasobów osobistych przed ponownym naruszeniem norm, niezależnie od podejmowanych oddziaływań w jednostce penitencjarnej. A. Jaworska (2016) zwraca dodatkowo uwagę na niebezpieczeństwa związane z osadzaniem osób posiadających wysoki poziom zasobów osobistych, wobec których zaniecha się podejmowania oddziaływań resocjalizacyjnych. Może to bowiem paradoksalnie przyczyniać się do zwiększania ryzyka ponownej przestępczości na skutek zjawiska dyfuzji zachowań.

Odnosząc się do zasobów, istotnych z punktu widzenia przystosowania społecznego, autorzy opracowań dotyczących tej problematyki zwracają szczególną uwagę na znaczenie zasobów podmiotowych takich jak: poziom samooceny (Drwal, 1981; Urban, 2007; Niewiadomska, 2010; Kieszkowska, 2012), poczucie własnej skuteczności (Juczyński, 2000; Niewiadomska, 2010; Łaguna, 2015), spostrzegane wsparcie społeczne (Niewiadomska, 2007a, 2007b), prężność psychiczna (Ostaszewski, 2008; Borucka, 2009; Ogińska – Bulik, 2009; Borys, 2010; Jaros i Jaros, 2014; Wysocka, 2015) umiejętność radzenia sobie w sytuacjach trudnych wywołujących stres (Ogińska – Bulik, 2009; Niewiadomska, 2010; Rode, 2010), poczucie kontroli (Borys, 2010; Niewiadomska, 2010) czy religijne radzenie sobie ze stresem (Bartczuk, Jarosz, 2006; Talik, 2013).

Osoby o większym bogactwie zasobów osobistych lepiej radzą sobie ze stresem, pojawiającymi się trudnościami czy utratą zasobów i wykazują lepszą adaptację do otaczającego środowiska (Hobfoll, 2006). Są one także bardziej skłonne do podejmowania aktywności ukierunkowanej na zaspokojenie swoich potrzeb psychicznych i fizycznych. Zasoby wewnętrzne mają istotne znaczenie w dążeniu do poczucia kompetencji człowieka, co bezpośrednio wiąże się z korzystaniem ze wsparcia społecznego w trudnych sytuacjach. Natomiast niedobory w zakresie zasobów

zewnątrznych tj., wsparcie społeczne, zatrudnienie i status ekonomiczny mają wpływ na rozwój nieprzystosowania społecznego (Nowak, 2010; Jaworska, 2016).

Zasoby osobiste, odgrywając istotną rolę we właściwej adaptacji do środowiska społecznego, stanowią także podstawę kierowania własnym życiem. Od ich poziomu i umiejętności wykorzystania zależy sposób funkcjonowania jednostki w wymiarze indywidualnym i społecznym (Hobfoll, 2006). W dynamice adaptacji integracja procesów psychicznych jest obrazowana poprzez sprzężenia zwrotne między następującymi zjawiskami:

1. Selekcja;
2. Optymalizacja;
3. Wynagradzanie (Freund, Baltes, 2000).

Proces selekcji wiąże się z koncentracją zasobów indywidualnych na celach, które jednostka ma do osiągnięcia, a które jako, że często są jej narzucone, zazwyczaj przewyższają możliwości jednostki. Na proces selekcji składają się procesy poznawcze, powiązane z przewidywaniem, organizowaniem działania w czasie i planowaniem możliwych efektów (Oleś, 2005).

Optymalizacja natomiast jest zachowaniem adaptacyjnym, które charakteryzuje się zorganizowaniem, uporządkowaniem oraz dostosowaniem do zaistniałej sytuacji. W procesie tym szczególnie istotną rolę odgrywają m.in. poczucie własnej skuteczności oraz modelowanie społeczne. Stopień optymalizacji w znacznej mierze warunkuje właściwą adaptację poprzez wykorzystanie przez jednostkę strategii, które jednostka może: nabyć, wyćwiczyć, ulepszyć, zintegrować, koordynować i automatyzować, a wszystko w celu zwiększenia efektywności osiągnięcia swoich celów (Oleś, 2005).

Z kolei wynagradzanie jest procesem, którego celem jest dostosowanie standardów wewnętrznych do wyznaczonych przez jednostkę celów i koncentracji zasobów na tych najistotniejszych. Jednostka podejmuje działanie dopiero gdy uzyska przeświadczenie, że może osiągnąć zamierzony cel lub uniknąć negatywnych konsekwencji. Wynagradzanie wiąże się z podejmowaniem aktywności (Hacker, 1993).

Wskazane mechanizmy są centralnym elementem procesu zarządzania własnym życiem przez jednostkę (Hobfoll, 2006), co potwierdzają tezy sformułowane przez Hobfolla. Zakłada on, że osoby posiadające niewiele zasobów osobistych prezentują obronny styl zachowania. Wynika to z tego, że oceniają one swoją sytuację pod kątem potencjalnych strat, a nie tego co mogą zyskać. Nadto osoby takie częściej rezygnują

z rozwiązania problemów, a częściej poszukują wsparcia emocjonalnego (Hobfoll, 2006).

Oprócz zasobów wewnętrznych, pozostających w obszarze „Ja”, na proces readaptacji mają także wpływ zasoby zewnętrzne (Fidelus, 2012, 2016; Nowak, 2012). Wśród nich wymienić należy w szczególności: wsparcie społeczne, sytuację socjoekonomiczną, sytuację rodzinną, ale także postawy przejawiane przez ludzi wobec osób skazanych oraz zakres możliwości uczestniczenia przez osoby nieprzystosowane w życiu społecznym (Niewiadomska, 2010; Nowak, 2012; Wysocka, 2016).

Analizując znaczenie zasobów osobistych (wewnętrznych i zewnętrznych) w procesie readaptacji należy mieć na uwadze, że ich oddziaływanie nie jest jednostkowe i oderwane od innych. Zasoby wchodzą we wzajemne interakcje (Hobfoll, 2006). Podobnie jak człowiek nie funkcjonuje w sztucznych warunkach, gdzie może odseparować się od wpływów środowiska, podobnie z zasobami, które posiada lub w zakresie których ma deficyty. Tworzą one skomplikowaną strukturę, która jako całość oddziałuje na jednostkę. Warto to uwzględnić zarówno w toku prac badawczych (badać wpływ co najmniej kilku czynników, aby mieć pełniejszy obraz sytuacji), jak również w praktyce resocjalizacyjnej, gdzie powinno się diagnozować możliwie szczegółowo potencjał skazanych, umożliwiając w ten sposób dobranie adekwatnych metod działania.

Przykładem współczesnych modeli oddziaływań uwzględniających deficyty w zakresie zasobów jest model RNR (Andrews, Bonta, Wormith, 2011). Model wywodzi swoją nazwę od kluczowych w tej koncepcji reguł skutecznego oddziaływania w oparciu o ryzyko (*risk*), potrzeby kryminogenne (*need*) i reaktywność (*responsivity*). Badania nad modelem doprowadziły do stworzenia narzędzi diagnostycznych, służących do przewidywania ryzyka powrotu do przestępstwa. W zależności od kwalifikacji skazanego do odpowiedniej grupy dobiera się właściwe dla wskazanego stopnia ryzyka oddziaływanie i konstruuje indywidualny program resocjalizacyjny oparty na profesjonalnych formach oddziaływań (Andrews, Bonta, Wormith, 2011). Innym przykładem programu opartego na zasobach (czynnikach chroniących) jest „model dobrego życia GLM” wpisujący się w nurt *desistance* czyli powstrzymanie od przestępstwa (Biel, 2014). Założeniem modelu jest koncentracja na wzmacnianiu zasobów wewnętrznych jednostki oraz praca nad osiągnięciem przez nią dobrostanu psychicznego. Praca w ramach skonstruowanego planu opiera się na wspieraniu tego, co jednostka posiada, a nie na niwelowaniu problemów i wpływu trudności. Zasoby

jednostki są postrzegane w kategoriach katalizatora zmiany prowadzącej do osiągnięcia pełni życia (Biel, 2014).

Omawiając wpływ zasobów na proces powtórnej socjalizacji stwierdzić można, że badania potwierdzają zależności między poziomem zasobów osobistych a przystosowaniem społecznym i możliwościami readaptacji osób naruszających normy społeczno-prawne. Warto zwrócić uwagę, że większość analiz została przeprowadzona na więźniach lub dotyczyła osób, które opuściły zakłady karne po odbyciu kary pozbawienia wolności. Warty wskazania jest, że brakuje badań dotyczących osób skazanych, wobec których podejmowane są oddziaływania resocjalizacyjne w ramach wolności kontrolowanej, co mogłoby przyczynić się do ukierunkowania oddziaływań podejmowanych przez kuratorów sądowych oraz, co w tym kontekście nabiera szczególnego znaczenia, do zwiększenia szansy na poprawę przystosowania społecznego podopiecznego, a tym samym osiągnięcia celu maksimum resocjalizacji jakim jest przemiana moralna (Machel, 2003). Analiza zasobów osobistych osób przejawiających nieprzystosowanie społeczne i pozostających na wolności w warunkach dozoru jest istotna także z powodu możliwości rozpoznania szans na uniknięcie izolacji penitencjarnej w przyszłości. Być może rozpoznanie jakie czynniki są istotne, a także czy istnieją różnice w grupie skazanych izolowanych i pozostających na wolności w zakresie ich osobistego potencjału, pozwoli na dobór adekwatnych oddziaływań i jednocześnie zweryfikowanie dotychczasowej praktyki resocjalizacyjnej. Wzmacnianie potencjału osób pozostających pod dozorem jest szczególnie istotne i dlatego też powinno ono podlegać szczegółowemu rozpoznaniu już w początkowym okresie podejmowania oddziaływań (Kieszkowska, 2012; Wysocka, 2016).

Rozdział III

Metodologiczne podstawy badań własnych

1. Cel i problematyka podjętych badań

W ramach przeprowadzonych badań została podjęta próba ustalenia zależności między wybranymi zasobami osobistymi dorosłych sprawców przestępstw pozostających pod dozorem kuratorów sądowych oraz ich wpływu na przystosowanie społeczne i skuteczność oddziaływań realizowanych w ramach okresu próby. Podjętej aktywności badawczej przyświecały dwa cele: poznawczy oraz praktyczny. Cel poznawczy ukierunkowany był na lepsze zrozumienie resocjalizacyjnej rzeczywistości i tym samym poszerzenie istniejącego już dorobku naukowego o nowe, aktualne informacje, co jest zgodne z celem badania naukowego (Apanowicz, 2002). Natomiast cel praktyczny wiązał się z potrzebą zgłębienia wskazanego obszaru po to, aby uzyskane rezultaty badań i płynące z nich wnioski były możliwe do praktycznego zastosowania w warunkach probacji.

Praktyczne podejście do rezultatów badawczych wiąże się wprost z jedną z funkcji, jaką pełni nauka. Zdaniem J. Brzezińskiego (2007) poznanie naukowe może służyć dwóm zasadniczym celom: zewnętrznemu i wewnętrznemu. To właśnie cel zewnętrzny odnosi się do możliwości wykorzystania pozyskanej wiedzy w praktyce, czyli rzeczywistych sytuacjach. Umożliwia to realizacja celów, związanych z opisem zjawisk, ich wyjaśnianiem oraz możliwością predykcji.

Potwierdzenie zależności między poziomem zasobów osobistych podopiecznych a skutecznością procesu resocjalizacyjnego, na który składa się szereg oddziaływań podejmowanych przez kuratorów sądowych oraz skazanych spowoduje, że nabierze znaczenia potrzeba faktycznego rozpoznawania i oceny poziomu zasobów podopiecznych w możliwie najwcześniejszym etapie procesu resocjalizacji. Wiązałoby się to także z koniecznością wprowadzenia zmian w metodyce pracy kuratorskiej służby i potrzebą wyposażenia kuratorów w narzędzia umożliwiające przeprowadzanie takiego rozpoznania. Powinno to dodatkowo w konsekwencji skłonić do refleksji dotyczącej doboru metod pracy z dozorowanymi, które bazując na rozpoznanych zasobach podopiecznych prowadziłyby do faktycznej indywidualizacji oddziaływań,

przyczyniającej się do wzrostu poziomu przystosowania społecznego skazanych i zwiększenia skuteczności procesu resocjalizacji.

W świetle doniesień badawczych dorośli manifestujący nieprzystosowanie społeczne to osoby często wywodzące się ze środowisk zagrożonych wkluczeniem społecznym. Ich sytuacja socjoekonomiczna (Szymanowski, 1989; Tanner, Davies, O`Grady, 1999; Ouimet, 2002; Niewiadomska, 2010) i rodzinna (Radochoński, 1998; Farrington, Welsh, 2002; Szczepaniak, 2003; Nowak, 2010, 2016) nie przedstawia się stabilnie na tyle, aby być dla nich wsparciem. Dodatkowo wyuczone w okresie dzieciństwa sposoby działania często nie są wystarczające, aby uporać się z trudnościami jakie niesie codzienność dorosłego życia. Osoby te posiadają niższy od osób prawidłowo funkcjonujących w społeczeństwie poziom zasobów podmiotowych, co sprzyja utrwalaniu się nieprzystosowania społecznego. Potwierdza to wiele badań, które były prowadzone głównie na grupach osób osadzonych w jednostkach penitencjarnych (Badźmirowska-Masłowska, 2000; Niewiadomska, 2008, 2010; Belniak, 2014). Brakuje natomiast doniesień, które dotyczyłyby osób objętych oddziaływaniami resocjalizacyjnymi w warunkach wolności kontrolowanej, jaką jest dozór kuratora. Czynności podejmowane przez personel zakładów karnych zdecydowanie różnią się od tych realizowanych przez kuratorów w warunkach wolnościowych, posiadających znaczną swobodę doboru metod pracy oraz niezależność w działaniu. Nadto istotnym jest fakt, że osoby pozostające pod dozorem posiadają całkowitą swobodę decydowania o sobie, to odróżnia je od osób osadzonych, które przebywają w środowisku zamkniętym i sztucznym, jakim jest zakład karny.

Dodatkowo, ze względu na wyznaczony cel praktyczny, wydaje się być znaczące, aby obszarem badań były realia polskiej rzeczywistości resocjalizacyjnej. Różnice w funkcjonowaniu systemów probacyjnych różnych krajów (np. liczba dozorowanych, metodyka prowadzenia dozoru, struktura służby probacyjnej i wymagania stawiane kuratorom, przepisy prawne regulujące politykę karną państwa, probację i ocenę postępów resocjalizacyjnych itd.) mogą być istotne w tej sytuacji, choć jest to obszar jeszcze niezbadany, który mógłby stać się przedmiotem ciekawych analiz.

Niezależnie od środowiska funkcjonowania, cechy osób nieprzystosowanych przebywających w zakładach karnych i tych pozostających na wolności mogą być zbliżone do siebie (Barczykowska, Dzierżyńska-Breś, Muskała, 2015). W niniejszym opracowaniu podjęto próbę sprawdzenia, czy uzyskane wyniki badań to potwierdzą.

Dodatkowym i bardzo znaczącym aspektem jest poruszana coraz częściej kwestia skuteczności czy też efektywności oddziaływań resocjalizacyjnych. Pytanie o to co należałoby zrobić, aby w odbiorze indywidualnym (odnoszącym się do perspektywy podopiecznego), ale także społecznym, zwiększyć prawdopodobieństwo odniesienia sukcesu resocjalizacyjnego, wciąż pozostaje aktualne. W toku dyskusji dotyczącej warunków jakie powinny być spełnione, aby ową skuteczność uzyskać, pojawia się szereg postulatów. Jednym z nich jest szczegółowa, profesjonalna diagnoza sytuacji osobistej i społecznej podopiecznego, która ma skutkować lepszym doбором metod oraz środków i zwiększyć tym samym szansę na uzyskanie pożądaných rezultatów podejmowanych oddziaływań resocjalizacyjnych (Pytka, 2001; Paszkiewicz, 2006; Andrews, Bonta, Wormith, 2011).

Problematyka zasobów osobistych u dorosłych sprawców przestępstw pozostających pod dozorem kuratorów sądowych jest zagadnieniem podejmowanym niezmiernie rzadko, a większość badań w tym zakresie dotyczy osób, które przebywają w warunkach izolacji więziennej, bądź nieletnich. Autorzy prowadzonych badań zwracają uwagę na potrzebę skierowania szczególnej uwagi na zasoby decydujące o społecznym przystosowaniu jednostki, co powinno mieć wpływ na metodykę pracy ze skazanymi i tym samym przyczyniać się do niwelowania przejawów nieprzystosowania społecznego oraz przekładać się na skuteczność procesu resocjalizacji. Realizacja celów kary pozbawienia wolności powinna być mierzona za pomocą kryteriów, w oparciu o które można wnioskować o stopniu przystosowania człowieka do życia w warunkach wolnościowych (Hołyst, 2004). Przystosowanie społeczne, omówione w rozdziale I, jest zjawiskiem polegającym na wymianie informacji i energii między jednostką i otaczającym ją światem w procesach asymilacji i akomodacji. Mówiąc o przystosowaniu wskazuje się na proces identyfikacji jednostki z grupami społecznymi i umiejętność jej funkcjonowania i pełnienia ról zgodnych z przyjętymi w społeczeństwie normami (Niewiadomska 2007a; Ambrozik, 2007b). Wśród najczęściej stosowanych wskaźników przystosowania społecznego wyróżnić można aspekty odnoszące się do celu maksimum resocjalizacji takich jak: wykonywanie pracy zawodowej, właściwe wykonywanie ról i obowiązków rodzinnych, posiadanie mieszkania, uzupełnianie braków w wykształceniu i podwyższanie kwalifikacji zawodowych, realizowanie zainteresowań i konstruktywne spędzanie czasu wolnego, utrzymywanie relacji z osobami spoza środowiska kryminogennego, niestosowanie przemocy, podjęcie terapii odwykowej i rezygnacja z picia alkoholu czy innych

substancji psychoaktywnych (Niewiadomska, 2007a; Opora, 2011). Osiągnięcie celów poprawczych kary wymaga zmian w osobowości skazanego, niezależnie od tego, czy oddziaływania resocjalizacyjne są podejmowane w jednostce penitencjarnej czy w warunkach probacji i dlatego też powinno być to przedmiotem pogłębionej diagnozy (zob. Hołyst, 1984; Pytko, 2002; Bałandynowicz, 2007; Niewiadomska 2007a). Nie ma możliwości oceny zaistniałych pod wpływem podjętej działalności resocjalizacyjnej zmian, bez rozpoznania stanu wyjściowego, a szczególnie poznania i pomiaru zmiennych osobowościowych, które mają regulacyjny wpływ na zachowanie i decydują o poprawie moralnej (Machel, 2003). Przykładową ilustracją tego może być bezpośrednia zależność między powrotnością do przestępstwa a zmiennymi psychospołecznymi takimi jak religijność i stabilne życie rodzinne, które są powiązane ze spostrzeganym przez jednostkę wsparciem społecznym (Niewiadomska, 2007a). Rozważania te sugerują, że istotnym jest diagnoza zasobów osobistych podopiecznych a następnie włączenie ich w plan oddziaływań skutecznego procesu powtórnej socjalizacji (Bonta, 2007; Bosker, Witteman, Hermanns, 2013).

Uwzględniając znaczenie potencjału, którym dysponują osoby nieprzystosowane i jego diagnozy dla skuteczności procesu resocjalizacji, w niniejszej pracy dokonano próby oszacowania poziomu zasobów osobistych osób przejawiających różne poziomy nieprzystosowania społecznego oraz skuteczności procesu resocjalizacji oraz sprawdzenia, czy istnieją różnice w grupach osób wobec, których proces resocjalizacji jest oceniany jako skuteczny i tych wobec których podejmowane oddziaływania oceniono jako mniej skuteczne. Podjęto się też ustalenia istnienia zależności między zasobami osobistymi oraz skutecznością procesu resocjalizacji, a także udziału zasobów w predykcji skuteczności resocjalizacji. Nadto dokonano próby rozpoznania struktury zasobów osobistych, co miało na celu ustalenie, czy można dokonać typologii tego zjawiska.

Wskazane zagadnienia stanowiły główny cel podjętych badań. Natomiast jego uszczegółowieniem, według M. Łobockiego (2009), jest zazwyczaj sformułowanie problemu badawczego. Jest to pierwszy i podstawowy etap procesu badawczego, który ukierunkowuje badacza i umożliwia poznanie obszaru, który go interesuje.

Problem badawczy jest pytaniem będącym konsekwencją potrzeby uzupełnienia dotychczasowej wiedzy, na które badacz powinien uzyskać odpowiedź. Przy czym w momencie jego formułowania należy opierać się na wiedzy już zgromadzonej, ściśle związanej z badaną rzeczywistością (Pilch, 1998; Brzeziński, 2007). Uwzględniając

potrzebę ukierunkowania podjętych badań sformułowano następujące dwa główne problemy badawcze:

1. Jaki jest poziom zasobów osobistych (społecznych i podmiotowych) badanych osób pozostających pod dozorem kuratora sądowego?

2. Czy i jaka istnieje zależność między zasobami podmiotowymi a skutecznością procesu resocjalizacji u osób pozostających pod dozorem kuratora sądowego?

Pogłębiając omawianą problematykę i doprecyzowując interesujące zagadnienia ustalono następujące problemy szczegółowe:

1. Jaki jest poziom społecznych zasobów osobistych (takich jak: sytuacja rodzinna, sytuacja socjoekonomiczna) u badanych osób?

2. Jaki jest poziom podmiotowych zasobów osobistych (samooceny, poczucia własnej skuteczności, spostrzeganego wsparcia społecznego, sprężystości psychicznej, radzenia sobie ze stresem, religijnego radzenia sobie, poczucia kontroli oraz sytuacji zdrowotnej wraz z uzależnieniami) u badanych osób?

3. Czy istnieją różnice w zakresie nasilenia badanych zasobów społecznych w odniesieniu do poziomu skuteczności procesu resocjalizacji w badanej grupie?

4. Czy istnieją różnice w zakresie nasilenia badanych zasobów podmiotowych w odniesieniu do poziomu skuteczności procesu resocjalizacji w badanej grupie?

5. Jaki jest udział podmiotowych zasobów w wyjaśnianie skuteczności procesu resocjalizacji badanych osób?

6. Jaka jest struktura zasobów podmiotowych w badanej grupie osób?

Kolejnym etapem procesu badawczego jest sformułowanie hipotez do postawionych problemów. Dojrzałe problemy powinny zawierać sugestie odnoszące się do sposobu ich rozwiązania co sprawia, że badacz koncentruje się na wyodrębnionej przez problem rzeczywistości, eliminując jednocześnie aspekty pozostające poza jego zasięgiem. Hipoteza powinna wynikać z problemu, co dodatkowo potwierdza jego dojrzałość (Brzeziński, 2007). Zgodnie z przyjętymi w metodologii badań zasadami problemy sformułowane, jako pytania diagnostyczne nie wymagają stawiania hipotez (Brzeziński, 2007; Łobocki, 2009) dlatego też w niniejszym planie badawczym nie zostały one sformułowane. Do pozostałych problemów sformułowano następujące hipotezy:

1. Istnieją istotne różnice w zakresie poziomu badanych zasobów społecznych między badanymi w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji.

Analizy badawcze potwierdzają, że osoby nieprzystosowane społecznie, naruszające normy prawne dysponują niższym potencjałem w zakresie zasobów społecznych (Niewiadomska, 2010; Niewiadomska, Chwaszcz, Kalinowski i in., 2010; Fidelus, 2012; Nowak, 2012; Wysocka, 2016). Ich sytuacja rodzinna i socjoekonomiczna często nie są stabilne na tyle, aby stanowić wsparcie w trudnych sytuacjach. Dodatkowo posiadają oni częściej niski poziom kwalifikacji zawodowych przekładający się na niestabilną sytuację zawodową (Radochoński, 1998; Tanner, Davies, O'Grady, 1999; Ouimet, 2002; Szczepaniak, 2003; Szymanowska, 2003; Muskała, 2004; Kieszkowska, 2012; Belniak, 2014; Barczykowska, Muskała, 2015; Fidelus, 2016; Szymanowski, 2018). Osoby z niskim potencjałem zasobów społecznych są mniej podatne na zmiany w swoim funkcjonowaniu ze względu na brak potrzebnego wsparcia, kwalifikacji, niestabilną sytuację rodzinną, trudności materialne i powiązane z tym częstsze korzystanie z substancji psychoaktywnych. Dodatkowo znacząca jest też historia niedostosowania społecznego, a w tym wiek inicjacji przestępczej (Agnew, 2003; Niewiadomska, 2007a; Siegel, 2011; Mordwa, 2013). Analizując dotychczasowe badania przyjąć zatem można, że wraz ze wzrostem potencjału społecznego poziom skuteczności oddziaływań będzie wzrastał, różnicując istotnie wyróżnione grupy badanych.

2. Istnieje pozytywna zależność między zasobami podmiotowymi a poziomem skuteczności procesu resocjalizacji badanych osób.

Przegląd dotychczasowych badań wskazuje jasno na istnienie pozytywnej zależności między zasobami osobistymi jednostki, a jej stopniem funkcjonowania w społeczeństwie (Dumont, Provost, 1999; Niewiadomska, 2007a; Niewiadomska, Chwaszcz, 2010; Bosker, Witteman, Hermanns, 2013; Jaworska, 2016; Konaszewski, Kwadrans, 2018) i skutecznością oddziaływań resocjalizacyjnych (Juczyński, 2000; Wilson, Wilson, Drummond i in., 2005; Bartczuk, Jarosz, 2006; Jaros, Borucka, Ostaszewski, 2008; Ogińska-Bulik, 2009; Borys, 2010; Niewiadomska, 2010; Niewiadomska, Kalinowski, 2010; Jarosz, 2011; Johnson, 2011; Prężyna, 2011; Kieszkowska, 2012; Rode, 2013, Jaros, 2014; Łaguna, 2015). Osoby posiadające więcej zasobów lepiej radzą sobie z trudnościami, łatwiej adaptują się do nowych sytuacji i lepiej radzą sobie ze stresem. W mniejszym stopniu obawiają się one utraty swoich dóbr, przez co elastyczniej nimi zarządzają poprzez inicjowanie zmian życiowych (Hobfoll, 2006). Poziom zasobów osobistych jest powiązany z przystosowaniem społecznym, a zatem przyjąć można, że będzie on też korelował dodatnio

z możliwościami w zakresie odniesienia sukcesu resocjalizacyjnego. Zasoby osobiste posiadają regulacyjny wpływ na ludzkie zachowanie (Machel, 2003), co silnie wiąże się z funkcjonowaniem społecznym. Osoby prezentujące wyższy poziom zasobów będą prezentowały niższy poziom nieprzystosowania społecznego i tym samym będzie istniała większa szansa, aby zaczęły funkcjonować w sposób akceptowany społecznie oraz satysfakcjonujący dla nich samych, a dodatkowo będzie to sprzyjało trwałości inicjowanych zmian. Badania potwierdzają istnienie takiego związku w przypadku recydywy, gdzie osoby dysponujące wyższym kapitałem rzadziej ponownie naruszały porządek prawny (Niewiadomska, 2007a). Dodatkowo potwierdzono, że wysoki poziom zasobów pełni funkcję ochronną przed funkcjonowaniem wbrew ustalonym normom (Barczykowska, Dzierżyńska-Breś, Muskała, 2015).

3. Istnieją istotne różnice w zakresie poziomu badanych zasobów podmiotowych między badanymi w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji.

Podobnie jak w przypadku zasobów społecznych, zasoby osobiste będą różnicowały badanych ze względu na poziom skuteczności procesu resocjalizacji. Badania potwierdzają, że osoby dysponujące wyższym potencjałem zasobów podmiotowych wymagają mniej intensywnych oddziaływań z lepszym skutkiem (Barczykowska, Dzierżyńska-Breś, Muskała, 2015; Jaworska, 2016). Osoby takie wykazują też większą motywację do działania (Łaguna, 2015) oraz chęć wprowadzania zmian (Niewiadomska, 2007a) w celu zaspokajania własnych potrzeb. Analizowane badania potwierdzają związki między przystosowaniem społecznym, skuteczną readaptacją i poziomem zasobów podmiotowych dlatego przyjęto, że w badanych grupach zostaną zaobserwowane istotne różnice w poziomie poszczególnych zasobów podmiotowych, ze wskazaniem, że osoby w grupie o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji będą posiadały istotnie wyższy poziom zasobów w porównaniu do badanych z pozostałych grup.

2. Zmienne i wskaźniki

W badaniach społecznych zmienną określa się cechę, która przyjmuje co najmniej dwie wartości, gdyż w przeciwnym razie cecha określana jest mianem stałej (Guziuk-Tkacz, 2011; Brzeziński, 2007). Z metodologii badań wynika, że prowadzone pomiary zjawisk czy faktów muszą zawierać zmienne i wskaźniki, które są niejako uszczegółowieniem problemu i hipotezy badawczej (Krajewski, 2006) i wskazują na sposoby pomiaru zmiennych oraz wytyczają metody analizy otrzymanych wyników (Rubacha, 2013).

Zmienna będąca przedmiotem prowadzonego badania to zmienna zależna (Y). W toku procesu badawczego to jej związki z innymi zmiennymi będą wyjaśniane. Natomiast ustalone zmienne wpływające na zmienną zależną określa się mianem zmiennych niezależnych (X). Z uwagi na różną siłę oddziaływania zmiennych niezależnych na zmienną zależną można wyróżnić zmienne niezależne główne – najsilniej oddziałujące na zmienną zależną oraz zmienne niezależne uboczne – oddziałujące słabiej. Nadto w procesie badawczym powinno uwzględnić się także zmienne niezależne zakłócające, które mogą wywierać interferencyjny wpływ na zmienną zależną i w efekcie wpływać na wyniki badań (Brzeziński, 2007).

Zmienne mogą być cechami trudnymi do zaobserwowania, z czym często można się spotkać w badaniach społecznych, dlatego też wszystkie powinny mieć jasno określone wskaźniki, dzięki którym będzie można zaobserwować zaistnienie cechy bądź interesującej badacza zmiany (Brzeziński, 2007).

W prezentowanych badaniach ustalono następujące zmienne:

1. Główne zmienne niezależne: zasoby społeczne: sytuacja rodzinna, sytuacja socjoekonomiczna; zasoby podmiotowe: poziom samooceny, poczucie własnej skuteczności, sposoby radzenia sobie ze stresem, spostrzegane wsparcie społeczne, poczucie kontroli, religijne radzenie sobie w sytuacjach trudnych, sprężystość psychiczna, stan zdrowia, uzależnienia.

2. Zmienną zależną w niniejszych badaniach jest proces resocjalizacji, któremu poddani są dorośli sprawcy przestępstw pozostający pod dozorem kuratorów sądowych.

W przyjętym modelu badawczym uwzględniono także **zmienne niezależne uboczne**, do których zaliczone zostały wiek oraz płeć oraz wyróżniono **zmienne niezależne zakłócające niekontrolowane**, do których zaliczono: kompetencje kuratora

sądowego prowadzącego pracę resocjalizacyjną, zaangażowanie w pracę resocjalizacyjną kuratora i sposób jej prowadzenia, relację podopiecznego z kuratorem oraz trudności podopiecznego w wypełnieniu kwestionariuszy (np.: trudności w zrozumieniu twierdzeń w ankietach).

Zmienne przyjęte w podjętych badaniach oraz planowany przebieg badań zostały przedstawione na poniższym schemacie.

Xg

Zasoby podmiotowe

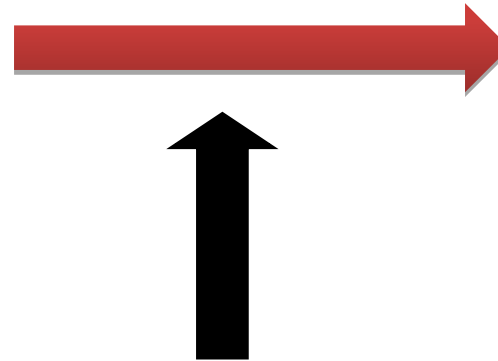
- Xg1 - Samoocena,
- Xg2 - Radzenie sobie ze stresem,
- Xg3 - Poczucie kontroli,
- Xg4 – Sprężystość psychiczna,
- Xg5 - Poczucie skuteczności,
- Xg6 - Religijne radzenie sobie w sytuacjach trudnych,
- Xg7 - Spostrzegane wsparcie społeczne
- Xg8 - Stan zdrowia
- Xg9 - Uzależnienia

Zasoby społeczne

- Xg10 - Sytuacja rodzinna,
- Xg11 - Sytuacja socjoekonomiczna

Zmienne niezależne uboczne:

Płeć, Wiek

Y

Proces resocjalizacji

Zmienne zakłócające:

Kompetencje kuratora, zaangażowanie w pracę resocjalizacyjną kuratora, relacje podopiecznego z kuratorem, trudności podopiecznego w wypełnieniu kwestionariuszy ankiet

Schemat 1. Teoretyczny model analizowanych zmiennych

Wskaźniki opisujące przyjęte zmienne przedstawione zostały w poniższej tabeli, która wskazuje także na sposób operacjonalizacji zmiennych.

Tabela 1 Zestawienie zmiennych i wskaźników w badaniach

L.p.	Badana zmienna	Rodzaj zmiennej	Technika	Rodzaj wskaźnika
1.	Proces resocjalizacji	Zależna	Ankieta obserwacyjna dla kuratorów	Empiryczny
2.	-Sytuacja rodzinna, - Sytuacja socjoekonomiczna, - Stan zdrowia, - Uzależnienia	Niezależna główna	Kwestionariusz analizy dokumentacji	Empiryczny
3.	Samoocena	Niezależna główna	SES – M. Rosenberg	Inferencyjny
4.	Spostrzegane wsparcie społeczne	Niezależna główna	ISEL – S. Cohen, H. M. Hoberman	Inferencyjny
5.	Sprężystość psychiczna	Niezależna główna	KSP – J. Block, A. M. Kremen	Inferencyjny
6.	Radzenie sobie ze stresem	Niezależna główna	Mini COPE - Ch. S. Carver	Inferencyjny
7.	Poczucie kontroli	Niezależna główna	Delta - R.Ł.Drwal	Inferencyjny
8.	Poczucie skuteczności	Niezależna główna	GSES – R. Schwarzer, M. Jeruzalem	Inferencyjny
9.	Religijne radzenie sobie	Niezależna główna	Brief RCOPE – K. Pargament	Inferencyjny
10.	- Płeć - Wiek	Niezależna uboczna	Kwestionariusz Analizy Dokumentacji	Empiryczny

3. Metody, techniki i narzędzia zastosowane w badaniach własnych

Niezbędnym warunkiem rzetelnych badań naukowych jest dobór odpowiednich metod, technik oraz narzędzi badawczych. W realizacji celu badań oraz weryfikacji hipotez wykorzystano metodę sondażu diagnostycznego, która jest szczególnie popularna w badaniach socjologicznych i odbywa się najczęściej poprzez badanie opinii

publicznej polegającą na zbieraniu odpowiedzi respondentów na określone pytania (Babbie, 2004). Od badań pedagogicznych odróżnia ją sposób realizacji procedury badawczej i interpretacji uzyskanych danych. Według T. Pilcha sondaż diagnostyczny „jest sposobem gromadzenia wiedzy o atrybutach strukturalnych i funkcjonalnych oraz dynamice zjawisk społecznych, opiniach i poglądach wybranych zbiorowości, nasilaniu się i kierunkach rozwoju określonych zjawisk i wszelkich innych zjawiskach instytucjonalnie nie zlokalizowanych – posiadających znaczenie wychowawcze – w oparciu o specjalnie dobraną grupę reprezentującą populację generalną, w której badane zjawisko występuje” (Pilch, 1998, s.42).

Metoda badań determinuje dobór właściwych technik badawczych. W prezentowanych badaniach wykorzystano technikę ankietowania oraz analizę dokumentów. Według Zaczyńskiego (1995) ankietowanie jest sposobem bezpośredniego pozyskiwania informacji, co odbywa się poprzez pytania stawiane z wykorzystaniem kwestionariusza czyli wydrukowanej listy pytań. Z kolei analiza dokumentów jest techniką polegającą na jakościowym i ilościowym badaniu treści zawartych w dokumentach źródłowych i jest traktowana w badaniach jako cenne źródło wysoce wiarygodnych danych (Apanowicz, 2002).

W ramach wskazanych technik wykorzystano następujące narzędzia badawcze:

1. Kwestionariusz Spostrzeganego Wsparcia Społecznego (ISEL) autorstwa S. Cohena i H. M. Hobermana w polskiej adaptacji E. Szlachty

Przy pomocy narzędzia ISEL (*Interpersonal Support Evaluation List*) mierzona jest dostępność form wsparcia społecznego, które są istotne w radzeniu sobie z sytuacjami stresującymi. Narzędzie składa się z 40 itemów dotyczących relacji badanego z ważnymi osobami z jego otoczenia. Zadaniem jest ustosunkowanie się do wszystkich stwierdzeń poprzez zaznaczenie jednej z podanych pozycji (1- zupełnie nietrafne, 2- raczej nietrafne, 3- raczej trafne, 4- całkowicie trafne). Wynik dla skali ogólnej służy do pomiaru spostrzeganego ogólnego wsparcia społecznego. Dodatkowo kwestionariusz określa cztery rodzaje wsparcia - poznawcze, materialne, dowartościowanie i przynależność. Założenia kwestionariusza opierają się na teorii buforowego wsparcia społecznego zakładających, iż dostrzegane wsparcie społeczne stanowi bufor łagodzący przykre konsekwencje przeżywanego stresu. Wskaźniki zgodności wewnętrznej α Cronbacha dla polskiej wersji kwestionariusza ISEL są zadowalające. Dla skali ogólnej $\alpha = 0,90$, a dla podskal od 0,69 do 0,79. Współczynniki

korelacji Pearsona wskazują na stabilność pomiaru w czasie. Współczynnik trafności wynosi $r = 0,64$ (Szlachta, 2009).

2. Kwestionariusz Radzenia Sobie w Sytuacjach Stresowych Mini – Cope Charlesa Carvera w polskiej adaptacji Zygryda Juczyńskiego i Niny Ogińskiej - Bulik

Inwentarz Mini-Cope jest skróconą wersją Wielowymiarowego Inwentarza do Pomiaru Radzenia Sobie ze Stresem, znanego pod nazwą COPE (*The Coping Orientations to Problems Experienced*). Polska adaptacja tego narzędzia obejmuje 28 stwierdzeń, które wchodzi w skład 14 strategii radzenia sobie (po 2 stwierdzenia w każdej strategii), którymi są: aktywne radzenie sobie, planowanie, pozytywne przewartościowanie, akceptacja, poczucie humoru, zwrot ku religii, poszukiwanie wsparcia emocjonalnego, poszukiwanie wsparcia instrumentalnego, zajmowanie się czymś innym, zaprzeczanie, wyładowanie, zażywanie substancji psychoaktywnych, zaprzestanie działań, obwinianie siebie. Osoba badana zaznacza w odniesieniu do każdego stwierdzenia 1 z 4 możliwych odpowiedzi, które są punktowane: „prawie nigdy tak nie postępuję” (0 pkt), „rzadko tak postępuję” (1 pkt), „często tak postępuję” (2 pkt) oraz „prawie zawsze tak postępuję” (3 pkt). Każda z 14 strategii radzenia sobie oceniana jest oddzielnie. Im wyższa suma punktów, tym częściej badany stosuje daną strategię. Narzędzie uzyskało satysfakcjonujące parametry psychometryczne. Jego zgodność wewnętrzną wyniosła 0,87 (wskaźnik Gutmana) i okazała się stała w czasie na zadowalającym poziomie dla większości skal (Juczyński, Ogińska-Bulik, 2009).

3. Kwestionariusz Religijnego Radzenia Sobie w Trudnych Sytuacjach Życiowych Brief RCOPE autorstwa K. Pargamenta w polskiej adaptacji M. Jarosza

Skala Brief RCOPE to skrócona wersja kwestionariusza RCOPE, która składa się z 14 twierdzeń szacujących rozmiar specyficznych metod religijnego radzenia sobie w sytuacjach trudnych. Zawiera ona dwie podskale: 1) pozytywnego religijnego radzenia sobie - mierzy poszukiwanie duchowego wsparcia, duchowej łączności i poszukiwania pomocy Bożej w rozwiązywaniu trudności, a także zdolność postrzegania sytuacji stresowej jako potencjalnie korzystnej; 2.) negatywnego radzenia sobie – mierzy poziom obwiniania Boga za sytuacje trudne, brak duchowej łączności, wątplenie w Bożą moc i poczucie bycia ukaranym za grzechy. Badani odnoszą się do twierdzeń określając w 4 – stopniowej skali (od 1 – nigdy tak nie postępuję do 4 – zawsze tak postępuję), jak często podejmują wskazane w twierdzeniach działania. Narzędzie w polskiej wersji uzyskało satysfakcjonujące parametry psychometryczne. Wskaźnik zgodności wewnętrznej α Cronbacha wynosi: dla pozytywnego radzenia

sobie 0,86 i dla negatywnego radzenia sobie 0,74. Natomiast współczynnik zgodności Gutmana dla pozytywnego radzenia sobie wyniósł 0,89, a dla negatywnego radzenia sobie 0,79 (Jarosz, 2011).

4. Skala Sprężystości Psychicznej Ego Resiliency autorstwa J. Block i A. M. Kremen w polskiej adaptacji Ł. D Kaczmarka

Do pomiaru sprężystości psychicznej wykorzystuje się skalę *Ego Resiliency Scale* (ER89), która składa się z czternastu pozycji testowych pochodzących z narzędzia do opisu cech osobowości *California Adult Q-sort* („szybko dochodzę do siebie, kiedy zostaną przestraszony albo zaskoczony”, „określiłbym siebie, jako osobę o dość „silnej” osobowości”, „lubię mieć do czynienia z nowymi i nietypowymi sytuacjami”). Badany szacuje na czterostopniowej skali, w jakim stopniu dana pozycja odnosi się do niego. Pomiar rzetelności (α Cronbacha) dla 14 pozycji testowych wyniósł $\alpha = 0,76$. Jednakże pozycja testowa nr 10 pozbawiona była mocy dyskryminacyjnej szacowanej jako korelacja z wynikiem ogólnym, $r = 0,01$. Jej usunięcie spowodowało zwiększenie rzetelności skali do $\alpha = 0,78$. Dlatego też pozycję nr 10 należy traktować jako buforową i nie włączać jej do ogólnego wyniku. Uzyskane wartości są porównywalne z wynikami uzyskiwanymi przy badaniu wersją oryginalną. W wersji polskiej moc dyskryminacyjna pozostałych pozycji testowych mieści się w zakresie od 0,27 do 0,65. Metoda test-retest w odstępie od tygodnia do dwóch wykazała wysoką rzetelność pomiaru w aspekcie stabilności wyniku w czasie, $rtt = 0,89$, $p < 0,001$ (Kaczmarek, 2011).

5. Kwestionariusz do Pomiaru Poczucia Kontroli (Delta) autorstwa R. Ł Drwala

Kwestionariusz R. Ł. Drwala bada umiejscowienie kontroli tj. przekonanie o posiadaniu wpływu na swoje życie bądź przekonanie, że zależy ono od zewnętrznych okoliczności. Stwierdzenia skali poczucia kontroli (*LOC*) dotyczą przede wszystkim ogólnych przekonań o możliwości wpływu na losy świata czy decyzje rządów. Dodatkowo, w celu kontrolowania tendencji do przedstawiania się w nadmiernie korzystnym świetle, dodano skalę kłamstwa wzorowaną na skalach kontrolnych z inwentarzy osobowości, głównie skali kłamstwa „K” z MPI Eysencka. Skala składa się z 24 twierdzeń, wobec których badany odnosi się zaznaczając czy są prawdziwe czy fałszywe. Za odpowiedzi zgodne z kluczem badany otrzymuje 1 punkt. Maksymalny wynik w skali poczucia kontroli to 14 pkt., a w skali kłamstwa to 10 pkt. Wysoki wynik w skali poczucia kontroli wskazuje na poczucie kontroli zewnętrznej dlatego też dodatnia korelacja będzie wskazywała na korelację z zewnętrznym poczuciem kontroli, a ujemna z wewnętrznym poczuciem kontroli. Z kolei wysoki wynik w skali kłamstwa

wskazuje na tendencję do przedstawiania się w niezbyt korzystnym świetle. Trafność narzędzia została oceniona w oparciu o analizę korelacyjną kolejnych pozycji skali ze skalą I-E Rottera. Jej wyniki potwierdziły istotną korelację obu narzędzi $r=0,74$ ($p<0,001$) (Drwal, 1978).

6. Skala Uogólnionej Własnej Skuteczności GSES R. Schwarzer, M. Jeruzalem w polskiej adaptacji Z. Juczyńskiego

Skala Uogólnionej Własnej Skuteczności (*Generalized Self-Efficacy Scale* – GSES) nawiązuje do sformułowanych przez A. Bandurę koncepcji oczekiwań i pojęcia spostrzeganej własnej skuteczności. Skala składa się z 10 twierdzeń przygotowanych w 1992r. w wersji niemieckojęzycznej, a następnie przetłumaczonej rok później na język angielski. Skala ta ujmuje siłę ogólnych przekonań jednostki, wyrażających jej przeświadczenie co do poradzenia sobie z trudnymi sytuacjami i przeszkodami. Przy każdym twierdzeniu możliwe są do wyboru 4 odpowiedzi, od „NIE - nieprawdziwe” – oceniane 1 punktem, poprzez „w minimalnym stopniu prawdziwe” – oceniane 2 punktami i „raczej prawdziwe” – oceniane 3 punktami do „TAK – całkowicie prawdziwe” – oceniane 4 punktami. Suma ocen wskazuje ogólny wskaźnik poczucia własnej skuteczności. Im wyższa wartość sumaryczna punktów, tym większe poczucie własnej skuteczności. Dotychczasowe badania potwierdzają, że polska wersja GSES nie odbiega od wersji oryginalnej i posiada dobre właściwości psychometryczne. Wskaźniki korelacji wyniku ogólnego i poszczególnych twierdzeń narzędzia wahają się od 0,47 do 0,63. Średni współczynnik α Cronbacha wyniósł 0,85. Wyniki okazały się stabilne w czasie, rzetelność oceniana metodą test-retest po upływie 5 tygodni wyniosła 0,78 (Juczyński, 2001).

7. Skala Samooceny SES M. Rosenberga w polskiej adaptacji I. Dzwonkowskiej, K. Lachowicz – Tabaczek i M. Łaguny

Skala Samooceny (*Rosenberg Self-Esteem Scale* – SES) opracowana w 1965 roku przez Morrisa Rosenberga jest jedną z najbardziej popularnych na świecie metod badania tej zmiennej. Pozwala ona mierzyć ogólny poziom samooceny, ujawniany w samoopisie, który jest traktowany jako stosunkowo stała cecha, a nie chwilowy stan. Ze względu na prostotę i łatwość użycia narzędzie to jest przydatne zwłaszcza w tych projektach badawczych, w których stosuje się wiele metod, co miało znaczenie w realizowanym planie badawczym oraz w badaniach eksperymentalnych. Skala Samooceny Rosenberga zbudowana jest z 10 itemów o charakterze diagnostycznym. Zadaniem osoby badanej jest wskazanie, w jakim stopniu zgadza się z każdym

z twierdzeń. Odpowiedzi udziela się na skali czterostopniowej, a w przyjętej wersji możliwe do uzyskania wyniki mieszczą się w przedziale od 10 do 40 punktów. Badania walidacyjne wykazały, że polska wersja tej skali jest narzędziem rzetelnym, o potwierdzonej trafności teoretycznej. Rzetelność oszacowana przy pomocy współczynnika α Cronbacha dla całej grupy wyniosła 0,83. Pomiar narzędziem okazał się też stabilny w czasie, co potwierdziła istotna, umiarkowana korelacja między dwoma pomiarami dokonanymi w odstępie roku $r=0,50$ ($P<0,001$). Udowodniono ponadto, że SES wystarczająco wysoko koreluje z innymi skalami mierzącymi poziom samooceny. Kryterialny aspekt trafności świadczy o tym, iż poziom samooceny mierzony polską wersją SES pozwala przewidywać zarówno funkcjonowanie emocjonalne i społeczne, jak i pewne aspekty zadaniowego nastawienia jednostki (Łaguna, Lachowicz-Tabaczek, Dzwonkowska, 2007).

8. Kwestionariusz analizy dokumentacji własnej konstrukcji

Kwestionariusz ankiety składa się z siedmiu części i ma na celu zebranie i usystematyzowanie informacji zawartych w dokumentacji sporządzanej przez kuratorów sądowych w okresie trwania dozoru. Pierwsze 5 części dotyczy zmiennych socjodemograficznych takich jak: wiek, wykształcenie, sytuacja zawodowa, sytuacja rodzinna, warunki materialno-bytowe, sytuacja prawno-karna, z uwzględnieniem wykonywanych przez skazanych obowiązków wynikających z orzeczenia i okresu próby oraz inicjowanych postępowań incydentalnych przez kuratorów. Dwie pozostałe części – VI i VII – odnoszą się do informacji dotyczących zbieranych na temat podopiecznych opinii w środowisku (VI) i podejmowanych przez kuratorów oddziaływań (VII).

Kwestionariusz analizy dokumentacji posłużył jako źródło informacji dotyczące zasobów społecznych badanych osób oraz sprawdzenia, czy dane dotyczące zasobów społecznych świadczące o stopniu nieprzystosowania korelują z ustalonymi poziomami skuteczności procesu resocjalizacji.

9. Autorska ankieta do diagnozy skuteczności procesu resocjalizacji

Kwestionariusz składa się z 28 twierdzeń służących do oceny zaangażowania skazanego w proces resocjalizacji w warunkach dozoru oraz skuteczność procesu resocjalizacji. Kuratorzy na pięciostopniowej skali (od 1 – nigdy do 5 – zawsze) dokonywali oceny poziomu zaangażowania ich dozorowanego w podejmowane oddziaływania resocjalizacyjne oraz odnosili się do zachowań i prezentowanych

postaw, które mogą posłużyć jako ocena stopnia skuteczności procesu resocjalizacji (aneks).

W oparciu o dokonany przegląd literatury przedmiotu oraz własne doświadczenia autorki w pracy z osobami pozostającymi pod dozorem wzięto pod uwagę szereg aspektów, które świadczą o tym, że proces resocjalizacji zmierza w oczekiwanym kierunku. Wskazane twierdzenia kwestionariusza odnoszą się do kryteriów celu maksimum resocjalizacji (Machel, 2003) i obejmują między innymi obszary dotyczące życia osobistego (posiadanie zatrudnienia, funkcjonowanie w rodzinie, radzenie sobie z emocjami i kontrola zachowania, relacje sąsiedzkie, posiadanie zainteresowań, spędzanie wolnego czasu, realna ocena własnych możliwości, dokonywanie refleksji dotychczasowego sposobu życia, powstrzymywania się od nadużywania alkoholu i substancji psychoaktywnych) oraz stosunku do porządku prawnego, wydanego orzeczenia sądu, współpracy z kuratorem w ramach dozoru, realizacji obowiązków probacyjnych i finansowych oraz motywacji do wprowadzania pożądanych zmian w swoim życiu. Tak wieloaspektowe ujęcie pozwoliło na odejście od oceny skuteczności procesu resocjalizacji przez pryzmat tylko jednego czynnika jakim jest powrotność do przestępstwa, choć jest ono także ujęte w kwestionariuszu jako jeden z elementów.

Uzyskane surowe wyniki zostały wystandaryzowane i przeliczone na steny, co umożliwiło dokonanie poziomowania w zakresie skuteczności prowadzonego procesu resocjalizacji (patrz Tabela 2). Za Brzezińskim (2007) przyjęto, że steny 1-4 to niski poziom, 5 i 6 to poziom przeciętny i steny od 7 do 10 to poziom wysoki.

Tabela 2 Normy dla skali służącej do diagnozy skuteczności procesu resocjalizacji

Wynik surowy	sten	Wynik surowy	sten
28-49	1	96-105	6
50-63	2	106-115	7
64-74	3	116-126	8
75-84	4	127-135	9
85-95	5	136-140	10

Dokonano w ten sposób podziału badanych na trzy grupy o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności procesu resocjalizacji, co zostało wykorzystane w dalszych analizach statystycznych. Na podstawie analizy

literatury przedmiotu założono, że wyłonione grupy będą różniły się między sobą pewnymi cechami świadczącymi o stopniu przejawianego nieprzystosowania. Analogicznie do wskazanych poziomów osoby z grupy o niskim poziomie procesu resocjalizacji powinny prezentować najwyższy poziom nieprzystosowania, z poziomu przeciętnego niższy i z wysokiego najniższy. W celu sprawdzenia tego założenia, co dodatkowo miało potwierdzić adekwatność wyłonienia trzech grup oraz to, czy faktycznie odzwierciedla on resocjalizacyjną rzeczywistość, sprawdzono inne aspekty, korzystając z danych uzyskanych z kwestionariusza analizy dokumentów. W ramach przeprowadzonych analiz sprawdzono w wyłonionych grupach procentowy rozkład danych dotyczących wieku popełnienia pierwszego przestępstwa, płci i wieku badanych, a także liczby popełnionych przestępstw. Oczekiwano, że w grupie o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji będzie najwięcej osób, które popełniły pierwsze przestępstwo przed 18 rokiem życia, najwięcej będzie w tej grupie mężczyzn, osób w wieku do 25 lat oraz wielokrotnie karanych. Uzyskane wyniki potwierdziły to założenie (patrz tabela 3). Dodatkowo sprawdzono istnienie istotnych statystycznie różnic w wyłonionych grupach w zakresie popełnienia pierwszego przestępstwa między 17 a 24 rokiem życia (44,3% wszystkich badanych jest w grupie o najniższym stopniu skuteczności resocjalizacji, $\chi^2=10,619$; $df=4$; $p<0,005$), liczby popełnionych przestępstw (spośród wszystkich badanych w grupie o niskim poziomie jest 43,4% badanych, którzy popełnili więcej niż jedno przestępstwo, $\chi^2=12,713$; $df=2$; $p<0,005$) co dodatkowo potwierdziło, że dokonany podział poziomu skuteczności procesu resocjalizacji uznano za rzetelny i wykorzystano go jako zmienną grupującą w analizach statystycznych mających sprawdzić postawione hipotezy.

Tabela 3 Procentowy rozkład cech dodatkowo uzasadniający wyłonienie 3 grup skuteczności procesu resocjalizacji

Kategoria		Poziom skuteczności procesu resocjalizacji						Chi ²	p
		Niski n=62		Przeciętny n=58		Wysoki n=65			
		Liczba z n	% z n	Liczba z n	% z n	Liczba z n	% z n		
Płeć	Mężczyźni	45	72,6	28	48,3	42	64,6	7,782	0,02
	Kobiety	17	27,4	30	51,7	23	35,4		
Karalność	2 i więcej	46	74,2	32	55,2	28	43,1	12,713	0,01
	1 raz	16	25,8	26	44,8	37	56,9		
Wiek do 25 lat		21	33,9	9	15,5	13	20	6,249	0,05
Popelnienie przestępstwa przed 18 rokiem życia		14	22,6	4	6,9	10	15,4	5,744	0,05

4. Organizacja badań

Badania zostały przeprowadzone w okresie od stycznia 2017r. do czerwca 2018r. i objęły grupę 185 osób pozostających pod dozorem kuratorów sądowych dla dorosłych w Sądzie Rejonowym Lublin-Zachód w Lublinie oraz Sądzie Rejonowym Lublin-Wschód w Lublinie z siedzibą w Świdniku. Jest to duża próba w badaniach pedagogicznych, gdyż przekracza 100 osób (Łobocki, 2009).

Badania były przeprowadzane indywidualnie przez kuratorów sprawujących dozory. Zastosowano celowy dobór grupy badawczej, kierując się kryterium pozostawania pod dozorem przez okres co najmniej kilku miesięcy gwarantującym, że kurator poznał podopiecznego na tyle, by móc wyrazić na jego temat swoją opinię w ankiecie oraz miał możliwość wdrożenia zaplanowanych oddziaływań resocjalizacyjnych i ocenę sposobu funkcjonowania dozorowanego w okresie próby.

Dobór celowy jest jednym z trzech głównych sposobów, obok doboru ochotniczego i losowego, rekrutacji uczestników badań. Optymalnym ze względu na zapewnienie reprezentatywności próby oraz możliwość formułowania uogólnień jest dobór losowy, dający każdemu członkowi populacji jednakową szansę uczestnictwa w badaniach, a tym samym uzyskanie najbardziej zbliżonego do populacji rozkładu

badanych cech (Pilch, 1998; Babbie, 2004; Brzeziński, 2007). Jest on jednak w badaniach społecznych trudnym zamierzeniem, szczególnie tych realizowanych przez jednego badacza, co wynika często ze znacznej wielkości populacji, trudności w dotarciu do wszystkich jej członków oraz konieczności spełnienia innych wymagań będących często nierealnym logistycznie wyzwaniem (Indecki, 1982; Babbie, 2004, 2009; Szczepanik, 2017). W toku badań zdarzają się sytuacje kiedy dobór celowy dokonany w oparciu o wiedzę o populacji, jest właściwym sposobem na wyłonienie próby badawczej (Babbie, 2004). W przypadku osób skazanych pozostających pod dozorem, których dotyczy prezentowane opracowanie taka sytuacja ma miejsce, a wykorzystanie doboru celowego jest zasadne i umożliwia przeprowadzenie analiz, tym bardziej, że był on wykorzystywany często w badaniach na grupach o podobnych cechach takich jak recydywiści (Szulc, 1968; Ostrihanska, 1976; Rudnik, 1979; Niewiadomska 2007a, 2008), skazani (Niewiadomska, Chwaszcz 2010; Kieszkowska, 2012; Jaworska, 2016) czy nieletni (Grudziewska, 2011; Bartkowicz, 2013; Wojnarska, 2013) i traktowany jako właściwy (Indecki, 1982). Pozwala on także skoncentrować się na wybranych aspektach badanego zjawiska (Indecki, 1982). Chcąc losowo dobrać osoby do próby zauważyć należy, że sporządzenie spisu całej populacji dozorowanych jest praktycznie niemożliwe. Specyfika okresu próby sprawia, że sporządzony spis byłby aktualny jedynie na dany dzień (dozór jest orzeczony na konkretny czas i może ulec skróceniu z różnych przyczyn takich jak na przykład zarządzenie kary pozbawienia wolności, o czym osoba sporządzająca spis może nie wiedzieć). Dodatkowym czynnikiem jest uzyskanie niezbędnych zgód na przeprowadzenie badań, co w przypadku doboru losowego wymagałoby zgody prezesów wszystkich sądów rejonowych w Polsce, kuratorów okręgowych i kierowników wszystkich zespołów kuratorskich. Kolejnym aspektem są kwestie prawne związane z ochroną danych osobowych oraz możliwością uzyskania dostępu do akt sądowych. Już kilka tych wstępnych etapów sprawia, że wyłonienie grupy badawczej w oparciu o celowy dobór jest zasadne. Dodatkowym istotnym czynnikiem jest możliwość wyłonienia grupy w oparciu o wiedzę o populacji, co powinno mieć miejsce w doborze celowym (Sztumski, 1984; Nowak, 1985; Babbie, 2004, 2009; Brzeziński 2007). W przedmiotowych analizach badacz jest zawodowym kuratorem sądowym, osobą dobrze znającą populację, mającą z racji wykonywanego zawodu ułatwiony dostęp do materiałów źródłowych oraz praktyczną wiedzę jak z nich korzystać w celu właściwej selekcji informacji. Ograniczenie badań do dwóch sądów nie spowodowało

poważniejszych trudności z uzyskaniem zgód prezesów sądów, co dodatkowo ułatwiło zawodowe zobowiązanie do zachowania tajemnicy służbowej oraz znajomość prawnych aspektów związanych z ochroną danych osobowych i przetwarzaniem informacji w ramach instytucji jaką jest sąd. Dokonując doboru celowego zadbane także o to, aby uzyskać możliwie pełny obraz populacji osób pozostających pod dozorem (osoby pochodzące z różnych środowisk, o zróżnicowanej historii karalności i sytuacji socjoekonomicznej, różnej płci). Wziąwszy pod uwagę powyższe argumenty uznano, że dobór celowy będzie właściwym sposobem wyłonienia grupy w przedmiotowych badaniach.

Przed przystąpieniem do badań osoby biorące w nich udział zostały poinformowane o celu badania i wzięły w nim udział dobrowolnie, po uprzednio wyrażonej ustnej zgodzie. Dodatkowym elementem gwarantującym dobrowolność uczestnictwa była możliwość oddania pustego lub niekompletnie wypełnionego zestawu ankiet, z czego skorzystało 8 osób. Zestaw badawczy dla osób pozostających pod dozorem był obszerny (składał się z 7 narzędzi) i jego wypełnienie zajmowało około 30 minut. Oprócz ankiet dla dozorowanych także kuratorzy sprawujący dozór wypełniali ankietę, w której dokonywali oceny przebiegu procesu resocjalizacji oraz funkcjonowania podopiecznego. Dane dotyczące statusu socjoekonomicznego, karalności oraz ocena przebiegu dozoru zostały pozyskane w drodze analizy akt dozorowych przy wykorzystaniu autorskiej ankiety, która umożliwiła ich uporządkowanie.

Kuratorom rozdano łącznie 250 zestawów, z których wróciły wypełnione 193 zestawy. Stopa zwrotu wyniosła 77,2%. Do analiz przyjęto ostatecznie 185, a pozostałe 8 zostało wykluczone z powodu niekompletnego wypełnienia kwestionariuszy. Podstawowa charakterystyka socjodemograficzna objęła: płeć, wiek, wykształcenie, sytuację rodzinną, sytuację społeczno-ekonomiczną oraz stan zdrowia i uzależnienia.

5. Metody analizy statystycznej

Zastosowane procedury statystyczne wynikały ściśle z celu badań, który został określony w problemach badawczych, co doprowadziło do wyodrębnienia następujących obszarów analiz:

1. Porównania międzygrupowe w zakresie zasobów społecznych osób nieprzystosowanych oraz sytuacji zdrowotnej i uzależnień, z uwagi na jakościowy charakter danych, wykonano przy wykorzystaniu testu istotności różnic χ^2 ;
2. Porównania międzygrupowe dotyczące zasobów podmiotowych osób nieprzystosowanych społecznie, z uwagi rozkłady odbiegające od rozkładu normalnego, zostały wykonane za pomocą nieparametrycznego testu Kruskala-Wallisa;
3. Związki korelacyjne między zasobami podmiotowymi w grupach o różnych poziomach skuteczności procesu resocjalizacji, z uwagi na niespełnienie założeń normalności rozkładu danych, zostały wykonane za pomocą współczynnika rho Spearmana;
4. Wyznaczenie zmiennych ustalających nasilenie skuteczności procesu resocjalizacji zostało przeprowadzone za pomocą analizy regresji krokowej;
5. Ustalenie struktury zasobów podmiotowych zostało przeprowadzone za pomocą analizy skupień metodą k-średnich, porównania skupień dokonano przy wykorzystaniu jednoczynnikowej analizy wariancji ANOVA. Dodatkowo wykonano analizę różnic międzygrupowych w skupieniach za pomocą testu χ^2 oraz poziomu skuteczności procesu resocjalizacji testem U Manna-Whitney'a, co wynikało z rozkładu zmiennych, które odbiegały od rozkładu normalnego.

Analizy zostały zrealizowane za pomocą programu SPSS 22, a w przypadku analizy skupień za pomocą programu Statistica 13.3.

6. Charakterystyka osób badanych

6.1. Zmienne demograficzne

W prezentowanych badaniach wzięły udział osoby dorosłe pozostające pod dozorem kuratora sądowego. Spośród wszystkich uczestniczących w badaniach mężczyźni stanowili 62,2% (115 osób), a kobiety 37,8% (70 osób). Wiek badanych zawiera się w przedziale od 18 do 64 lat. Najliczniejszą grupę stanowiły osoby między 25 a 33 rokiem życia, których było prawie 30%. Rozkład częstości wskazuje, że zdecydowana większość badanych to osoby młode do 41 roku życia (71,9%). Powyżej 41 roku życia była prawie jedna trzecia uczestniczących w badaniach, a najstarsza biorąca udział w badaniu osoba miała 64 lata. Szczegółowe dane przedstawia Tabela 4.

Tabela 4 Charakterystyka badanych ze względu na wiek i płeć

Wiek poziom	Mężczyźni M=35,7, SD=11,820		Kobiety M=35,4. SD=10,794		Ogółem M=35,59, SD=11,414	
	n	%	n	%	n	%
18-24	25	13,51	13	7,03	38	20,5
25-33	34	18,38	20	10,81	54	29,2
34-41	23	12,43	18	9,73	41	22,2
42-49	15	8,11	11	5,94	26	14,1
50-64	18	9,73	8	4,32	26	14,0
Ogółem	115	62,2	70	37,8	185	100

6.2. Charakterystyka przestępczości

Z badań nad przestępczością jasno wynika, że różnice płciowe są wyraźne na tyle, iż płeć można uznać za jedną z istotniejszych zmiennych w ocenie zjawiska. Mężczyźni popełniają zdecydowanie więcej czynów karalnych niż kobiety, co potwierdzają wszystkie statystyki oraz badania naukowe (Moir, Jersell, 1998; Błachut, 2001; Hołyst, 2007). W toku rozwoju cywilizacyjnego i postępującego równouprawnienia kobiet liczba popełnianych przez nie przestępstw rośnie, a dodatkowym czynnikiem jest aktywny udział kobiet w życiu społecznym, szczególnie

wyraźny w krajach rozwiniętych. Warto wskazać, że w krajach, gdzie kobiety z uwagi na obowiązujące normy kulturowe czy religijne uczestniczą w życiu społecznym w ograniczonym zakresie, poziom ich przestępczości w stosunku do mężczyzn jest bardzo niski (Adler, Simon, 1979; Lisowska, 2008; Machel, 2014). W okresie ostatnich pięćdziesięciu lat odnotowuje się wzrost przestępczości zarówno mężczyzn, jak i kobiet z tym, że dynamika tego zjawiska w przypadku kobiet jest większa. W szczególności odnosi się to do przestępstw przeciwko mieniu i uszkodzenia ciała (Błachut, 2001, Kądziółka, 2015). Dysproporcje w liczbie skazanych kobiet i mężczyzn są coraz mniejsze, szczególnie w krajach wysoko rozwiniętych, jednak nadal wyraźne (Szymanowski, 2012; Grzyb, Habzda-Siwiek, 2013; Buczkowski, 2013; Machel, 2014), co w przedmiotowych analizach także się uwidoczniło. W Tabeli 5 przedstawiono szczegółowy rozkład wskazanych zmiennych.

Tabela 5 Charakterystyka karalności badanych ze względu na płeć

Badana zmienna	Mężczyźni		Kobiety	
	n	%	n	%
1 wyrok skazujący	34	29,6	45	64,3
2 wyroki skazujące	32	27,8	20	28,6
Więcej wyroków skazujących	49	42,6	5	7,1
Ogółem	115	100	70	100

$\chi^2 = 31,044$; $df = 2$; $V = 0,410$; $p < 0,000$

W badanej grupie ponad połowa kobiet (64,3%) popełniła tylko jedno przestępstwo, skutkujące wyrokiem skazującym, 20 dopuściło się przestępstwa dwukrotnie, a jedna ma na swoim koncie aż 5 wyroków. W grupie mężczyzn jeden wyrok posiada niespełna 30% badanych, a w liczbie pozostałych odnotowanych 106 wyroków zdecydowana większość (76,4%) została popełniona właśnie przez mężczyzn. Przeprowadzona analiza wykazała, że istnieją istotne międzypłciowe różnice dotyczące także powrotności do przestępstwa. Istotnie więcej mężczyzn ponownie narusza porządek prawny ($\chi^2 = 31,044$; $df = 2$; $V = 0,410$; $p < 0,000$). Nadto zaobserwowano istotne różnice dotyczące wstępnej diagnozy skutkującej kwalifikacją do określonej grupy ryzyka powrotu do przestępstwa oraz współpracy w ramach prowadzonego

dozoru. Istotnie więcej mężczyzn kwalifikowanych jest do grupy podwyższonego ryzyka powrotu do przestępstwa w początkowym etapie dozoru ($\chi^2=15,222$; $df=2$; $p<0,000$; $V=0,287$). Wobec mężczyzn także istotnie częściej podejmowane są w dozorcze czynności dyscyplinujące w postaci upomnienia czy też wniosku o zarządzenie kary pozbawienia wolności/odwołania warunkowego zwolnienia ($\chi^2=5,467$; $df=1$; $p<0,001$). Nadto istotnie więcej mężczyzn pozostawało w przeszłości pod dozorem ($\chi^2=17,186$; $df=1$; $p<0,000$; $V=0,305$).

Wbrew oczekiwaniom w badanej grupie nie zaobserwowano typowej dla populacji osób naruszających normy prawne zależności przestępczości od wieku. Wystąpiła jedynie tendencja statystyczna potwierdzająca dotychczasowe doniesienia badawcze ($\chi^2=3,635$; $df=1$; $p<0,057$; $V=0,140$). Analizy przeprowadzane zarówno na gruncie polskim, jak i międzynarodowym potwierdzają, że najczęściej przestępstw popełniają osoby młode, a w szczególności mężczyźni w młodym wieku (Gruszczyńska, Marczewski, 1994; Agnew, 2003; Błachut, 2010; Szczepaniec, 2011, 2012; Kądziołka, 2014, 2015; Siemaszko, Mycka, Kozłowski, 2017; Szymanowski, 2018). Ponad 41% wszystkich przestępstw, w tym najpoważniejszych czynów przeciwko zdrowiu i życiu popełniają osoby między 17 a 29 rokiem życia (za: Szymanowski, 2018). W Polsce w 2014r. ponad 66% skazanych to osoby do 39 roku życia (za: Kądziołka, 2016). Badania potwierdzają, że osoby młode wykazują się największą aktywnością w łamaniu norm społecznych i prawnych. Ich aktywność przestępcza z wiekiem obniża się, aby w wieku dojrzałym wygasnąć. W zależności od czynników indywidualnych zjawisko to postępuje szybciej lub wolniej (Rotolo, 2006; Morgan, Kunkel, 2007). Nadto osoby młode chętniej angażują się w działalność przestępczą niezależnie od innych czynników takich jak zyski z przestępstwa czy potencjalne straty. W podjętych badaniach nie zaobserwowano tych różnic na poziomie istotnym statystycznie, jednak odnotowano ją w zakresie wieku inicjacji przestępczej, co jest zgodne z wynikami dotychczasowych badań. Wiek inicjacji przestępczej jest czynnikiem znaczącym dla przebiegu dalszej kariery kryminalnej - im niższy tym dynamiczniejszy rozwój jednostki w tym zakresie (Cohen, Land, 1987; Reid, 2000; Agnew, 2003; Niewiadomska, 2007a; Siegel, 2011; Mordwa, 2013). Wskazane prawidłowości potwierdziły się także w przypadku osób uczestniczących w przeprowadzonych badaniach. Osoby, które popełniły pierwsze przestępstwo przed 30 rokiem życia popełniły istotnie więcej przestępstw w późniejszym okresie niż osoby,

które weszły w konflikt z prawem po ukończeniu 30 lat ($\chi^2=29,730$; $df=1$, $p<0,000$; $V=0,286$).

6.3. Sytuacja socjoekonomiczna

Wśród badanych zaobserwowano istotne różnice dotyczące sytuacji zawodowej i materialnej w odniesieniu do poziomu ich wykształcenia (patrz Tabela 6).

Tabela 6 Charakterystyka sytuacji zawodowej badanych ze względu na wykształcenie

Kategoria		Poziom wykształcenia								Chi ²	df
		Podstawowe n=66		Zawodowe n=76		Średnie n=30		Wyższe n=13			
	Poziom	n	%	n	%	n	%	n	%		
Zatrudnienie	Poziom									41,702a***	12
	Pracuje n=113	29	43,9	51	73,7	22	73,3	11	84,6		
	Bezrobotny n=62	34	51,5	20	26,3	6	20,0	2	15,4		
Staż pracy n=113	Do 4 lat n=79	23	79,3	45	59,2	7	31,8	4	36,4	50,160a***	18
	Powyżej 4 lat n=34	6	20,7	6	7,8	15	68,2	7	63,6		
Charakter pracy n=113	Umowa	11	37,9	26	51,0	14	63,6	11	100	30,355a***	5
	„Na czarno”	18	62,1	25	49,0	8	36,4	0	0		
Rodzaj pracy n=113	Fizyczna n=99	29	100	51	100	19	86,4	0	0	126,835a***	5
	Umysłowa n=14	0	0	0	0	3	13,6	11	100		
Zobowiązania finansowe n=185	Tak n=124	48	72,7	48	63,2	16	53,3	12	92,3	7,790*	3
	Nie n=61	18	27,3	28	36,8	14	46,7	1	7,7		
Źródła utrzymania	Wynagrodzenie	29	43,9	52	68,4	21	70	11	84,6	13,913***	3
	Inne	37	56,1	24	31,6	9	30	2	15,4		

$p<0,000$ ***; $p<0,005$ **; $p<0,05$ *; a-poprawka Yatesa

Analiza uzyskanych wyników, wykazała zgodnie z oczekiwaniami, że większość badanych legitymuje się wykształceniem zawodowym - 76 osób (41,1%).

Kolejną grupę pod względem liczebności stanowią osoby posiadające zaledwie wykształcenie podstawowe (35,7% - 66 osób) co oznacza, że zakończyły one swoją edukację nie zdobywszy żadnych kwalifikacji zawodowych ani przygotowania do podjęcia zatrudnienia w okresie dorosłości. Spośród wszystkich badanych 30 osób (16,2%) legitymuje się wykształceniem średnim, a zaledwie 13 osób (7%) posiada wykształcenie wyższe. Jednocześnie zwraca uwagę fakt, że aż 72 osoby (38,9%) deklarują brak jakichkolwiek kwalifikacji, które umożliwiłyby uzyskanie względnej stabilizacji zawodowej. Uzyskane wyniki znajdują swoje odzwierciedlenie w sytuacji zawodowej badanych oraz ściśle związanej z nią sytuacji materialnej. W badanej grupie aż 62 osoby (33,5%) deklarują brak zatrudnienia, a pracę wykonuje 113 osób (61,1%). Badani posiadający wykształcenie podstawowe istotnie częściej pozostają bez zatrudnienia w porównaniu do osób posiadających kwalifikacje zawodowe. Analiza wyników wykazała także, iż problem bezrobocia dotyczy głównie osób młodych - do 40 roku życia (46 osób – 74,2% wszystkich bezrobotnych), które powinny być aktywne na rynku pracy. Zwracają też uwagę dane dotyczące okresu trwania bezrobocia. Spośród wszystkich osób nie posiadających zatrudnienia zdecydowanie przeważają nie pracujący przez okres ponad 4 lat (42 osoby – 67,7%). Wziąwszy pod uwagę tak długi okres braku aktywności zawodowej można uznać, że są to osoby trwale bezrobotne.

W badanej grupie stabilniejszą sytuację zawodową i materialną mają osoby z wyższym poziomem wykształcenia (patrz Tabela 6), które są aktywne na rynku pracy przez dłuższy okres czasu i bez przerw. W grupie osób z wykształceniem podstawowym i zawodowym obserwuje się wykonywanie pracy w krótszych okresach i przypuszczalnie z przerwami i może to wskazywać na mniej stabilną sytuację zawodową. Podobne różnice zaobserwowano odnośnie formalnych aspektów zatrudnienia. W grupach o wyższym poziomie wykształcenia obserwuje się istotnie więcej osób zatrudnionych w oparciu o umowę o pracę, odprowadzających składki zdrowotne i emerytalno-rentowe, płacących podatki i korzystających z praw pracowniczych, co także świadczy o stabilniejszej sytuacji zawodowej. Ciekawe, iż różnicy tej nie obserwuje się w grupie osób z wykształceniem zawodowym, gdzie badani pracujący na umowę i „na czarno” podzieleni są niemalże na połowę. Wynikać to może z tego, że osoby posiadający konkretne kwalifikacje zawodowe, w tym przypadku najczęściej wykonujący prace w branży budowlanej, stosunkowo łatwo odnajdują się na rynku pracy, ale też z uwagi na specyfikę branży mają trudności z zatrudnieniem na umowę. Innym aspektem istotnie różnicującym zatrudnionych jest

też płeć, ponieważ zdecydowanie więcej badanych kobiet wykonuje pracę posiadając umowę ($\text{Chi}^2=10,022$; $\text{df}=1$; $p<0,005$; $\text{Phi}=0,333$).

W badanej grupie zaobserwowano także istotne różnice dotyczące rodzaju wykonywanej pracy (patrz Tabela 6). Osoby z wykształceniem podstawowym i zawodowym wykonują tylko pracę fizyczną, a z wykształceniem wyższym pracę umysłową. Płeć także okazała się czynnikiem różnicującym badanych, co było zgodne z oczekiwaniami i tak zdecydowanie więcej mężczyzn wykonuje pracę fizyczną ($\text{Chi}^2=11,952$; $\text{df}=2$; $p<0,005$; $V=0,254$).

Badani deklarują posiadanie różnych źródeł utrzymania (oprócz otrzymywanego wynagrodzenia). Spośród wszystkich badanych 72 osoby (38,9%) przyznają, że pozostają na utrzymaniu innych osób. Liczba ta przekracza liczbę bezrobotnych (62 osoby), co w przypadku części osób pracujących może świadczyć o bardzo niskich zarobkach, które nie wystarczają na samodzielne utrzymanie. Ciekawym aspektem jest, że żadna z bezrobotnych osób nie pobiera zasiłku dla bezrobotnych, co dodatkowo potwierdza ich niestabilność zatrudnienia. Badani wskazują też, że otrzymują różne świadczenia z ośrodka pomocy społecznej, co odnosi się do ponad jednej trzeciej badanych (61 osób – 33%). Podobna liczba przyznaje, że utrzymuje się dodatkowo ze świadczenia Rodzina 500 plus (58 osób – 31,4%). W badanej grupie zaobserwowano istotne różnice dotyczące źródeł utrzymania oraz poziomu wykształcenia. Wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia zmniejsza się udział pozazawodowych źródeł utrzymania (Tabela 6). W przypadku osób z wykształceniem podstawowym ponad połowa badanych korzysta z dodatkowych źródeł utrzymania, gdy w grupie osób z wykształceniem wyższym odnosi się to zaledwie do 15,4%. Potwierdza to wcześniejsze wnioski o mniej korzystnej sytuacji socjoekonomicznej osób z niższym wykształceniem.

W badanej grupie zaobserwowano także istotne różnice ze względu na wykształcenie i posiadanie zobowiązań finansowych (Tabela 6). Analizując uzyskane wyniki można stwierdzić, że badani różnią się istotnie pod tym względem. Otóż najwięcej osób zadłużonych jest w grupie posiadającej wyższe wykształcenie. Jednak dokładniejsza analiza struktury zadłużenia wykazała, że spośród wszystkich posiadających długi w tej grupie zaledwie 3 osoby (25%) posiadają zobowiązania na rzecz sądu, natomiast pozostali badani deklarują posiadanie zadłużeń w postaci kredytów mieszkaniowych, konsumpcyjnych czy na rozwinięcie własnej działalności gospodarczej. Nikt w tej grupie badanych nie posiada zaległości alimentacyjnych, gdy

w grupie z wykształceniem podstawowym i zawodowym to właśnie zobowiązania tego typu dominują, obok zobowiązań na rzecz sądu i drobnych pożyczek w wysokości do 5 tysięcy złotych.

Analiza danych socjoekonomicznych wskazuje jasno, że badana grupa odzwierciedla specyfikę populacji osób skazanych. Przeważają w niej osoby z wykształceniem podstawowym i zawodowym o mało stabilnej sytuacji zawodowej i materialnej, a jest to potwierdzone danymi dotyczącymi aspektów związanych z zatrudnieniem, źródłami utrzymania i stażem pracy.

Inne istotne czynniki charakteryzujące sytuację socjoekonomiczną odnoszą się do sytuacji mieszkaniowej. Z przeprowadzonych analiz wynika, że badani posiadają stabilną sytuację mieszkaniową. Nie odnotowano żadnego przypadku bezdomności. W badanej grupie zaobserwowano istnienie istotnych różnic dotyczących stanu cywilnego badanych i ich miejsca zamieszkania oraz zagrożenia eksmisją z mieszkania (patrz Tabela 7).

Tabela 7 Charakterystyka badanych ze względu na stan cywilny i miejsce zamieszkania

Kategoria		Stan cywilny				Chi ²	df
		Wolny n=86		W związku n=99			
Miejsce zamieszkania	Poziom	n	%	n	%	66,950a****	3
	Lokal własny	14	16,3	61	61,6		
	Z rodzicami	54	62,8	9	9,1		
	Lokal partnera	18	20,9	29	29,3		
Zagrożenie eksmisją	Tak	5	20,0	20	80,0	6,967a**	1
	Nie	81	50,6	79	49,4		

p<0,000***; p<0,005**; a-poprawka Yatesa

Spośród wszystkich 185 badanych w związku pozostaje 53,5% (99 osób), a stan wolny deklaruje 46,5% (86 badanych). Ciekawe, że w grupie osób wolnych 18 z nich wskazuje jednocześnie, że mieszka w lokalu swojego partnera. Daje to podstawy do przypuszczeń, że są to osoby z różnych przyczyn nie ujawniające pozostawania w związku. Osoby deklarujące stan wolny istotnie częściej mieszkają wspólnie z rodzicami, a pozostający w związkach samodzielnie we własnym lokalu. Odnośnie zagrożenia eksmisją istotnie więcej badanych pozostających w związkach wskazuje na

ten problem, co może wynikać z trudniejszej sytuacji materialnej (22,1% badanych przyznaje się do zadłużenia z tytułu opłat czynszowych). Zwrócić należy też uwagę, że ogólny niski wskaźnik zagrożenia eksmisją (10,8% wszystkich badanych) świadczy, że nie jest to poważny problem w badanej grupie.

Mimo różnych trudności materialnych badani posiadają stosunkowo stabilną sytuację mieszkaniową, która jest istotnym czynnikiem chroniącym, pozytywnie wpływającym na prognozę resocjalizacyjną

6.4. Sytuacja rodzinna

Sytuacja rodzinna badanych została szczegółowo rozpoznana zarówno w odniesieniu do rodziny założonej, jak i pochodzeniowej. Było to istotne ze względu na potrzebę sprawdzenia, czy istnieją różnice wśród badanych odnoszące się do różnych aspektów związanych z sytuacją rodzinną, jak na przykład kwestie dotyczące przestępczości rodziny i osób uczestniczących w badaniu, uzależnień, ale też relacji panujących w rodzinie i możliwości wsparcia osoby skazanej na drodze do osiągnięcia stabilizacji sytuacji osobistej. Spośród wszystkich badanych 86 osób jest stanu wolnego (46,5%), w związku pozostaje 99 osób (53,5%), z czego 40 w związkach nieformalnych (40,4%), po rozwodzie jest 30 badanych (16,2%). Wśród badanych zaobserwowano istotne różnice dotyczące liczby dzieci, co było zgodne z oczekiwaniami. Istotnie więcej osób pozostających w związkach posiada dzieci ($\chi^2=57,144$; $df=1$; $p<0,000$; $V=0,556$). Ponad połowa osób w związkach posiada dwoje dzieci, gdy u osób stanu wolnego jest to zaledwie 15% ($\chi^2=59,302$; $df=5$; $p<0,000$; $V=0,566$). Grupy istotnie różnią się także pod względem pozostającej na wychowaniu liczby dzieci i wspomaganie się świadczeniami z ośrodka pomocy społecznej. Wbrew oczekiwaniom, osoby deklarujące posiadanie większej liczby dzieci podają, że nie korzystają z pomocy MOPR ($\chi^2=5,904$; $df=1$; $p<0,05$; $V=0,180$). Po dogłębniejszej analizie okazało się, że podobna prawidłowość ma miejsce przy deklaracji korzystania ze świadczenia Rodzina 500+. Osoby posiadające więcej dzieci deklarują, że w mniejszym stopniu korzystają ze wskazanego świadczenia ($\chi^2=35,672$; $df=1$; $p<0,000$; $V=0,439$). Z uwagi na to, że dane zostały pozyskane w wyniku analizy dokumentów wprost z teczek dozorów, a ich źródłem są w przeważającej mierze podopieczni i ich bliscy, wskazywać to może na celowe z ich strony pomijanie istotnych informacji odnoszących się do sytuacji

materialnej. Osoby te często, co potwierdziły analizy, mają różne zobowiązania finansowe, a fakt przyznania się do osiągniętych dochodów mógłby spowodować, że kuratorzy sprawujący dozory w większym stopniu egzekwowałiby ich realizację. Dodatkowo też zebrany materiał badawczy wskazuje na zbyt powierzchowne podejście kuratorów do kwestii materialnych rodzin i brak weryfikacji przekazywanych przez podopiecznych informacji. Wziąwszy pod uwagę skalę bezrobocia w badanej grupie i ich zadłużenia warto byłoby dokładniej diagnozować te kwestie.

Ciekawą prawidłowość zaobserwowano w kwestii oceny relacji rodzinnych. Uczestnicy badań w zdecydowanej większości oceniają je pozytywnie (78,4% - 145 osób), przy czym istotnie częściej badani pozostający w związkach deklarują negatywne relacje, a osoby wolne pozytywne ($\chi^2=5,576$; $df=1$; $p<0,018$; $V=0,174$). Siła tego związku nie jest duża, ale może sugerować, że badani stanu wolnego mieszkający sami bądź z rodzicami, rzadziej borykają się z trudnościami w relacjach. Nie odnotowano istotnych różnic w ocenie relacji rodzinnych ze względu na płeć badanych, zaobserwowano natomiast różnice w ocenie relacji w rodzinach, które zgłosiły przemoc. Badani istotnie częściej oceniają relacje rodzinne negatywnie w rodzinach, wobec których prowadzona jest Procedura Niebieska Karta ($\chi^2=61,869$; $df=1$; $p<0,000$; $V=0,578$). Analizując materiał badawczy zaobserwowano także inne istotne różnice oraz tendencje statystyczne dotyczące sytuacji rodzinnej (patrz Tabela 8).

Tabela 8 Charakterystyka sytuacji rodzinnej badanych ze względu na rozwój kariery przestępczej

Kategoria		Dotychczasowa karalność				Chi ²	df
		Karany 1 raz		Karany 2 i więcej razy			
Relacje rodzinne	Poziom	n	%	n	%	5,561~	2
	Pozytywne	64	44,2	81	55,8		
	Negatywne	15	37,4	25	62,5		
Przemoc w obecnej rodzinie	Tak	7	35,0	13	65,0	5,682**	2
	Nie	72	43,6	93	56,4		
Przemoc w rodzinie pochodzenia	Tak	17	28,8	42	71,2	6,830*	2
	Nie	62	49,2	64	50,8		
Stabilna sytuacja rodzinna	Tak	59	52,2	54	47,4	11,717**	2
	Nie	20	27,8	52	72,2		
Trudna sytuacja materialna rodziny	Tak	41	34,7	77	65,3	8,439*	2
	Nie	38	56,7	29	43,3		
Stwierdzona niewydolność wychowawcza rodziców	Tak	18	31,0	40	69,0	7,003*	2
	Nie	61	48,0	66	52,0		
Rodzina pełna	Tak	5	15,6	27	84,4	11,745**	2
	Nie	74	48,4	79	51,6		
Uzależnienia w rodzinie pochodzenia	Tak	28	29,5	67	70,6	17,548***	2
	Nie	51	56,7	39	43,4		
Uzależnienia w obecnej rodzinie	Tak	26	29,2	63	70,8	18,029***	2
	Nie	53	55,2	43	44,8		

p<0,000***; p<0,005**; p<0,05*; p<0,07~

Przykładem może być tendencja dotycząca relacji rodzinnych i kariery przestępczej badanych. Badani oceniający relacje rodzinne negatywnie popełnili więcej przestępstw niż osoby oceniające relacje pozytywnie. Może to sugerować brak wsparcia rodziny w zakresie właściwego funkcjonowania bądź też niewłaściwe wzorce w skonfliktowanych rodzinach. Podobną prawidłowość zaobserwowano w rodzinach ze stwierdzonym problemem przemocy, gdzie badani z takich rodzin popełnili więcej przestępstw niż osoby z rodzin, których problem przemocy nie dotyczy. Więcej

wyroków skazujących mają na swoim koncie osoby deklarujące niestabilną sytuację rodzinną, pochodzące z rodzin borykających się z trudnościami materialnymi oraz te, które wychowywały się bez jednego rodzica, a także w rodzinach, w których stwierdzona była przemoc oraz niewydolność wychowawcza rodziców. Nadto podobną prawidłowość zaobserwowano w rodzinach z występującym problemem uzależnienia zarówno w rodzinie założonej, jak i pochodzeniowej.

Przeprowadzone analizy potwierdzają znaczącą rolę sytuacji rodzinnej w przebiegu kariery przestępczej osób pozostających pod dozorem. Mimo deklaracji o stabilnej sytuacji rodzinnej, bardziej szczegółowa analiza uzyskanych danych wskazała na szereg problemów, które mają związek ze społecznym funkcjonowaniem dozorowanych.

6.5. Sytuacja zdrowotna i uzależnienia

Charakteryzując badaną grupę analizie poddano także jej sytuację zdrowotną i problem dotyczący uzależnień. Zdecydowana większość bo 161 osób (87%) deklaruje dobry stan zdrowia, a zaledwie 24 osoby (13%) oceniło swój stan zdrowia jako zły. Wśród badanych aż 24,3% (45 osób) zgłasza problemy nerwicowe. Wskazane kłopoty zdrowotne dotyczą istotnie większej liczby kobiet niż mężczyzn ($\chi^2=21,012$; $df=1$; $p<0,000$; $V=0,337$). Podobnie sytuacja przedstawia się w trudnościach z częstymi zmianami nastroju ($\chi^2=28,152$; $df=1$; $p<0,000$; $V=0,337$), które dotyczą głównie kobiet. Nadto kobiety częściej korzystają z pomocy psychiatrycznej i psychologicznej w przypadku zaobserwowania wskazanych trudności ($\chi^2=8,485$; $df=1$; $p<0,005$; $V=0,214$).

Z kolei do problemów z uzależnieniem przyznają się 73 osoby (39,4%), przy czym jest to głównie uzależnienie od alkoholu (66 osób – 35,7%). Jednocześnie aż 143 osoby (77,3%) zostały zobowiązane do podjęcia leczenia odwykowego przez kuratorów lub sąd, z czego tylko 26% (48 osób) podjęło terapię odwykową. Kuratorzy wskazują natomiast na problemy w dozorcze wynikające z nadużywania alkoholu w przypadku 19% badanych (35 osób). Interesujące wyniki uzyskano w przypadku występowania uzależnień w rodzinie pochodzenia badanych, ponieważ w przypadku ponad połowy rodzin osób badanych (51,3%) odnotowano uzależnienia wśród najbliższej rodziny.

Wyniki wskazują jasno, że problem istnienia uzależnień jest bardzo wyraźny w badanej grupie i w dużym stopniu modelowany przez rodziców.

Analizując kwestie dotyczące uzależnienia zaobserwowano, spodziewane wcześniej, istotne różnice międzypłciowe. Wśród uzależnionych zdecydowanie jest więcej mężczyzn niż kobiet ($\chi^2=8,906$; $df=1$; $p<0,005$; $V=0,219$). Dodatkowo zaobserwowano, że istotnie więcej osób deklarujących dobry stan zdrowia to osoby niezależne od alkoholu czy też innych substancji psychoaktywnych ($\chi^2=8,545$; $df=1$; $p<0,005$; $V=0,215$). Nadto w grupie osób uzależnionych istotnie więcej badanych deklarujących dobry stan zdrowia podejmuje leczenie odwykowe ($\chi^2=5,677$; $df=1$; $p<0,05$; $V=0,175$). Wskazane obserwacje zdają się potwierdzać, że osoby uzależnione od alkoholu i jednocześnie deklarujące zły stan zdrowia, rzadziej podejmują starania zmierzające do zmiany swojej sytuacji. Nie jest to oczywiście zależność przyczynowo skutkowa, ale sugestia dotycząca związku uzależnienia z szeregiem istniejących trudności w życiu badanych. Wcześniejsze analizy wykazały istnienie istotnych różnic w grupie osób uzależnionych i aspektów dotyczących kariery przestępczej, co wskazuje na oczywisty wpływ uzależnienia na funkcjonowanie społeczne.

Osoby biorące udział w badaniach stanowią zróżnicowaną grupę, ale nie odbiegającą w swojej specyfice od opisywanych dotychczas w literaturze. Dominują osoby młode, przeważnie mężczyźni, których kariera przestępcza przebiega bardziej dynamicznie niż u kobiet. Wyniki potwierdziły, że popełnili oni więcej czynów karalnych oraz cechują się częstszą powrotnością do przestępstwa. Potwierdziły się także oczekiwania dotyczące wieku popełnienia pierwszego czynu karalnego i późniejszego rozwoju kariery przestępczej. Badani to w przeważającej mierze osoby z podstawowym i zawodowym wykształceniem, deklarujący brak kwalifikacji zawodowych. Ponad jedna trzecia z nich to osoby bezrobotne, z czego znacząca większość trwale funkcjonuje poza rynkiem pracy. Aktywni zawodowo wykonują głównie prace fizyczne, często bez świadczeń pracowniczych, przy czym w mniejszym stopniu dotyczy to kobiet, których większość jest zatrudniona w oparciu o umowę o pracę. Badania potwierdziły też, że znacząca część badanych posiada mało stabilną sytuację materialną. Ponad jedna trzecia przyznaje się do korzystania ze świadczeń pomocy społecznej oraz innych form wsparcia, jak na przykład świadczenie Rodzina 500+, przy czym zwraca uwagę brak zgodności między deklaracjami a faktycznym zakresem otrzymywanego wsparcia oraz dodatkowych źródeł utrzymania. Badani posiadający dzieci w części deklarowali, że nie korzystają ze świadczenia Rodzina

500+. Wziąwszy pod uwagę fakt braku formalnych ograniczeń w przyznawaniu świadczenia (poza posiadaniem dzieci) może to sugerować zatajanie przez badanych informacji dotyczących faktycznej sytuacji materialnej i dodatkowo wiązać się z ich skalą zadłużenia. Większość osób uczestniczących w badaniach to osoby posiadające liczne zobowiązania finansowe oraz zaległości w ich terminowym regulowaniu. Dotyczy to głównie należności z tytułu świadczeń alimentacyjnych, zobowiązań wynikających z orzeczeń sądu oraz pożyczek, z których środki były wykorzystane na bieżące potrzeby. Z kolei pozytywnym aspektem jest stabilna sytuacja mieszkaniowa badanych i brak realnego poczucia zagrożenia bezdomnością. Nadto większość deklaruje pozytywne relacje i prawidłowe wzorce rodzinne. Istotnym jednak jest, że znacząca liczba badanych o dynamicznym rozwoju kariery przestępczej pochodzi oraz funkcjonuje w rodzinach obarczonych szeregiem problemów, takich jak przemoc czy przestępcze wzorce i uzależnienia wśród najbliższych. Problem uzależnienia dotyczy też wielu badanych, co negatywnie koreluje z przystosowaniem społecznym.

Analizy wykazały, że wielu badanych już od wczesnego dzieciństwa było narażonych na jednoczesne oddziaływanie znacznej liczby czynników ryzyka, dotyczących obszarów istotnych dla prawidłowego przystosowania, takich jak rodzina czy edukacja. Pozostawanie pod wpływem wielu negatywnie oddziałujących czynników, przy jednoczesnym niedostatku czynników ochronnych, które mogłyby niwelować ich ujemny wpływ, przypuszczalnie przyczyniło się do powstania nieprzystosowania społecznego, co potwierdzają także doniesienia badawcze (Ostaszewski, Rustecka-Krawczyk, 2009).

Analizując grupę badanych należy wspomnieć też o trudnościach w zbieraniu danych, wynikających z braków bądź nieścisłości w analizowanych dokumentach. Podstawowym źródłem informacji były akta sądowe, w których część informacji, szczególnie dotycząca sytuacji materialnej, była niepełna, oparta na deklaracjach skazanych i niedostatecznie zweryfikowana w toku prowadzonego postępowania. Doprowadziło to do zaobserwowania rozbieżności w uzyskanym materiale, co wymagało zachowania ostrożności na etapie formułowaniu wniosków.

Rozdział IV

Analiza wyników badań własnych

1. Poziom zasobów społecznych i podmiotowych osób pozostających pod dozorem kuratora sądowego

Przeprowadzane dotychczas badania dotyczące zasobów osobistych wskazują, że osoby dysponujące dużym potencjałem adaptacyjnym są mniej narażone na utratę zasobów, a dodatkowo posiadają większe możliwości ich pomnażania (Hobfoll, 2006). Zależność ta nie ma związku ze środowiskiem życia człowieka i odnosi się do osób zarówno pozostających w izolacji penitencjarnej, jak i przebywających na wolności. W przypadku pracy z osobami skazanymi sugeruje to potrzebę badania kapitału adaptacyjnego podopiecznych w celu doboru właściwych metod oddziaływań, a nie z uwagi na rodzaj zastosowanej sankcji (Niewiadomska, 2010). Podejmowanie oddziaływań resocjalizacyjnych w warunkach wolnościowych sprzyja osiągnięciu celów wychowawczych, a dodatkowo zabezpiecza też przed negatywnymi skutkami uwięzienia. Z tego powodu badacze wskazują na zasadność pracy ze skazanymi w warunkach wolnościowych we wszystkich przypadkach, gdy ich poziom nieprzystosowania społecznego nie jest na tyle wysoki, aby stanowili oni zagrożenie dla społeczeństwa (Bałandynowicz, 1998; Niewiadomska, 2010; Niewiadomska, Chwaszcz, 2010). Potrzeba diagnozy zasobów osobistych osób skazanych, w tym pozostających pod dozorem, jest wielokrotnie podejmowana w literaturze przedmiotu. Ustalenie poziomu zasobów osobistych i społecznych w grupach osób, wobec których oddziaływania resocjalizacyjne okazały się skuteczne w różnym stopniu, może dać szansę na dobór bardziej adekwatnych metod pracy oraz na osiągnięcie lepszych rezultatów resocjalizacji, ale też pozwoli przewidywać postępy resocjalizacyjne w oparciu o czynniki bardziej dynamiczne niż, jak ma to miejsce obecnie, na podstawie kryteriów wskazanych w art. 169b kkw, odnoszących się głównie do czynników statycznych ryzyka przestępczości.

1.1 Poziom zasobów społecznych

Zasoby społeczne, traktowane jako zewnętrzny kapitał, którym dysponuje jednostka, pełnią znaczącą rolę w jej funkcjonowaniu. Diagnoza sytuacji życiowej człowieka, na którą składają się pozostające w jej posiadaniu zasoby społeczne, jest warunkiem koniecznym, aby móc projektować adekwatne oddziaływania zwiększające szansę na osiągnięcie zaplanowanych efektów w procesie resocjalizacji. W ramach przeprowadzonych analiz, między wyłonionymi grupami badanych, dokonano porównań poziomu zasobów społecznych. W analizach wzięto pod uwagę sytuację rodzinną oraz socjoekonomiczną. Z uwagi na jakościowy charakter danych porównań dokonano za pomocą testu chi – kwadrat.

1.1.1.Sytuacja rodzinna

Do sytuacji rodzinnej, jako zasobu, którym dysponuje jednostka, znajdujemy wiele odniesień w literaturze. Rodzina jest jednym z najważniejszych elementów życia ludzkiego, wywierającym stały wpływ na jednostkę i znacznej mierze determinującym jej funkcjonowanie w wymiarze zarówno indywidualnym, jak i społecznym. Badania potwierdzają, że rodziny osób niedostosowanych społecznie często są środowiskami o wysokim stopniu dysfunkcyjności. W celu prześledzenia sytuacji rodzinnej badanych dokonano analizy dokumentacji, z której wyłoniono elementy składające się na sytuację rodzinną (patrz Tabela 9). Dla pełnego obrazu wzięto pod uwagę zarówno rodzinę pochodzenia jak i tą, w której badani aktualnie funkcjonują.

Analiza aspektów składających się na ogólną sytuację rodziny pochodzenia w badanych grupach wykazała istnienie istotnych różnic w zakresie większości z nich. Istotna statystycznie okazała się struktura rodziny pochodzenia, gdzie odnotowano zdecydowaną przewagę rodzin pełnych w grupie o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji (WSR). Oprócz zapewnienia opieki obojga rodziców istotna okazała się także ich wydolność wychowawcza. W rodzinach badanych z grupy o niskim poziomie skuteczności resocjalizacji (NSR) zdecydowanie więcej rodziców nie radziło sobie z obowiązkami rodzicielskimi, w konsekwencji czego rodziny te były objęte pomocą instytucjonalną, najczęściej w postaci nadzoru kuratora sądowego. Znacząca okazała się

też karalność rodziców badanych oraz istniejący problem ich uzależnienia. W grupie NSR odnotowano istotnie więcej takich przypadków niż w pozostałych grupach.

W przypadku trudnej sytuacji materialnej rodziny pochodzenia nie występują różnice między badanymi grupami. Niezaspokojone potrzeby materialne są czynnikiem ryzyka wystąpienia trudności w przystosowaniu społecznym, jednak z reguły nie oddziałują samodzielnie, ale są jednym z elementów złożonych układów wpływających na jednostkę. Wbrew oczekiwaniom przemoc w rodzinie pochodzenia także nie różnicuje istotnie badanych grup, co może budzić pewne wątpliwości co do retrospektywnej dokładności pomiaru tej zmiennej.

Tabela 9 Rodzina pochodzenia – porównanie zasobów społecznych w badanych grupach

Sytuacja rodzinna		Poziom skuteczności resocjalizacji						df	Chi ²	V	p
		Niski n=62		Przeciętny n=58		Wysoki n=65					
		n	%	n	%	n	%				
Rodzina pełna	Tak	31	50	35	60,3	47	72,3	2	6,662	0,190	0,036
	Nie	31	50	23	39,7	18	27,7				
Trudna sytuacja materialna	Tak	43	69,4	36	62	39	60	2	1,310	0,084	0,520
	Nie	19	30,6	22	38	26	40				
Niewydolność wychowawcza rodziców	Tak	35	56,5	11	19	12	18,5	2	27,301	0,384	0,000
	Nie	27	43,5	47	81	53	81,5				
Karalność rodziców	Tak	39	62,9	30	51,7	16	24,6	2	19,866	0,328	0,000
	Nie	23	37,1	28	48,3	49	75,4				
Przemoc w rodzinie	Tak	24	38,7	12	20,7	23	35,4	2	5,043	0,165	0,08
	Nie	38	61,3	46	79,3	42	64,6				
Uzależnienia rodziców	Tak	39	62,9	23	39,7	27	41,5	2	8,220	0,211	0,016
	Nie	23	37,1	35	60,3	38	58,5				

W celu pogłębienia wskazanej problematyki przeanalizowano także sytuację rodziny, w której badani aktualnie funkcjonują. Fakt pozostawania w związku okazał się nie różnicować badanych grup. Nieistotna statystycznie, podobnie jak w przypadku rodziny pochodzenia, okazała się trudna sytuacja materialna skutkująca potrzebą korzystania ze wsparcia ośrodka pomocy społecznej. Odnotowano co prawda zbliżenie

do istotności statystycznej, ale wzięwszy pod uwagę niewielką siłę różnicy ($V=0,171$) można przyjąć, że ten aspekt sytuacji rodzinnej nie okazał się znaczący w badanych grupach. Natomiast istotne różnice odnotowano w przypadku złych relacji rodzinnych i przemocy, potwierdzonej w ramach procedury Niebieskiej Karty. W obu przypadkach w grupie NSR odnotowano istotnie większą liczbę takich przypadków. Badani w tej grupie istotnie częściej funkcjonują w rodzinach, w których relacje są poważnie zaburzone, określane jako złe i przemocowe. Zwraca dodatkowo uwagę problem istnienia w rodzinach uzależnień, który także istotnie różnicuje grupy. W tym przypadku także w grupie NSR odnotowano najwięcej przypadków uzależnienia członków rodziny, co z pewnością wywiera negatywny wpływ na funkcjonowanie badanych.

Dodatkowym analizowanym aspektem są stwierdzone w toku trwania dozoru dysfunkcje w rodzinie. Najczęściej dotyczy to obserwowanych przez kuratorów innych problemów, które nie znalazły się w zainteresowaniu służb pomocowych, ale które negatywnie oddziałują na rodzinę. Spośród wymienianych problemów w ankietach można było odnaleźć sformułowania typu: brak zainteresowania problemami dzieci, zaniechanie dzieci, okazjonalne nadużywanie alkoholu przez członków rodziny, brak zaangażowania w rozwiązywanie bieżących problemów członków rodziny, częste kłótnie i awantury, przyzwalanie na zachowania dzieci świadczące o ich demoralizacji (wagary, picie alkoholu, przebywanie poza domem do późnych godzin nocnych itp.). Wskazane problemy określone wspólnie jako „inne dysfunkcje stwierdzone w rodzinie” istotnie różnią badane grupy między sobą. Mimo, że kuratorzy wskazywali na istnienie takich problemów we wszystkich grupach to w grupie NSR jest ich zdecydowanie najwięcej.

Tabela 10 Obecna rodzina – porównanie zasobów społecznych w badanych grupach

Sytuacja rodzinna		Poziom skuteczności resocjalizacji						df	Chi ²	V	p
		Niski n=62		Przeciętny n=58		Wysoki n=65					
		n	%	n	%	n	%				
W związku	Tak	32	51,6	28	48,3	26	40	2	1,829	0,099	0,401
	Nie	30	48,4	30	51,7	39	60				
Trudna sytuacja materialna opieka MOPR)	Tak	41	66,1	30	51,7	30	46,2	2	5,389	0,171	0,68
	Nie	21	33,9	28	48,3	35	53,8				
Relacje w rodzinie	Pozyt.	36	58,1	50	86,2	59	90,8	2	23,083	0,353	0,000
	Negat.	26	41,9	8	13,3	6	9,2				
Przemoc w rodzinie (NK)	Tak	16	25,8	1	1,7	3	4,6	2	22,014	0,345	0,000
	Nie	46	74,2	57	98,3	62	95,4				
Ingerencje Sądu rodzinnego rodzinie	Tak	14	22,6	2	3,4	4	6,2	2	13,630	0,271	0,001
	Nie	48	77,4	56	96,6	61	93,8				
Uzależnienia członków rodziny	Tak	42	67,7	26	44,8	27	41,5	2	10,161	0,234	0,016
	Nie	20	32,3	32	55,2	38	58,5				
Inne dysfunkcje w rodzinie stwierdzone w trakcie dozoru	Tak	61	98,4	47	81	49	75,4	2	14,037	0,275	0,001
	Nie	1	1,6	11	19	16	24,6				

Analiza uzyskanych wyników wskazuje, że badani z grupy o niskim poziomie skuteczności resocjalizacyjnych pochodzą z rodzin wieloprotymowych, naznaczonych przemocą, uzależnieniem rodziców i niewłaściwymi wzorcami, o czym świadczy choćby karalność rodziców. Problemy te następnie są przenoszone na relacje i sposób funkcjonowania w rodzinie założonej. Taki obraz sytuacji rodzinnej i odnotowane różnice między grupą NSR a pozostałymi badanymi potwierdza hipotezę o istnieniu różnic w poziomie zasobów społecznych (w tym przypadku w odniesieniu do rodziny) między wyróżnionymi grupami o różnym poziomie skuteczności resocjalizacji.

1.1.2. Sytuacja socjoekonomiczna

Kolejnym istotnym czynnikiem wpływającym na przystosowanie społeczne jednostki jest jej sytuacja socjoekonomiczna. Wykształcenie, posiadane kwalifikacje zawodowe, stabilizacja zatrudnienia i powiązana z tym sytuacja materialna świadczą o poziomie adaptacji do warunków w jakich jednostka funkcjonuje. Osoby o wysokim potencjale w tym zakresie mają większe możliwości poradzenia sobie z nagłymi, trudnymi sytuacjami na rynku pracy, są bardziej niezależne materialnie, przez co ich sytuacja życiowa prezentuje się stabilniej w porównaniu do osób, które nie posiadają kwalifikacji i stałej pracy, a ich sytuacja materialna zmusza do korzystania ze wsparcia instytucji pomocowych. Zmienne te mają także wpływ na zasoby wewnętrzne, intrapersonalne - posiadanie zatrudnienia wpływa na samoocenę, poczucie skuteczności i kontroli wewnętrznej oraz zaspokojenie potrzeb psychicznych takich jak potrzeba uznania w oczach innych ludzi czy potrzeba bezpieczeństwa ekonomicznego i osobistego, które dają poczucie życiowej stabilności i przewidywalności.

Analiza sytuacji socjoekonomicznej badanych objęła kilka aspektów: wykształcenie, pracę zarobkową (forma zatrudnienia, okres zatrudnienia lub bezrobocia) oraz sytuację materialną, w ramach której wzięto pod uwagę: źródła utrzymania, zadłużenie, stabilizację sytuacji mieszkaniowej w tym zagrożenie eksmisją (patrz Tabela 11).

Tabela 11 Porównanie statusu socjoekonomicznego badanych grup

Sytuacja socjoekonomiczna		Poziom skuteczności resocjalizacji						df	Chi ²	V	p
		Niski n=62		Przeciętny n=58		Wysoki n=65					
		n	%	n	%	n	%				
Wykształcenie	Podstawowe	37	59,6	10	17,2	19	29,2	5	40,738	0,332	0,000
	Średnie	5	8,1	8	13,8	17	26,2				
	Zawodowe	20	32,3	36	62	20	30,8				
	Wyższe	0	0	4	7	9	13,8				
Zatrudnienie	Na umowę	5	8,1	23	39,7	34	52,3	4	31,370	0,291	0,000
	Dorywczo	21	33,9	18	31	12	18,4				
	Bezrobotny	36	58	15	25,9	11	16,9				
Okres zatrudnienia	Do 4 lat	25	40,3	24	41,4	30	46,2	2	7,675	0,204	0,022
	Powyżej 4 lat	3	4,8	9	15,5	22	33,8				
Okres bezrobocia	Do 1 roku	9	14,5	7	12,1	4	6,2	2	9,898	0,231	0,042
	Powyżej 1 roku	24	38,7	12	20,7	6	9,2				
Źródła utrzymania	Zarobki	26	42	42	72,4	45	69,2	2	14,510	0,280	0,001
	Inne źródła (MOPS itp.)	36	58	16	27,6	20	30,8				
Samodzielny materialnie	Tak	22	35,5	41	70,7	50	76,9	2	26,204	0,376	0,000
	Nie	40	64,5	17	29,3	15	23,1				
Zadłużenie	Tak	42	67,7	43	74,1	39	60	2	2,794	0,123	0,247
	Nie	20	32,3	15	25,9	26	40				
Sytuacja mieszkaniowa	Stabilna	36	58	49	84,5	59	90,8	2	21,838	0,344	0,000
	Niestabilna	26	42	9	15,5	6	9,2				
Zagrożenie eksmisją	Tak	18	29	7	12,1	0	0	2	23,036	0,353	0,000
	Nie	44	71	51	87,9	65	100				

W badanych grupach uzyskano istotne różnice w zakresie większości wziętych pod uwagę aspektów obrazujących sytuację socjoekonomiczną. W grupie WSR jest zdecydowanie najwięcej osób z wykształceniem średnim i wyższym, a w grupie NSR dominują osoby z wykształceniem podstawowym i zawodowym. Podobną różnicę odnotowano w kwestii stabilności zatrudnienia. W grupie WSR zdecydowanie więcej osób pracuje w oparciu o umowę o pracę, a w grupie NSR zdecydowanie przeważają osoby bezrobotne oraz pracujące bez umowy, wykonując tzw. prace dorywcze. Badani z grupy NSR to osoby posiadające mało stabilną sytuację zawodową oraz borykające się z brakiem stosownego wykształcenia, które zwiększałyby szansę na zatrudnienie.

Należy mieć też na uwadze aspekty związane z niechęcią do podjęcia zatrudnienia, co może wynikać z licznych zobowiązań finansowych i możliwego zajęcia komorniczego znacznej części wynagrodzenia w sytuacji legalnego zatrudnienia. Uzyskane dane potwierdzają, że we wszystkich badanych grupach jest wiele osób posiadających zobowiązania finansowe, ale nie odnotowano istotnych różnic międzygrupowych. Analizując stabilność zatrudnienia należy wskazać, że jednym z jego wyznaczników jest okres, przez który jednostka nieprzerwanie jest aktywna zawodowo. Wśród badanych zdecydowana większość zatrudnionych powyżej 4 lat to badani z grupy WSR. Jednocześnie najdłużej bez pracy pozostają badani z grupy o NSR, co potwierdza ich mało stabilną sytuację zawodową. Nadto w grupie tej przeważają osoby o niestabilnej sytuacji materialnej, co jest spójne z wynikami dotyczącymi sytuacji zawodowej. Są to ściśle związane ze sobą aspekty. W grupie NSR zdecydowanie więcej osób korzysta z poza zarobkowych źródeł utrzymania w postaci świadczeń z pomocy społecznej czy pomocy rodziny. W tej grupie także istotnie więcej osób deklaruje brak samodzielności materialnej.

Badane grupy różnią się istotnie także w kwestii sytuacji mieszkaniowej. W grupie WSR istotnie więcej osób posiada stabilną sytuację mieszkaniową oraz nie ma osób zagrożonych eksmisją, których w grupie NSR jest najwięcej.

Przeprowadzone analizy potwierdziły hipotezę o istnieniu istotnych różnic między badanymi grupami o niskim, przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji w poziomie zasobów społecznych dotyczących sytuacji socjoekonomicznej. Badani z grupy o niskim poziomie posiadają mniej zasobów społecznych z tego obszaru w porównaniu do pozostałych grup.

Uzyskane wyniki wykazały, że osoby z grupy o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji posiadają istotnie więcej zasobów społecznych w porównaniu do grupy o przeciętnym i niskim poziomie skuteczności resocjalizacji. Natomiast osoby z grupy o niskim poziomie skuteczności resocjalizacji dysponują najmniejszym potencjałem zasobów społecznych. Można zatem przyjąć, że postawiona hipoteza, dotycząca różnic międzygrupowych w zakresie poziomu posiadanych zasobów społecznych, została potwierdzona.

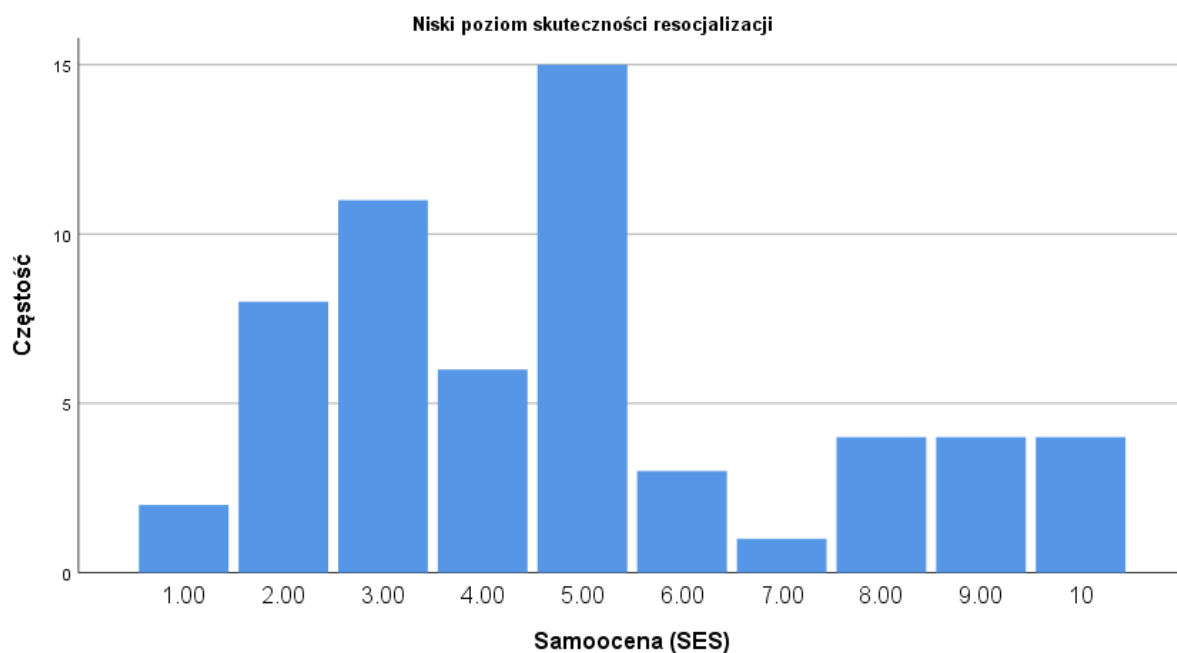
1.2. Analiza zasobów podmiotowych badanych osób

Przed przystąpieniem do obliczeń statystycznych dokonano analizy rozkładów normalności oraz założeń testów parametrycznych w celu sprawdzenia zasadności ich wykorzystania. Cała grupa badanych liczyła 185 osób, z której w toku analiz opisanych w rozdziale III wyodrębniono trzy grupy związane z podziałem na trzy poziomy skuteczności procesu resocjalizacji, liczące odpowiednio: 62, 58 i 65 osób. Analizy rozkładu normalnego przeprowadzone zostały dla każdej z grup osobno i odnosiły się do wszystkich badanych zmiennych ilościowych (tabele w aneksie). Dla większości z nich rozkłady znacząco odbiegały od rozkładu normalnego, co potwierdzały też wyniki kurtozy i skośności dlatego też dla porównania różnic między grupami zastosowano nieparametryczny test Kruskala-Wallisa.

1.2.1. Samoocena (SES)

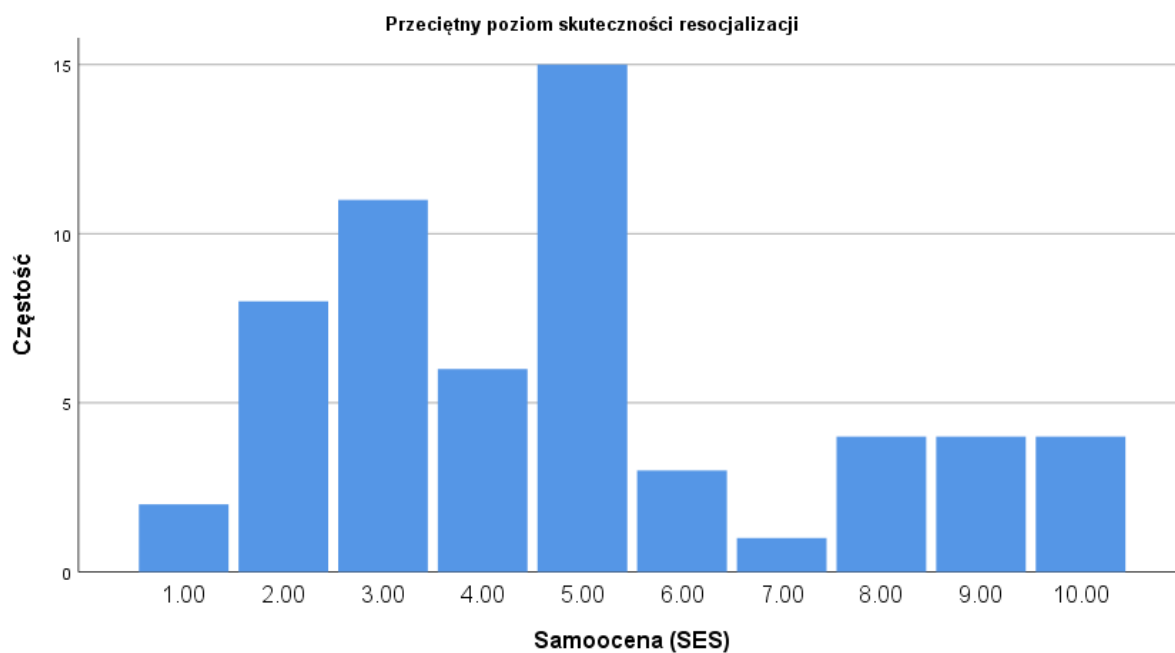
Badania dotyczące samooceny traktowanej jako mechanizm zaburzeń znalazły potwierdzenie w licznych badaniach. Takie podejście obserwuje się szczególnie na gruncie psychologii poznawczej, gdzie zgodnie z założeniem, że od sposobu postrzegania i oceny samego siebie zależą: jakość stosunków interpersonalnych, poczucie sprawstwa, kontrola i efektywność własnego działania oraz sposób reagowania na stawiane zadania. Samoocena jest regulatorem zachowania człowieka, a ogólnie rzecz ujmując, poziom samooceny (niski vs wysoki), jej adekwatność (zaniżona vs zawyżona), spójność i trwałość obrazu siebie warunkują stosunek jednostki do samej siebie i otaczającego świata (Leary, Macdonald, 2003). Pozytywna, adekwatna, spójna i względnie trwała samoocena stanowi pozytywny predyktor przystosowania jednostki do życia w społeczeństwie (Reykowski, 1975).

Analiza wyników stenowych w wyznaczonych grupach o różnym poziomie skuteczności resocjalizacji (niskim, przeciętnym i wysokim) potwierdziła przypuszczenia, że w poszczególnych grupach poziom samooceny różni się u badanych. w grupie NSR ponad połowa badanych (56,4%) uzyskała niskie i bardzo niskie wyniki. Spośród 62 osób w tej grupie zaledwie 10 (16,1%) uzyskało wyniki wysokie i bardzo wysokie. Średnia wyników stenowych w grupie wyniosła $M=4,20$ wskazując, że badani z grupy NSR posiadają niski poziom samooceny (patrz Wykres 1).

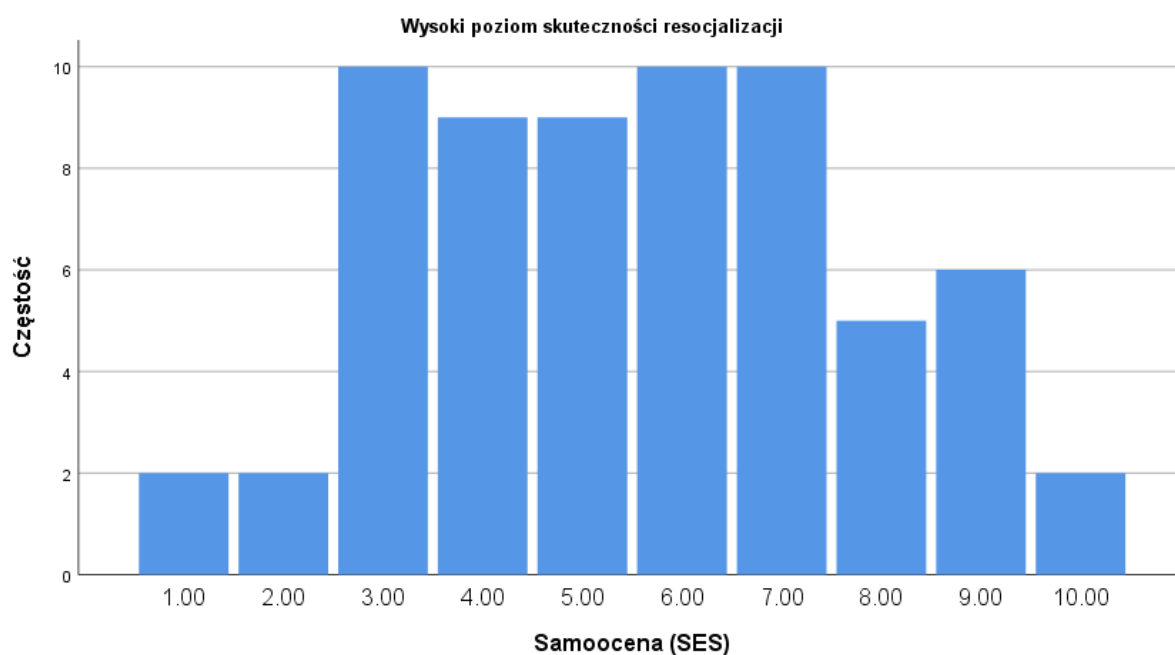

Wykres 1 Poziom samooceny u badanych z grupy o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

W grupie PSR (patrz Wykres 2) rozkład wyników przedstawiał się nieco lepiej, chociaż badani w tej grupie także charakteryzują się niskim poziomem samooceny ($M=4,87$). Wyniki przeciętne uzyskało 31% badanych i 22,4% wyniki wysokie i bardzo wysokie. Z kolei w grupie WSR (patrz Wykres 3) 35,4% badanych uzyskało wyniki wysokie i bardzo wysokie a 29,2% wyniki przeciętne. Osób, które uzyskały wyniki bardzo niskie było zaledwie 6,2%. Poziom samooceny badanych w tej grupie jest przeciętny ($M=5,55$).

Wykres 2 Poziom samooceny u badanych z grupy o przeciętnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

Wykres 3. Poziom samooceny u badanych z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

W celu weryfikacji hipotezy o istnieniu istotnych różnic w poziomie zasobów podmiotowych w grupach o różnym poziomie skuteczności resocjalizacji

przeprowadzono dalsze analizy. Przy pomocy testu Kruskala-Wallisa ustalono, że w zakresie zmiennej samoocena istnieją istotne statystycznie różnice w badanych grupach ($H=11,085$; $df=2$; $p<0,004$). W celu ustalenia pomiędzy którymi grupami wskazane różnice istnieją, przeprowadzono analizę porównań parami (post hoc). Wykazała ona, że istotne statystycznie różnice występują między grupami o wysokim i niskim poziomie skuteczności resocjalizacji. Zgodnie z przyjętym założeniem, badani z grupy WSR posiadają istotnie wyższy poziom samooceny niż osoby z grupy NSR. W przypadku pozostałych grup istotne różnice nie wystąpiły.

Szczegółowe zestawienie uzyskanych wyników przedstawione zostały w Tabeli nr 12.

Tabela 12 Porównanie wyników wartości średnich samooceny badanych osób w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

Badana zmienna	Poziom skuteczności resocjalizacji						Test Kruskala-Wallisa		
	Niski N=62		Przeciętny N=58		Wysoki N=65		H=11,085,df=2, p<0,004		
	M	Sd	M	Sd	M	Sd	Grupy	H	p
Samoocena	26,35	5,16	28,05	5,93	29,66	5,59	N-W	-31,127	0,003

p - skorygowane metodą Bonferroniego

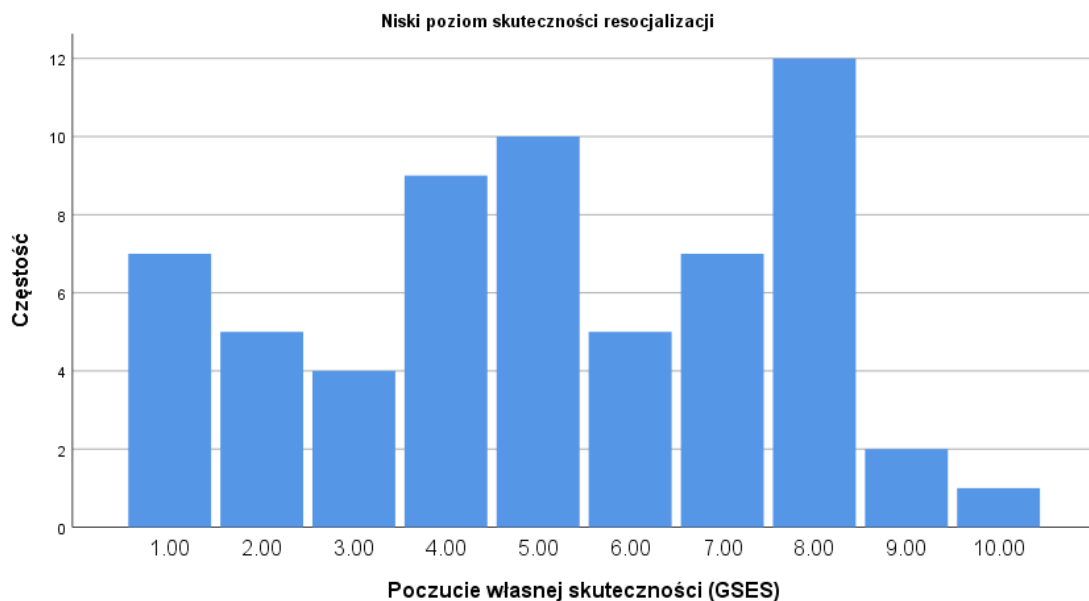
Przegląd badań dotyczący samooceny osób nieprzystosowanych społecznie potwierdza, że zazwyczaj prezentują one bardziej negatywny obraz własnej osoby (Szymanowska, 2006; Wysocka, Ostafińska-Molik, 2016). Zwykle wskazuje się, że osoby niedostosowane społecznie, popełniające przestępstwa cechują się większą rozbieżnością między „Ja realnym” a „Ja idealnym” i „Ja powinnościowym”, dodatkowo niska samoocena kształtująca się już w okresie dziecięcym jest czynnikiem hamującym motywację (Ostrihanska, 1978). Nowsze badania wskazują że z prawidłowym przystosowaniem wiąże się średni poziom samooceny (Siemionow, 2011). W przeprowadzonych badaniach uzyskane wyniki wskazały, że osoby z grupy o wysokim stopniu skuteczności procesu resocjalizacji posiadają istotnie wyższy poziom samooceny niż osoby z grupy o niskim poziomie skuteczności resocjalizacji. Ustalony poziom skuteczności odzwierciedlały też charakterystyki cech wskazujące na poziom przejawianego nieprzystosowania, co dodatkowo wskazuje na słuszność tego założenia. Zatem w zakresie zasobu podmiotowego samooceny hipoteza dotycząca istnienia różnic między grupami została potwierdzona.

1.2.2. Poczucie własnej skuteczności (GSES)

Poczucie własnej skuteczności jest znaczącym zasobem w procesie właściwego funkcjonowania jednostki. Wiąże się ono ściśle z umiejętnością radzenia sobie w trudnych sytuacjach, podejmowaniem nowych aktywności i zaangażowaniem w działanie, mimo doznawanych porażek. Osoby o wysokim poczuciu własnej skuteczności lepiej się adaptują, gdyż czują się odpowiedzialne za kreowanie swojej sytuacji. Z tego względu poczucie własnej skuteczności ma związek z właściwym przystosowaniem jednostki (Bandura, Caprara, Barbararelli i in. 2003).

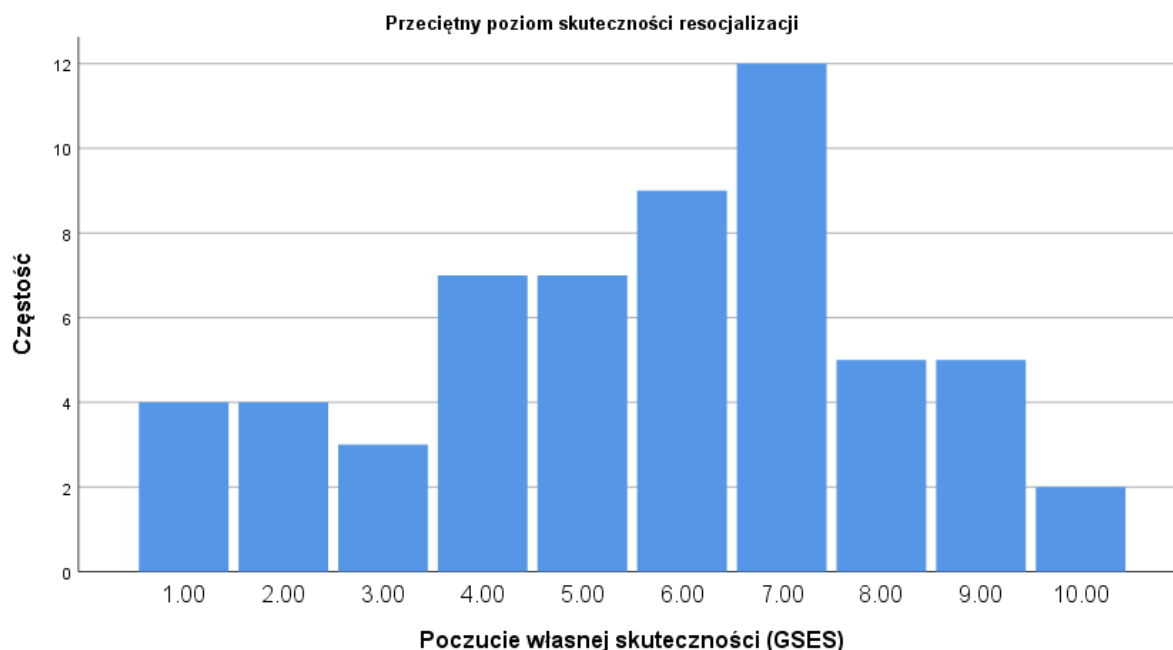
Analiza wyników stenowych wykazała, że poziom poczucia własnej skuteczności wzrasta w badanych grupach odpowiednio od niskiego poziomu skuteczności procesu resocjalizacji, gdzie jest on najniższy, poprzez poziom przeciętny aż do wysokiego, gdzie najczęściej badanych osiągnęło wyniki wysokie tj. mieszczące się w przedziale od 7 do 10 stena.

Wśród badanych z grupy NSR (patrz Wykres 4) najczęściej osób uzyskało wyniki niskie tj. do 4 stena (25 osób – 40,3%), niewiele mniej osób uzyskało wyniki wysokie (22 osoby – 35,5%), a najmniej odnotowano wyników przeciętnych (5 i 6 sten), których było 24,2% wszystkich (15 osób). Średnia uzyskanych wyników ($M=5,12$) potwierdza, że badani z grupy NSR posiadają umiarkowany poziom poczucia własnej skuteczności.

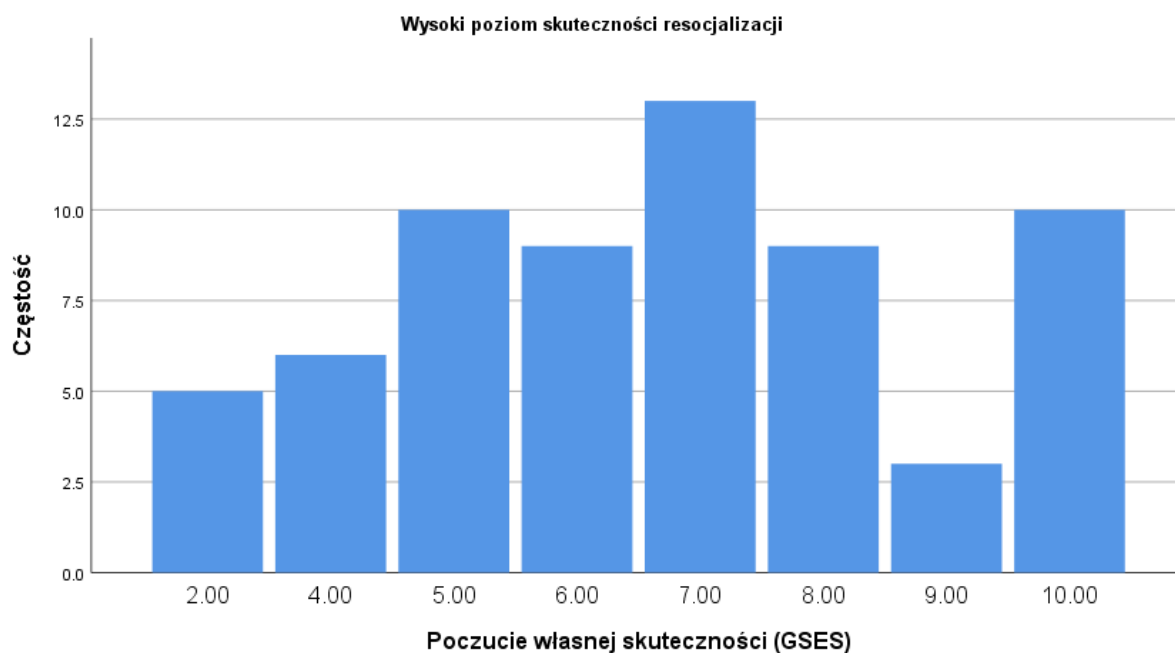
Wykres 4 Poziom poczucia własnej skuteczności u badanych z grupy o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

W grupie osób PSR (patrz Wykres 5) najczęściej odnotowano wyników wysokich (24 osoby – 41,4%). W grupie tej wyniki niskie uzyskało 31% badanych (18 osób) i podobnie jak w grupie NSR, najmniej odnotowano wyników przeciętnych (16 osób – 27,6%). Uzyskana średnia ($M=5,64$) wskazuje, że badani podobnie jak w poprzedniej grupie posiadają umiarkowany, choć nieco od nich wyższy, poziom GSES.

Wykres 5 Poziom poczucia własnej skuteczności u badanych z grupy o przeciętnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

Z kolei badani z grupy WSR (patrz Wykres 6) posiadają wysoki poziom poczucia własnej skuteczności, co potwierdza średnia ($M=6,60$). W grupie tej najczęściej badanych uzyskało wyniki wysokie (35 osób-53,9%), wyniki przeciętne uzyskała niespełna jedna trzecia badanych (19 osób – 29,2%), a wyniki niskie uzyskało zaledwie 16,9% (11 osób).

Wykres 6 Poziom poczucia własnej skuteczności u badanych z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

W celu weryfikacji hipotezy o istnieniu różnic w poziomie zasobów podmiotowych u badanych z grup o różnym poziomie skuteczności resocjalizacji przeprowadzono dalsze analizy. Za pomocą testu Kruskala-Wallisa ustalono, że w zakresie zmiennej poczucie własnej skuteczności istnieją istotne statystycznie różnice w badanych grupach ($H=9,938$; $df=2$; $p<0,007$). Dlatego też wykonano analizę post hoc, która wskazała, że istotne różnice występują między grupami o niskim i wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji. Badani z grupy WSR posiadają istotnie wyższy poziom GSES niż osoby z grupy NSR. W przypadku pozostałych grup istotne różnice nie wystąpiły (patrz Tabela 13). Uzyskane wyniki potwierdziły hipotezę zakładającą istnienie istotnych różnic między badanymi w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji.

Tabela 13 Porównanie wyników wartości średnich GSES badanych osób w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

Badana zmienna	Poziom skuteczności resocjalizacji						Test Kruskala-Wallisa		
	Niski N=62		Przeciętny N=58		Wysoki N=65		H=9,938,df=2, p<0,007		
	M	Sd	M	Sd	M	Sd	Grupy	H	p
Poczucie własnej skuteczności	26,00	7,09	27,50	6,53	30,08	6,05	N-W	-29,256	0,006

p- skorygowane metodą Bonferroniego

1.2.3. Spostrzegane wsparcie społeczne (ISEL)

Wsparcie społeczne pełni istotną rolę w procesach radzenia sobie jednostki z sytuacjami postrzeganymi jako trudne bądź przerastające jej możliwości. Spostrzegane wsparcie społeczne jest wielowymiarowym konstruktem, gdyż odnosi się zarówno do postrzegania przez jednostkę rodzajów możliwego do uzyskania wsparcia, jak i jego źródeł, zapotrzebowania na wsparcie, zadowolenia jednostki z zakresu otrzymywanego wsparcia oraz jego skutków. Spostrzegane wsparcie społeczne mierzone kwestionariuszem ISEL odnosi się do spostrzegania dostępności wsparcia z otoczenia jako czynnika łagodzącego negatywne konsekwencje stresu (koncepcja buforowa) i jest traktowane jako względnie stała właściwość jednostki.

Analiza wyników skali ogólnej oraz czterech badanych rodzajów spostrzeganego wsparcia społecznego wskazuje, że badani we wszystkich grupach uzyskali zbliżone do siebie wyniki (patrz Tabela 14). Z uwagi na to, że spostrzegane wsparcie społeczne mierzone kwestionariuszem ISEL nie posiada polskich norm, wyniki odniesiono do rezultatów uzyskanych w oryginalnej wersji kwestionariusza oraz jego polskiej adaptacji, a także innych badań.

Badani we wszystkich grupach (niski, przeciętny i wysoki poziom skuteczności procesu resocjalizacji) uzyskali niższe wyniki średnich i odchyłeń standardowych niż badani z grupy, której wyniki posłużyły do adaptacji polskiej wersji kwestionariusza. Uzyskane wyniki średnich dla poszczególnych skal wyniosły od 24,34 do 26,30 a odchylenia standardowego od 2,63 do 3,30. Dla wyniku ogólnego skali ISEL uzyskano średnie od 99,84 do 102,37 i odchylenie standardowe od 9,36 do 10,17 (patrz Tabela 14). Natomiast w adaptacji polskiej wersji kwestionariusza uzyskano wyniki

średnich od 30,05 do 33,44, a wartości odchyłeń standardowych od 3,73 do 4,67. Dla wyniku ogólnego średnia wyniosła 128,80, a odchylenie standardowe 14,08. W wersji oryginalnej kwestionariusza uzyskane wyniki średnich i odchylenia standardowego także były wyższe niż w badanych grupach i wynosiły od 32,90 do 34,40, a odchylenie standardowe od 4,96 do 5,98 (Szlachta, 2009). Zatem skazani pozostający pod dozorem kuratorów sądowych uzyskali niższe wyniki, przy czym warto zwrócić uwagę, że w adaptacji polskiej wersji kwestionariusza badani byli studenci i osoby pracujące, zaś w wersji oryginalnej autorzy nie przedstawili charakterystyki grupy.

W badaniach M. Ferguson i C. Schonfeld i in. (2001) osoby naruszające normy prawne także uzyskały wyższe wyniki niż badani pozostający pod dozorem. Analiza obejmowała dwa rodzaje wsparcia (poznawcze i dowartościowanie). Maksymalnie można było uzyskać 30 punktów. Ponad 60% badanych (66,4%) uzyskała wyniki z górnej 1/3 zakresu. Uczestnicy uzyskali średnie: dla wsparcia materialnego 24,6 (Sd=5,0), dla dowartościowania 21,6 (Sd=4,2). Kwestionariusz ISEL wykorzystywano też często w badaniach karanych kobiet uzależnionych od substancji psychoaktywnych pozostających pod dozorem kuratorów i oczekujących na wyrok. A. Barringer, A. Bronwyn, B. Hunter i in. (2017) badali poziom spostrzeganego wsparcia społecznego kwestionariuszem obejmującym trzy rodzaje wsparcia (przynależność, wsparcie materialne i poznawcze). Maksymalnie można było uzyskać od 12 do 16 punktów dla każdego z rodzajów wsparcia. Osoby badane uzyskały następujące wyniki średnich: wsparcie materialne 3,24 (Sd=0,72), wsparcie poznawcze 3,41 (Sd=0,67), przynależność 3,35 (Sd=0,67). Wyniki średnich były w dolnej 1/3 zakresu. Z kolei J. R. Droege (2017) w badaniach podłużnych prowadzonych na podobnej grupie kobiet, umieszczonych w ośrodku resocjalizacyjnym o profilu odwykowym, uzyskała wyniki ogólnego spostrzeganego wsparcia społecznego mierzonego przy pomocy ISEL: na początku pobytu w ośrodku $M=27,82$ (maksymalny możliwy wynik wynosił 48), a po 6 miesiącach pobytu w ośrodku $M=30,29$.

W literaturze odnaleziono badania wykonane taką samą wersją kwestionariusza ISEL, jaką wykorzystano w prezentowanych badaniach. Dotyczyły one jednak studentów oraz losowych prób osób dorosłych. W badaniach M. E. Pierce (2017), studenci psychologii, którzy uczestniczyli w badaniach wraz ze swoimi znajomymi, uzyskali: w skali ogólnej dla kobiet średnia wynosiła 129,33 (Sd=16,60) a dla mężczyzn 120,57 (Sd=18,31).

W celu weryfikacji hipotezy o istnieniu różnic w poziomie zasobów podmiotowych osób z grup o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji przeprowadzono analizy przy pomocy testu Kruskala-Wallisa (patrz Tabela 14). Nie uzyskano istotnych statystycznie różnic ani w skali ogólnej ani w żadnym z czterech rodzajów wsparcia. Uzyskane wyniki uzasadniały zakończenie analiz na tym etapie. Brak istotnych różnic między badanymi z trzech grup o różnych poziomach skuteczności resocjalizacji może wynikać z faktu bardzo zbliżonych wartości średnich.

Tabela 14 Porównanie wyników wartości średnich ISEL badanych osób w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

Badana zmienna	Poziom skuteczności resocjalizacji						Test Kruskala-Wallisa	
	Niski N=62		Przeciętny N=58		Wysoki N=65		df=2	
	M	Sd	M	Sd	M	Sd	H	p
Skala ogólna	101,76	10,17	99,84	9,36	102,37	9,37	0,340	0,843
Wsparcie poznawcze	25,39	3,12	24,98	2,63	25,72	3,30	0,257	0,879
Wsparcie materialne	25,37	3,30	24,79	3,07	25,78	2,64	2,378	0,305
Dowartościowanie	24,69	2,96	24,34	2,82	24,89	2,80	0,096	0,953
Przynależność	26,30	3,27	25,72	3,20	26,06	2,94	0,687	0,709

p- skorygowane metodą Bonferroniego

1.2.4. Sprężystość psychiczna (KSP)

Sprężystość psychiczna jako jedna z cech osobowości jest odpowiedzialna za zdolność jednostki do radzenia sobie z przeciwnościami i stresorami oraz powracania do równowagi po przeżytych trudnościach. Traktowana jest jako cenny zasób podmiotowy, wyjaśniający fenomen właściwego funkcjonowania jednostki mimo przeciwności, z którymi teoretycznie nie powinna ona sobie poradzić. Im wyższy poziom sprężystości, tym większe możliwości jednostki w zakresie radzenia sobie ze stresem i dostosowywania poziomu samokontroli, co wpływa na stabilność emocjonalną i ma związek z przystosowaniem (Kaczmarek 2011).

Analiza wyników ogólnych w wyznaczonych grupach o różnym poziomie skuteczności resocjalizacji (niskim, przeciętnym i wysokim) potwierdziła przypuszczenia, że w poszczególnych grupach poziom sprężystości różni się u badanych. W grupie o niskim poziomie skuteczności resocjalizacji wyniki mieściły się w przedziale 14 (minimalne) do 52 (maksymalne), a średnia wyniosła 33,32.

W grupie PSR wyniki mieściły się w przedziale 18 (minimalne) do 51 (maksymalne), a średnia była nieco wyższa ($M=36,03$) niż w grupie NSR. Z kolei w grupie WSR wyniki mieściły się w przedziale 19 (minimalne) do 52 (maksymalne). Średnia w tej grupie osiągnęła najwyższą wartość $M=37,78$.

Sprężystość psychiczna mierzona kwestionariuszem KSP nie posiada polskich norm. W badaniach związku sprężystości psychicznej i pozytywnych emocji przeprowadzonych przez M. M. Tugade i B. L. Fredrickson (2004), przy wykorzystaniu wersji oryginalnej kwestionariusza, badani uzyskali średnią na poziomie 42 ($Sd=6,41$). Dla porównania w badaniach squatterów (Ladwiniec 2017), często postrzeganych jako żyjących na marginesie właściwie przystosowanej społeczności, średnia wyników wyniosła 43,17 ($Sd=4,00$), w grupie ich rówieśników, funkcjonujących zgodnie z oczekiwaniami społecznymi, średnia była niższa i wyniosła 37,76.

Polska wersja kwestionariusza jest często wykorzystywana do pomiaru sprężystości psychicznej osób chorych lub z racji wykonywanego zawodu narażonych na silny stres. W badaniach prowadzonych przez H. Sęk, Ł. D. Kaczmarka, M. Ziarko i in. (2012) na osobach chorych uzyskano następujące wyniki średnich: chorzy na cukrzycę 43,32 ($Sd=5,58$) a chorzy na RZS 41,07 ($Sd=8,20$). W innych badaniach, także prowadzonych na osobach chorych, uzyskano wyniki średnich 41,67 ($Sd=7,03$) dla osób z chorobą przewlekłą (Ziarko, Siemiatkowska, Sieński i in. 2019) i 41,51 ($Sd=7,07$) dla chorych na RZS (Ziarko, Mojs, Sikorska i in. 2019). Ciekawymi z punktu widzenia grupy badanej są analizy przeprowadzone przez K. Tsirigotis i J. Łuczak (2017), które dotyczyły porównań kobiet doznających przemocy domowej oraz kobiet, które nie zgłaszały tego typu problemów. Kobiety doznające przemocy uzyskały średnią mierzoną kwestionariuszem KSP 34,615 ($Sd=6,250$) a kobiety, które nie doznawały przemocy średnią wynoszącą 39,564 ($Sd=5,711$).

Analizując wyniki ogólne można stwierdzić, że badani ze wszystkich grup uzyskali niższe bądź zbliżone wyniki do wyników innych badanych grup. Obserwowane wyniki średnich wskazują, że w badanych grupach poziom sprężystości wzrasta wraz z poziomem skuteczności resocjalizacji, co potwierdzałoby przyjęte

w niniejszym opracowaniu założenie (patrz rozdział III) o niższym poziomie nieprzystosowania społecznego w grupie osób z wysokiego poziomu skuteczności resocjalizacji i jego wyższym poziomie w grupie z niskiego poziomu skuteczności resocjalizacji. Wyniki średnich potwierdzają, że badane grupy różnią się poziomem sprężystości psychicznej, jednak dopiero dalsze analizy mogły udzielić odpowiedzi, czy są to różnice istotne statystycznie.

W celu weryfikacji hipotezy o istnieniu różnic między grupami o różnym poziomie skuteczności resocjalizacji przeprowadzono analizę testem Kruskala-Wallisa (patrz Tabela 15). Uzyskany wynik testu nie pozwolił na odrzucenie hipotezy zerowej ($p < 0,066$), zatem przeprowadzanie wielokrotnych porównań międzygrupowych (post hoc) nie było uzasadnione. Nie można jednak tracić z pola widzenia faktu, że w teście uzyskano wyraźne zbliżenie do istotności statystycznej, co potwierdza potrzebę prowadzenia kolejnych badań i sugeruje, że w rozkładzie badanej zmiennej w badanych grupach istnieją różnice, choć nie na tyle wyraźne, aby były statystycznie istotne.

Tabela 15 Porównanie wyników wartości średnich sprężystości psychicznej badanych osób w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

Badana zmienna	Poziom skuteczności resocjalizacji						Test Kruskala-Wallisa		
	Niski N=62		Przeciętny N=58		Wysoki N=65		H	df	p
	M	Sd	M	Sd	M	Sd			
Sprężystość psychiczna	36,10	10,38	38,90	8,43	40,66	7,40	5,440	2	0,066

p-skorygowane metodą Bonferroniego

1.2.5. Radzenie sobie ze stresem

Problematyka badania stresu w ostatnich latach koncentruje się głównie na aktywności człowieka ukierunkowanej na poradzenie sobie z nim. Coraz rzadziej badacze skupiają się jedynie na doświadczaniu stresu i właściwościach sytuacji stresowych, ale zwracają uwagę na jednostkę i jej podmiotowe zasoby, które umożliwiają adekwatną ocenę sytuacji i wykorzystanie właściwej strategii radzenia sobie, pozwalającej skutecznie zniwelować psychologiczne skutki doświadczanego stresu oraz rozwiązać trudną sytuację. Zdolność radzenia sobie z trudnymi sytuacjami,

przy wykorzystaniu adekwatnych w danej sytuacji strategii, świadczy o stopniu przystosowania jednostki (Juczyński, Ogińska-Bulik 2003, 2009).

Analiza wyników ogólnych w zakresie radzenia sobie ze stresem (patrz Tabela 16) wykazała, że badani ze wszystkich grup uzyskali wyższe wyniki w zakresie sposobów radzenia sobie ze stresem zaliczanych do strategii skoncentrowanych na problemie (Ogińska-Bulik, Juczyński, 2008) takich jak: aktywne radzenie sobie, planowanie i poszukiwanie wsparcia instrumentalnego. Wyższe wyniki odnotowano także w przypadku akceptacji, która wspólnie ze strategiami skoncentrowanymi na problemie jest traktowana jako jedna ze strategii przystosowawczych (Juczyński, Ogińska-Bulik, 2009). W zakresie strategii unikowych (zażywanie substancji psychoaktywnych, zaprzestanie działań, obwinianie siebie, zajmowanie się czymś innym, zaprzeczanie, wyładowanie, poczucie humoru), wiążących się z jednej strony z dyskomfortem psychicznym i poczuciem bezradności w obliczu trudnej sytuacji, a z drugiej mających na celu łagodzenie przykrych emocji (Ogińska-Bulik, Juczyński, 2008) wyniki w badanych grupach były niższe, choć nadal w większości przypadków dość wysokie. We wszystkich grupach odnotowano dość wysokie wyniki w zakresie strategii zajmowanie się czymś innym, uznawanej za mniej skuteczny sposób radzenia sobie z trudnymi sytuacjami, ale niskie w zakresie strategii zaprzestanie działań. Nadto interesujące są wysokie wyniki we wszystkich grupach w zakresie strategii obwinianie siebie, która co potwierdzają badania, może być predyktorem niewłaściwego przystosowania (McCrae, Costa, 1986 za Juczyński, Ogińska-Bulik, 2009; Bolger, 1990). Najniższe wyniki uzyskali badani w grupie o przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji w zakresie strategii zażywanie substancji psychoaktywnych, zaprzestanie działań i poczucie humoru. Podobnie niższe wyniki odnotowano w zakresie strategii zwrot ku religii i zaprzeczanie. Zwracają też uwagę wysokie wyniki we wszystkich grupach w zakresie zarówno strategii zorientowanych na rozwiązanie problemu, jak i skoncentrowanych na emocjach. Może to sugerować dużą elastyczność badanych w doborze sposobów radzenia sobie ze stresem adekwatnie do sytuacji, w której się znaleźli, co wiąże się z przystosowaniem społecznym. Należy jednak wskazać, że badane strategie radzenia sobie są deklarowanymi sposobami reagowania w trudnych sytuacjach. Uzyskane wyniki nie wskazują na bardzo wyraźne różnice w sposobie radzenia sobie ze stresem między badanymi grupami dlatego też przeprowadzono dalsze analizy.

Hipotezę o istnieniu różnic w poziomie zasobów podmiotowych u badanych z grup o różnym poziomie skuteczności resocjalizacji poddano weryfikacji w toku analiz z zastosowaniem testu Kruskala-Wallisa. Analizy wykazały istotne zróżnicowanie wyników grup w zakresie siedmiu z czternastu badanych strategii radzenia sobie ze stresem: aktywne radzenie sobie, planowanie, poczucie humoru, zaprzeczanie, wyładowanie, zażywanie substancji psychoaktywnych i zaprzestanie działań. W odniesieniu do nich przeprowadzono analizy post hoc, które pozwoliły zidentyfikować pomiędzy którymi grupami różnice są istotne. Uzyskane wyniki zostały przedstawione w poniższej tabeli.

Tabela 16 Porównanie wyników wartości średnich strategii radzenia sobie ze stresem badanych osób w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

Badana zmienna	Poziom skuteczności resocjalizacji						Test Kruskala-		
	Niski N=62		Przeciętny N=58		Wysoki N=65		Wallisa		
	M	Sd	M	Sd	M	Sd	Grupy	H	p
Radzenie sobie ze stresem							df=2		
Aktywne radzenie sobie	1,92	0,64	2,05	0,56	2,26	0,61	N-W	39,003	0,000
							P-W	29,338	0,005
Planowanie	1,90	0,68	2,12	0,58	2,26	0,63	N-W	28,435	0,005
Pozytywne przewartościowanie	1,60	0,79	1,75	0,64	1,64	0,66	ni	0,735	0,692
Akceptacja	1,93	0,69	1,72	0,65	1,75	0,76	ni	3,504	0,173
Poczucie humoru	1,17	0,72	1,15	0,76	0,74	0,72	N-W	32,157	0,002
							W-P	28,633	0,008
Zwrot ku religii	0,96	1,03	1,20	1,08	1,00	0,92	ni	1,818	0,403
poszukiwanie wsparcia emocjonalnego	1,69	0,84	1,87	0,67	1,97	0,73	ni	4,908	0,086
Poszukiwanie wsparcia instrumentalnego	1,77	0,72	1,93	0,62	1,98	0,67	ni	3,066	0,216
Zajmowanie się czymś innym	1,81	0,84	1,85	0,86	1,61	0,81	ni	3,449	0,178
Zaprzeczanie	1,48	0,75	1,44	0,68	1,01	0,76	N-W	31,592	0,002
							W-P	28,747	0,007
Wyładowanie	1,81	0,76	1,77	0,74	1,27	0,78	N-W	36,825	0,000

							W-P	32,795	0,002
Zażywanie substancji psychoaktywnych	1,45	0,97	0,98	0,73	0,59	0,72	N-W	48,590	0,000
							N-P	22,972	0,046
							W-P	25,617	0,019
Zaprzestanie działań	1,32	0,79	1,03	0,69	0,75	0,73	N-W	38,153	0,000
							W-P	21,414	0,070
Obwinianie siebie	1,77	0,82	1,80	0,84	1,60	0,80	ni	1,941	0,379

p-skorygowane metodą Bonferroniego

Badani z grupy WSR istotnie częściej korzystają ze strategii aktywne radzenie sobie niż badani z grup NSR i PSR. W przypadku strategii: poczucie humoru, wyładowanie, zaprzeczanie i zaprzestanie działań badani z grupy WSR istotnie rzadziej z nich korzystają w porównaniu z badanymi z grup NSR i PSR. W zakresie strategii planowanie odnotowano istotne różnice między grupami WSR i NSR. Osoby z grupy WSR istotnie częściej korzystają z tej strategii niż osoby z grupy NSR. W przypadku strategii zażywanie substancji psychoaktywnych istotne różnice wystąpiły między wszystkimi badanymi grupami. Badani z grupy WSR istotnie rzadziej korzystają z substancji psychoaktywnych w sytuacjach stresowych niż badani z grup PSR i NSR. Jednocześnie badani z grupy PSR istotnie rzadziej korzystają z tej strategii w porównaniu do badanych z grupy NSR.

Mimo generalnie wysokich wyników ogólnych w zakresie większości badanych strategii dopiero analiza różnic wykazała, że to badani z grupy WSR częściej korzystają ze strategii skoncentrowanych na problemie, a badani z grupy NSR i PSR ze strategii unikowych, skoncentrowanych na łagodzeniu przykrych emocji towarzyszących trudnym sytuacjom. W zakresie pozostałych strategii radzenia sobie ze stresem nie odnotowano różnic na poziomie istotnym statystycznie.

Analizując uzyskane wyniki można uznać, że hipoteza o istnieniu różnic w poziomie zasobów podmiotowych, w zakresie strategii radzenia sobie w sytuacjach trudnych, w grupach z różnego poziomu skuteczności procesu resocjalizacji została częściowo potwierdzona.

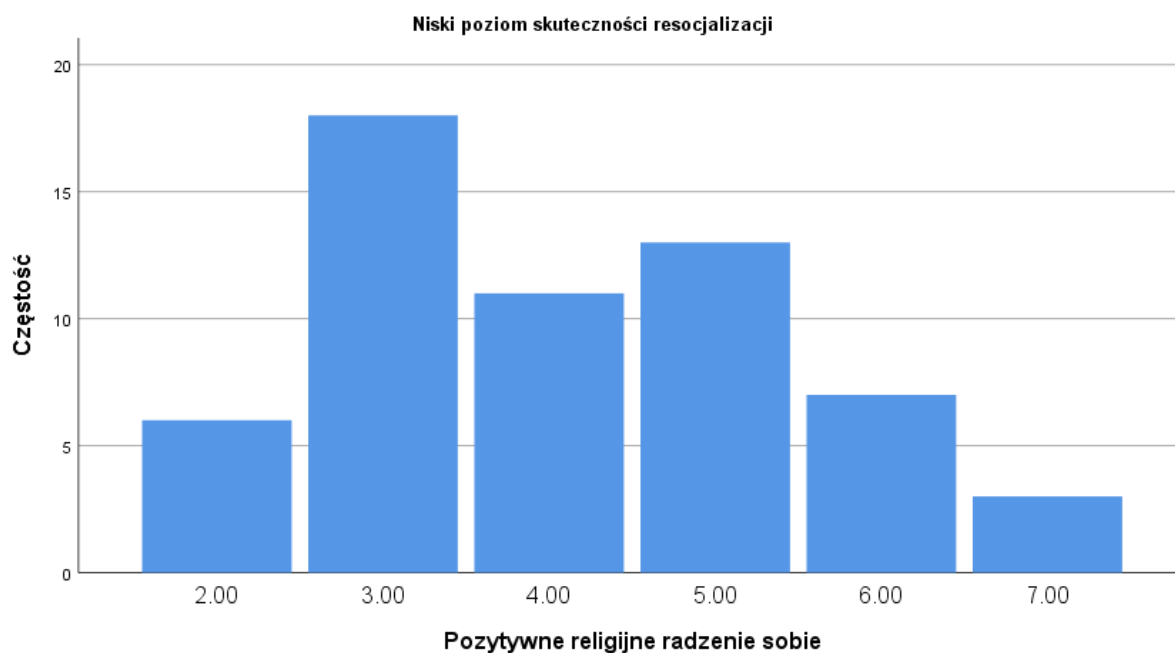
1.2.6. Religijne radzenie sobie

Religijne radzenie sobie z trudnymi sytuacjami jest istotną z adaptacyjnego punktu widzenia umiejętnością jednostki. Funkcjonalnie nie różni się ono od innych metod radzenia sobie, gdyż podobnie jak one, opiera się na zrozumieniu i sprostaniu sytuacji trudnej przy wykorzystaniu zasobów, którymi dysponuje jednostka. Religijne radzenie sobie różni się pod względem strukturalnym, gdyż jego istotą jest odwoływanie się jednostki do sfery duchowej – *sacrum* (Talik, 2011). Najczęściej wyróżnia się jego dwa rodzaje (pozytywne i negatywne), co odnosi się do sposobu pojmowania działania siły wyższej oraz roli (konstruktywnej *versus* destrukcyjnej) jaką pełni religia w życiu człowieka (Pargament, 1997). Przy czym w badaniach religijnego *copingu* ma znaczenie zaangażowanie religijne jednostki, gdyż w przypadku osób o niskim poziomie religijności wyniki mogą nie być jednoznaczne (Jarosz, 2011).

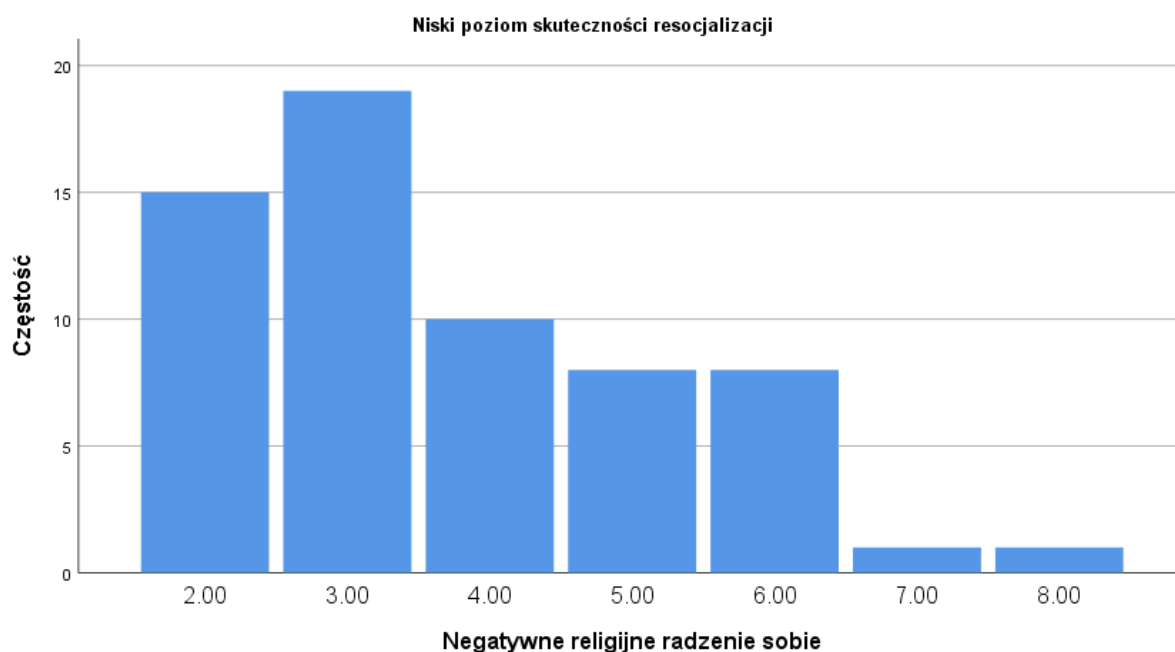
Analiza wyników stenowych wykazała, że poziom religijnego radzenia sobie zarówno pozytywnego, jak i negatywnego we wszystkich grupach jest niski i może to sugerować, że badani należą do grupy osób o niskim poziomie religijności. Zatem w ich zasobach strategii radzenia sobie z trudnymi sytuacjami życiowymi aktywność religijna może być wykorzystywana w ograniczonym zakresie. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na niskie wyniki badanych w kwestionariuszu Mini Cope w zakresie strategii zwrotu ku religii sugerujące, że religijne formy radzenia sobie nie są dla badanych istotne i nie stanowią znaczącego elementu w ich arsenale działań zaradczych.

Wśród badanych z grupy NSR najwięcej osób uzyskało wyniki niskie tj. do 4 stena. Dotyczyło to zarówno pozytywnego (44 osoby – 71%), jak i negatywnego religijnego radzenia sobie (45 osób – 72,6%), zdecydowanie mniej osób uzyskało wyniki przeciętne (pozytywne radzenie - 16 osób – 25,8%, negatywne radzenie 15 osób – 24,2%). Najmniej odnotowano wyników wysokich (7-10 sten), których było w przypadku obu form radzenia po 3,2% (2 osoby). Średnia uzyskanych wyników (pozytywne radzenie $M=3,71$ i negatywne $M=3,80$) potwierdza, że badani z grupy o niskim poziomie skuteczności resocjalizacji posiadają też niski poziom religijnego radzenia sobie. Wyniki religijnego radzenia sobie dla grupy o niskim poziomie skuteczności resocjalizacji zostały przedstawione na poniższych wykresach słupkowych.

Wykres 7 Poziom pozytywnego religijnego radzenia sobie u badanych z grupy o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

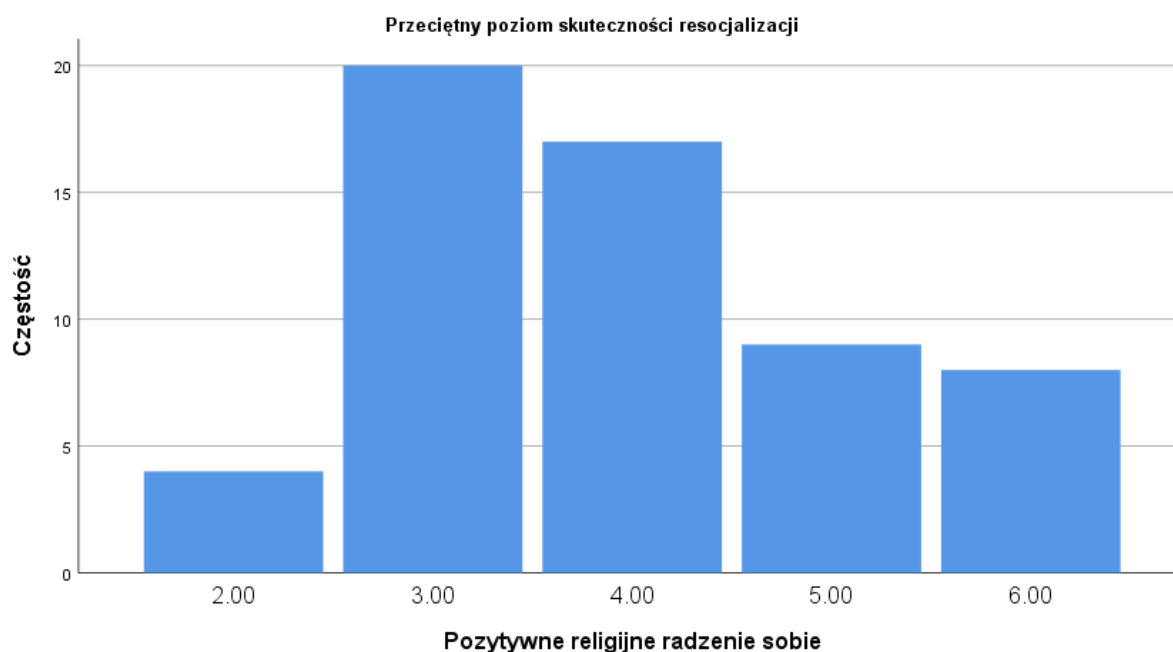
Wykres 8 Poziom negatywnego religijnego radzenia sobie u badanych z grupy o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

W grupie osób PSR w zakresie pozytywnego radzenia sobie najczęściej odnotowano wyników niskich (35 osób – 60,3%). Wyniki przeciętne uzyskało 34,5%

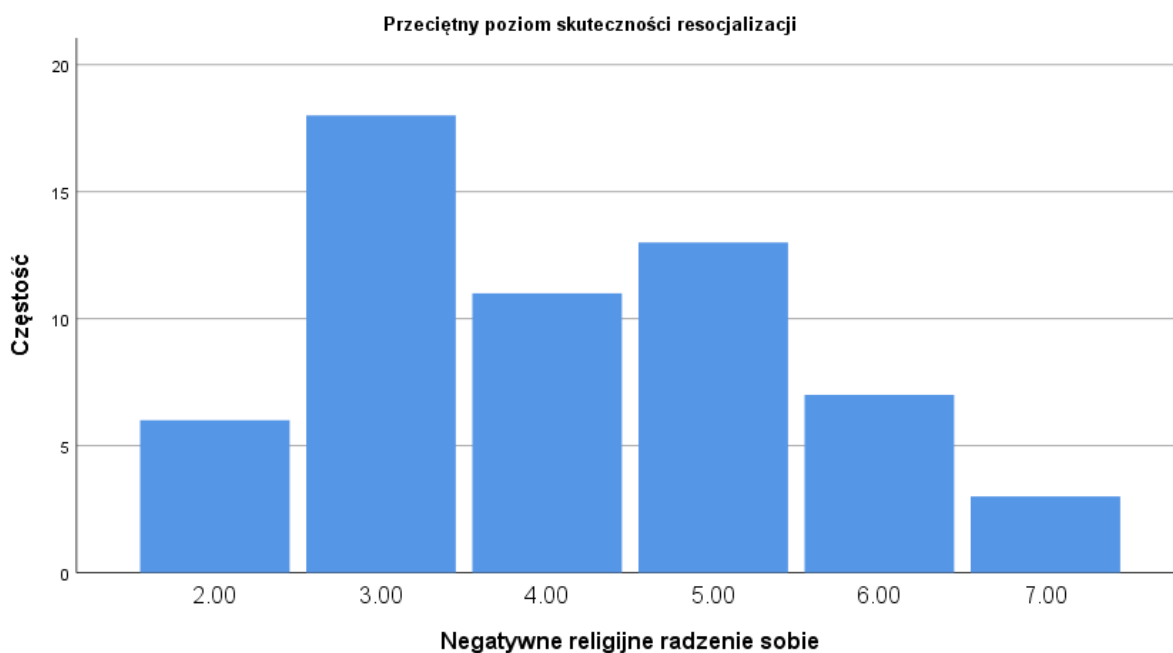
(20 osób), a wysokie niewiele ponad 5% badanych (3 osoby – 5,2%). Średnia ($M=4,10$) wskazuje, że badani posiadają niski poziom pozytywnego religijnego radzenia sobie. Uzyskany wynik jest nieznacznie wyższy od badanych z grupy NSR.

W zakresie negatywnego religijnego radzenia sobie w grupie PSR nie odnotowano wyników wysokich. Zdecydowana większość badanych uzyskała wyniki niskie (41 osób – 70,7%), a prawie jedna trzecia badanych wyniki przeciętne (17 osób – 29,3%). Badani w tej grupie także posiadają niski poziom negatywnego radzenia sobie, potwierdzony wynikiem średniej $M=3,94$.

Wyniki dla grupy o przeciętnym poziomie skuteczności resocjalizacji zostały zaprezentowane na poniższych wykresach słupkowych.

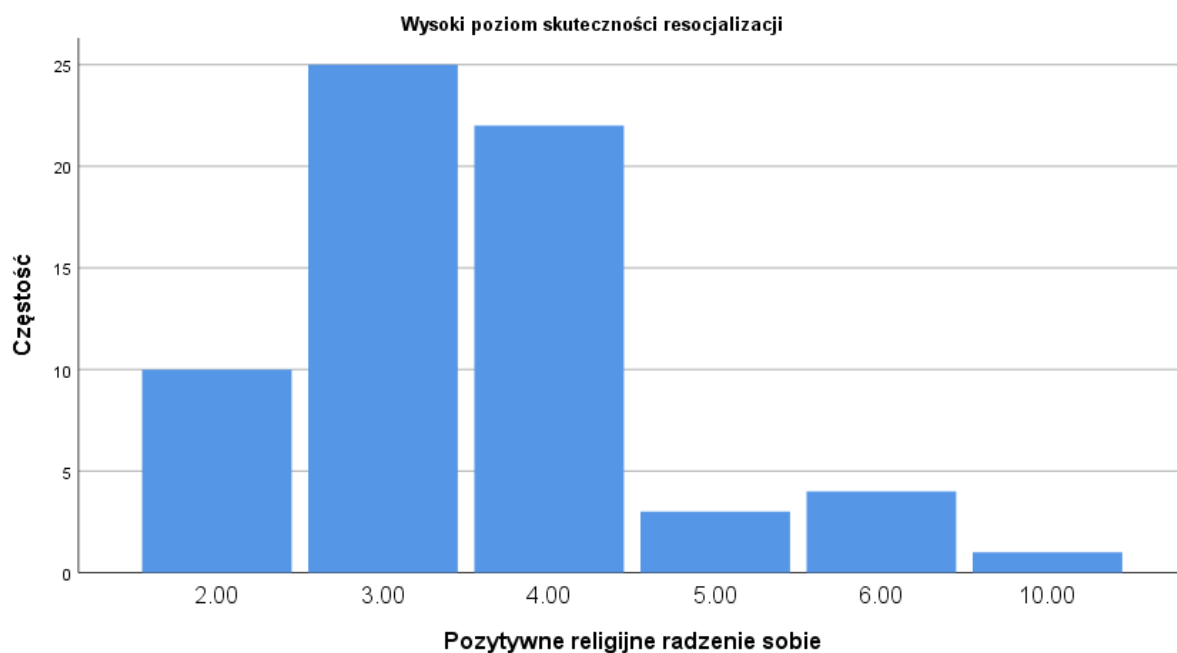

Wykres 9 Poziom pozytywnego religijnego radzenia sobie u badanych z grupy o przeciętnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

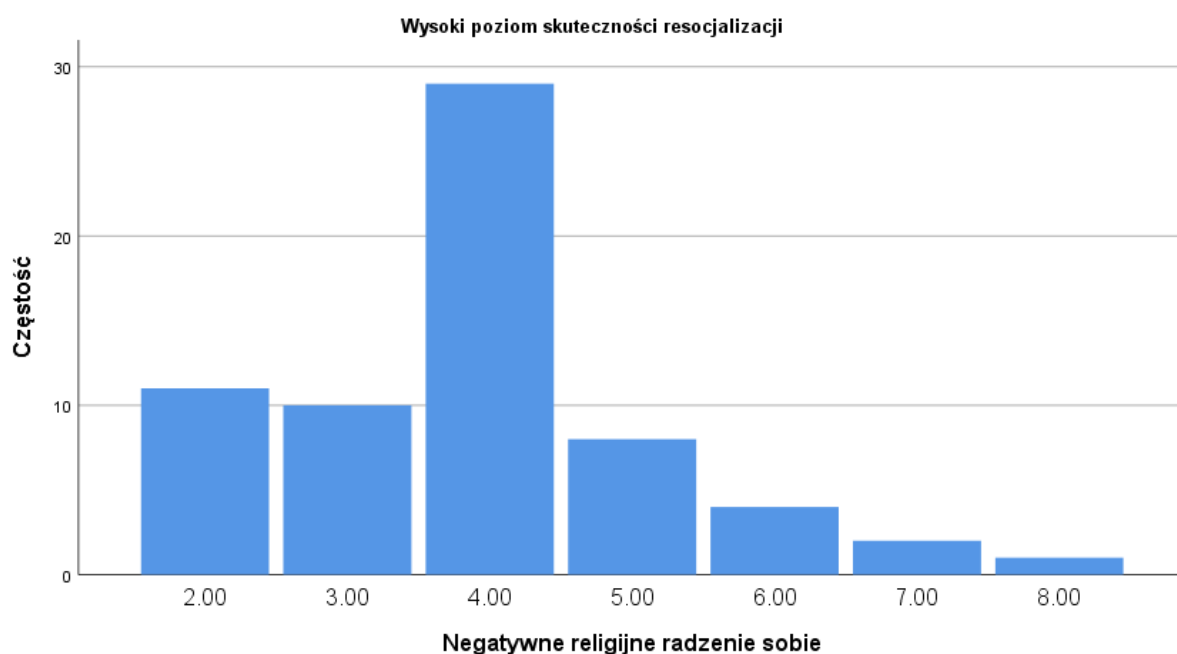

Wykres 10 Poziom negatywnego religijnego radzenia sobie u badanych z grupy o przeciętnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

Podobnie wyniki przedstawiają się w grupie WSR. Badani zarówno w zakresie pozytywnego ($M=3,91$), jak i negatywnego religijnego radzenia sobie ($M=3,60$) prezentują niski poziom korzystania z tych strategii. W przypadku pozytywnego radzenia sobie uzyskany wynik jest niższy niż w grupie PSR. Rozkład wyników był podobny jak w poprzednich grupach - najczęściej badanych uzyskało wyniki niskie (pozytywne radzenia 76,9% - 50 osób, a negatywne 87,7% - 57 osób), kolejno wyniki przeciętne (pozytywne - 18,5% - 12 osób, negatywne 10,8% - 7 osób) i najmniej odnotowano wyników wysokich. W zakresie pozytywnego radzenia sobie było to niespełna 5% (3 osoby - 4,6%) i negatywnego 1,5% (1 osoba). Obrazowy rozkład wyników w grupie WSR został przedstawiony na poniższych wykresach słupkowych.

Wykres 11 Poziom pozytywnego religijnego radzenia sobie u badanych z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

Wykres 12 Poziom negatywnego religijnego radzenia sobie u badanych z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

Niskie wyniki religijnego radzenia sobie we wszystkich badanych grupach mogą sugerować, że badani są osobami nie przywiązanymi do religijności szczególnego

znaczenia. Osoby nie wierzące czy nie praktykujące osiągają bowiem niższe wyniki, co potwierdzają badania (Jarosz, 2011).

W celu weryfikacji hipotezy o istnieniu różnic w poziomie zasobów podmiotowych u badanych z grup o różnym poziomie skuteczności resocjalizacji przeprowadzono dalsze analizy. Za pomocą testu Kruskala-Wallisa ustalono, że w zakresie zmiennej religijne radzenie sobie nie występują istotne statystycznie różnice w badanych grupach. Dotyczy to obu form radzenia sobie: pozytywnego i negatywnego. Zatem można stwierdzić, że w przypadku zmiennej religijne radzenie sobie hipoteza badawcza nie została potwierdzona. (patrz Tabela 17).

Tabela 17 Porównanie wyników wartości średnich strategii radzenia sobie ze stresem badanych osób w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

Badana zmienna Religijne radzenie sobie	Poziom skuteczności resocjalizacji						Test Kruskala-Wallisa		
	Niski N=62		Przeciętny N=58		Wysoki N=65		H	df	p
	M	Sd	M	Sd	M	Sd			
Pozytywne radzenie sobie	12,35	5,35	13,74	5,03	13,25	4,95	3,179	2	0,204
Negatywne radzenie sobie	12,52	4,21	12,59	3,68	11,57	3,94	3,513	2	0,173

p-skorygowane metodą Bonferroniego

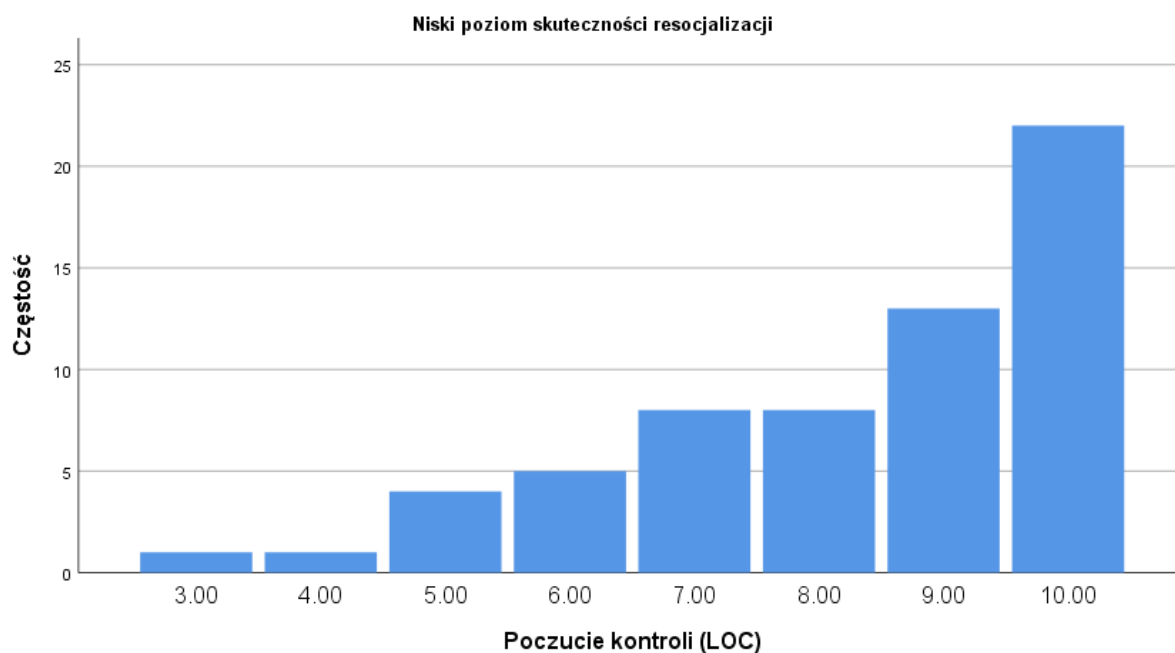
1.2.7. Poczucie kontroli (LOC)

Poczucie kontroli, czyli spostrzeganie związku przyczynowo skutkowego między działaniem jednostki i następstwami tego działania, jest jednym z istotniejszych czynników wpływających na zachowanie człowieka. Sposób postrzegania działania jako wyniku przypadku bądź działania innych czynników zewnętrznych (innych osób, przeznaczenia) nazywane jest zewnętrznym poczuciem kontroli. Przeciwnieństwem zewnętrznego LOC jest wewnętrzne poczucie kontroli, z którym mamy do czynienia, gdy jednostka postrzega rezultat swoich działań jako wynik swoich osobistych cech lub własnej, celowej aktywności, za którą czuje się odpowiedzialna (Drwal, 1995). Poczucie kontroli pozwala wyjaśniać i przewidywać postępowanie człowieka oraz ma związek z przystosowaniem jednostki, co potwierdzono licznymi badaniami (Drwal,

1978). Warto nadmienić też, że część badaczy sugeruje, iż taki sposób badania poczucia kontroli jest faktycznie pomiarem poczucia bezradności (Seligman, 2010).

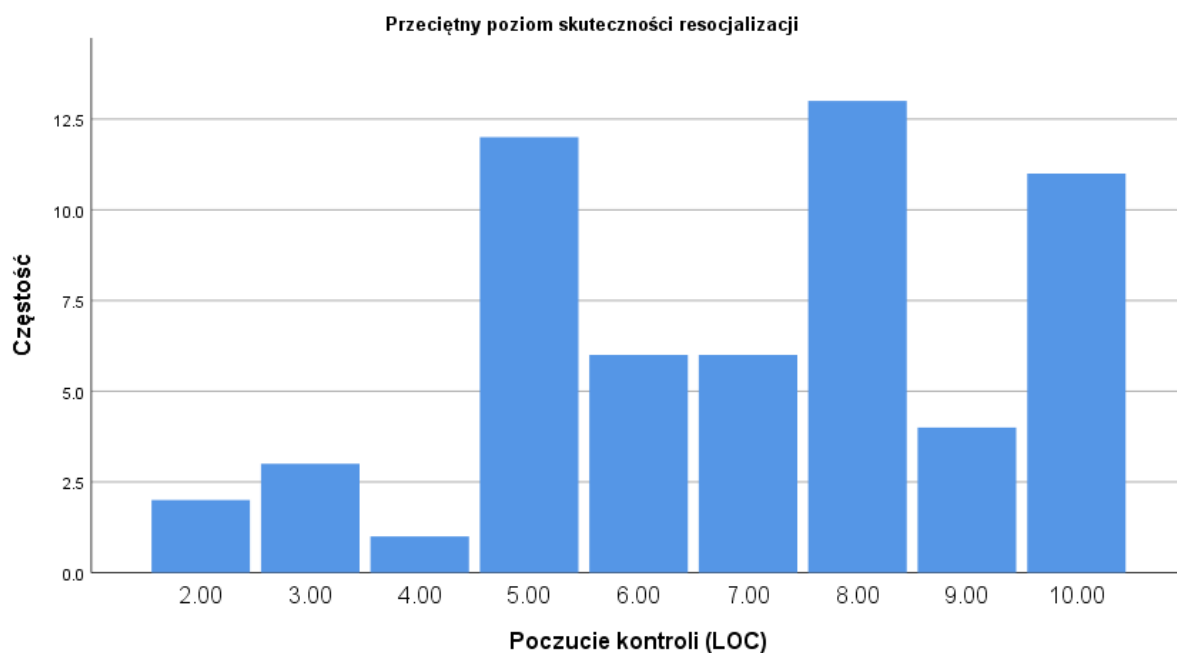
Kwestionariusz do pomiaru poczucia kontroli (LOC) został skonstruowany w taki sposób, że im wyższy wynik (w zakresie od 0-14) tym wyższy jest poziom zewnętrznego poczucia kontroli, a im niższy wynik, tym wyższy poziom wewnętrznego LOC. Do kwestionariusza dołączona jest skala kłamstwa, której wysokie wyniki wskazują na tendencję badanych do przedstawiania się w lepszym świetle i dają podstawy przypuszczać, że wyniki poziomu poczucia kontroli zostały zaniżone w celu uzyskania wyższego poziomu wewnętrznego LOC (Drwal, 1078). Analiza wyników stenowych wykazała, że poziom zewnętrznego poczucia kontroli jest najwyższy u badanych w grupie NSR, niższy w grupie PSR i najniższy w grupie WSR i było to zgodne z przyjętymi założeniami.

W grupie NSR najwięcej osób bo aż 82,3% (51 osób) uzyskało wyniki wysokie (7 – 10 sten). Wyników przeciętnych (5 i 6 sten) odnotowano niespełna 15% (14,5% - 9 osób), a wyniki niskie uzyskało zaledwie 3,2% badanych (2 osoby). Średnia uzyskanych wyników ($M=8,47$) potwierdza, że badani z grupy NSR posiadają najwyższy poziom zewnętrznego LOC i najniższy wewnętrznego LOC. Wyniki zostały przedstawione na poniższym wykresie słupkowym.

Wykres 13 Poziom poczucia kontroli u badanych z grupy o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

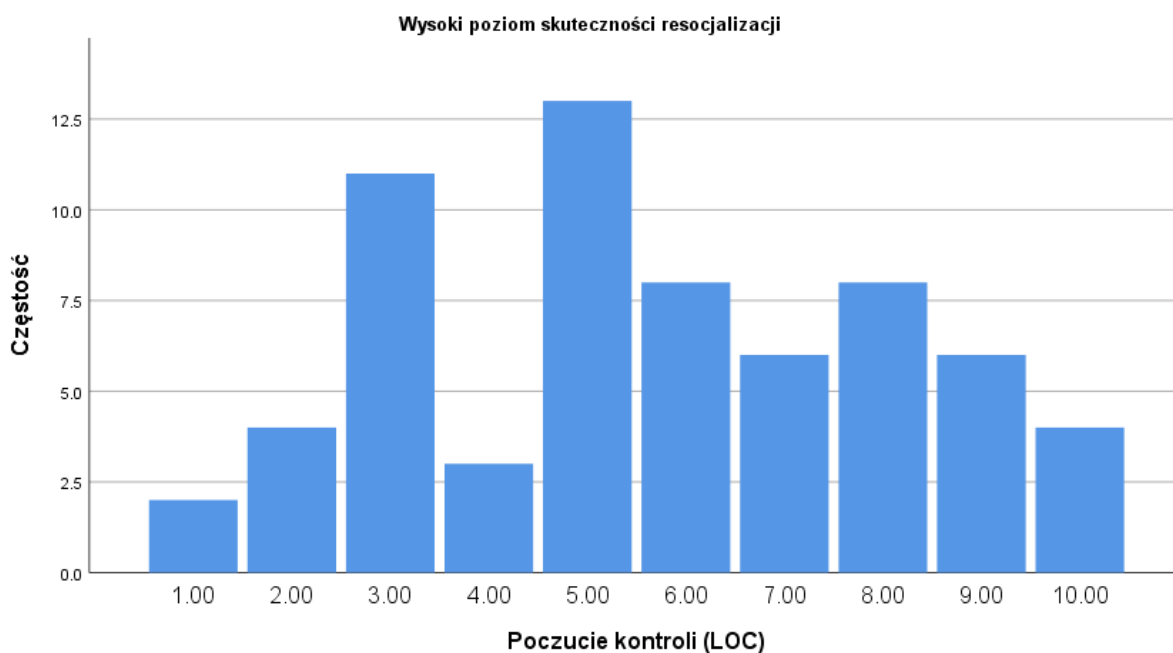
W grupie PSR, podobnie jak w NSR, najczęściej odnotowano wyników wysokich (58,8% - 34 osoby). Wyników przeciętnych uzyskało niewiele ponad jedna trzecia badanych (31,1% - 18 osób). Najmniej (do 4 stena) odnotowano wyników niskich. Niewiele ponad 10% badanych w grupie PSR posiada wysoki poziom wewnętrznego LOC (10,3% - 6 osób). Średnia wyników ($M=6,48$) wskazuje, że badani w tej grupie posiadają niższy poziom zewnętrznego LOC i wyższy wewnętrznego LOC niż badani w grupie NSR. Obraz wyników w grupie PSR przedstawiony został na poniższym wykresie słupkowym.

Wykres 14 Poziom poczucia kontroli u badanych z grupy o przeciętnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

W grupie badanych (patrz Wykres 15) wyniki rozłożyły się bardziej równomiernie niż w pozostałych grupach. Podobnie jak w grupach NSR i PSR najczęściej uzyskano wyników wysokich (7 – 10 sten) jednak w stosunku do pozostałych grup dotyczyło to mniejszej liczby badanych (36,9% - 24 osoby). Wyniki przeciętne uzyskało 32,3% badanych (21 osób) i wyniki niskie uzyskała jedna trzecia badanych (30,8% - 20 osób). Badani w grupie WSR posiadają niższy poziom zewnętrznego LOC niż badani PSR i NSR, a potwierdza to uzyskana średnia wyników ($M=4,32$). Warto wskazać też, że wynik grupy o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji jest niższy od wyniku grupy standaryzacyjnej (wychowankowie zakładu poprawczego), który wyniósł $M=4,98$ (Drwał, 1995).

Wykres 15 Poziom poczucia kontroli u badanych z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

Należy wskazać też, że badani ze wszystkich grup (o niskim, przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji) uzyskali niskie wyniki średnich w skali kłamstwa (patrz Tabela 18). Nie odnotowano też istotnych statystycznie korelacji między wynikami skali kłamstwa i LOC wskazując tym samym, że badani nie próbowali przedstawiać się w lepszym świetle.

Z uzyskanych rezultatów wynika, że w badanych grupach poziom wewnętrznego LOC wzrasta wraz z poziomem skuteczności resocjalizacji. Potwierdza to przyjęte w niniejszym opracowaniu założenie (patrz rozdział III) o niższym poziomie nieprzystosowania społecznego w grupie osób z wysokiego poziomu skuteczności resocjalizacji i jego wyższym poziomie w grupie o niskim poziomie skuteczności resocjalizacji.

W celu weryfikacji hipotezy o istnieniu różnic między grupami o różnym poziomie skuteczności resocjalizacji przeprowadzono analizę testem Kruskala-Wallisa. Uzyskany wynik testu pozwolił na odrzucenie hipotezy zerowej, zatem przeprowadzono dalsze analizy (post hoc), które wykazały istotne statystycznie różnice między wszystkimi badanymi grupami (patrz Tabela 18). Zgodnie z przyjętym założeniem, badani z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji posiadają istotnie wyższy poziom wewnętrznego poczucia kontroli niż osoby z grupy

o przeciętnym i niskim poziomie skuteczności, a badani z poziomu przeciętnego wyższy poziom wewnętrznego LOC niż badani z grupy o niskim poziomie skuteczności resocjalizacji.

Uzyskane współczynniki potwierdziły hipotezę o wyższym poziomie wewnętrznego LOC w grupach o wyższym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji.

Tabela 18 Porównanie wyników wartości średnich poczucia kontroli i skali kłamstwa badanych osób w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

Badana zmienna	Poziom skuteczności resocjalizacji						Test Kruskala-Wallisa		
	Niski N=62		Przeciętny N=58		Wysoki N=65		df=2		
	M	Sd	M	Sd	M	Sd	Grupy	H	p
Kłamstwo	2,53	1,89	2,38	1,91	2,72	1,89	ni	1,298	0,522
Poczucie kontroli	8,47	3,67	6,48	3,89	4,32	3,33	N-P	26,191	0,022
							N-W	54,853	0,000
							P-W	28,662	0,009

p-skorygowane metodą Bonferroniego

1.2.8. Sytuacja zdrowotna i uzależnienia

Sytuacja zdrowotna człowieka jest czynnikiem znacząco wpływającym na jego możliwości w zakresie zarówno realizowania własnych celów, jak i pełnienia ról społecznych. Stan zdrowia bezpośrednio wiąże się z przystosowaniem społecznym rozumianym jako możliwość pełnego uczestniczenia jednostki na wszystkich płaszczyznach życia. Brak poważnych dolegliwości zdrowotnych oraz brak uzależnień są czynnikiem ochronnym przed wykluczeniem z aktywności zawodowej, wpływają na funkcjonowanie systemu rodzinnego i jednostki w nim oraz mają związek z możliwością utrzymywania relacji społecznych, przez co wiążą się z poziomem wsparcia, z którego jednostka może korzystać w kryzysowych sytuacjach. Znaczenie zasobów podmiotowych jakimi są stan zdrowia i brak uzależnień w przystosowaniu społecznym uzasadniało włączenie ich do planu badawczego. Z uwagi na jakościowy charakter uzyskanych danych porównań dokonano przy pomocy testu Chi – kwadrat.

Analiza danych dotyczących sytuacji zdrowotnej i problemów z uzależnieniami (patrz Tabela 19) w wyłonionych grupach wykazała, że większość osób uczestniczących w badaniach deklaruje dobry stan zdrowia. Zatem można uznać, że badani to osoby, które w znacznym zakresie dysponują tym ważnym zasobem. Analiza wykazała jednak, że grupy różnią się między sobą pod tym względem i w grupie WSR istotnie więcej jest osób deklarujących dobrostan zdrowotny niż w grupie PSR i NSR. Jednocześnie dalsze analizy, dotyczące problemów zdrowotnych związanych z koniecznością podjęcia leczenia psychiatrycznego oraz przejawiania objawów nerwicowych, które potrafią poważnie zaburzyć funkcjonowanie społeczne jednostki, wykazały istnienie różnic między grupami. W grupie NSR istotnie więcej osób wykazuje objawy zaburzeń nerwicowych i korzysta z pomocy psychiatrycznej niż w grupach PSR i WSR. Warto zwrócić uwagę, że siła tego związku jest mała ($V=0,193$), a wartości procentowe w wynikach surowych wskazują, że faktycznie niewielu badanych leczy się psychiatrycznie. Jednak warto zauważyć, że w grupie osób NSR jest to prawie jedna czwarta badanych, a w pozostałych grupach jedna na 10 osób. Natomiast w przypadku zaburzeń na tle nerwowym w grupie NSR przeszło co trzeci badany ma stwierdzone tego typu problemy. Można przypuszczać, że osoby w tej grupie mają większe trudności w przystosowaniu się, radzeniu sobie z sytuacjami stresującymi, gdyż niedomagania zdrowotne ograniczają możliwości jednostki w tym zakresie.

Podobnie prezentuje się obraz problemów dotyczących uzależnień. W tym przypadku także istotnie więcej osób z grupy NSR przyznaje się do problemów z uzależnieniami niż w pozostałych grupach, jednak co ciekawe to w grupie PSR osób uzależnionych jest najmniej, a nie jak tego oczekiwano w grupie WSR. Potwierdzeniem tego obrazu są też dane dotyczące zobowiązania do podjęcia leczenia odwykowego. Analiza χ^2 wykazała istotne różnice między grupami i w tym przypadku to w grupie osób WSR zobowiązanych do podjęcia leczenia jest istotnie więcej niż w pozostałych grupach. Mając na uwadze dotychczasowe rezultaty analiz dotyczące różnic międzygrupowych można było oczekiwać, że rozkład wyników będzie przedstawiał się inaczej, tym bardziej, że liczbowo zobowiązanych do podjęcia leczenia przez kuratora w grupie WSR jest więcej osób (84,6%) niż osób przyznających się do uzależnienia (30,8%). Taki obraz wyników może wynikać z kilku przyczyn. Przypuszczać można, że znaczna część podopiecznych kuratorów, mimo istnienia problemów z nadużywaniem alkoholu, przeczy im nie przyznając się do uzależnienia. Natomiast kuratorzy w toku

trwania dozoru obserwując, że podopieczni nadużywają alkoholu mimo, że nie stwierdzono u nich formalnie uzależnienia, zobowiązują ich do podjęcia leczenia. Należy mieć na uwadze, że zobowiązanie przez kuratora nie wiąże się z konsekwencjami w przypadku, gdy podopieczny nie będzie się leczył bądź wprost odmówi terapii. Dopiero nałożenie takiego obowiązku przez sąd, które może nastąpić w toku postępowania wykonawczego jedynie za zgodą skazanego (art. 74§1 kk) może rodzić dla podopiecznego negatywne konsekwencje. Z tego względu kuratorzy z reguły motywują (nie zobowiązują) do podjęcia terapii lub powstrzymywania się od nadużywania alkoholu, aby nie tracić swojego autorytetu w sytuacji, gdy podopieczny nie wykonuje zaleceń. Przypuszczać zatem można, że kuratorzy zobowiązują do podjęcia leczenia odwykowego tych podopiecznych, co do których istnieje znaczne prawdopodobieństwo, że wywiążą się oni z niego. Tłumaczyłoby to istotnie większą liczbę zobowiązanych do terapii odwykowej przez kuratorów w grupie WSR w porównaniu do badanych w grupie NSR. Warto też zwrócić uwagę na fakt, że grupy nie różnią się istotnie w kwestii podjętego leczenia odwykowego ($p < 0,216$), ale odnotowano istotne różnice w zakresie uczestnictwa w spotkaniach AA. W grupie WSR jest zdecydowanie więcej osób uczestniczących w mityngach niż w pozostałych grupach.

Tabela 19 Porównanie stanu zdrowia i problemów z uzależnieniami w badanych grupach

Sytuacja zdrowotna i uzależnienia		Poziom skuteczności resocjalizacji						df	Chi ²	V	p
		Niski n=62		Przeciętny n=58		Wysoki n=65					
		n	%	n	%	n	%				
Deklarowany stan zdrowia	Dobry	47	75,8	53	91,4	61	93,8	2	10,564	0,239	0,005
	Zły	15	24,2	5	8,6	4	6,2				
Leczenie psychiatryczne	Tak	15	24,2	6	10,3	6	9,2	2	6,924	0,193	0,031
	Nie	47	75,8	52	89,7	59	90,8				
Objawy nerwicowe	Tak	21	33,9	16	27,6	8	12,3	2	8,504	0,214	0,014
	Nie	41	66,1	42	72,4	57	87,7				
Przyznający się do uzależnienia	Tak	37	59,7	16	27,6	20	30,8	2	16,086	0,295	0,000
	Nie	25	40,3	42	72,4	45	69,2				
Zobowiązany do leczenia przez kuratora	Tak	37	59,7	51	87,9	55	84,6	2	16,690	0,300	0,000
	Nie	25	40,3	7	12,1	10	15,4				
Leczenie odwykowe	Tak	21	33,9	13	22,4	14	21,5	2	3,060	0,129	0,216
	Nie	41	66,1	45	77,6	51	78,5				
Uczestnictwo w grupach AA	Tak	3	4,8	4	6,9	12	18,5	2	7,434	0,200	0,024
	Nie	59	95,2	54	93,1	53	81,5				

Analizy wykazały, że grupy badanych różnią się istotnie w większości aspektów związanych ze zdrowiem i uzależnieniami. O ile kwestie dotyczące zdrowia przedstawiają się jednoznacznie – grupa o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji dysponuje większym potencjałem zdrowotnym niż pozostałe grupy – to w przypadku uzależnień wyniki nie dają jednoznacznych odpowiedzi i można je różnie interpretować. Opierając się na posiadanym doświadczeniu zawodowym autorki najbardziej wydaje się prawdopodobna hipoteza dotycząca większego zaangażowania we współpracę z kuratorami skazanych z grupy WSR, co skutkuje zdecydowanie większą liczbą osób zobowiązanych do leczenia odwykowego. Zgodnie z zasadą, że większe oczekiwania ma się wobec tych, którzy mogą im sprostać. Reasumując, w przypadku stanu zdrowia hipoteza została potwierdzona, ale w zakresie uzależnień uzyskane wyniki nie pozwalają na jej pozytywną weryfikację.

Przeprowadzone analizy poziomu zasobów społecznych i podmiotowych u badanych pozostających pod dozorem wykazały w przypadku większości zasobów, że osoby z grupy o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji dysponują większym potencjałem osobistym od badanych z pozostałych grup. Szczegółowa analiza zasobów społecznych, na które składały się sytuacja rodziny pochodzenia oraz tej, w której badany aktualnie funkcjonuje, a także sytuacja socjoekonomiczna, gdzie wzięto pod uwagę aspekty związane z wykształceniem, sytuacją zawodową, materialną i mieszkaniową, umożliwiła dokonanie porównań między grupami i potwierdzenie większości dokonanych założeń. Badania potwierdziły, że osoby z grupy o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji istotnie częściej pochodzą z rodzin pełnych, w których opiekunowie prawidłowo wywiązywali się z obowiązków rodzicielskich. Nadto w grupie tej rodzice rzadziej borykali się z uzależnieniami oraz naruszali normy prawne. W badaniach zmiennymi nie różnicującymi grup okazały się aspekty związane z trudną sytuacją materialną rodziny pochodzenia i przemocą domową, gdyż wyniki dotyczące tych aspektów we wszystkich grupach były zbliżone do siebie. Badani w większości pochodzą z rodzin o trudnej sytuacji materialnej, ale zgodnie z ich deklaracjami, nie naznaczonych przemocą. W przypadku sytuacji aktualnej rodziny różnili się oni istotnie w zakresie większości analizowanych aspektów. W grupie o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji istotnie więcej osób deklaruje prawidłowe, pozytywne relacje rodzinne oraz prawidłowo wywiązuje się z obowiązków rodzicielskich. W grupie tej istotnie mniej osób doświadcza przemocy bądź jest jej sprawcą oraz funkcjonuje w rodzinach dotkniętych uzależnieniem najbliższych. Dodatkowo w ich rodzinach zdecydowanie mniej obserwowano dysfunkcje mogących negatywnie oddziaływać na jednostkę.

Analiza sytuacji socjoekonomicznej potwierdza także, że osoby z grupy WSR posiadają większy potencjał od pozostałych badanych. W grupie tej znajdują się osoby lepiej wykształcone i posiadające kwalifikacje zawodowe, dzięki czemu jak można przypuszczać, lepiej funkcjonują na rynku pracy tj. częściej pracują w oparciu o umowę o pracę, cechują się większą stabilnością zatrudnienia oraz, co się z tym wiąże, posiadają lepszą sytuację materialną i mieszkaniową.

Przeprowadzona analiza zasobów podmiotowych odnosiła się do istotnych dla przystosowania społecznego aspektów takich jak: samoocena, poczucie własnej skuteczności, sprężystość psychiczna, poczucie kontroli, spostrzegane wsparcie społeczne, radzenie sobie ze stresem, religijne radzenie sobie w trudnych sytuacjach

oraz stan zdrowia wraz z uzależnieniami. W przypadku większości badanych zasobów potwierdzono hipotezę o wyższym poziomie zasobów w grupie o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji. Badani z grupy WSR posiadają istotnie wyższy niż w grupie NSR poziom samooceny, poczucia własnej skuteczności oraz wewnętrznego poczucia kontroli. Istotne różnice odnotowano też w zakresie siedmiu z czternastu strategii radzenia sobie ze stresem. Badani z grupy WSR istotnie częściej korzystają ze strategii skoncentrowanych na rozwiązaniu problemu i poradzeniu sobie z trudną sytuacją. Jednocześnie w grupie NSR więcej osób deklaruje posiadanie problemów wymagających leczenia psychiatrycznego takich jak objawy nerwicowe i depresja, co może sprzyjać trudnościom w radzeniu sobie ze stresującymi sytuacjami. Nadto w grupie NSR istotnie więcej osób ma problemy z uzależnieniami, ale zobowiązanych przez kuratorów od leczenia odwykowego jest najwięcej osób w grupie WSR. Przynajmniej kuratorzy stawiają wyższe wymagania osobom, które w ich ocenie są w stanie im sprostać. Zdaje się to potwierdzać cały obraz potencjału podmiotowego w grupie WSR. Osoby w tej grupie posiadają wyższy poziom samooceny, poczucia własnej skuteczności i wewnętrznego poczucia kontroli, co sprzyja realizacji zadań, osiągnięciu stawianych celów (np. leczenia odwykowego) a także utrzymaniu wymaganego poziomu motywacji.

Przeprowadzone analizy nie potwierdziły istnienia różnic międzygrupowych w poziomie spostrzeganego wsparcia społecznego i religijnego radzenia sobie. Możliwe, że badani nie są osobami na tyle wierzącymi/religijnymi, aby badania mogły dać jednoznaczne wyniki. W przypadku spostrzeganego wsparcia społecznego istnieje ryzyko, że badani generalnie nie czują wystarczającego wsparcia, mogą to sugerować niższe wyniki średnich niż w innych przytoczonych badaniach. Nadto możliwe, że wykorzystane narzędzie nie było adekwatne do badanej grupy. W przypadku sprężystości psychicznej uzyskano zbliżenie do istotności statystycznej dlatego nie dokonano porównań międzygrupowych. Jednak warto odnotować, że najwyższy wynik średnich uzyskano w grupie WSR.

Reasumując należy stwierdzić, że hipotezy badawcze zakładające wyższy poziom zasobów podmiotowych w grupie o najwyższym poziomie skuteczności resocjalizacji nie zostały potwierdzone tylko w przypadku dwóch badanych zmiennych: spostrzeganego wsparcia społecznego i religijnego radzenia sobie. Natomiast w przypadku uzależnień wyniki nie dały jednoznacznej odpowiedzi, co pozostawia pole

do szerokiej interpretacji dlatego też uznano, iż nie można przyjąć hipotezy badawczej w tym zakresie.

2. Analiza zależności między zasobami podmiotowymi osób pozostających pod dozorem kuratora sądowego

W celu weryfikacji hipotezy dotyczącej związku zasobów podmiotowych i poziomu skuteczności przeprowadzono analizę korelacyjną. Z uwagi na niespełnienie założeń normalności rozkładu danych, analizy zależności pomiędzy wynikami badanych zasobów dokonano przy pomocy współczynnika rho Spearmana.

W przypadku zmiennej samoocena i strategii radzenia sobie ze stresem w grupie badanych NSR uzyskano istotne współczynniki korelacji jedynie w zakresie trzech strategii: zwrot ku religii (korelacja ujemna, słaba), poszukiwanie wsparcia emocjonalnego (korelacja słaba, dodatnia) i obwinianie (korelacja umiarkowana, ujemna). W grupie PSR uzyskano więcej istotnych współczynników, głównie umiarkowanych. Wyniki samooceny badanych korelują dodatnio z aktywnym radzeniem sobie i poszukiwaniem wsparcia emocjonalnego oraz ujemnie z obwinianiem się i zwrotem ku religii. Silną i ujemną korelację uzyskano w zakresie strategii zaprzestanie działań. Z kolei w grupie WSR uzyskano współczynniki umiarkowane i dodatnie w zakresie strategii: aktywne radzenie sobie i planowanie oraz ujemne i umiarkowane w zakresie: zajmowania się czymś innym, zaprzeczania, zaprzestania działań i obwiniania. W zakresie strategii zwrot ku religii korelacja była ujemna i słaba, a w przypadku pozostałych strategii w żadnej z badanych grup nie uzyskano korelacji istotnych statystycznie. Szczegółowe wyniki zostały przedstawione w Tabeli 20.

Analiza zależności samooceny i strategii radzenia sobie ze stresem wskazuje, że wraz ze wzrostem poziomu skuteczności procesu resocjalizacji odnotowano więcej zależności między zmiennymi, co jest zgodne z postawioną hipotezą badawczą. W grupie o przeciętnym i wysokim stopniu skuteczności resocjalizacji, gdzie badani posiadają wyższy poziom samooceny, istnieją silniejsze, pozytywne zależności pomiędzy poziomem SES i wykorzystywaniem strategii skoncentrowanych na problemie a negatywne ze strategiami unikowymi, które w dłuższej perspektywie mogą być destrukcyjne (Juczyński, Ogińska-Bulik, 2009).

W przypadku poczucia kontroli w grupie NSR (patrz Tabela 20) odnotowano dodatnie i umiarkowane zależności między LOC a strategiami: aktywne radzenie sobie, zaprzeczanie, wyładowanie, zażywanie substancji psychoaktywnych i zaprzestanie działań. Słabsze i ujemne korelacje uzyskano z planowaniem i poszukiwaniem wsparcia emocjonalnego. Im wyższe wyniki LOC tym wyższy poziom zewnętrznego poczucia kontroli, co wiąże się z ograniczonym wpływem na otaczającą rzeczywistość. W grupie tej odnotowano wyższy poziom zewnętrznego poczucia kontroli, co potwierdzałoby uzyskane zależności, choć nieoczekiwane istotna dodatnia korelacja wystąpiła też ze strategią aktywne radzenie sobie. Jednocześnie uzyskano dodatnie i umiarkowane współczynniki między skalą kłamstwa a pozytywnym przewartościowaniem i zwrotem ku religii.

W grupie PSR uzyskano umiarkowane i dodatnie korelacje LOC z sześcioma strategiami: zwrot ku religii, zaprzeczanie, wyładowanie, zażywanie substancji psychoaktywnych, zaprzestanie działań i obwinianie. Wyższy poziom zewnętrznego poczucia kontroli ma związek z przeświadczeniem o wpływie czynników niezależnych od jednostki na jej sytuację. W takim przypadku jednostka może częściej korzystać ze strategii ukierunkowanych na rozładowanie emocji zamiast podejmować działania zmierzające do rozwiązania problemu. W skali kłamstwa uzyskano pozytywne i umiarkowane korelacje ze strategiami zwrot ku religii i zajmowanie się czymś innym, co wskazuje, że potrzeba aprobaty społecznej skłania do nasilenia się działań zastępczych.

Z kolei w grupie WSR (patrz Tabela 20) uzyskano umiarkowaną i dodatnią korelację LOC ze strategią zaprzestanie działań oraz zażywanie substancji psychoaktywnych i słabą z obwinianiem się. W zakresie strategii: planowanie i poszukiwanie wsparcia emocjonalnego uzyskano korelację ujemną i umiarkowaną, a w przypadku aktywnego radzenia sobie i poszukiwania wsparcia instrumentalnego korelację ujemną i słabą. W skali kłamstwa w tej grupie uzyskano dodatnie i umiarkowane korelacje ze strategią pozytywne przewartościowanie i zajmowanie się czymś innym.

Tabela 20 Związki pomiędzy samooceną, poczuciem kontroli, skalą kłamstwa a strategiami radzenia sobie ze stresem w badanych grupach o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji

Radzenie sobie ze stresem	Samoocena			Poczucie kontroli			Skala kłamstwa		
	NSR	PSR	WSR	NSR	PSR	WSR	NSR	PSR	WSR
Aktywne radzenie sobie	0,208	0,300*	0,341**	0,304*	-0,112	-0,252*	0,081	-0,08	0,129
Planowanie	0,191	0,247	0,470**	-0,256*	-0,073	-0,438**	0,170	-0,031	0,055
Pozytywne przewartościowanie	0,008	-0,43	-0,121	0,037	-0,082	-0,058	0,300*	0,089	0,389**
Akceptacja	-0,108	-0,074	0,015	-0,133	0,037	-0,028	0,118	0,175	0,108
Poczucie humoru	0,032	0,173	-0,119	-0,039	-0,115	0,030	0,002	0,009	0,028
Zwrot ku religii	-0,231*	-0,310*	-0,249*	0,102	0,346**	0,112	0,331*	0,308*	0,041
Poszukiwanie wsparcia emocjonalnego	0,262*	0,332*	0,209	-0,284*	-0,107	-0,302*	0,093	-0,012	0,194
Poszukiwanie wsparcia instrumentalnego	0,160	0,137	0,095	-0,223	-0,039	-0,269*	-0,038	0,036	0,130
Zajmowanie się czymś innym	-0,096	-0,217	-0,327**	-0,030	0,246	0,232	0,080	0,376*	0,324*
Zaprzeczanie	0,041	-0,080	-0,425**	0,307*	0,330*	0,226	0,251*	0,195	0,065
Wyładowanie	-0,034	-0,220	-0,205	0,451**	0,344**	0,215	-0,013	0,115	-0,174
Zażywanie substancji psychoaktywnych	-0,062	-0,168	-0,191	0,416**	0,348*	0,316**	-0,194	-0,132	-0,214
Zaprzestanie działań	-0,220	-0,510**	-0,466**	0,399**	0,319**	0,298**	0,074	0,185	-0,091
Obwinianie siebie	-0,391**	-0,368**	-0,398**	0,204	0,459**	0,282*	0,230	0,083	-0,070

p<0,01**, p<0,05*

W zakresie zmiennej poczucie własnej skuteczności odnotowano szereg istotnych statystycznie zależności głównie umiarkowanych (patrz Tabela 21). W grupie osób o niskim poziomie skuteczności resocjalizacji GSES koreluje umiarkowanie i dodatkowo ze strategiami: aktywne radzenie sobie, planowanie, akceptacja, a także silnie z poszukiwaniem wsparcia emocjonalnego. Oznacza to, że w tej grupie istnieje umiarkowana, pozytywna zależność między poczuciem własnej skuteczności i strategiami skoncentrowanymi na rozwiązaniu trudnej sytuacji oraz silna zależność między poziomem GSES i poszukiwaniem wsparcia emocjonalnego, co może sugerować, że badani korzystają ze strategii skoncentrowanych na emocjach. W zakresie strategii: obwinianie się, zażywanie substancji psychoaktywnych uzyskano umiarkowane, ujemne współczynniki korelacji, a w przypadku strategii zaprzestanie działań korelację silną i ujemną. Nadto słabe i ujemne, ale istotne statystycznie współczynniki uzyskano między GSES i strategiami: zaprzeczanie, wyładowanie

i dodatnią z poszukiwaniem wsparcia instrumentalnego. Badania potwierdziły, że im wyższy poziom poczucia własnej skuteczności tym rzadziej wykorzystywane są strategie unikowe i destrukcyjne.

W grupie osób o przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji uzyskane współczynniki korelacji są zbliżone do grupy NSR (patrz Tabela 21). W obu grupach odnotowano dodatnie korelacje ze strategiami skoncentrowanymi na problemie, choć współczynniki miały niższe wartości. W grupie PSR uzyskano pozytywną i umiarkowaną korelację między GSES i planowaniem oraz słabą z aktywnym radzeniem sobie. W zakresie strategii: zwrot ku religii, zajmowanie się czymś innym, zażywanie substancji psychoaktywnych, zaprzestanie działań i obwinianie uzyskano korelacje ujemne i umiarkowane. Wyższy poziom poczucia własnej skuteczności wiąże się z niższym nasileniem wykorzystywania strategii o nie przystosowawczym charakterze. W grupie WSR uzyskano, podobnie jak w grupie PSR, umiarkowaną i dodatnią korelację ze strategią pozytywne przewartościowanie oraz słabe korelacje z planowaniem i poszukiwaniem wsparcia emocjonalnego. W zakresie strategii: zaprzeczanie, wyładowanie, zażywanie substancji psychoaktywnych, zaprzestanie działań i obwinianie się uzyskano umiarkowane i ujemne współczynniki korelacji.

Analiza korelacji między strategiami radzenia sobie ze stresem a GSES wykazała we wszystkich grupach istnienie pozytywnej zależności między poziomem GSES i korzystaniem ze strategii skoncentrowanych na rozwiązaniu problemu oraz ujemnej w zakresie wykorzystywania strategii unikowych, skoncentrowanych na odwróceniu uwagi od istniejącego problemu. Przepuszczalnie uzyskane zbliżone wyniki w grupach mogą mieć związek z tym, że badani posiadają przeciętny i wysoki poziom GSES. Dotychczasowe badania potwierdzają, że osoby przekonane o swojej skuteczności w działaniu uważają, iż mogą poradzić sobie z pojawiającymi się trudnościami.

W przypadku zmiennej religijne radzenie sobie uzyskano nieliczne korelacje pozytywnego religijnego radzenia sobie ze strategiami radzenia sobie ze stresem. w przypadku grup o przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji (patrz Tabela 21) odnotowano jedynie silne dodatnie współczynniki ze strategią zwrot ku religii. Natomiast w grupie NSR korelacje dodatnie i umiarkowane uzyskano ze strategią pozytywne przewartościowanie i poszukiwanie wsparcia emocjonalnego oraz słabe współczynniki ze strategiami polegającymi na zaprzeczaniu i poszukiwaniu

wsparcia instrumentalnego, a także podobnie jak w pozostałych grupach, silną i dodatnią korelację ze strategią zwrot ku religii.

Wziąwszy pod uwagę niski poziom pozytywnego religijnego radzenia sobie w badanych grupach można było oczekiwać także nielicznych korelacji ze strategiami radzenia sobie ze stresem. Natomiast wysokie korelacje wyników Brief RCOPE ze strategią zwrot ku religii potwierdzają, że oba narzędzia odnoszą się do tego samego aspektu badanego konstruktów.

W przypadku negatywnego religijnego radzenia sobie uzyskano znacznie więcej współczynników istotnych statystycznie. Negatywny wzorzec religijnego radzenia sobie jest związany z poczuciem niemocy i jego wyższy poziom obserwuje się w grupach osób o niższym stopniu przystosowania społecznego (Bartczuk, Jarosz, 2006). W grupie badanych WSR odnotowano najmniej współczynników korelacji, bo zaledwie z trzema strategiami: umiarkowany, dodatni ze strategiami zajmowanie się czymś innym i zaprzestanie działań oraz słaby, ujemny z poszukiwaniem wsparcia emocjonalnego (patrz Tabela 21).

W grupach NSR i PSR (patrz Tabela 21) uzyskano wyraźnie więcej współczynników istotnych statystycznie i odnosiły się one do tych samych strategii. W obu grupach uzyskano dodatnie korelacje ze strategiami: zaprzeczanie, wyładowanie, zażywanie substancji psychoaktywnych i zaprzestanie działań, przy czym w grupie NSR współczynniki były słabe, a w grupie PSR umiarkowane. Dodatkowo w grupie tej odnotowano jeszcze umiarkowaną, dodatnią korelację ze strategią obwinianie i silną ze strategią zwrot ku religii, która w grupie NSR była umiarkowana. Wraz ze wzrostem poziomu negatywnego religijnego radzenia sobie badani korzystają ze strategii zmierzających do zniwelowania stresu psychologicznego oraz podejmują działania unikowe w postaci rezygnacji z działań. Taka zależność ma swoje uzasadnienie teoretyczne, gdyż negatywny wzorzec religijnego radzenia sobie wiąże się z poczuciem braku interwencji siły wyższej, obwinianiem Boga, postrzeganiem trudnych sytuacji jako kary oraz poczuciem beznadziei i braku wpływu (Ano, Vasconcelles, 2005). Analizując uzyskane zależności można uznać, że hipoteza zależnościowa w zakresie negatywnego religijnego radzenia sobie została potwierdzona. W grupie WSR uzyskano najmniej istotnych współczynników korelacji wskazujących na korzystanie z nieefektywnych i mogących oddziaływać destrukcyjnie form radzenia sobie.

Tabela 21 Związki pomiędzy poczuciem własnej skuteczności, pozytywnym i negatywnym religijnym radzeniem sobie a strategiami radzenia sobie ze stresem w badanych grupach o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji

Radzenie sobie ze stresem	Poczucie własnej skuteczności			Pozytywne religijne radzenie sobie			Negatywne religijne radzenie sobie		
	NSR	PSR	WSR	NSR	PSR	WSR	NSR	PSR	WSR
Aktywne radzenie sobie	0,429 **	0,277 *	0,201	0,093	-0,249	0,208	-0,065	-0,148	-0,158
Planowanie	0,466 **	0,314 *	0,295 *	0,148	-0,157	0,090	-0,126	-0,040	-0,148
Pozytywne przewartościowanie	0,095	0,200	0,341 **	0,443 **	0,116	0,029	0,177	-0,074	0,051
Akceptacja	0,304 *	0,178	0,110	0,173	0,235	-0,072	-0,167	-0,048	0,119
Poczucie humoru	0,045	0,252	0,239	0,123	0,052	0,063	0,036	-0,072	-0,071
Zwrot ku religii	-0,237	-0,366 **	-0,177	0,691 **	0,646 **	0,622 **	0,428 **	0,637 **	0,023
Poszukiwanie wsparcia emocjonalnego	0,510 **	0,290 *	0,283 *	0,329 **	0,018	0,181	-0,032	-0,061	-0,297 *
Poszukiwanie wsparcia instrumentalnego	0,269 *	0,184	0,130	0,277 *	0,069	0,164	0,036	-0,012	-0,153
Zajmowanie się czymś innym	0,071	-0,373 **	-0,100	0,168	0,091	0,211	-0,122	0,151	0,320 **
Zaprzeczanie	-0,254 *	-0,148	-0,344 **	0,264 *	0,135	0,231	0,297 *	0,290 *	0,153
Wyładowanie	-0,298 *	-0,293 *	-0,450 **	0,117	0,101	0,248 *	0,288 *	0,385 **	0,205
Zażywanie substancji psychoaktywnych	-0,419 **	-0,374 **	-0,305 *	-0,085	0,078	0,125	0,288 *	0,330 *	0,186
Zaprzestanie działań	-0,518 **	-0,415 **	-0,441 **	0,107	0,315 *	0,078	0,394 **	0,449 **	0,366 **
Obwinianie siebie	-0,387 **	-0,309 *	-0,434 **	0,195	0,352 **	0,148	0,145	0,409 **	0,333 *

p<0,01**; p<0,05*

W zakresie sprężystości psychicznej w grupie NSR także uzyskano pozytywne, umiarkowane korelacje ze strategiami radzenia sobie skoncentrowanymi na problemie (aktywne radzenie sobie, planowanie), choć podobnie jak w przypadku GSES w tej grupie uzyskano też pozytywną korelację z poszukiwaniem wsparcia emocjonalnego. Sprężystość psychiczna ujemnie koreluje ze strategią zaprzestanie działań (umiarkowana) oraz zażywaniem substancji psychoaktywnych (słaba) i obwinianiem siebie (słaba) (patrz Tabela 22). W grupie osób PSR podobnie uzyskano dodatnie i umiarkowane korelacje z aktywnym radzeniem sobie, poszukiwaniem wsparcia emocjonalnego i planowaniem oraz słabą korelację z poczuciem humoru. W zakresie strategii w postaci zaprzestania działań oraz obwiniania się uzyskano silne i ujemne współczynniki, a w przypadku zażywania substancji psychoaktywnych zależność była umiarkowana i ujemna (patrz Tabela 22). Z kolei w grupie WSR uzyskano korelacje

z największą liczbą strategii, co może wskazywać na większe umiejętności badanych w zakresie wykorzystywania działań zaradczych, adekwatnie do zaistniałej sytuacji. W grupie tej uzyskano dodatnie, umiarkowane korelacje ze strategiami: aktywne radzenie sobie, planowanie, poszukiwanie wsparcia emocjonalnego oraz słabe korelacje z poczuciem humoru i poszukiwaniem wsparcia instrumentalnego. W przypadku strategii: zaprzestanie działań i obwinianie się uzyskano korelacje ujemne i umiarkowane, a w przypadku zaprzeczania i wyładowania ujemne i słabe (patrz Tabela 22).

Uzyskane wyniki we wszystkich grupach potwierdzają doniesienia badawcze o związku wysokiego poziomu sprężystości psychicznej i skutecznych sposobów radzenia sobie.

Tabela 22 Związki pomiędzy sprężystością psychiczną, wsparciem poznawczym (ISEL), wsparciem materialnym (ISEL) a strategiami radzenia sobie ze stresem w badanych grupach o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji

Radzenie sobie ze stresem	Sprężystość psychiczna			Wsparcie poznawcze (ISEL)			Wsparcie materialne (ISEL)		
	NSR	PSR	WSR	NSR	PSR	WSR	NSR	PSR	WSR
Aktywne radzenie sobie	0,306 **	0,346 **	0,403 *	0,289 **	0,147	-0,095	0,259 *	-0,224	-0,206
Planowanie	0,321 **	0,323 **	0,384 **	0,158	0,006	0,038	0,136	-0,012	-0,059
Pozytywne przewartościowanie	0,166	0,084	0,118	0,195	-0,200	0,293 *	0,242	0,014	0,248 *
Akceptacja	0,195	0,011	-0,057	0,184	-0,266 *	0,123	-0,035	0,055	0,196
Poczucie humoru	0,166	0,277 *	0,295 **	-0,029	0,158	-0,071	-0,018	-0,082	-0,106
Zwrot ku religii	-0,092	-0,502 **	-0,076	-0,021	-0,211	0,148	0,206	0,183	-0,080
Poszukiwanie wsparcia emocjonalnego	0,329 **	0,456 **	0,496 **	0,171	0,071	-0,024	0,175	-0,003	-0,169
Poszukiwanie wsparcia instrumentalnego	0,171	0,216	0,258 *	0,242	0,120	0,031	0,253 *	0,083	-0,112
Zajmowanie się czymś innym	0,070	-0,236 *	-0,203	0,135	-0,118	-0,021	0,058	-0,085	0,165
Zaprzeczanie	-0,156	-0,225 *	-0,264 *	-0,016	-0,267 *	-0,039	0,033	-0,123	-0,022
Wyładowanie	-0,167	-0,237	-0,236 *	-0,011	0,102	0,019	0,083	0,243	-0,263 *
Zażywanie substancji psychoaktywnych	-0,266 *	-0,331 **	-0,102	0,012	0,156	-0,083	-0,021	0,120	-0,121
Zaprzestanie działań	-0,379 **	-0,531 **	-0,397 **	0,065	-0,092	0,022	0,232	0,061	0,105
Obwinianie siebie	-0,270 *	-0,525 **	-0,412 **	-0,045	-0,122	0,034	-0,063	0,294 *	0,100

p<0,01 **; p<0,05*

Analiza zależności spostrzeganego wsparcia społecznego (ISEL) i strategii radzenia sobie ze stresem wykazała niewielkie zależności tylko z kilkoma strategiami.

Były to w przeważającej mierze korelacje słabe, a jedynie w przypadku przynależności i dowartościowania odnotowano umiarkowane współczynniki korelacji. Najwięcej zależności uzyskano w grupie NSR w zakresie przynależności (patrz Tabela 23), gdzie umiarkowane i pozytywne korelacje odnotowano w przypadku strategii: poszukiwanie wsparcia emocjonalnego, poszukiwanie wsparcia instrumentalnego i akceptacji oraz słabe korelacje ze strategią zajmowanie się czymś innym i pozytywne przewartościowanie. Może to oznaczać, że osoby mające przekonanie o istnieniu w swoim otoczeniu osób, dla których czują się ważne i na pomoc których mogą liczyć, będą korzystały z ich wsparcia w trudnej sytuacji, co jest uzasadnione teoretycznie. Nadto w grupie NSR odnotowano dodatnie, umiarkowane korelacje w zakresie dowartościowania ze strategiami: poszukiwanie wsparcia emocjonalnego, pozytywne przewartościowanie i zajmowanie się czymś innym oraz słabą korelacją z aktywnym radzeniem sobie. W zakresie wsparcia materialnego (patrz Tabela 22) uzyskano dwa słabe, dodatnie współczynniki z aktywnym radzeniem sobie, a w przypadku wsparcia poznawczego jedynie słabą i dodatnią korelacją z aktywnym radzeniem sobie.

W grupie osób PSR (patrz Tabela 22) uzyskano zaledwie dwa istotne współczynniki korelacji ze wsparciem poznawczym w zakresie strategii: akceptacja (dodatni) i zaprzeczanie (ujemny). Natomiast w grupie WSR (patrz Tabela 22) odnotowano niskie korelacje w zakresie: wsparcia poznawczego i pozytywnego przewartościowania (dodatnia), wsparcia materialnego i wyładowania (ujemna) i pozytywnego przewartościowania (dodatnia) oraz w zakresie przynależności (patrz Tabela 23) i aktywnego radzenia sobie (dodatnia).

Podobnie jak w przypadku czterech rodzajów wsparcia także wynik ogólny korelował z niewielką liczbą strategii (patrz Tabela 23), co więcej istotne i umiarkowane korelacje uzyskano jedynie w grupie NSR. ISEL w tej grupie korelował ze strategiami: poszukiwanie wsparcia emocjonalnego, zajmowanie się czymś innym, aktywne radzenie sobie, pozytywne przewartościowanie, poszukiwanie wsparcia instrumentalnego oraz akceptacja (korelacja słaba). W grupie WSR uzyskano zaledwie dwa istotne statystycznie, ale słabe współczynniki korelacji: dodatni ze strategią pozytywne przewartościowane oraz, co zastanawiające, ujemny z aktywnym radzeniem sobie. Może to sugerować, że im wyższy jest poziom spostrzeganego wsparcia społecznego tym rzadziej badani korzystają z tej strategii. Przypuszczać zatem można, że korzystając ze wsparcia rezygnują oni jednocześnie z podjęcia samodzielnych

działań ukierunkowanych na rozwiązanie problemu. W grupie PSR natomiast nie odnotowano żadnych korelacji ze strategiami radzenia sobie ze stresem.

Uzyskane nieliczne współczynniki korelacji są zaskakujące gdyż należałoby się spodziewać, że osoby o przeciętnym poziomie spostrzeganego wsparcia społecznego, a jednocześnie przekonane o własnej skuteczności (wyniki GSES umiarkowane i wysokie) powinny posiadać umiejętność korzystania ze wspierających relacji i same także być zdolne udzielać wsparcia innym. Szczególnie brakuje tej zależności w grupie o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji.

Tabela 23. Związki pomiędzy dowartościowaniem (ISEL), przynależnością (ISEL) i wynikiem ogólnym ISEL a strategiami radzenia sobie ze stresem w badanych grupach o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji

Radzenie sobie ze stresem	Dowartościowanie			Przynależność			Wynik ogólny ISEL		
	NSR	PSR	WSR	NSR	PSR	WSR	NSR	PSR	WSR
Aktywne radzenie sobie	0,258 *	0,050	-0,179	0,134	-0,103	-0,300 *	0,308 **	0,040	0,231 *
Planowanie	0,118	0,018	-0,116	0,210	0,081	-0,156	0,233 *	0,087	0,123
Pozytywne przewartościowanie	0,307 *	0,191	0,225	0,257 *	0,057	0,213	0,366 **	0,122	0,295 **
Akceptacja	0,241	0,139	0,191	0,361 **	0,048	0,126	0,283 *	-0,017	0,170
Poczucie humoru	0,164	0,057	0,074	-0,034	0,242	0,085	0,043	0,182	-0,045
Zwrot ku religii	0,193	-0,076	0,067	0,277	-0,029	0,062	0,193	-0,016	0,065
Poszukiwanie wsparcia emocjonalnego	0,316 *	0,103	-0,082	0,370 **	-0,022	-0,244	0,332 **	0,060	-0,180
Poszukiwanie wsparcia instrumentalnego	0,250	0,190	0,150	0,351 **	-0,024	-0,007	0,343 **	0,201	0,010
Zajmowanie się czymś innym	0,301 *	-0,124	0,088	0,270 *	0,081	0,026	0,310 **	-0,038	0,057
Zaprzeczanie	0,163	-0,133	0,118	-0,048	-0,008	0,045	0,054	-0,069	0,059
Wyładowanie	-0,007	-0,108	-0,060	0,135	0,113	-0,049	0,058	0,106	-0,096
Zażywanie substancji psychoaktywnych	-0,189	-0,006	-0,079	-0,021	-0,253	-0,135	-0,108	-0,039	-0,134
Zaprzestanie działań	0,057	-0,189	0,145	0,112	-0,201	0,170	0,102	-0,143	0,128
Obwinianie siebie	-0,011	-0,085	0,018	0,134	-0,083	0,016	0,052	-0,007	0,035

p<0,01**; p<0,05*

Oprócz strategii radzenia sobie ze stresem analizę zależności przeprowadzono także między pozostałymi zmiennymi. Najwyższe, wysokie i dodatnie współczynniki korelacji uzyskano między poczuciem własnej skuteczności i sprężystości psychiczną. Zależność ta ujawniła się we wszystkich badanych grupach (patrz Tabela 24), co można interpretować jako umiejętność osób z wysokim poczuciem własnej skuteczności do radzenia sobie z przeciwnościami, nie poddawania się im oraz zdolność powracania do równowagi emocjonalnej po przeżytych trudnościach.

W zakresie zależności między GSES i samoocena także odnotowano pozytywne korelacje, jednak w grupie WSR była to, wbrew oczekiwaniom, korelacja

umiarkowana, a w pozostałych grupach silna. Wziąwszy pod uwagę poziom badanych zmiennych w grupach, spodziewano się najwyższego współczynnika korelacji w grupie o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji, gdzie badani uzyskali wysoki poziom GSES i przeciętny SES.

Analiza zależności między poczuciem własnej skuteczności a poczuciem kontroli wykazała, że w grupie NSR uzyskano silną, ujemną korelację między GSES i LOC (patrz Tabela 24), natomiast w pozostałych grupach wartość współczynnika spadała: w grupie PSR odnotowano korelację umiarkowaną i niską w grupie WSR. Oznacza to, że im wyższy wynik w skali LOC, oznaczający wyższy poziom zewnętrznego poczucia kontroli tym niższe poczucie skuteczności własnego działania, co jest uzasadnione teoretycznie. Warto wskazać, że w skali kłamstwa jedynie w grupie WSR uzyskano dodatnią i słabą korelację między zmiennymi.

W przypadku poczucia własnej skuteczności uzyskano niewielką liczbę istotnych korelacji ze spostrzeganym wsparciem społecznym mierzonym skalą ISEL (patrz Tabela 24). Osoby przeświadczone o skuteczności swoich działań powinny umieć korzystać ze wsparcia. Natomiast współczynniki korelacji obu zmiennych, podobnie jak to miało miejsce w przypadku ISEL i strategii radzenia sobie ze stresem, okazały się w większości nieistotne statystycznie bądź słabe. W grupie WSR nie odnotowano żadnych istotnych korelacji, a w grupie PSR uzyskano zaledwie jedną dodatnią, ale słabą korelację między GSES i dowartościowaniem. Z kolei w grupie NSR uzyskano dodatnie korelacje: słabe ze wsparciem poznawczym i materialnym oraz umiarkowaną z przynależnością. W grupie tej uzyskano też umiarkowany, dodatni współczynnik korelacji wyniku ogólnego ISEL z GSES, czego nie odnotowano w pozostałych grupach. Można uznać, że hipoteza zależnościowa została potwierdzona jedynie w części odnoszącej się do istnienia zależności między wskazanymi zmiennymi. Nie udało się potwierdzić istnienia zależności we wszystkich grupach, ani wykazać że w przypadku osób o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji współczynniki zależności będą wyższe od pozostałych grup.

W przypadku poczucia własnej skuteczności i religijnego radzenia sobie w żadnej grupie nie uzyskano istotnych statystycznie współczynników GSES z pozytywnym religijnym radzeniem sobie (patrz Tabela 24). Być może poziom pozytywnego religijnego radzenia sobie w badanych grupach był zbyt niski, aby taka zależność się ujawniła. W zakresie negatywnego religijnego radzenia sobie i GSES uzyskano umiarkowane, ujemne korelacje tylko w grupach o NSR i PSR (patrz Tabela

24). Oznacza to, że im wyższy poziom poczucia własnej skuteczności tym niższy poziom zaprzeczania w istnienie Boga, postrzegania trudności jako kary i przeznaczenia oraz sytuowania siebie w roli ofiary. W grupie WSR nie odnotowano korelacji między negatywnym religijnym radzeniem sobie i GSES.

Tabela 24 Związki pomiędzy poczuciem własnej skuteczności (GSES) i sprężystością psychiczną (KSP), samooceną (SES), poczuciem kontroli (LOC), skalą kłamstwa, spostrzeganym wsparciem społecznym (ISEL) i religijnym radzeniem sobie w grupach osób o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji

Zmienna	Poczucie własnej skuteczności (GSES)		
	NSR	PSR	WSR
Sprężystość psychiczna	0,706**	0,772**	0,745**
Samoocena (SES)	0,510**	0,663**	0,375**
Poczucie kontroli	-0,502**	-0,402**	-0,296*
Kłamstwo	0,108	-0,256	0,291*
Wsparcie poznawcze (ISEL)	0,290*	0,110	0,128
Wsparcie materialne (ISEL)	0,266*	-0,046	-0,028
Dowartościowanie (ISEL)	0,336*	0,274*	0,111
Przynależność (ISEL)	0,236	-0,211	0,048
Wynik ogólny ISEL	0,356**	0,243*	0,060
Pozytywne religijne radzenie sobie	0,015	-0,143	-0,117
Negatywne religijne radzenie sobie	-0,301*	-0,401**	-0,116

p<0,01**; p<0,05*

Umiarkowane i wysokie współczynniki korelacji uzyskano między samooceną i sprężystością psychiczną (patrz Tabela 25). We wszystkich badanych grupach były to zależności dodatnie, co ma uzasadnienie teoretyczne. W grupie PSR odnotowano korelację silną, a w pozostałych grupach umiarkowaną. Podobnie umiarkowane korelacje (ujemne) uzyskano we wszystkich badanych grupach między poczuciem kontroli i SES (patrz Tabela 25). Oznacza to, że im wyższy poziom samooceny tym niższy poziom zewnętrznego poczucia kontroli. Wartości współczynników wzrastają wraz ze skutecznością resocjalizacji, dzięki czemu można uznać, że hipoteza zależnościowa w zakresie wskazanych zmiennych została potwierdzona. W przypadku skali kłamstwa tylko w grupie PSR uzyskano ujemną, umiarkowaną korelację z SES (patrz Tabela 25).

Wbrew oczekiwaniom nie odnotowano zależności między samooceną i spostrzeganym wsparciem społecznym mierzonym ISEL (patrz Tabela 25). Jedynie

w grupie NSR uzyskano słabą i dodatnią korelację SES i wsparcia materialnego. Pozostałe rodzaje wsparcia (wsparcie poznawcze, dowartościowanie i przynależność), ani wynik ogólny skali ISEL nie korelują z samooceną. Podobne wyniki uzyskano analizując zależności między samooceną a religijnym radzeniem sobie, gdzie tylko w grupie PSR uzyskano jeden umiarkowany i ujemny współczynnik korelacji między negatywnym religijnym radzeniem sobie a samooceną (patrz Tabela 25). W przypadku pozostałych grup korelacje nie wystąpiły. Tym samym nie udało się potwierdzić hipotezy zależnościowej w przypadku wskazanych zmiennych.

Tabela 25 Związki pomiędzy samooceną (SES) i sprężystością psychiczną (KSP), poczuciem kontroli (LOC), skalą kłamstwa, spostrzeganym wsparciem społecznym (ISEL) i religijnym radzeniem sobie w grupach osób o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji

Zmienna	Samoocena (SES)		
	NSR	PSR	WSR
Sprężystość psychiczna	0,471**	0,590**	0,433**
Poczucie kontroli	-0,366**	-0,386**	-0,420**
Kłamstwo	0,009	-0,323*	-0,035
Wsparcie poznawcze (ISEL)	0,032	0,145	-0,032
Wsparcie materialne (ISEL)	0,179	-0,021	-0,180
Dowartościowanie (ISEL)	0,158	0,246	0,028
Przynależność (ISEL)	-0,016	0,232	-0,137
Wynik ogólny ISEL	0,068	0,252*	-0,100
Pozytywne religijne radzenie sobie	0,014	-0,125	-0,199
Negatywne religijne radzenie sobie	-0,021	-0,307*	-0,173

p<0,01**; p<0,05*

Analiza zależności sprężystości psychicznej (KSP) i poczucia kontroli (patrz Tabela 26) wykazała istnienie umiarkowanej, ujemnej zależności we wszystkich badanych grupach. Oznacza to, że osoby o wysokim poziomie sprężystości psychicznej posiadają niższy poziom zewnętrznego LOC, co jest uzasadnione teoretycznie. Wyższy poziom sprężystości psychicznej oznacza jednocześnie większą zdolność jednostki do regulacji poziomu samokontroli i ma związek z jej przystosowaniem (Kaczmarek

2011). Można przyjąć, że hipoteza zależnościowa została potwierdzona. W skali kłamstwa nie odnotowano zależności z KSP.

Sprężystość psychiczna ujemnie i w umiarkowanym stopniu koreluje z negatywnym religijnym radzeniem sobie (patrz Tabela 26). Przy czym korelacje te odnotowano tylko w grupach o przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji. Spodziewano się wyższych współczynników w poszczególnych grupach, jednak uzyskane wyniki mogą wynikać z generalnie niskiego poziomu religijnego radzenia sobie wśród badanych. Uzyskane zależności potwierdzają częściowo postawioną hipotezę – zależności istnieją, ale wartości współczynników nie są zgodne z oczekiwaniami.

Analiza zależności sprężystości psychicznej ze spostrzeganym wsparciem społecznym (ISEL) wykazała istnienie umiarkowanych, dodatnich zależności między KSP i wszystkimi rodzajami wsparcia (wsparcie poznawcze, wsparcie materialne, przynależność i dowartościowanie) oraz wynikiem ogólnym ISEL, ale tylko w grupie NSR. W grupie PSR uzyskano słabą i dodatnią korelację między KSP i wsparciem poznawczym i przynależnością. Natomiast w grupie WSR nie uzyskano istotnych statystycznie współczynników korelacji (patrz Tabela 26).

Tabela 26. Związki pomiędzy sprężystością psychiczną (KSP), poczuciem kontroli (LOC), skalą kłamstwa, spostrzeganym wsparciem społecznym (ISEL) i religijnym radzeniem sobie w grupach osób o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji

Zmienna	Sprężystość psychiczna (KSP)		
	NSR	PSR	WSR
Poczucie kontroli	-0,327*	-0,440**	-0,470**
Kłamstwo	0,049	-0,171	0,147
Wsparcie poznawcze (ISEL)	0,323**	0,246*	0,099
Wsparcie materialne (ISEL)	0,313*	-0,112	-0,096
Dowartościowanie (ISEL)	0,460**	0,109	0,084
Przynależność (ISEL)	0,306*	0,219*	-0,152
Wynik ogólny ISEL	0,429**	0,208	-0,042
Pozytywne religijne radzenie sobie	0,069	0,252*	0,047
Negatywne religijne radzenie sobie	-0,167	-0,471**	-0,329**

p<0,01**; p<0,05*

W przypadku analizy zależności spostrzeganego wsparcia społecznego (ISEL) i poczucia kontroli jedynie w grupie PSR uzyskano ujemne i słabe współczynniki. Dotyczyły one dowartościowania oraz wyniku ogólnego ISEL. Pozostałe zmienne nie korelowały ze sobą, zatem nie można przyjąć hipotezy zależnościowej. Skala kłamstwa i ISEL nie korelują ze sobą w badanych grupach. Dane zamieszczone zostały w Tabeli 27.

Tabela 27. Związki pomiędzy poczuciem kontroli (LOC), skalą kłamstwa, religijnym radzeniem sobie i spostrzeganym wsparciem społecznym (ISEL) w grupach osób o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji

Zmienna	Poczucie kontroli			Skala kłamstwa			Pozytywne religijne radzenie sobie			Negatywne religijne radzenie sobie		
	NSR	PSR	WSR	NSR	PSR	WSR	NSR	PSR	WSR	NSR	PSR	WSR
Wynik ogólny ISEL	-,122	-,248*	-,052	,123	-,083	,082	,287*	-,086	,034	,167	-,088	,033
Wsparcie poznawcze (ISEL)	-,058	-,213	-,150	-,040	-,079	,057	,055	-,304*	,075	,127	-,158	-,013
Wsparcie materialne (ISEL)	-,140	,050	,123	,158	-,051	,187	,210	,103	,022	,248	,132	,125
Dowartościowanie (ISEL)	-,243	-,272*	-,095	,171	-,243	,118	,371**	-,002	,071	,125	-,219	,071
Przynależność (ISEL)	,033	-,19	,980	-,025	,080	,014	,280*	-,137	-,039	,118	-,152	,021

p<0,01**; p<0,05*

Poczucie kontroli (LOC) dodatnio koreluje z negatywnym religijnym radzeniem sobie. W grupie NSR uzyskano korelację słabą, a w kolejnych grupach wartość współczynnika wzrasta i w pozostałych dwóch grupach odnotowano korelacje umiarkowane między LOC i negatywnym radzeniem sobie. Oznacza to, że wraz ze wzrostem zewnętrznego poczucia kontroli wzrasta zakres korzystania ze strategii negatywnego religijnego sposobu radzenia sobie z trudnymi sytuacjami. Współczynniki uzyskanych korelacji są zaskakujące wzięwszy pod uwagę niższy poziom zewnętrznego LOC w grupie o przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji w porównaniu do grupy NSR. W zakresie pozytywnego religijnego radzenia sobie

w żadnej grupie nie odnotowano istotnych korelacji. Tabela 28 przedstawia uzyskane wyniki.

Tabela 28 Związki pomiędzy poczuciem kontroli (LOC), skalą kłamstwa i religijnym radzeniem sobie w grupach osób o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji

Zmienna	Poczucie kontroli (LOC)			Skala kłamstwa		
	NSR	PSR	WSR	NSR	PSR	WSR
Pozytywne religijne radzenie sobie	-0,083	0,067	0,015	0,293*	0,293*	0,114
Negatywne religijne radzenie sobie	0,298*	0,366**	0,469**	0,121	0,151	0,028

p<0,01**; p<0,05*

Analiza zależności między zasobami podmiotowymi w grupach o różnym poziomie skuteczności resocjalizacji wykazała, że w przypadku większości badanych zasobów potwierdzono hipotezę badawczą o pozytywnej zależności między nimi. Analizy potwierdziły też w przypadku większości zmiennych, że u badanych z grupy WSR, gdzie poziom zasobów jest wyższy niż w pozostałych grupach, zależności są silniejsze. Obserwowano to w przypadku samooceny i wykorzystywania strategii skoncentrowanych na problemie, a także poczucia własnej skuteczności. Im wyższy poziom GSES tym rzadziej badani korzystają ze strategii unikowych (zaprzeczanie, zaprzestanie działań) czy mogących oddziaływać destrukcyjnie (wyładowanie, zażywanie substancji psychoaktywnych). Podobnie w przypadku sprężystości psychicznej odnotowano istotne i pozytywne zależności ze strategiami ukierunkowanymi na rozwiązanie problemu i skuteczne sposoby radzenia sobie. Wyniki potwierdziły też pozytywne związki sprężystości psychicznej i poczucia własnej skuteczności wskazujące, że osoby o wysokim poziomie GSES potrafią radzić sobie mimo istniejących przeciwności i powracać do równowagi emocjonalnej. Pozytywne korelacje odnotowano też między GSES i samooceną oraz sprężystością psychiczną i samooceną. Nadto hipoteza badawcza została potwierdzona też w przypadku zależności między samooceną i poczuciem kontroli oraz sprężystością psychiczną i poczuciem kontroli. Osoby o wyższym poziomie samooceny i sprężystości psychicznej posiadają też wyższy poziom wewnętrznego umiejscowienia kontroli. Analizy potwierdziły także zależność między zewnętrznym poczuciem kontroli i stosowaniem nieefektywnych strategii radzenia sobie ze stresem takich jak:

zaprzeczanie, zaprzestanie działań, wyładowanie i zażywanie substancji psychoaktywnych. Oznacza to, że osoby o wyższym poziomie zewnętrznego LOC, czując że nie mają wpływu na otaczającą rzeczywistość, korzystają ze strategii ukierunkowanych na rozładowanie emocji i podejmują działania ukierunkowane na zniwelowanie negatywnych skutków stresu zamiast skupić się na aktywnym rozwiązaniu problemu.

Hipoteza zależnościowa została potwierdzona też w przypadku negatywnego religijnego radzenia sobie oraz radzenia sobie w trudnych sytuacjach. W grupie WSR odnotowano zaledwie dwa istotne współczynniki korelacji, kiedy to w grupie NSR było ich więcej. Potwierdzono tym samym, że im niższy poziom skuteczności resocjalizacji tym większe zależności między badanymi zmiennymi.

W przypadku pozytywnego religijnego radzenia sobie oraz spostrzeganego wsparcia społecznego należy przyjąć, że hipoteza zależnościowa nie została potwierdzona. Możliwe, że uzyskane wartości średnie były zbyt niskie, co może wynikać zarówno ze specyfiki badanej grupy, jak i rodzajów wykorzystanych narzędzi.

3. Model predykcyjny skuteczności procesu resocjalizacji

W celu sprawdzenia, w jakim zakresie skuteczność resocjalizacji jest zdeterminowana poziomem zasobów podmiotowych, przeprowadzono analizę regresji wielorakiej. Metoda ta umożliwia wyjaśnienie wkładu wielu zmiennych niezależnych (zasoby podmiotowe) do predykcji zmiennej zależnej (skuteczność resocjalizacji). O cząstkowym wkładzie każdej ze zmiennych niezależnych informują uzyskane współczynniki regresji beta (β), przyjmujące wartości od -1 do 1 (im wyższa wartość współczynnika, tym większy wkład w wyjaśnianie zmiennej zależnej). Natomiast o stopniu dopasowania całego modelu do danych informuje współczynnik determinacji (R^2). Pokazuje on jaki procent wariancji zmiennej zależnej jest wyjaśniany przez model. W przypadku dużej liczby predyktorów trafniejszym jest odnoszenie się do wartości skorygowanego współczynnika determinacji (cR^2), który przyjmuje poprawkę na liczbę predyktorów w modelu (Brzeziński 2007; Stanisz, 2007; King, Minium, 2009).

W celu ustalenia jaki jest wkład badanych zasobów podmiotowych w wyjaśnianie skuteczności resocjalizacji utworzono model regresji składający się z następujących zmiennych niezależnych: samoocena (SES), poczucie własnej

skuteczności (GSES), poczucie kontroli (LOC), kłamstwo, sprężystość psychiczna (KSP), ogólne spostrzegane wsparcie społeczne (ISEL), wsparcie poznawcze (ISEL), wsparcie materialne (ISEL), przynależność (ISEL), dowartościowanie (ISEL), pozytywne religijne radzenie sobie, negatywne religijne radzenie sobie oraz 14 strategii radzenia sobie ze stresem (aktywne radzenie sobie, planowanie, pozytywne przewartościowanie, akceptacja, poczucie humoru, zwrot ku religii, poszukiwanie wsparcia emocjonalnego, poszukiwanie wsparcia instrumentalnego, zajmowanie się czymś innym, zaprzeczanie, wyładowanie, zażywanie substancji psychoaktywnych, zaprzestanie działań, obwinianie siebie).

Z uwagi na dużą liczbę zmiennych niezależnych wykorzystano metodę krokową, która polega na kolejnym wprowadzaniu predyktorów do modelu i pozostawianiu w nim tylko tych, które są istotne dla wyjaśniania zmiennej zależnej. Metoda krokowa pozwala na stworzenie dobrego jakościowo modelu eliminując problem wielu predyktorów, co przy często stosowanej metodzie wprowadzania nie byłoby możliwe. Dobre modele regresji zakładają bowiem występowanie od 15 do nawet 30 obserwacji na jedną zmienną niezależną (Bedyńska, Książek, 2012).

Utworzony model regresji objął cztery zmienne niezależne: poczucie kontroli, zażywanie substancji psychoaktywnych, zwrot ku religii oraz poczucie humoru (patrz Tabela 29). Wpływ pozostałych zmiennych niezależnych okazał się nieistotny i nie weszły one do modelu. Model regresji wyjaśnia 32% wariancji wpływu poziomu zasobów podmiotowych na skuteczność resocjalizacji. Kombinacja zmiennych polegająca na niższym poziomie zewnętrznego poczucia kontroli, a także niższej częstotliwości stosowania strategii radzenia sobie ze stresem w postaci zażywania substancji psychoaktywnych i poczucia humoru oraz wyższej częstotliwości stosowania strategii zwrot ku religii umożliwia przewidywanie wyższego poziomu skuteczności resocjalizacji.

Tabela 29 Podsumowanie analizy krokowej regresji wielorakiej u badanych pozostających pod dozorem kuratorów sądowych.

Zmienne niezależne	Podsumowanie zmiennej zależnej: skuteczność resocjalizacji R=0,578 R ² =0,335 cR ² =0,320 F(7,652)=22,631 p<0,000		
	β	t	p
Poczucie kontroli	- 0,37	- 5,35	0,000
Zażywanie substancji psychoaktywnych	- 0,25	- 3,56	0,000
Zwrot ku religii	0,20	3,27	0,001
Poczucie humoru	- 0,17	- 2,77	0,006

Reasumując, model regresji objął poczucie umiejscowienia kontroli oraz radzenie sobie ze stresem - trzy z czternastu uwzględnionych strategii. Okazuje się zatem, że w przypadku badanych pozostających pod dozorem kuratorów skuteczność resocjalizacji jest determinowana poziomem poczucia kontroli oraz sposobami radzenia sobie ze stresem, a konkretnie niższym natężeniem korzystania ze strategii mających na celu zniwelowanie napięcia, do jakich zalicza się zażywanie substancji psychoaktywnych oraz poczucie humoru oraz wyższym natężeniem strategii w postaci poszukiwania wsparcia w religii. Ciekawym, że do modelu nie weszły inne, znaczące dla przystosowania społecznego, zasoby podmiotowe, jak choćby samoocena, poczucie własnej skuteczności czy sprężystość psychiczna. Możliwe, że silne korelacje między tymi zmiennymi doprowadziły do ich wzajemnej eliminacji z modelu (Zejda, 2009).

4. Analiza struktury zasobów podmiotowych

W celu poznania jaką strukturę tworzą badane zasoby podmiotowe przeprowadzono analizę skupień. Metoda ta jest narzędziem eksploracyjnego analizowania danych, która układa obiekty w grupy w taki sposób, aby ich stopień powiązania w ramach grupy był możliwie jak największy, a w pozostałych grupach jak najmniejszy. Dzieląc zbiory obiektów na homogeniczne grupy pozwala na ustalenie ich struktury. Analiza skupień jest metodą szczególnie przydatną, gdy grupuje się znaczną ilość danych nie przyjmując żadnych założeń *a priori* odnośnie podziału obiektów na konkretne klasy. Może mieć ona charakter eksploracyjny (gdy badacz nie dysponuje żadnymi modelami bądź hipotezami) oraz confirmacyjny, służący sprawdzeniu

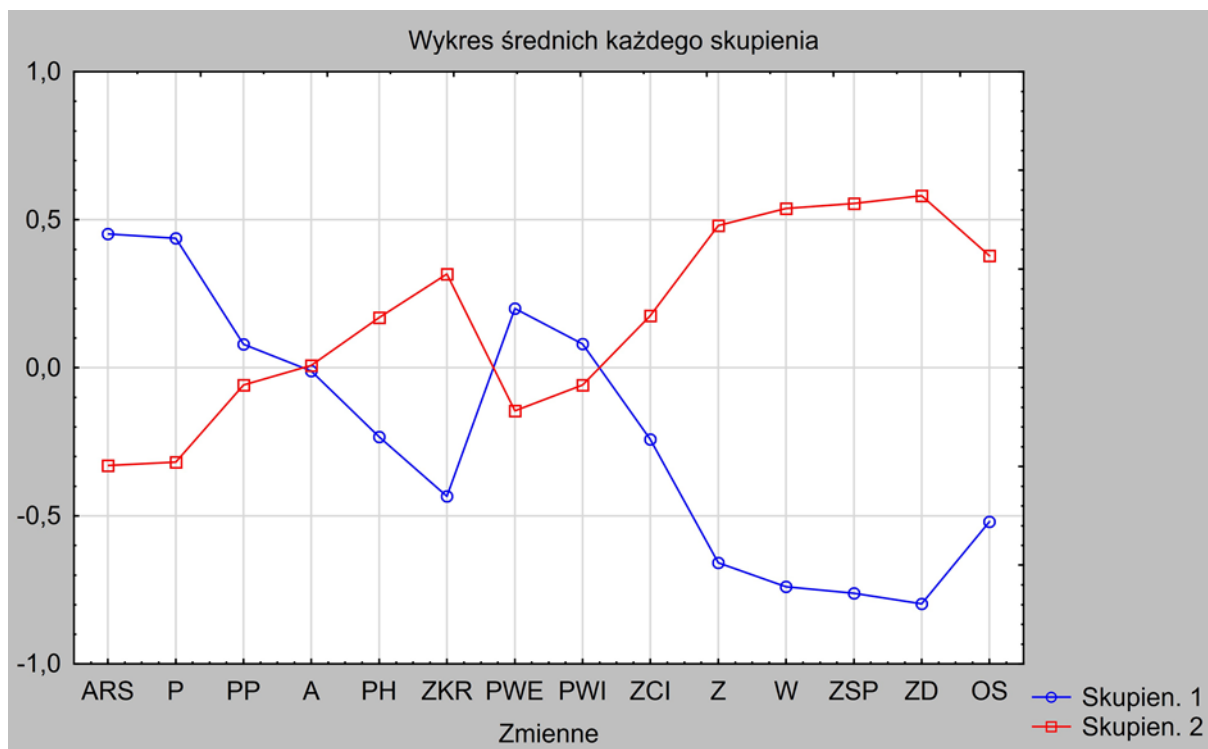
poprawności modelu lub postawionej hipotezy (Stanisz, 2007). W niniejszych analizach, mających eksploracyjny charakter, wykorzystano metodę k-średnich.

Z uwagi na rodzaj analizowanych zmiennych zdecydowano się na stworzenie dwóch modeli. Pierwszy z nich obejmował strategie radzenia sobie ze stresem, a drugi pozostałe zmienne: samoocenę, sprężystość psychiczną, spostrzegane wsparcie społeczne, poczucie kontroli, poczucie własnej skuteczności i religijne radzenie sobie. W pierwszym modelu podjęto się próby stworzenia typologii reagowania w sytuacjach trudnych przez badanych. Natomiast celem stworzenia drugiego modelu było zbadanie struktury stworzonej przez analizowane zasoby podmiotowe.

W celu zniwelowania różnic w skalach pomiarowych dokonano standaryzacji wyników średnich, co umożliwiło wykorzystanie wszystkich analizowanych zmiennych (Wierzchoń, Kłopotek, 2015).

4.1. Analiza struktury strategii radzenia sobie ze stresem

Poddana analizie zmienna *radzenie sobie ze stresem* obejmuje 14 strategii: aktywne radzenie sobie, planowanie, pozytywne przewartościowanie, akceptacja, poczucie humoru, zwrot ku religii, poszukiwanie wsparcia emocjonalnego, poszukiwanie wsparcia instrumentalnego, zajmowanie się czymś innym, zaprzeczanie, wyładowanie, zażywanie substancji psychoaktywnych, zaprzestanie działań i obwinianie siebie. Przy wykorzystaniu metody k – średnich dokonywano wyboru liczby skupień i analizowano je aż do uzyskania najlepszych wyników (Stanisz, 2007). Ostatecznie zdecydowano, że strukturę strategii radzenia sobie ze stresem najlepiej przedstawiają dwa skupienia. Wykres średnich uzyskanych skupień został przedstawiony poniżej.

Wykres 16. Typologia strategii radzenia sobie ze stresem u badanych pozostających pod dozorem kuratorów sądowych

Skróty: ARS – aktywne radzenie sobie, P – planowanie, PP – pozytywne przewartościowanie, A – akceptacja, PH – poczucie humoru, ZKR – zwrot ku religii, PWE – poszukiwanie wsparcia emocjonalnego, PWI – poszukiwanie wsparcia instrumentalnego, ZCI – zajmowanie się czymś innym, Z – zaprzeczanie, W – wyładowanie, ZSP – zażywanie substancji psychoaktywnych, ZD – zaprzestanie działań, OS – obwinianie siebie

Uzyskane dwa skupienia różnią się między sobą istotnie w przypadku większości zmiennych (patrz Tabela 30). Jedynie trzy strategie: pozytywne przewartościowanie, akceptacja i poszukiwanie wsparcia instrumentalnego nie różnicują wyodrębnionych grup. Uzyskane wartości średnich dla tych zmiennych są zbliżone do siebie, co jest wyraźnie widoczne także na wykresie.

Tabela 30 Skupienia w zakresie strategii radzenia sobie ze stresem w grupie badanych pozostających pod dozorem kuratorów sądowych.

Strategie radzenia sobie ze stresem	Grupa 1 n=78		Grupa 2 n=107		ANOVA	
	M	Sd	M	Sd	F	p
Aktywne radzenie sobie (ARS)	2,40	0,65	1,91	0,52	32,34	0,000
Planowanie (P)	2,38	0,57	1,89	0,62	29,84	0,000
Pozytywne przewartościowanie (PP)	1,71	0,77	1,62	0,64	0,85	0,356
Akceptacja (A)	1,79	0,90	1,80	0,52	0,01	0,897
Poczucie humoru (PH)	0,83	0,74	1,14	0,74	7,59	0,006
Zwrot ku religii (ZKR)	0,61	0,75	1,37	1,05	29,31	0,000
Poszukiwanie wsparcie emocjonalnego (PWE)	1,98	0,80	1,71	0,70	5,50	0,02
Poszukiwanie wsparcia instrumentalnego (PWI)	1,94	0,71	1,85	0,64	0,86	0,352
Zajmowanie się czymś innym (ZCI)	1,55	0,95	1,90	0,71	8,21	0,004
Zaprzeczanie (Z)	0,80	0,68	1,66	0,58	85,39	0,000
Wyladowanie (W)	1,01	0,61	2,03	0,62	122,13	0,000
Zażywanie substancji psychoaktywnych (ZSP)	0,32	0,54	1,49	0,75	135,52	0,000
Zaprzestanie działań (ZD)	0,41	0,49	1,48	0,61	159,61	0,000
Obwinianie siebie (OS)	1,29	0,76	2,03	0,71	45,23	0,000

Pierwsze skupienie tworzy 78 osób (42,2% badanych), które cechują się ponadprzeciętnym wykorzystaniem strategii ukierunkowanych na rozwiązanie problemu oraz niższym od przeciętnego strategii traktowanych jako nieefektywne i ukierunkowane na unikanie zajęcia się problemem oraz niwelowanie negatywnych skutków działania stresu. W grupie tej badani, w porównaniu do przeciętnego poziomu korzystania ze wskazanych strategii, cechują się większym poziomem koncentracji na istniejącej trudności, planują sposób jej rozwiązania, dokonują pozytywnego przewartościowania oraz potrafią korzystać ze wspierających relacji. Znacznie, ponadprzeciętnie rzadziej, korzystają oni z działań zastępczych takich jak zajmowanie się czymś innym, zaprzeczanie, obwinianie siebie, czy zwrot ku religii, a także zdecydowanie rzadziej, w stosunku do przeciętnego poziomu, korzystają ze strategii

mających na celu niwelowanie stresu, a nie rozwiązanie problemu, do których zaliczyć można zażywanie substancji psychoaktywnych i wyładowanie.

W drugim skupieniu znalazło się 107 osób (57,8% badanych), charakteryzujących się wyższym od przeciętnego nasileniem strategii ukierunkowanych na unikanie rozwiązania sytuacji problemowej. Osoby te w stopniu wyższym od przeciętnego korzystają ze strategii traktowanych, jako nieefektywne i nieprzystosowawcze. Koncentrują się na podejmowaniu czynności zastępczych (zajmowanie się czymś innym, zwrot ku religii) i zamiast poszukiwać rozwiązania trudnej sytuacji zaprzeczają jej istnieniu, obśmiewają ją bądź obwiniają się za to, co się wydarzyło. Nadto, w celu niwelowania negatywnych emocji związanych z powstałym stresem, stosują strategie, które mają za zadanie go zmniejszyć, ale nie wpływają realnie na zmianę sytuacji (zażywanie substancji psychoaktywnych, wyładowanie). Osoby z drugiego skupienia w stopniu niższym od przeciętnego potrafią korzystać ze wsparcia w trudnych sytuacjach. Charakterystyka ich sposobu radzenia sobie z trudnymi sytuacjami wskazuje, że są to osoby, które nieefektywnie tj. w stopniu zdecydowanie niższym od przeciętnego, radzą sobie z istniejącymi problemami.

Ten sposób radzenia sobie z sytuacjami trudnymi jest najbardziej powszechny dla badanych pozostających pod dozorem kuratorów sądowych, którzy w 57,8% tworzą ten typ. Oznacza to, że osoby o opisanym sposobie reagowania najliczniej z całej próby znalazły się w tym skupieniu.

Skupienia zostały poddane też analizom pod kątem różnic w zakresie skuteczności resocjalizacji oraz rozkładu płci.

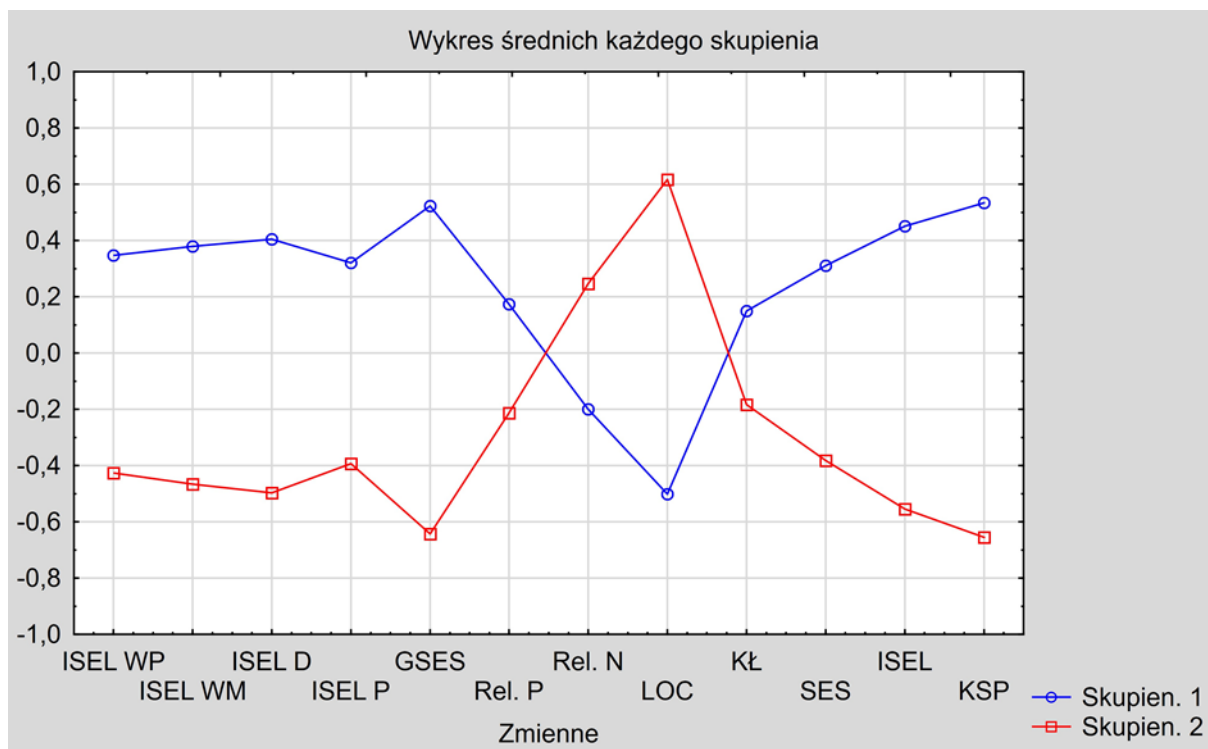
Przed przystąpieniem do testowania różnic między wyłonionymi skupieniami w zakresie skuteczności resocjalizacji dokonano dla każdej z grup analizy normalności rozkładu wskazanej zmiennej. Za pomocą testu Shapiro-Wilka ustalono, że rozkład zmiennej *skuteczność resocjalizacji* w skupieniu pierwszym odbiega od rozkładu normalnego ($W=0,953$; $p<0,007$), a w skupieniu drugim przyjmuje rozkład normalny ($W=0,985$; $p<0,297$). Zatem do dalszych porównań wykorzystano test nieparametryczny U Manna-Whitney'a. Z przeprowadzonej analizy wynika, że między grupami (skupieniami) występują istotne statystycznie różnice w zakresie skuteczności resocjalizacji ($Z=-4,621$; $p<0,000$). W skupieniu pierwszym odnotowano istotnie wyższy poziom skuteczności resocjalizacji niż w skupieniu drugim. Potwierdziły to dalsze analizy, które pokazały, że grupy różnią się istotnie także pod względem poziomu skuteczności resocjalizacji. W pierwszym skupieniu znalazło się najwięcej

osób z wysokiego poziomu skuteczności resocjalizacji (68%), a w skupieniu drugim 76% badanych to osoby z niskiego poziomu skuteczności resocjalizacji. Za pomocą testu Chi-kwadrat wykazano, że istotnie więcej osób z niskiego poziomu skuteczności resocjalizacji tworzy skupienie drugie ($\chi^2=27,685$; $df=2$; $p<0,000$; $V=0,387$).

Analiza rozkładu płci wykazała, że w skupieniu pierwszym jest najwięcej mężczyzn (57 osób, 73,08%). Należy jednak mieć na uwadze fakt, że w ogólnej liczbie badanych mężczyźni przeważają, gdyż stanowią 62,2%. W drugim skupieniu jest ich 58, a zatem badani mężczyźni podzielili się w ramach wyłonionych skupień niemal na połowę. W drugim skupieniu także przeważają mężczyźni, którzy stanowią 54,21% wszystkich osób. W przypadku kobiet odnotowano bardziej wyraźne różnice między skupieniami. W pierwszym skupieniu znalazło się 21 kobiet (26,92%), a w drugim 49 kobiet (45,79%). Przy czym, co istotne, w drugim skupieniu znalazło się 70% (49 z 70 kobiet) wszystkich badanych kobiet. Nadto analiza testem Chi-kwadrat wykazała, że skupienia różnią się istotnie pod względem płci ($\chi^2=6,830$; $df=1$; $p<0,05$; $V=0,188$). Istotnie więcej kobiet znajduje się w skupieniu drugim. Można zatem uznać, że sposób reagowania cechujący badanych w drugim skupieniu jest typowy dla badanych kobiet.

4.2. Analiza struktury zasobów podmiotowych

Oprócz strategii radzenia sobie ze stresem wykonano też analizę skupień zasobów podmiotowych, co miało na celu rozpoznanie ich struktury. Analiza objęła siedem zasobów, z których część miała kilka wymiarów, co dało łącznie liczbę 12 zmiennych: wsparcie poznawcze (ISEL), wsparcie materialne (ISEL), dowartościowanie (ISEL), przynależność (ISEL), spostrzegane wsparcie społeczne (wynik ogólny ISEL), poczucie własnej skuteczności (GSES), religijne pozytywne radzenie sobie, religijne negatywne radzenie sobie, poczucie kontroli (LOC), kłamstwo, samoocena (SES) oraz sprężystość psychiczna (KSP). Przy wykorzystaniu metody k – średnich dokonywano wyboru liczby skupień i analizowano je aż do uzyskania najlepszych wyników (Stanisz, 2007). Ostatecznie zdecydowano, że strukturę zasobów osobistych przedstawiają dwa skupienia, które różnią się istotnie w przypadku wszystkich analizowanych zmiennych (patrz Tabela 31). Wykres średnich dla uzyskanych grup został przedstawiony poniżej.

Wykres 17. Struktura zasobów podmiotowych u badanych pozostających pod dozorem kuratorów sądowych

Skróty: ISEL WP – wsparcie poznawcze, ISEL WM – wsparcie materialne, ISEL D – dowartościowanie, ISEL P – przynależność, GSES – poczucie własnej skuteczności, Rel. P – religijne pozytywne radzenie sobie, Rel. N – religijne negatywne radzenie sobie, LOC – poczucie kontroli, KŁ – skala kłamstwa, SES – samoocena, ISEL – spostrzegane wsparcie społeczne (wynik ogólny), KSP – sprężystość psychiczna

Pierwsze skupienie tworzą 102 osoby (55,1% badanych), które cechują się ponadprzeciętnym poziomem wszystkich zasobów istotnych z punktu widzenia prawidłowego przystosowania społecznego. Są to osoby posiadające wyższy, w porównaniu do przeciętnego, poziom samooceny, sprężystości psychicznej, poczucia własnej skuteczności, pozytywnego religijnego radzenia sobie, wewnętrznego poczucia kontroli (niski poziom LOC na wykresie wskazuje na wysoki poziom wewnętrznego poczucia kontroli) oraz spostrzeganego wsparcia społecznego zarówno uogólnionego, jaki i w zakresie jego czterech badanych wymiarów: wsparcia poznawczego, materialnego, przynależności i dowartościowania. Osoby te charakteryzują się z kolei niższym od przeciętnego poziomem negatywnego religijnego radzenia sobie. Warto zwrócić też uwagę, że w grupie tej odnotowano wyższy (choć nieznacznie) od przeciętnego poziom kłamstwa. Wartości średnich i odchylenia standardowego skupienia pierwszego zostały przedstawione w Tabeli 31.

Struktura zasobów utworzona w skupieniu pierwszym jest bardziej typowa dla badanych, gdyż odnosi się do ponad połowy z nich (55,1%) co oznacza, że osoby o takiej strukturze zasobów podmiotowych najliczniej znalazły się w tym skupieniu.

W drugim skupieniu znalazły się 83 osoby (44,9% badanych), charakteryzujących się niższym od przeciętnego poziomem zasobów podmiotowych postrzeganych jako znaczące dla prawidłowego funkcjonowania w wymiarze zarówno osobistym, jak i społecznym. Osoby te posiadają niższy, w porównaniu do przeciętnego, poziom samooceny, sprężystości psychicznej, poczucia własnej skuteczności, pozytywnego religijnego radzenia sobie, spostrzeganego wsparcia społecznego zarówno uogólnionego, jaki i w zakresie jego czterech wymiarów: wsparcia poznawczego, materialnego, przynależności i dowartościowania. W skupieniu tym odnotowano też niższy od przeciętnego poziom kłamstwa. Jednocześnie badani charakteryzują się wyższym od przeciętnego poziomem negatywnego religijnego radzenia sobie oraz zewnętrznego poczucia kontroli (wysoki poziom LOC na wykresie wskazuje na wysoki poziom zewnętrznego poczucia kontroli). Wartości średnich i odchylenia standardowego dla zmiennych w skupieniu drugim zostały przedstawione w Tabeli 31.

Tabela 31 Skupienia zasobów podmiotowych w grupie badanych pozostających pod dozorem kuratorów sądowych.

Zasoby podmiotowe	Grupa 1 n=102		Grupa 2 n=83		ANOVA	
	M	Sd	M	Sd	F	p
Wsparcie poznawcze (ISEL)	26,43	2,86	24,08	2,73	31,95	0,000
Wsparcie materialne (ISEL)	26,48	2,68	23,92	2,81	39,62	0,000
Dowartościowanie (ISEL)	25,77	2,66	23,20	2,40	46,34	0,000
Przynależność (ISEL)	27,03	2,88	24,80	2,98	26,56	0,000
Poczucie własnej skuteczności (GSES)	31,43	4,64	23,65	6,40	93,35	0,000
Religijne pozytywne radzenie sobie	13,99	5,62	12,01	4,20	7,05	0,008
Religijne negatywne radzenie sobie	11,41	4,09	13,18	3,57	9,53	0,002
Poczucie kontroli (LOC)	4,38	2,99	8,85	3,69	82,60	0,000
Kłamstwo	2,83	1,87	2,20	1,87	5,15	0,024
Samoocena (SES)	29,82	5,63	25,86	5,01	24,87	0,000
Spostrzegane wsparcie społeczne (ISEL ogólny)	105,72	8,00	96,02	8,80	61,45	0,000
Sprężystość psychiczna (KSP)	40,45	6,60	29,95	7,73	99,20	0,000

Utworzone skupienia zostały poddane kolejnym analizom pod kątem istnienia różnic w zakresie skuteczności resocjalizacji oraz rozkładu płci.

Przed przystąpieniem do testowania różnic między wyłonionymi skupieniami w zakresie skuteczności resocjalizacji dokonano dla każdej z grup analizy normalności rozkładu wskazanej zmiennej. Przy wykorzystaniu testu Shapiro-Wilka ustalono, że rozkłady zmiennej *skuteczność resocjalizacji* w obu skupieniach odbiegają od rozkładu normalnego (skupienie 1: $W=0,974$; $p<0,047$; skupienie 2: $W=0,964$; $p<0,022$). Do dalszych porównań wykorzystano test nieparametryczny U Manna-Whitney'a, który wykazał, że między skupieniami występują istotne statystycznie różnice w zakresie skuteczności resocjalizacji ($Z=2,872$; $p<0,05$). W skupieniu pierwszym odnotowano istotnie wyższy poziom skuteczności resocjalizacji niż w skupieniu drugim. Potwierdziły to dalsze analizy, które pokazały, że grupy różnią się istotnie także pod względem poziomu skuteczności resocjalizacji. W pierwszym skupieniu znalazło się najwięcej osób z wysokiego poziomu skuteczności resocjalizacji (43%), a w skupieniu drugim 41% badanych to osoby z niskiego poziomu skuteczności resocjalizacji. Za pomocą testu Chi-kwadrat wykazano, że istotnie więcej osób z wysokiego poziomu skuteczności resocjalizacji tworzy skupienie pierwsze, choć siła tej różnicy nie jest znacząca ($\chi^2=6,909$; $df=2$; $p<0,05$; $V=0,193$).

Analiza rozkładu płci wykazała, że w skupieniu pierwszym jest najwięcej mężczyzn (71 osób, 69,6%). W drugim skupieniu także przeważają mężczyźni jest ich 44, co stanowi 53% badanych w skupieniu. Kobiety podzieliły się bardziej równomiernie między skupieniami. W pierwszym skupieniu znalazło się 31 kobiet (30,4%), a w drugim 39 kobiet (47%). W pierwszym skupieniu znalazło się 62% (71 z 115 mężczyzn) wszystkich badanych mężczyzn, co wskazywałoby, że struktura zasobów podmiotowych skupienia pierwszego jest dla nich typowa. Należy jednak mieć w polu widzenia, że w ogólnej liczbie badanych mężczyźni przeważają, gdyż stanowią 62,2% dlatego też wydaje się, że należy ostrożnie podchodzić do kwestii reprezentatywności mężczyzn w tym skupieniu. Analiza testem Chi-kwadrat potwierdziła, że skupienia różnią się istotnie pod względem płci ($\chi^2=5,358$; $df=1$; $p<0,05$; $V=0,168$), wykazując, że istotnie więcej mężczyzn znajduje się w pierwszym skupieniu.

Przy wykorzystaniu analizy skupień udało się rozpoznać strukturę zasobów podmiotowych badanych pozostających pod dozorem. W przypadku strategii radzenia sobie ze stresem bardziej powszechne wśród badanych jest drugie skupienie,

obejmujące wyższe od przeciętnego poziomu wykorzystanie strategii skoncentrowanych na niwelowaniu negatywnych skutków sytuacji stresowej oraz uciekania się do nieefektywnych sposobów radzenia sobie. W skupieniu tym odnotowano też istotnie niższy niż w skupieniu pierwszym poziom skuteczności resocjalizacji, nadto skupienie to tworzy istotnie więcej osób z niskiego poziomu skuteczności resocjalizacji. W drugim skupieniu nieznacznie przeważają mężczyźni, jednak nie jest to dla nich typowy sposób radzenia sobie ze stresem, w przeciwieństwie do kobiet, których w tym skupieniu znalazło się aż 70% spośród wszystkich badanych. Zatem skupienie drugie jest dla badanych kobiet typowym sposobem radzenia sobie w trudnych sytuacjach.

W przypadku struktury pozostałych zasobów podmiotowych bardziej powszechne u badanych okazało się skupienie pierwsze, w którym badani charakteryzują się wyższym od przeciętnego poziomem zasobów istotnych dla prawidłowego przystosowania społecznego oraz niższym od przeciętnego poziomu negatywnego religijnego radzenia sobie. W skupieniu tym odnotowano też istotnie wyższą skuteczność resocjalizacji oraz istotnie większą liczbę osób z grupy o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji. Skupienie pierwsze prezentuje też strukturę zasobów bardziej typową dla mężczyzn, których jest w nim 62% spośród wszystkich badanych.

Rozdział V

Dyskusja wyników, ograniczenia i perspektywy dalszych badań oraz wnioski dla praktyki resocjalizacyjnej

1. Dyskusja wyników

Przeprowadzone analizy miały udzielić odpowiedzi na pytanie o rolę zasobów osobistych w zwiększaniu poziomu przystosowania społecznego oraz skuteczności procesu resocjalizacji osób pozostających pod dozorem kuratorów sądowych. Należy podkreślić, że dotychczas większość badań z prezentowanego obszaru była prowadzona wobec osób przebywających w jednostkach penitencjarnych lub tych, które niedawno opuściły zakład karny. Brakuje w literaturze badań, które byłyby prowadzone wobec osób objętych oddziaływaniami resocjalizacyjnymi w warunkach wolnościowych (szczególnie polskich), a nawet jeżeli osoby pozostające pod dozorem były badane, to brakuje w opracowaniach odniesień do ich sytuacji osobistej czy skuteczności podejmowanych oddziaływań resocjalizacyjnych. Przypuszczalnie może to wynikać z braku dostępu do prowadzonej dokumentacji oraz informacji zwrotnej od osób prowadzących oddziaływanie, czyli kuratorów. Badanie osób pozostających na wolności oraz zasobów, którymi dysponują w powiązaniu ze skutecznością podejmowanych przez kuratorów oddziaływań, jest szczególnie wartościowe także z uwagi na inną od penitencjarnej specyfikę procesu resocjalizacji prowadzonego w warunkach wolnościowych. Należy mieć na uwadze fakt, że dozorowani, w przeciwieństwie do osób osadzonych, funkcjonują w swoim środowisku, sami o sobie decydują i ponoszą konsekwencje swojego postępowania. Ponadto poprzez stopień zaangażowania we współpracę z kuratorem mają znaczący wpływ na kierunek i rodzaj podejmowanych działań oraz ich skuteczność. Dozorowani posiadają też większe możliwości uchylania się od realizacji ustaleń poczynionych w toku dozoru oraz są narażeni na niczym nieograniczony wpływ środowiska, w którym funkcjonują. Z drugiej strony, dzięki temu, że pozostają w warunkach wolnościowych, mają możliwość sprawdzenia się, przećwiczenia nowych umiejętności oraz dostęp do wielu profesjonalnych form pomocy i wsparcia. Dodatkowo kuratorzy dysponują znaczną elastycznością w doborze metod pracy i środków, które mogą dostosowywać indywidualnie do sytuacji podopiecznego oraz jego rodziny, która zazwyczaj także staje

się uczestnikiem procesu resocjalizacji. Szczególnie wartościowym jest to, że uzyskane rezultaty badawcze pozwoliły na wyciągnięcie wniosków przydatnych dla praktyki resocjalizacyjnej, możliwych do wdrożenia w warunkach kurateli. Nadto prezentowane badania wypełniają istotną lukę w wiedzy na temat resocjalizacji dorosłych w warunkach wolnościowych. Z tych względów w przeprowadzonych analizach akcentowana jest kwestia skuteczności procesu resocjalizacji oraz poziomu nieprzystosowania społecznego. Jak wskazywano w części teoretycznej, jest to problem, który niezmiennie przysparza wielu trudności. Przyjęło się bowiem dokonywać w tym obszarze daleko idących uproszczeń i sprowadzać ocenę skuteczności (czy też efektywności) resocjalizacji do oceny powrotności do przestępstwa (Niewiadomska, 2007a; Opora, 2011). Przeciwstawiają się temu badacze wskazanej problematyki postulujący, aby oceny skuteczności procesu resocjalizacji dokonywać w oparciu o kryteria, które odnoszą się do aspektów związanych z przystosowaniem społecznym (Hołyst, 2004) takich jak: aktywność zawodowa, właściwe pełnienie ról społecznych, prawidłowe funkcjonowanie w środowisku rodzinnym, posiadanie kwalifikacji zawodowych lub uzupełnianie braków w tym zakresie, ale też posiadanie zainteresowań, konstruktywne spędzanie czasu wolnego, czy utrzymywanie kontaktów z osobami prawidłowo funkcjonującymi w społeczeństwie (Niewiadomska, 2007a; Opora, 2011). Potwierdzają to doniesienia badawcze, z których wynika, że w celu osiągnięcia pożądaných rezultatów resocjalizacyjnych należy koncentrować się na potencjałach, którymi dysponuje skazany i jego środowisko dlatego koniecznym jest uwzględnienie - oprócz przestrzegania norm społeczno-prawnych i wyeliminowania kontaktów ze środowiskiem kryminogennym - także zasobów wewnętrznych jednostki między innymi: pozytywnej samooceny, umiejętności radzenia sobie z trudnymi sytuacjami czy poczucia własnej skuteczności (Kieszkowska, 2012). Pożądana zmiana funkcjonowania jednostki nieprzystosowanej społecznie wymaga zmian w obszarze osobowości dlatego także te aspekty powinny być brane pod uwagę zarówno na etapie planowania oddziaływań resocjalizacyjnych, jak i przy ocenie ich skuteczności. Położenie nacisku na zasoby skazanych pozostających pod dozorem kuratorów lokuje badania w obszarze pozytywnej resocjalizacji (Konopczyński, 2014; Wysocka, 2019). Nie wyklucza to diagnozy czerpiącej z modelu klinicznego, ale ogranicza ją do opisu symptomów nieprzystosowania, a nie koncentracji na nich. Natomiast analiza potencjału i wynikający z niej plan oddziaływań oparty na zasobach, w szczególności ich

wzmacnianiu i wykorzystaniu w niwelowaniu obserwowanych trudności, ukierunkowuje działalność resocjalizacyjną na oddziaływania twórcze, kreujące jednostkę świadomą swoich potrzeb i aktywnie współdziałającą, a nie jedynie poddającą się oddziaływaniom.

W przeprowadzonych badaniach uwzględniono powyższe aspekty. Badaniami objęto grupę 185 osób (kobiet i mężczyzn) pozostających pod dozorem kuratorów sądowych. Dokonano także pogłębionej analizy dokumentacji zawartej w teczkach dozoru, poznając dzięki temu gruntownie ich sytuację osobistą, sposób funkcjonowania, dotychczasową karalność, sytuację rodzinną oraz zaangażowanie w oddziaływania resocjalizacyjne. Pozyskanie tak obszernego materiału badawczego pozwoliło na rozpoznanie zasobów społecznych, a badania kwestionariuszowe na poznanie zasobów podmiotowych. W niniejszych badaniach podjęto się także próby oszacowania poziomu skuteczności procesu resocjalizacji osób badanych, czego dokonano na podstawie autorskiej ankiety. Umożliwiło to dokonanie podziału badanych na trzy grupy o niskim, przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji, a w konsekwencji na uzyskanie odpowiedzi na pytania badawcze i weryfikację postawionych hipotez. W stworzonym kwestionariuszu ujęto szereg aspektów odnoszących się do celu maksimum resocjalizacji (Machel, 2003). Ankietę wypełniali kuratorzy sądowi, wyrażając w ten sposób opinię odnośnie sposobu funkcjonowania dozorowanych oraz zaangażowania w proces wprowadzania zmian. Przeprowadzona ocena skuteczności procesu resocjalizacji badanych była spójna z danymi dotyczącymi nasilenia przejawów nieprzystosowania społecznego (patrz Rozdział III), co dodatkowo potwierdziło zasadność przyjętego kryterium podziału na grupy. W ramach ustalonych grup przeprowadzono szereg analiz pozwalających uzyskać odpowiedzi na pytania badawcze oraz poddać weryfikacji przyjęte założenia. Nadto, co było szczególnie istotne w prowadzonych eksploracjach, wyniki pozwoliły wywieść wnioski przydatne w praktyce sprawowania dozoru.

1.1. Różnice w poziomie zasobów społecznych między badanymi z grup o niskim, przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

Pierwszy problem badawczy, do którego sformułowano hipotezę, był pytaniem o istnienie różnic w zakresie nasilenia badanych zasobów społecznych w odniesieniu do poziomu skuteczności resocjalizacji. W oparciu o przegląd dotychczasowych badań, sformułowano hipotezę o istnieniu istotnych różnic w zakresie poziomu badanych zasobów społecznych między badanymi grupami, polegająca na tym, że osoby w grupie o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji będą miały istotnie wyższy poziom zasobów społecznych w porównaniu do badanych z pozostałych grup. W badaniach wzięto pod uwagę zasoby społeczne takie jak sytuacja rodzinna i sytuacja socjoekonomiczna. Analizując sytuację rodzinną uwzględniono zarówno rodzinę pochodzenia, jak i tę, w której badany aktualnie funkcjonuje. Natomiast sytuacja socjoekonomiczna objęła następujące aspekty: wykształcenie, zatrudnienie/bezrobocie, okres zatrudnienia/bezrobocia, źródła utrzymania, samodzielność materialną oraz sytuację mieszkaniową.

Uzyskane wyniki badań, dotyczące sytuacji rodzinnej, były w dużej mierze spójne z rozważaniami teoretycznymi, które wskazują na istnienie licznych deficytów w zakresie funkcjonowania rodziny osób nieprzystosowanych społecznie (Farrington, Welsh 2002, Chmielewska 2003; Petrosino, Derzon, Lavenberg, 2009; Kiliszek 2011; Nowak 2017). W przypadku rodziny pochodzenia poddano analizie następujące aspekty: rodzina pełna/niepełna, trudna sytuacja materialna, niewydolność wychowawcza rodziców, karalność rodziców, przemoc w rodzinie oraz uzależnienia rodziców. W zakresie większości wziętych pod uwagę aspektów uzyskano istotne statystycznie różnice między badanymi grupami. Badani z grupy o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji istotnie częściej pochodzili z rodzin pełnych i wydolnych wychowawczo, w których rodzice w większości nie mieli konfliktów z prawem oraz nie wykazywali uzależnień. Zmiennymi nieróżnicującymi grupy okazały się natomiast przemoc w rodzinie oraz trudna sytuacja materialna, choć w tym przypadku należy ostrożnie podchodzić do uzyskanych wyników. W przypadku sytuacji materialnej we wszystkich grupach badani w przeważającej liczbie (ponad 60%) deklarowali, że wychowywali się w rodzinach borykających się z problemami materialnymi. W przypadku rodziny, w której badani aktualnie funkcjonują wzięto pod uwagę

następujące aspekty: pozostawanie w związku, trudną sytuację materialną, relacje w rodzinie, występowanie przemocy, ingerencje sądu rodzinnego, uzależnienia członków rodziny oraz dysfunkcje występujące w rodzinie stwierdzone w toku trwania dozoru. Badania wykazały, że w grupie o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji badani istotnie częściej mają pozytywne relacje rodzinne, nie naznaczone przemocą. Nadto w ich rodzinach rzadziej obserwuje się uzależnienie najbliższych oraz dysfunkcje rodziny takie jak: zaniedbywanie dzieci, brak zaangażowania w problemy członków rodziny, kłótnie i awantury czy przyzwalanie na zachowanie dzieci świadczące o ich demoralizacji. Uzyskane wyniki badań wskazały, że osoby z grupy o niskim poziomie skuteczności resocjalizacji pochodzą z rodzin wieloprotblemowych, nie zapewniających stabilnego i wspierającego środowiska. Niewłaściwe wzorce postępowania oraz funkcjonowania w relacjach z bliskimi są następnie powielane w rodzinach zakładanych, skutkując ich utrwalaniem się. W zakresie zasobu społecznego, jakim jest sytuacja rodzinna, badania potwierdziły hipotezę o istnieniu istotnych różnic między grupami o różnym poziomie skuteczności resocjalizacji.

Uzyskane wyniki są spójne z dotychczasowymi badaniami potwierdzającymi, że osoby nieprzystosowane społecznie pochodzą z rodzin dysfunkcyjnych (Farrington, Welsh 2002; Nowak, 2016, 2017). Interesującym jest, że w przypadku rodziny pochodzenia zmienną nieróżnicującą grupy okazała przemoc. Uzyskane dane pochodziły z dokumentacji tworzonej przez kuratorów, a ich źródłem były obserwacje kuratorów, informacje uzyskane od policji i pracowników socjalnych oraz deklaracje dozorowanego i jego bliskich. Jakkolwiek w odniesieniu do danych z obiektywnych źródeł można przyjąć, że odzwierciedlają one stan faktyczny, to analizując deklaracje podopiecznego i jego najbliższych koniecznym jest uwzględnienie możliwości, że dochodziło do zatajania niewygodnych informacji. Należy zatem wykazać się ostrożnością do danych pozyskanych w ten sposób. Niemniej jednak należy mieć na uwadze, że przeszło co trzeci badany przyznawał się do doświadczenia przemocy w rodzinie pochodzenia. Badania potwierdzają (Jackson, Foshee, 1998; Liberska, Matuszewska, 2001; Kiliszek 2011), że doświadczenia przemocy w rodzinie pochodzenia nie pozostają bez wpływu na przyszłe funkcjonowanie człowieka. Postępowanie rodziców w codziennych sytuacjach, ich sposoby reagowania utrwalają się tworząc obraz przyszłej rodziny. Zatem negatywny wzorzec w postaci stosowania przemocy, funkcjonowania w sposób niezgodny z przyjętymi normami społeczno-

prawnymi stanowi znaczące zagrożenie dla procesu właściwej socjalizacji i przyczynia się do przejawiania zachowań nieakceptowanych społecznie.

W przypadku sytuacji socjoekonomicznej analizy potwierdziły hipotezę o istnieniu istotnych różnic między badanymi grupami. Badani z grupy o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji częściej legitymują się wykształceniem wyższym i średnim oraz posiadają stabilniejszą sytuację zawodową, pracując na podstawie umowy o pracę przez dłuższy okres czasu. Osoby te posiadają kwalifikacje zawodowe umożliwiające im odnalezienie się na rynku pracy, bez konieczności wsparcia ze strony instytucji. Z kolei w grupie o niskim poziomie skuteczności resocjalizacji zdecydowana większość badanych posiada niestabilną sytuację zawodową i materialną, zmuszającą ich do korzystania ze świadczeń pomocy społecznej. W grupie tej przeważają też osoby niesamodzielne finansowo oraz deklarujące brak stabilizacji w zakresie sytuacji mieszkaniowej. Z badań H. Chmielewskiej (2003) wynika, że deficyty w zakresie zasobów socjoekonomicznych są czynnikami utrudniającymi readaptację społeczną skazanych, co odnosi się w szczególności do braku wykształcenia i kwalifikacji zawodowych oraz bezrobocia i braku stabilnego zatrudnienia. Potwierdzają to także badania A. Kieszkowskiej (2012), z których wynika, że zaledwie połowa badanych, byłych osadzonych, była w stanie utrzymać pracę przez okres jednego roku, przez kilka miesięcy pracowało niespełna 10% badanych, a około miesiąca pracowało 16,4%. Badani na przestrzeni kilku lat wielokrotnie zmieniali miejsca pracy, aby ostatecznie zaprzestać starań o stabilne zatrudnienie. Spośród wszystkich badanych nikt nie posiadał umowy o pracę, a większość pracujących (47,5%) deklarowała wykonywanie pracy dorywczej. Podobny obraz uzyskano w przeprowadzonych badaniach w grupie o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji, co dodatkowo daje podstawy do przypuszczenia, że w pozostałych grupach doszło do pozytywnej zmiany w sposobie funkcjonowania skazanych, którzy poszukują stabilnego zatrudnienia. Warto zwrócić uwagę też na fakt, że w okresie ostatnich kilku lat obserwuje się zmiany na rynku pracy, który ewoluował w takim kierunku, iż określa się go mianem rynku pracownika. Bezrobocie jest niskie i w zasadzie każdy kto chce podjąć zatrudnienie nie ma z tym większych trudności. Dlatego też brak zaangażowania w pozyskanie pracy u badanych w grupie o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji można wiązać z ich niechęcią do przyjęcia na siebie odpowiedzialności związanej z wykonywaniem obowiązków pracowniczych oraz nieprzystosowaniem społecznym.

Reasumując, przeprowadzone badania potwierdziły hipotezę odnoszącą się do istnienia istotnych różnic w poziomie zasobów społecznych w badanych grupach. Analizy potwierdziły, że osoby, wobec których proces resocjalizacji jest skuteczny posiadają zdecydowanie większy potencjał zasobów społecznych. Jest to zgodne z ustaleniami innych autorów, z badań których wynika (Niewiadomska 2010; Barczykowska, Muskała, 2015; Belniak, 2015; Fidelus, 2016), że posiadanie kwalifikacji zawodowych, korzystna sytuacja materialna i zawodowa sprzyjają pozytywnym zmianom readaptacyjnym oraz mają wpływ na motywację do działania, a nieprzystosowanie społeczne przejawiające się między innymi w naruszaniu norm prawnych korelują z niskim poziomem wykształcenia i bezrobociem.

1.2. Różnice w poziomie zasobów podmiotowych między badanymi z grup o niskim, przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji

Drugi problem badawczy odnosił się do istnienia różnic w zakresie nasilenia badanych zasobów podmiotowych w odniesieniu do poziomu skuteczności procesu resocjalizacji. Na podstawie analizy dotychczasowych badań sformułowano hipotezę o istnieniu istotnych różnic w poziomie badanych zasobów podmiotowych w badanych grupach. Przyjęto założenie, że w grupie o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji odnotuje się istotnie wyższy poziom zasobów podmiotowych niż w pozostałych grupach tj. o przeciętnym i niskim poziomie. W analizach ujęto następujące zasoby podmiotowe: samoocenę, poczucie własnej skuteczności, spostrzegane wsparcie społeczne, sprężystość psychiczną, radzenie sobie ze stresem, religijne radzenie sobie, poczucie kontroli oraz sytuację zdrowotną wraz z uzależnieniami.

W przypadku zasobów podmiotowych uzyskane wyniki badań pokazały szereg interesujących efektów, w znacznej mierze spójnych z dotychczasowymi doniesieniami o wyższym potencjale zasobów u osób lepiej przystosowanych społecznie (Hobfoll, 2006). W nurt ten wpisały się między innymi wyniki dotyczące samooceny. W grupie o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji badani uzyskali najwyższy wśród badanych poziom samooceny. Poziom tej zmiennej wzrastał wraz ze stopniem skuteczności procesu resocjalizacji: od niskiego w grupach o niskim i przeciętnym poziomie skuteczności resocjalizacji do poziomu przeciętnego w grupie o wysokim

poziomie skuteczności resocjalizacji. Między badanymi z grup o przeciętnym i niskim poziomie skuteczności resocjalizacji odnotowano istotne różnice w poziomie samooceny i tym samym potwierdzono hipotezę badawczą. W badaniach samooceny u osób niedostosowanych społecznie większość wyników wskazuje na negatywną korelację obu zmiennych. Zwykle wskazuje się, że osoby niedostosowane społecznie, popełniające przestępstwa, prezentują bardziej negatywny obraz własnej osoby (Ostrihanska, 1978; Szymanowska, 2006; Ostafińska-Molik, 2015), a średni poziom samooceny wiąże się z prawidłowym przystosowaniem (Siemionow, 2011). W prezentowanych badaniach przeciętny poziom zmiennej uzyskali badani o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji, przejawiający najmniej symptomów nieprzystosowania społecznego, karani jednokrotnie, którzy w późniejszym okresie życia weszli na drogę działalności przestępczej. Znaczącym jest także, że poziom samooceny wiąże się z fazą niedostosowania. W początkowym etapie osoby wchodzące w konflikt z prawem zazwyczaj mają niższą samoocenę od osób prawidłowo przystosowanych. Wraz z procesem autonomizowania się tożsamości dewiantywniej dochodzi do modyfikacji samooceny, której poziom ulega podwyższeniu (samoocena wysoka, zawyżona), co ma związek z postrzeganiem przestępczego sposobu funkcjonowania jako sposobu „dowartościowania się” (Urban, 2000a). W prezentowanych badaniach w grupie o niskim i przeciętnym poziomie skuteczności resocjalizacji odnotowano niski poziom samooceny, co sugeruje, że badani nie są osobami czerpiącymi z przestępczego sposobu funkcjonowania psychologiczne korzyści. Daje to podstawy do przypuszczeń, że ich sposób postępowania wynika raczej z niewłaściwych wzorców, niskiego potencjału zasobów społecznych, braku wsparcia bądź niedostrzegania go lub też braku umiejętności skorzystania ze wspierających relacji oraz deficytów w zakresie zasobów podmiotowych, a w szczególności nieefektywnego sposobu radzenia sobie z trudnościami, niskiego poczucia własnej skuteczności i sprężystości psychicznej, mających związek z zaniechaniem podejmowania nowych wyzwań, brakiem motywacji do działania oraz tkwieniem w swojej sytuacji, która jest postrzegana jako bezpieczna, gdyż znana.

Kolejnym badaniem zasobem było poczucie własnej skuteczności. Także w przypadku tej zmiennej potwierdzono hipotezę o istnieniu istotnych różnic międzygrupowych. Badani z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji, posiadający wysoki poziom poczucia własnej skuteczności, istotnie różnią się od badanych z grupy o niskim poziomie skuteczności resocjalizacji, którzy

posiadają przeciętny poziom tej zmiennej. Poczucie własnej skuteczności jest zasobem niezwykle istotnym, gdyż oddziałuje na sferę poznawczą, emocje, motywację oraz skuteczność działania (Pervin, 2005). Wyrasta ono na bazie doświadczeń jednostki, a nie jest jedynie iluzją jej wyobrażeń na temat własnych możliwości. Doświadczenia skutecznego działania w przeszłości wpływają na aktualny wybór sytuacji, dobranie odpowiednich, zwiększających prawdopodobieństwo skuteczności działań i zaangażowanie w realizację celu (Juczyński, 2000). Istotne są także opinie osób znaczących na temat skuteczności działania jednostki – pozytywne wzmacniają aktywność i motywację, a negatywne prowadzą do jej osłabienia i w rezultacie bierności (Bandura, 1977). Badania prowadzone wobec osób przejawiających niedostosowanie społeczne, prowadzących przestępczy tryb życia (Sęk, 2001a, 2001b; Kalinowski, Niewiadomska, Chwaszcz i in., 2010) potwierdzają, że przejawiają one niższy poziom własnej skuteczności i jednocześnie wyższy poziom poczucia bezradności i beznadziejności, wiążący się także ze wzrostem poziomu agresywności. Prezentują też deficyty w zakresie aktywnych strategii zaradczych, wykorzystując często nieefektywne i destrukcyjne sposoby radzenia sobie, jak to ma miejsce w przypadku używania substancji psychoaktywnych. Osoby uzależnione często cechują się niskim poczuciem skuteczności w zakresie radzenia sobie z problemami, a jednocześnie wierzą w pozytywny wpływ środka psychoaktywnego, w wyniku czego posiadają niską motywację do działania, rezygnują z wysiłku poszukując „łatwych rozwiązań” (Poprawa, 1998) oraz nie formułują planów na przyszłość (Szymanowska, 2006). Uzyskane wyniki badań są spójne z aktualnymi doniesieniami badawczymi, które dają podstawy do wniosku, że badani nie należą do osób w wysokim stopniu nieprzystosowanych społecznie. W prezentowanych badaniach osoby z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji posiadają wysoki poziom poczucia skuteczności, co wskazuje, że doświadczały one sytuacji, w których udało im się osiągnąć zamierzony cel, a także spotykały się z pozytywną oceną swoich działań ze strony najbliższych, dzięki czemu mogli zbudować przeświadczenie, że mogą z sukcesem realizować swoje cele. Warto wskazać, że badani z tej grupy częściej wykorzystują strategie radzenia sobie z trudnościami skoncentrowane na rozwiązaniu problemu, czego dowodzą także inne analizy (Tomczak, 2009). Jest to także grupa, w której najmniej obserwowano symptomów nieprzystosowania społecznego. Jest to zgodne z doniesieniami badawczymi o pozytywnej korelacji wysokiego poziomu poczucia skuteczności i przystosowania (Bandura, Caprara, Barbararelli i in., 2003)

oraz umiejętności korzystania ze wsparcia (Landis, Altman, Cavin, 2007). Nadto wysoki poziom wskazanej zmiennej jest czynnikiem ochraniającym przed kontynuacją przestępczego stylu życia (Niewiadomska, Chwaszcz, 2010), co powinno implikować podejmowanie odpowiednich oddziaływań resocjalizacyjnych, które będą ukierunkowane na wzmacnianie poczucia własnej skuteczności.

W przypadku zmiennej spostrzegane wsparcie społeczne mierzonej przy pomocy kwestionariusza ISEL nie potwierdzono hipotezy badawczej o istnieniu istotnych różnic między badanymi grupami. Badani uzyskali dość zbliżone wyniki średnich we wszystkich skalach mierzonego wsparcia: wsparcie poznawcze, wsparcie materialne, dowartościowanie i przynależność oraz w przypadku wyniku ogólnego skali. Jednocześnie warto wskazać, iż uzyskane wyniki średnich były niższe niż w innych badaniach prowadzonych zarówno wobec osób skazanych, jak i innych grup np. studentów czy osób pracujących (Ferguson, Schonfeld i in., 2001; Barringer, Bronwyn, Hunter i in. 2017; Droege 2017). Analizując uzyskane rezultaty można wnioskować, że badani posiadają niski poziom spostrzeganego wsparcia społecznego w zakresie wszystkich badanych wymiarów, jak i wyniku ogólnego. Wyniki były spójne z doniesieniami badawczymi o niskich wartościach tego zasobu u osób nieprzystosowanych społecznie. Jednocześnie należy zwrócić uwagę, że być może wykorzystane narzędzie nie było adekwatne dla tej grupy badanych. Możliwe, że użycie innego narzędzia, sprawdzonego w warunkach polskich na grupie osób niedostosowanych, mogłoby dać inne rezultaty. Warto nadmienić też, że w polskiej adaptacji kwestionariusza zaleca się branie pod uwagę głównie wyniku ogólnego (Szlachta, 2009). Kwestionariusz ISEL służy do badania buforowego efektu wsparcia (Szlachta, 2009), które wiąże się z postrzeganiem jego dostępności w sytuacji, gdy stresujące zdarzenie miało faktycznie miejsce (Schwarzer, Knoll, 2007; Sęk, 2012), a zatem niskie wyniki uzyskane przez badanych we wszystkich grupach sugerowałyby, że w chwili badania nie doświadczali oni poważnych trudności, czemu przeczą dane dotyczące ich sytuacji życiowej bądź też, co bardziej prawdopodobne, że nie mają oni zaspokojonych potrzeb centralnych, które powstały w wyniku działania stresu, a co jest warunkiem koniecznym, aby wsparcie miało charakter buforowy (Cohen, Hoberman, 1983 za Szlachta, 2009). Niemniej jednak wątpliwości związane z polską adaptacją kwestionariusza sugerowałyby wykorzystanie innego narzędzia w badaniach osób nieprzystosowanych społecznie.

Kolejną analizowaną zmienną była sprężystość psychiczna, w przypadku której także nie udało się potwierdzić hipotezy o istnieniu różnic między badanymi grupami. Odnotowano zbliżenie do istotności statystycznej ($p < 0,066$), która sugeruje potrzebę dalszych badań. W niniejszych badaniach średnie wyniki grup różnią się, wzrastając wraz z poziomem skuteczności procesu resocjalizacji. Pozostaje to w zgodzie z przyjętym w niniejszym opracowaniu założeniem, jednak uzyskane różnice średnich nie są na tyle wyraźne, aby odnotować istotność statystyczną. Wskazać należy, że badani uzyskali wyniki ogólne niższe bądź zbliżone do tych pochodzących z innych doniesień badawczych, gdzie badano osoby nieprzystosowane społecznie (Ladwiniec, 2007), osoby doznające przemocy (Tsirigotis, Łuczak, 2017), studentów (Tugade, Fredrickson, 2004), osoby chore na schorzenia przewlekłe (Ziarko, Siemiątkowska, Sieński i in., 2019; Ziarko, Mojs, Sikorska i in., 2019), co może sugerować, że ich poziom sprężystości psychicznej nie jest wysoki. Badania potwierdzają, że niski poziom wskazanej zmiennej wiąże się z zewnętrznym poczuciem umiejscowienia kontroli, niższą samooceną, deficytami w zakresie efektywnego radzenia sobie z trudnościami i przejawami nieprzystosowania społecznego, a także pochodzeniem z rodzin niepełnych, naznaczonych przemocą i niewydolnych (Burchard, Burchard, 1987; Amato, Keith, 1991). Taki obraz jest zasadniczo spójny z wynikami uzyskanymi w niniejszych badaniach w przypadku grupy o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji. W przeciwieństwie do nich osoby cechujące się wysoką sprężystością potrafią sobie radzić z trudnościami w dłuższej perspektywie czasowej, mają dobre relacje rodzinne, szczególnie z matką oraz cechują się niższym poziomem depresyjności i ekscytacji (Neighbors, Forehand, McVicar 1993; Mak, Ng, Wong, 2011; Robinson, Debaek, Larson i in., 2014). Warto zwrócić też uwagę na badania V. L. Kronval (2001), która badała zależności między poziomem sprężystości u młodocianych przestępców a poziomem skuteczności oddziaływań resocjalizacyjnych. Uzyskane przez nią wyniki potwierdzały, że wraz ze wzrostem poziomu skuteczności resocjalizacji odnotowywano u badanych wyższy poziom sprężystości. Podobnie wyniki rozkładały się w niniejszych analizach, jednak nie uzyskano istotnych różnic międzygrupowych. Mimo braku potwierdzenia hipotezy badawczej należy podkreślić zbliżenie do istotności statystycznej, które wskazuje na potrzebę dalszych badań sprężystości psychicznej u osób skazanych.

Kolejnym zasobem istotnym dla przystosowania i readaptacji społecznej jest sposób radzenia sobie ze stresem. Wyniki badań wskazują, że wysoki poziom stresu

i deficyt zasobów, aby go opanować może prowadzić do utraty poczucia kontroli nad własnym losem i przejawiania zachowań nieprzystosowawczych, w tym przestępstw (Hobfoll, 2006). Niewielka ilość zasobów zaradczych przyczynia się do wzrostu zachowań nieakceptowanych społecznie, szczególnie o charakterze agresywnym. Długotrwałe napięcie psychiczne często skutkuje niekontrolowanymi wybuchami złości, agresji oraz skutkuje izolowaniem się od otoczenia bądź przeciwnie pragnieniem dominowania (Sęk, 2001b). Nadto mniejszy poziom odporności na stres wiąże się z większą liczbą popełnionych przestępstw, nasileniem zachowań agresywnych i angażowaniem w przestępczość zorganizowaną (Badźmirowska – Masłowska, 2000). Z badań wynika także, że jednostki przeświadczone o braku zasobów adaptacyjnych niezbędnych do radzenia sobie z trudnościami łatwiej uzależniają się od substancji psychoaktywnych, postrzegając to jako skuteczny sposób rozwiązywania problemów (Poprawa, 1998; Niewiadomska, 2010; Niewiadomska, Chwaszcz, 2010), co dotyczy także niskiego poczucia własnej skuteczności. W prezentowanych badaniach analiza radzenia sobie ze stresem obejmowała czternaście następujących strategii: aktywne radzenie sobie, planowanie, pozytywne przewartościowanie, akceptacja, poczucie humoru, zwrot ku religii, poszukiwanie wsparcia emocjonalnego, poszukiwanie wsparcia instrumentalnego, zajmowanie się czymś innym, zaprzeczanie, wyładowanie, zażywanie substancji psychoaktywnych, zaprzestanie działań oraz obwinianie siebie. Spośród wszystkich strategii istotne statystycznie różnice, potwierdzające postawioną hipotezę badawczą, odnotowano w zakresie siedmiu. W przypadku strategii zażywanie substancji psychoaktywnych odnotowano różnice między wszystkimi badanymi grupami. Skazani z grupy o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji istotnie częściej korzystają z tego sposobu radzenia sobie z trudnymi sytuacjami niż badani z grupy o przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji. Istotne różnice w tej strategii odnotowano także między grupami o przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji. Sugerować to może, że badani z grup o niskim i przeciętnym poziomie posiadają deficyty w zakresie konstruktywnego radzenia sobie ze stresem, które niwelują poprzez korzystanie z używek. Ten sposób reagowania potwierdzają także wyniki uzyskane w zakresie strategii aktywnego radzenia sobie, gdzie badani z grup o niskim i przeciętnym poziomie skuteczności resocjalizacji, w porównaniu do osób z grupy o wysokim poziomie, także istotnie rzadziej korzystają z działań ukierunkowanych na rozwiązanie problemu natomiast zdecydowanie częściej stosują nieprzystosowawcze sposoby reagowania, związane z poczuciem dyskomfortu

psychicznego takie jak: zaprzeczanie, wyładowanie i zaprzestanie działań oraz bagatelizują problemy, umniejszają ich wagę wykorzystując poczucie humoru. Warto wskazać, że strategia poczucie humoru jest traktowana jako przydatny sposób radzenia sobie w trudnych sytuacjach, jednak powinny jej towarzyszyć strategie skoncentrowane na rozwiązaniu problemu, wówczas pełni ona rolę reduktora napięcia emocjonalnego. W sytuacji, gdy jest ona elementem repertuaru strategii opartych na unikaniu staje się mało przydatnym narzędziem redukcji stresu. Ponadto między grupami o wysokim i niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji odnotowano istotną różnicę w zakresie planowania, które jest traktowane jako znaczący element radzenia sobie ukierunkowanego na rozwiązanie problemu. Uzyskany obraz reagowania na stres w badanych grupach jasno pokazuje, że badani z grupy o niskim i przeciętnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji, w porównaniu do badanych z grupy o wysokim poziomie, wykorzystują częściej strategie ukierunkowane na niwelowanie skutków stresu, a nie konstruktywną walkę z przeciwnościami mimo, że analiza wyników ogólnych pokazuje, że wszyscy badani uzyskali wyższe wyniki w zakresie sposobów radzenia sobie ukierunkowanych na rozwiązywanie trudności. Jednocześnie należy zauważyć, że w zakresie strategii takich jak: pozytywne przewartościowanie, akceptacja, zwrot ku religii, poszukiwanie wsparcia emocjonalnego, poszukiwanie wsparcia instrumentalnego, zajmowanie się czymś innym i obwinianie siebie nie odnotowano istotnych różnic międzygrupowych. Mimo tego, analizując repertuar strategii wykorzystywanych w radzeniu sobie ze stresem, warto zwrócić uwagę, że w przypadku osób z grupy o niskim poziomie skuteczności resocjalizacji uzyskano niższe wartości w przypadku strategii postrzeganych jako pomocne i przystosowawcze takich jak: pozytywne przewartościowanie i poszukiwanie wsparcia zarówno emocjonalnego, jak i instrumentalnego. Sugerować to może, że osoby te posiadają ograniczony repertuar skutecznych metod radzenia sobie, w wyniku czego generalnie mają trudności w rozwiązywaniu problemów, z którymi przyszło im się zmagać i w rezultacie czego odczuwają większe natężenie stresu oraz dyskomfort psychiczny. Skuteczne radzenie sobie wymaga posiadania odpowiedniego poziomu wiedzy odnośnie sposobów skutecznego działania, inteligencji oraz elastyczności w doborze strategii. Efektywna walka z trudnościami wymaga posiadania zasobu informacji raz umiejętności planowania jakie metody będą adekwatne do danej sytuacji i w jaki sposób z nich korzystać. Osoby pasywne, reagujące unikowo, koncentrujące się nie na rozwiązaniu problemu, ale na niwelowaniu skutków stresu mają większe trudności

w radzeniu sobie w efektywny sposób. Często popadają w spiralę stosowania ograniczonego repertuaru metod zaradczych, które nie są skuteczne, nie potrafią korzystać ze wsparcia nawet, gdy mają taką możliwość, a w konsekwencji tego wycofują się z możliwości rozwiązania trudnej sytuacji, niwelują skutki napięcia, wspomagając się substancjami psychoaktywnymi lub reagują agresją (Szymanowska 2003; Skowroński, Domżańska, 2017).

Oprócz radzenia sobie ze stresem osobno poddano analizie religijne radzenie sobie, a dokładniej jego dwa rodzaje: negatywne i pozytywne religijne radzenie sobie. Wskazane sposoby religijnego reagowania w sytuacjach trudnych odnoszą się do sposobu w jaki jednostka pojmuje działanie siły wyższej w swoim życiu. Radzenie negatywne wiąże się z jej destrukcyjnym postrzeganiem Boga, który jest kojarzony z karą za grzechy, przyzwalaniem na ciężki los grzesznika czy perspektywą koniecznej pokuty. Natomiast pozytywne radzenie jest związane z postrzeganiem Boga jako źródło wsparcia w trudnej sytuacji, dającym nadzieję i motywację do walki z przeciwnościami oraz pomagającym w pozytywnym przewartościowaniu (Pargament, 1997). W badaniach religijnego radzenia sobie istotnym jest zaangażowanie w duchowy aspekt życia. Osoby mało religijne, nie przywiązujące wagi do wartości duchowych i niepraktykujące mogą uzyskiwać niejednoznaczne i niskie wyniki w kwestionariuszu (Jarosz, 2011), jak to miało miejsce w prezentowanych badaniach. We wszystkich badanych grupach uzyskano niski poziom zarówno pozytywnego, jak i negatywnego religijnego *copingu*. Nie odnotowano także istotnych różnic międzygrupowych. Wyniki sugerują, że religijne formy radzenia sobie z trudnymi sytuacjami nie stanowią dla badanych istotnego elementu w zestawie czynności zaradczych. Mimo tego warto odnotować, że badani z grupy o przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji, przejawiający też wyższy stopień przystosowania społecznego uzyskali wyższe wyniki średnich w zakresie pozytywnego religijnego radzenia sobie, co może potwierdzać dodatkowo ich lepsze przystosowanie. W grupie o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji badani uzyskali wyższą średnią w negatywnym *copingu*. Uzyskane wyniki są spójne z rezultatami I. Niewiadomskiej i M. Kalinowskiego (2010), którzy w badaniach osób zagrożonych ryzykiem wykluczenia uzyskali wyższe wyniki pozytywnego religijnego *copingu* w grupach lepiej przystosowanych społecznie a negatywnego wśród badanych nieprzystosowanych społecznie. Uzyskane przez nich wyniki także nie dały jednoznacznych rezultatów z powodu niskiego religijnego zaangażowania badanych, aczkolwiek ich analiza może

dawać podstawy do przypuszczenia, że osoby nieprzystosowane społecznie nie przywiązują większego znaczenia do religii i wiary w ich życiu. Podobne rezultaty uzyskali B. Skowroński i A. Domžalska (2017), porównujący religijne radzenie sobie osadzonych z grupą studentów. Nie odnotowali oni istotnych różnic międzygrupowych, ale wyniki wykazały, że osadzeni uzyskali wyższe wyniki średnich w negatywnym religijnym radzeniu sobie, co mogłoby wskazywać na większe nieprzystosowanie społeczne tej grupy. Dodatkowo potwierdza to zależność przystosowania i pozytywnego religijnego *copingu*, który wiąże się też zwykle z wyższą samooceną oraz satysfakcją i poczuciem jakości życia (Harrison, Koenig, Hays, 2001; Pargament, Koenig, Tarakeshwar i in., 2004). Z badań R. Cieślaka (1994) także wynika, że osoby prowadzące przestępczy tryb życia, nawet jeżeli deklarują znaczenie wartości religijnych w swoim życiu, to w zdecydowanej większości religia nie jest wartością centralną, a religijność ma niedojrzały i fasadowy charakter. Autor źródeł takiego stanu rzeczy upatrywał między innymi w braku wzorców niewydolnej, patologicznej rodziny, która nie zaszczepiała postawy religijnej. Jednocześnie ponad połowa badanych deklarowała potrzebę pogłębiania relacji z Bogiem oraz przyznawała się do częstego rozmyślenia nad sensem własnego istnienia oraz upatrywania w Bogu rozwiązania dylematu dotyczącego sensu śmierci. Takie rozumienie religii, będącej źródłem wartości, sugeruje, że powinna być ona istotnym elementem programów resocjalizacyjnych. Dostęp oraz możliwość praktykowania wiary, którego celem jest odnowa jednostki, jest komplementarny z celami jakie stawia przed sobą resocjalizacja dlatego też wartości te powinny być wykorzystywane w indywidualnych programach pracy ze skazanymi (Lasocik, 1993 za Cieślak, 1994).

Niezależnie od sugestii badaczy dotyczących wykorzystania wartości religijnych w pracy resocjalizacyjnej, projektując badania na grupach osób zagrożonych wykluczeniem czy nieprzystosowanych społecznie, warto byłoby najpierw zweryfikować ich stosunek do religii, co pozwoliłoby na poszerzenie pola interpretacji uzyskanych wyników oraz poddania analizom grupy zarówno deklarujące zaangażowanie religijne, jak i te kontestujące znaczenie siły wyższej w ich życiu. Pozwoliłoby to ograniczyć wpływ zmiennej jaką jest stosunek do religii i skoncentrować się na analizie sposobu religijnego radzenia sobie, które w prezentowanych badaniach mimo, że wyniki nie dały jednoznacznych odpowiedzi oraz nie potwierdzono hipotezy o istnieniu istotnych różnic międzygrupowych, okazało się jednak znaczące w modelu predykcyjnym skuteczności resocjalizacji.

Kolejnym analizowanym zasobem podmiotowym było poczucie kontroli uznawane za istotny zasób dla rozwoju przystosowania społecznego jednostki (Drwal, 1995). Przeprowadzone analizy wykazały, że badani z grupy o niskim poziomie skuteczności resocjalizacji charakteryzują się najwyższym poziomem zewnętrznego poczucia kontroli, niższy poziom zewnętrznego LOC odnotowano w grupie o przeciętnym poziomie skuteczności i najniższy w grupie o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji. Uzyskane wyniki potwierdziły, że poziom wewnętrznego poczucia kontroli wrasta wraz z poziomem skuteczności procesu resocjalizacji. Nadto między badanymi grupami odnotowano istnienie istotnych różnic w poziomie poczucia kontroli, co pozwoliło na potwierdzenie hipotezy badawczej. Było to zgodne z oczekiwaniami, gdyż podobne rezultaty uzyskiwano w innych badaniach (Borys, 2010; Niewiadomska, 2010; Niewiadomska, Chwaszcz, 2010; Belniak, 2014), które potwierdzają, że osoby żyjące w sprzeczności z normami prawnymi, częściej niż osoby prawidłowo funkcjonujące społecznie, cechuje zewnętrzne poczucie kontroli, które sprzyja popełnianiu czynów karalnych, zachowaniom agresywnym i ma związek z poczuciem bezradności oraz motywacyjnym aspektem działania. Przeciwnie zaś osoby charakteryzujące się wewnętrznym poczuciem kontroli mają większe szanse na to, aby żyć w zgodzie z obowiązującymi normami, a w przypadku naruszenia, aby do niego nie powrócić (Kozielecki, 1980). Jednocześnie z badań wynika, że sprawcy przestępstw, charakteryzujący się zewnętrznym poczuciem kontroli posiadają też niższą samoocenę, co potwierdziły także prezentowane badania oraz charakteryzują się wyższym poziomem niezgodności między „Ja realnym a idealnym” niż wewnątrzsterowni. W sytuacjach trudnych nie radzą sobie, prezentując postawę defensywną oraz brakuje im wiary w pokonanie problemów, utwierdzając się w poczuciu posiadania niewielkich możliwości. Wykazują oni także większą podatność na manipulację i zmianę swoich poglądów, a także przejawiają niedostosowanie emocjonalne w większym zakresie od pozostałych (Sęk, 1991). Przeprowadzone badania w pełni potwierdzają doniesienia innych badaczy.

Wartym odnotowania jest fakt, że w zakresie skali kłamstwa dołączonej do kwestionariusza badania poczucia kontroli nie uzyskano istotnych różnic międzygrupowych. Wyniki średnich we wszystkich grupach były niskie oraz nie odnotowano istotnych korelacji między wynikami poczucia kontroli i skali kłamstwa, co świadczy o tym, że badani nie starali się przedstawiać w lepszym świetle. Podobne wyniki uzyskał Ł. Drwal (1978) badający kwestionariuszem swojego autorstwa

wychowanków zakładu poprawczego. Zakładał on, że w ta specyficzna pod względem sposobu funkcjonowania grupa, różna od osób właściwie przystosowanych, będzie wykazywała silną tendencję do nadmiernie korzystnego przedstawiania się. Jednak współczynnik korelacji między skalą LOC i skalą kłamstwa był bliski zeru mimo dość wysokich wyników skali kłamstwa. Zmienna jaką jest aprobatę społeczną może istotnie wpływać na zniekształcenie wyników, szczególnie w badaniach osób, które spodziewają się korzyści z uczestnictwa w badaniu, którym szczególnie zależy na dobrych wynikach bądź przeciwnie, którym jest wszystko jedno jak się zaprezentują. Osoby o wysokim poziomie aprobaty społecznej wykazują skłonność do zachowań zgodnych z oczekiwaniami społecznymi, mimo że często są to zachowania nieszczerze i sprzeczne z ich wartościami. W konsekwencji tego w badaniach kwestionariuszowych zaznaczają one odpowiedzi, które w ich przekonaniu są oczekiwane przez osobę przeprowadzającą badanie lub oceniającą test. Z kolei osoby wykazujące niskie zapotrzebowanie na aprobatę społeczną, prezentujące obojętny stosunek wobec akceptacji ich zachowań, w badaniach będą odpowiadały zgodnie z prawdą, a możliwe zakłamywanie odpowiedzi nie będzie wynikało z chęci zaprezentowania się w lepszym świetle, ale może wynikać z tendencji do kłamania czy negatywnego stosunku do badań (Wojnarska, 2013). W przypadku badań osób skazanych kontekst badań ma znaczenie. W takich sytuacjach należy się liczyć z przesunięciem wyników w kierunku wewnętrznego poczucia kontroli, co wymagałoby dodatkowego sprawdzenia faktycznego wpływu aprobaty społecznej na wyniki przy pomocy skal kontrolnych (Drwal, 1978). W prezentowanych badaniach taka sytuacja nie miała miejsca. Uzyskane współczynniki skali kłamstwa i poczucia kontroli były nieistotne statystycznie i nie przekroczyły wartości $r=(-/+)$ 0,2 co, jak wskazuje Drwal (1978), często wynika z tego, że część pozycji kwestionariusza koreluje zarówno ze skalą LOC, jak i skalą kłamstwa.

Analizom poddano także sytuację zdrowotną badanych oraz problem z uzależnieniami. Uzyskane wyniki pozwoliły na potwierdzenie hipotezy badawczej odnośnie większości analizowanych aspektów. Badani z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji posiadają istotnie większy potencjał zdrowotny niż pozostali badani. W grupie badanych o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji istotnie więcej osób boryka się z problemami zdrowotnymi wymagającymi leczenia psychiatrycznego oraz przejawia zaburzenia nerwicowe. Należy zwrócić uwagę na niewielką siłę związku uzyskanej różnicy ($V=0,193$), co nakazuje ostrożne wnioskowanie i wskazuje na potrzebę dalszych badań. Niemniej

jednak, dla pełnego obrazu warto dodać, że w grupie tej prawie co czwarty badany leczy się psychiatrycznie, a co trzeci ma stwierdzone występowanie zaburzeń na tle nerwowym, gdy wśród pozostałych badanych dotyczy to jednej na dziesięć osób. Można zatem przypuszczać, że osoby w grupie o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji mogą demonstrować większe trudności w przystosowaniu się do wymagań życia codziennego oraz radzeniu sobie ze stresem. Ograniczenia zdrowotne, a szczególnie dotyczące sfery emocjonalnej, wpływają na relacje jednostki z otoczeniem, jej postrzeganie rzeczywistości, mają też wpływ na aktywność i motywację do działania. Zły stan zdrowia jest dla jednostki dodatkowym stresorem, który w zależności od rodzaju choroby, nasilenia objawów oraz możliwości leczenia, często sprawia, że codzienne funkcjonowanie staje się wyzwaniem (Ziarko, 2014; Zubrzycka, 2017). Zwrócić też należy uwagę, że osoby skazane, często o niższym wykształceniu, co dodatnio koreluje z gorszym stanem zdrowia (Marmot, 2005; Ostrowska, 2009), nie dbają o siebie w wystarczającym stopniu. Może to wynikać z wielu czynników między innymi braku wzorców rodzinnych, nie przywiązywania znaczenia do zdrowego stylu życia oraz faktu, że zdrowie nie jest dla nich wartością centralną. Nie jest standardowym zachowaniem w ich przypadku wykonywanie badań profilaktycznych czy podjęcie leczenia w przypadku stwierdzenia choroby. Niższe wykształcenie wiąże się z niższym wskaźnikiem dochodów, często też bezrobociem i niższą świadomością w zakresie działań wspierających potencjał zdrowotny oraz znaczenia dobrego stanu zdrowia (Ostrowska, 2009; Sowa, 2012). Nierzadko zdarza się, że osoby takie nie zajmują się swoim stanem zdrowia aż do momentu, w którym są do tego zmuszone chorobą wykluczającą ich z codziennego funkcjonowania. Dodatkowym problemem są nadużywanie mocnych alkoholi i uzależnienia, sprzyjające zarówno zwiększonej zachorowalności, jak i bagatelizowaniu symptomów chorobowych (Sowa, 2002). Analiza danych dotyczących uzależnień wykazała, że w grupie o niskim poziomie skuteczności resocjalizacji istotnie więcej osób przyznaje się do problemów tego rodzaju. Jednak zaskakujące wyniki uzyskano w grupach o wysokim i przeciętnym poziomie skuteczności, gdzie to w grupie o przeciętnym poziomie odnotowano najmniej osób deklarujących uzależnienie (27,6%), a nie jak przypuszczano w grupie o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji (30,8%). W zakresie zobowiązania do leczenia odwykowego także uzyskano ciekawe rezultaty. Mianowicie to w grupie o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji odnotowano najwięcej osób zobowiązanych do leczenia odwykowego przez kuratora bo aż 84,5% i co ciekawe jest

to skala wyraźnie większa niż w przypadku deklaracji badanych o uzależnieniu. Z jednej strony mamy do czynienia z niespójnymi wynikami odnośnie deklaracji badanych co do istnienia uzależnienia i oceną kuratorów w tym względzie, a z drugiej strony istotnie więcej badanych z grupy o wysokim poziomie skuteczności resocjalizacji jest zobowiązanych do leczenia niż w grupie o niskim poziomie, gdzie dotyczyło to niespełna 60% badanych. Uzyskane wyniki mogą sugerować, że badani zaprzeczają istnieniu problemu z uzależnieniem. Możliwe, że stosując mechanizmy obronne tłumaczą nadmierne i niekontrolowane picie alkoholu i nie dostrzegają faktycznie istniejącego problemu, który jest wyraźny dla współpracujących z nimi w dozorcze kuratorów sądowych. Jednocześnie istnieje też możliwość, że kuratorzy przedwcześnie zobowiązują podopiecznych do podjęcia leczenia odwykowego, w celu zapobiegnięcia rozwojowi uzależnienia. Można przypuszczać, że część dozorowanych to osoby pijące alkohol ryzykownie, u których uzależnienie jeszcze się nie rozwinęło. Wczesne podjęcie działań w ramach terapii może przynieść pożądane skutki w postaci ograniczenia nadużywania alkoholu. Jednocześnie istnieje też możliwość, że kuratorzy pracujący z podopiecznymi, którzy nadużywają alkoholu będą zalecać podjęcie terapii tym, którzy są w stanie wywiązać się z tych ustaleń, a to także tłumaczyłoby wyższy wskaźnik zobowiązanych do leczenia w grupie o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji niż w pozostałych grupach. Uzyskane wyniki wydają się potwierdzać generalny obraz zasobów podmiotowych w tej grupie (WSR), gdzie badani charakteryzują się wyższym poziomem samooceny, poczucia własnej skuteczności oraz wewnętrznego poczucia kontroli, zasobów mających związek z motywacją do działania i wyznaczaniem sobie celów. Dodatkowo za takim wnioskiem przemawiają dane dotyczące wykonywania obowiązku leczenia odwykowego przez osoby uzależnione, zobowiązane do leczenia przez sąd rodzinny. Poziom wykonania orzeczeń w przypadku leczenia ambulatoryjnego kształtuje się na poziomie niespełna 20%, a leczenia stacjonarnego nie przekracza 50% (Horna-Cieślak, 2018), co wiąże się z brakiem motywacji do terapii i zaprzeczaniu istnienia uzależnienia. W przypadku osób skazanych uchylanie się od nałożonego obowiązku może skutkować poważnymi konsekwencjami, zatem uzasadnione jest działanie kuratorów, polegające na zobowiązaniu do leczenia odwykowego bez angażowania w ten proces sądu, będące jednocześnie formą mobilizacji tych skazanych, którzy są w stanie mu sprostać. Niemniej jednak możliwości wyjaśnienia uzyskanych wyników jest kilka, a żadnego nie można przyjąć jako ostatecznie rozstrzygającego. Dlatego też wydaje się, iż słusznym

postulatem jest potrzeba prowadzenia dalszych analiz, dających bardziej jednoznaczne wyniki bądź też przeprowadzenie badań idiograficznych, pozwalających na pogłębione zbadanie tego problemu.

Podsumowując, w przypadku stanu zdrowia i uzależnień analizy nie dały jednoznacznych odpowiedzi. Wyniki dotyczące stanu zdrowia badanych pozwoliły na potwierdzenie hipotezy badawczej o istnieniu różnic – badani z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji dysponują istotnie większym potencjałem zdrowotnym od pozostałych badanych, natomiast przypadku uzależnień nie uzyskano jednoznacznych odpowiedzi. Grupy różnią się istotnie w zakresie liczby osób przyznających się do uzależnienia (najwięcej w grupie o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji), liczby zobowiązanych przez kuratora do leczenia odwykowego oraz uczestnictwa w mitingach AA (najwięcej w grupie o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji), ale nie odnotowano istotnych różnic w zakresie leczenia odwykowego. Zatem w świetle uzyskanych wyników nie można przyjąć hipotezy o istnieniu różnic między grupami w zakresie uzależnień polegającej na tym, że w grupie o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji będzie to problem słabiej nasilony niż w pozostałych grupach. Mimo istniejących różnic należy się skłaniać do wniosku, że uzależnienia są problemem, z którym borykają się badani ze wszystkich grup.

Reasumując, uzyskane wyniki pozwoliły na potwierdzenie hipotezy badawczej w zakresie samooceny, poczucia własnej skuteczności, poczucia kontroli, stanu zdrowia, a także częściowo w zakresie strategii radzenia sobie ze stresem, gdzie istotne różnice uzyskano w przypadku połowy badanych strategii. W przypadku sprężystości psychicznej uzyskano zbliżenie do istotności statystycznej, sugerujące potrzebę dalszych badań. Natomiast w zakresie uzależnień wyniki były na tyle niejednoznaczne, że podjęto decyzję o nie przyjęciu hipotezy. W przypadku spostrzeganego wsparcia społecznego i religijnego radzenia sobie hipoteza także nie została potwierdzona.

1.3. Struktura zależności między zasobami podmiotowymi i skutecznością procesu resocjalizacji

Po przeprowadzeniu analizy zasobów osobistych u badanych dozorowanych z grup o różnych poziomach skuteczności procesu resocjalizacji, skupiono się na zbadaniu relacji, które zachodzą między zmiennymi. Problem badawczy odnosił się do odpowiedzi na pytanie o istnienie zależności między zasobami podmiotowymi osób pozostających pod dozorem w odniesieniu do poziomu skuteczności procesu powtórnej socjalizacji. W oparciu o dotychczasowe rezultaty badawcze przyjęto hipotezę o istnieniu pozytywnej zależności między zasobami podmiotowymi a skutecznością procesu resocjalizacji. Ponadto, w celu pogłębienia badanej problematyki, podjęto się próby ustalenia właściwości predykcyjnych badanych zasobów podmiotowych dla skutecznego procesu resocjalizacji. W myśl przyjętych założeń koncepcyjnych przeanalizowano charakter powiązań między: radzeniem sobie ze stresem, samooceną, poczuciem własnej skuteczności, sprężystością psychiczną, spostrzeganym wsparciem społecznym, umiejscowieniem poczucia kontroli oraz religijnym radzeniem sobie w trudnych sytuacjach w zależności od poziomu skuteczności procesu resocjalizacji. W kolejnym etapie utworzono model regresji najbardziej trafny w stosunku do uzyskanych danych empirycznych, obejmujący wybrane zasoby podmiotowe i ukazujący możliwości predykcyjne zasobów i skutecznego procesu resocjalizacji.

Weryfikacja przyjętego modelu analiz pozwoliła na częściowe potwierdzenie hipotezy badawczej. Owszem, w przypadku większości badanych zasobów uzyskano pozytywne zależności, jednak nie w każdym przypadku wartość współczynników wzrastała wraz z poziomem skuteczności procesu resocjalizacji, a w przypadku części zmiennych uzyskane wyniki nie pozwoliły na potwierdzenie przyjętych założeń.

Analiza zależności strategii radzenia sobie ze stresem i pozostałych zasobów podmiotowych pozwoliła na potwierdzenie hipotezy badawczej w zakresie części z nich. W przypadku samooceny potwierdzono, że wraz ze wzrostem poziomu skuteczności procesu resocjalizacji, co wiąże się też ze wzrostem poziomu samooceny, odnotowano pozytywne i silniejsze związki samooceny ze strategiami skoncentrowanymi na rozwiązywaniu problemów, a negatywne ze strategiami unikowymi. Jest to zgodne z doniesieniami badawczymi (por. Dzwonkowska, Lachowicz-Tabaczek, Łaguna, 2008; Puskar, Bernardo, Haley i in., 2010), z których

wynika, że osoby prezentujące lepszy obraz siebie, adekwatny i spójny lepiej radzą sobie z trudnościami. Podobne zależności istnieją w przypadku poczucia własnej skuteczności i radzenia sobie ze stresem. Osoby, które mają przekonanie, że ich działania przynoszą zamierzony efekt, częściej stosują strategie ukierunkowane na poradzenie sobie z pojawiającymi się trudnościami (Szymanowska, 2003; Niewiadomska, 2007a; Tomczak, 2009). Zależności te potwierdzono także w prezentowanych badaniach, choć to w grupie o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji uzyskano najwięcej wysokoistotnych współczynników, które pokazały, że badani nie tylko radzą sobie z trudnościami wykorzystując strategie skoncentrowane na problemie, ale też korzystają ze wsparcia emocjonalnego, natomiast korzystanie ze strategii skoncentrowanych na niwelowaniu skutków napięcia emocjonalnego takich jak: zażywanie substancji psychoaktywnych, wyładowanie, zaprzestanie działań i zaprzeczanie, nie jest ich typowym sposobem reagowania. Uzyskanie podobnych wyników we wszystkich grupach może mieć związek z tym, że badani cechują się przeciętnym i wysokim poziomem poczucia własnej skuteczności, a zatem można przyjąć, że w znacznej mierze mają oni przeświadczenie o tym, że podejmowane przez nich działania mogą przynosić zamierzony efekt.

W przypadku umiejscowienia poczucia kontroli także potwierdzono hipotezę badawczą. Analizy wykazały, że im wyższy poziom zewnętrznego poczucia kontroli, a zatem mniejsze poczucie wpływu na otaczającą rzeczywistość, tym większe nasilenie zachowań ukierunkowanych na niwelowanie skutków stresu poprzez zażywanie substancji psychoaktywnych, wycofanie się z działania, reagowanie wyładowaniem emocjonalnym i zaprzeczanie istnieniu problemu. Takie zależności uzyskano, zgodnie z oczekiwaniami, w grupie o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji, gdzie poziom zewnętrznego LOC był najwyższy. Doniesienia badawcze potwierdzają taki obraz wyników (Drwal, 1978; Niewiadomska, 2007a; Juczyński, Ogińska-Bulik, 2009; Niewiadomska, Chwaszcz, 2010). W przypadku kolejnych grup, gdzie poziom zewnętrznego LOC ulega obniżeniu na rzecz wewnętrznego LOC, uzyskano podobny obraz wyników, ale współczynniki są w większości strategii traktowanych jako nieprzystosowawcze niższe, a strategii konstruktywnych wyższe. Jednocześnie warto wskazać na wystąpienie pozytywnej i umiarkowanej zależności między zwrotem ku religii a poczuciem kontroli w grupie o przeciętnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji oraz skalą kłamstwa a zwrotem ku religii w grupach o niskim i przeciętnym poziomie. Sugerować to może, że osoby o wyższym zewnętrznym

umiejscowieniu poczucia kontroli częściej korzystają ze strategii w postaci zawierzenia swojego losu sile wyższej, co dodatkowo może wiązać się z potrzebą uzyskania pomocy, ale braku umiejętności poszukiwania jej w ramach rzeczywistych możliwości bądź niskim poczuciu posiadanego wsparcia w najbliższym otoczeniu. Z kolei uzyskana korelacja skali kłamstwa i zwrotu ku religii może wskazywać, że potrzeba aprobaty społecznej skłania do przedstawiania się jako osób bardziej religijnych, co w przekonaniu badanych może wpływać na ich lepszy odbiór. W przypadku zmiennej sprężystość psychiczna i radzenie sobie ze stresem także potwierdzono hipotezę badawczą. Analizy wykazały, że sprężystość psychiczna koreluje dodatnio ze strategiami skoncentrowanymi na rozwiązaniu problemu oraz ujemnie ze strategiami unikowymi. Najwięcej istotnych współczynników, zgodnie z oczekiwaniami, uzyskano w grupie o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji, a najmniej w grupie o niskim poziomie. Osoby z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji cechują się wyższym poziomem samooceny, poczucia własnej skuteczności, wewnętrznego poczucia kontroli oraz korzystaniem ze strategii postrzeganych jako skuteczne i adaptacyjne, co wiąże się z ich przypuszczalnie lepszym przystosowaniem społecznym. Spodziewano się zatem, że w przypadku osób lepiej przystosowanych sprężystość psychiczna będzie korelowała z konstruktywnymi sposobami radzenia sobie w trudnych sytuacjach (por. Kaczmarek, 2011)

Religijne radzenie sobie było badane w dwóch formach: negatywnego i pozytywnego radzenia sobie. Pozytywny sposób reagowania na sytuacje trudne wiąże się z postrzeganiem Boga jako wspierającego i wzmacniającego, zaś negatywne z poczuciem niemocy oraz postrzeganiem porażek i sytuacji trudnych jako kary (Pargament, 1997). We wszystkich badanych grupach uzyskano niski poziom zarówno pozytywnego, jak i negatywnego religijnego radzenia sobie, a wyniki średnich były na tyle zbliżone do siebie, iż nie uzyskano istotnych różnic międzygrupowych. Wskazywano już, że niejednoznaczny rozkład wyników tej zmiennej może sugerować niskie zaangażowanie religijne badanych. Mimo tego analiza zależności wykazała, że w przypadku pozytywnego religijnego radzenia sobie w grupach o niskim, przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji uzyskano silne i pozytywne korelacje ze strategią zwrot ku religii, zatem można wnioskować, że są to te same konstrukty teoretyczne. Ponadto w grupie o niskim poziomie uzyskano umiarkowane i pozytywne współczynniki korelacji ze strategią pozytywne przewartościowanie i poszukiwanie wsparcia emocjonalnego. Pozostaje to w zgodzie z innymi

doniesieniami badawczymi wskazującymi, że osoby postrzegające relację z Bogiem jako źródło wsparcia i pomocy częściej dokonują pozytywnego przewartościowania trudnych sytuacji, co sprzyja akceptacji, a także poszukują wspierających relacji, źródłem których często jest wspólnota osób o podobnych wartościach (Jarosz, 2011; Cieślak, 1994). W przypadku negatywnego religijnego radzenia sobie uzyskano więcej istotnych współczynników we wszystkich grupach, w rezultacie czego można przypuszczać, że osoby przejawiające nieprzystosowanie społeczne częściej prezentują negatywny religijny wzorzec reagowania. Badania (Skowroński, Domżańska, 2017) potwierdzają takie prawidłowości, a uzyskane wyniki są z nimi zgodne. Negatywne religijne radzenie sobie istotnie koreluje ze strategiami unikowymi takimi jak: zaprzeczanie, wyładowanie, zażywanie substancji psychoaktywnych i zaprzestanie działań, co odnotowano w grupach o niskim i przeciętnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji. Natomiast w grupie o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji uzyskano jedynie trzy istotne, o umiarkowanej sile, zależności: pozytywną między zaprzestaniem działań i zajmowaniem się czymś innym oraz ujemną z poszukiwaniem wsparcia emocjonalnego. Sugerowałoby to, że im wyższy poziom negatywnego religijnego radzenia sobie tym większe nasilenie zachowań unikowych oraz wycofywanie się ze wspierających pod względem emocjonalnym relacji. Zatem w zakresie negatywnego sposobu religijnego radzenia sobie hipoteza została potwierdzona, a w przypadku pozytywnego nie uzyskano wystarczającej liczby zależności, które pozwoliłyby na weryfikację zgodną z oczekiwaniami. Reasumując, u badanych z wyższym poziomem negatywnego religijnego radzenia sobie obserwuje się korzystanie ze strategii unikowych w postaci rezygnacji z działań, co ma to swoje uzasadnienie teoretyczne (Pargament, 1997; Ano, Vasconcelles, 2005; Bartczuk, Jarosz, 2006). Ponadto warto wskazać, że w prezentowanych badaniach uzyskano w tym zakresie spójne wyniki z dotychczasowymi doniesieniami badawczymi (por. Campbell, Lavalley 1993; Niewiadomska 2007b; Juczyński, Ogińska-Bulik, 2009; Niewiadomska, Chwaszcz, 2010), z których wynika, że osoby nieprzystosowane społecznie, o zewnętrznym poczuciu kontroli, niskiej samoocenie, poczuciu własnej skuteczności, sprężystości psychicznej, a także niskim poczuciu wsparcia koncentrują się na zaprzeczaniu istnieniu trudności oraz czynnościach zastępczych, mających na celu odwrócenie uwagi od problemu oraz zmniejszenie stresu psychologicznego poprzez jego chwilowe łagodzenie, wykorzystując w tym celu substancje psychoaktywne czy wyładowując negatywne emocje.

Analiza zależności spostrzeganego wsparcia społecznego i radzenia sobie ze stresem dała nieoczekiwane wyniki w postaci niewielu istotnych współczynników korelacji. W przeważającej mierze były to słabe zależności, a większość z nich odnotowano w grupie o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji. Taki rozkład wyników był niespodziewany, gdyż oczekiwano, że u badanych z grup o przeciętnym i wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji, o niższym poziomie nieprzystosowania społecznego, radzących sobie w aktywny sposób z trudnościami, odnotuje się więcej istotnych korelacji. Spodziewano się silnych zależności, szczególnie w grupie o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji, gdyż w grupie tej odnotowano także wysoki poziom poczucia własnej skuteczności oraz samooceny i niski poziom zewnętrznego poczucia kontroli. Należało się zatem spodziewać, że badani z tej grupy będą mieli poczucie dostępności i umiejętność korzystania ze wsparcia w trudnych sytuacjach. Istnieje co prawda możliwość, choć niewielka, że badani nie są osobami pozostającymi w silnym stresie i dlatego nie postrzegają relacji jako źródło wsparcia łagodzącego jego objawy lub nie mają zaspokojonych potrzeb centralnych, które powstały wskutek długotrwałego stresu i w ich przypadku wsparcie nie ma charakteru bufora niwelującego następstwa stresu (por. Szlachta, 2009) bądź też, że są oni na tyle samodzielni i skuteczni w radzeniu sobie z codziennymi trudnościami, że oczekiwane korelacje nie wystąpiły. Możliwe jest także, że badani ze wszystkich grup, posiadając niższy poziom wsparcia, nie mają wielu pozytywnych doświadczeń w zakresie otrzymanego wsparcia, przykładowo nie otrzymali adekwatnego do potrzeb wsparcia lub było ono niezgodne z ich oczekiwaniami bądź zagrażało ich poczuciu własnej wartości (Norris, Kaniasty, 1996; Buszman, Przybyła-Basista, 2017), a zatem nie postrzegają wsparcia jako dostępnego dla nich zasobu. Istnieje jednak też inna możliwość, o której już wspomiano, mianowicie, że kwestionariusz ISEL nie jest narzędziem właściwym do badania wskazanej grupy i nie pozwoliło na uchwycenie zależności, które faktycznie mogą istnieć. Wielość możliwych wyjaśnień uzyskanych wyników potwierdza przede wszystkim potrzebę dalszych badań i weryfikację dotychczasowych rezultatów.

Analiza zależności pomiędzy pozostałymi zmiennymi pozwoliła na potwierdzenie hipotezy badawczej w przypadku poczucia własnej skuteczności i sprężystości psychicznej, gdzie uzyskano wysokoistotne pozytywne i silne zależności we wszystkich badanych grupach oraz poczucia kontroli, samooceny i sprężystości psychicznej, gdzie wraz ze wzrostem wewnętrznego LOC wzrasta u badanych poziom

samooceny i sprężystości psychicznej. Umiarkowane zależności uzyskano też w przypadku negatywnego religijnego radzenia sobie i poczucia kontroli, choć wartości uzyskanych współczynników korelacji zaskakują, gdyż są one dodatnie i wzrastają wraz z poziomem skuteczności procesu resocjalizacji, a w grupach tych odnotowano niższy poziom zewnętrznego LOC. Spodziewano się zatem ujemnych współczynników, które wskazywałyby, że wewnętrzny LOC koreluje z niższym religijnym negatywnym radzeniem sobie. Badania (McCullough, Willoughby, 2009; Kay, Gaucher, McGregor i in., 2010; Besta, Błażek, 2012) wskazują, że im wyższy poziom wewnętrznego poczucia kontroli, a co za tym idzie, większe poczucie wpływu na otaczającą rzeczywistość, tym zależności z negatywnymi aspektami religijności powinny być mniejsze, a większe z jej pozytywnymi wymiarami. Jednocześnie można odnaleźć w literaturze analizy wskazujące, że osoby wierzące, a szczególnie systematycznie praktykujące, charakteryzują się wyższym poziomem zewnętrznego LOC, co może wiązać się z przerzucaniem na Boga odpowiedzialności za zdarzenia (Putyński, Owczarek, 2014). W prezentowanych badaniach uzyskano przeciwną zależność między zmiennymi i może sugerować istnienie związku krzywoliniowego między zmiennymi bądź wpływu innych zmiennych. Możliwe też, że niejednoznaczne wyniki poziomu religijnego radzenia sobie w badanych grupach wpłynęły na ostateczne rezultaty związku tej zmiennej i poczucia umiejscowienia kontroli.

Analiza zależności między zmiennymi skłoniła do sprawdzenia ich właściwości predykcyjnych. Stworzono model regresji, który objął cztery zmienne niezależne: poczucie kontroli, zażywanie substancji psychoaktywnych, zwrot ku religii oraz poczucie humoru. Wpływ pozostałych zmiennych niezależnych, wbrew oczekiwaniom, okazał się nieistotny. Ustalono, że niższy poziom zewnętrznego poczucia kontroli, niższa częstotliwość stosowania strategii radzenia sobie ze stresem w postaci zażywania substancji psychoaktywnych i poczucia humoru oraz wyższa częstotliwość stosowania strategii zwrot ku religii, umożliwiają przewidywanie wyższego poziomu skuteczności resocjalizacji. Badając model regresji należy wskazać, że nie znalazły się w nim inne, znaczące dla przystosowania społecznego, zasoby podmiotowe, jak choćby samoocena, poczucie własnej skuteczności czy sprężystość psychiczna. Natomiast model uwzględnił strategię zwrot ku religii, która w pozostałych analizach wysokoistotnie korelowała jedynie ze sprężystością psychiczną oraz religijnym pozytywnym i negatywnym radzeniem sobie oraz umiarkowanie, głównie w grupie o przeciętnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji, z samooceną, poczuciem własnej

skuteczności i poczuciem umiejscowienia kontroli. Zatem ujęcie w modelu właśnie tej zmiennej jest dość niespodziewane. Możliwe, że zwrot ku religii jest niedocenianym zasobem, który wymaga w grupie osób przejawiających nieprzystosowanie społeczne dalszych analiz. Dotychczasowe badania (Niewiadomska, Chwaszcz, Kalinowski, 2010; Jarosz, 2011) sugerują, że uzyskane wyniki mogą być niejednoznaczne z powodu niskiej religijności badanych. Jednak należy pamiętać, że faktyczny poziom religijności nie był w tych grupach badany. Możliwe, że zostało to odzwierciedlone w wynikach religijnego radzenia sobie, a nie w przypadku radzenia sobie ze stresem, które obejmuje 14 strategii i zwrot ku religii jest tylko jedną z wielu, gdzie nie potrzeba wysokiego poziomu religijności. Nadto, jak wynika z badań R. Cieślaka (1994) prowadzonych na osadzonych, fakt prezentowania niskiej religijności i deklaracje o niewielkim znaczeniu wartości religijnych w życiu, nie wiązał się z brakiem potrzeb religijnych, gdyż 57% badanych wyrażało chęć wzmacniania i pogłębiania relacji z Bogiem. Wskazywać to może na potrzebę zwrócenia większej uwagi na praktyki i zaangażowanie religijne osób skazanych, gdyż może mieć to związek ze skutecznością podejmowanych oddziaływań. Religia w życiu człowieka wierzącego odgrywa istotną rolę, od poczucia wspólnoty z Bogiem, poprzez odkrywanie sensu życia i kształtowanie systemu wartości, aż do poczucia wspólnoty z grupą i korzyści w wymiarze psychoterapeutycznym (Chlewiński 1982; Pargament, Koenig, Perez, 2000). Zatem jest ona istotnym czynnikiem sprzyjającym prawidłowemu funkcjonowaniu w wymiarze indywidualnym i społecznym, przy czym za szczególnie istotne należy uznać poczucie posiadania wsparcia zarówno duchowego, jak i rzeczywistego, wynikającego z identyfikacji z grupą osób wyznających podobne wartości (Wnuk, Marcinkowski, 2012).

Warto także zwrócić uwagę na nieuwzględnione zmienne, które są niezaprzeczalnie istotne dla przystosowania społecznego. Analiza korelacyjna, która poprzedzała stworzenie modelu regresyjnego, wskazywała na silne wzajemne związki między częścią zmiennych takich jak: samoocena, poczucie własnej skuteczności czy sprężystość psychiczna. Możliwe, że te zależności doprowadziły do wzajemnej eliminacji zmiennych z modelu (Zejda, 2009), a tym samym uszczupliły pole interpretacyjne. Wydaje się zasadnym w kolejnych badaniach rozważyć podjęcie działań statystycznych, które pozwoliłyby na eliminację takiej sytuacji, co mogłoby wpłynąć na ostateczny kształt modelu regresyjnego.

1.4. Struktura zasobów podmiotowych skazanych pozostających pod dozorem kuratorów sądowych

Model badawczy uwzględnił także rozpoznanie struktury jaką tworzą zasoby podmiotowe w grupie badanych dozorowanych pozostających pod dozorem, co jest podejściem innowacyjnym w badaniach osób nieprzystosowanych społecznie. Postawione pytanie badawcze miało charakter diagnostyczny dlatego nie została sformułowana do niego hipoteza. W celu rozpoznania struktury zasobów wykorzystano analizę skupień metodą k-średnich, która pozwoliła na stworzenie dwóch modeli: struktury radzenia sobie ze stresem oraz pozostałych zasobów podmiotowych tj. samooceny, sprężystości psychicznej, spostrzeganego wsparcia społecznego, umiejscowienia poczucia kontroli, poczucia własnej skuteczności oraz religijnego radzenia sobie w trudnych sytuacjach.

Struktura radzenia sobie ze stresem w badanej grupie utworzyła dwa skupienia. W pierwszym z nich znalazło się niewiele ponad 40% badanych, a w drugim, które okazało się najbardziej powszechnym sposobem radzenia sobie z trudnymi sytuacjami badanych, znalazło się prawie 60% osób. To właśnie w drugim skupieniu znalazły się osoby, które nieefektywnie radzą sobie ze stresem. Przeważają skazani charakteryzujący się nasileniem strategii ukierunkowanych na unikanie rozwiązania sytuacji problemowej, koncentrujący się na podejmowaniu czynności zastępczych zamiast aktywnie poszukiwać rozwiązań. Badani z drugiego skupienia nie potrafią także korzystać ze wspierających relacji bądź nie mają wymaganego wsparcia. Skupienia różnią się także poziomem skuteczności procesu resocjalizacji, który jest istotnie niższy w drugim skupieniu, w którym znalazło się ponad 70% badanych z niskiego poziomu skuteczności procesu resocjalizacji. Taka struktura strategii radzenia sobie nie jest zaskakująca, wzięwszy pod uwagę badania potwierdzające nieefektywne radzenie sobie ze stresem osób nieprzystosowanych społecznie (Seiffge-Krenke, 2000; Niewiadomska, Chwaszcz, 2010; Kieszkowska, 2012; Belniak, 2014). Można uznać, że uzyskany model wpisuje się w dotychczasowe doniesienia badawcze. Należy także wskazać, że w skupieniu drugim znalazło się 70% wszystkich badanych kobiet. Jest to typowy dla nich sposób reagowania w trudnych sytuacjach, to także jest spójne z częścią dotychczasowych badań (Mandal, 1993; Ptacek, Smith, Dodge, 1994; Downe-Wamboldt, Melanson, 1995; Karanci, 1999; por. Juczyński, Ogińska-Bulik, 2009) wskazujących, że kobiety częściej niż mężczyźni korzystają ze strategii

skoncentrowanych na emocjach, które w okolicznościach wymagających działania mogą okazać się niekorzystne. Koniecznie wskazać należy, że badane kobiety to osoby przejawiające nieprzystosowanie społeczne w różnym stopniu (w jednym skupieniu znalazły się kobiety z różnych grup skuteczności procesu resocjalizacji), co dodatkowo ma wpływ na ich sposób funkcjonowania i reagowania na trudności.

Mniej rozpowszechnionym sposobem radzenia sobie z trudnymi sytuacjami jest koncentracja na rozwiązaniu problemu, która dominuje w skupieniu pierwszym. Warto wskazać, że znalazła się w nim zdecydowana większość osób (prawie 70%) z wysokiego poziomu skuteczności procesu resocjalizacji. Badani z tej grupy częściej korzystają ze strategii aktywnego rozwiązywania trudności i rzadziej skupiają się na czynnościach zastępczych i niwelowaniu stresu poprzez zażywanie substancji psychoaktywnych czy obśmiewanie problemu zamiast poszukiwania rozwiązań. Osoby te potrafią też korzystać z otrzymywanego wsparcia. Niestety ten sposób reagowania nie okazał się typowy dla badanych.

Zasoby podmiotowe podobnie jak strategie radzenia sobie ze stresem, także utworzyły dwie istotnie różniące się struktury. W pierwszym skupieniu, będącym bardziej typowym dla badanych, znalazło się ponad 55,1% dozorowanych, charakteryzujących się wyższym od przeciętnego poziomem wszystkich istotnych dla prawidłowego przystosowania zasobów tj. samooceny, sprężystości psychicznej, poczucia własnej skuteczności, pozytywnego religijnego radzenia sobie, wewnętrznego poczucia kontroli oraz spostrzeganego wsparcia społecznego oraz niższy poziom negatywnego religijnego radzenia sobie.

Drugie skupienie objęło niespełna 45% badanych, którzy posiadają wyższy od przeciętnego poziom negatywnego religijnego radzenia sobie i zewnętrznego poczucia kontroli oraz niższy poziom pozostałych zasobów tj. samooceny, sprężystości psychicznej, poczucia własnej skuteczności, pozytywnego religijnego radzenia sobie oraz spostrzeganego wsparcia społecznego.

Uzyskane skupienia różniły się istotnie także poziomem skuteczności procesu resocjalizacji. W pierwszym skupieniu, czego spodziewano się po nasileniu zmiennych, odnotowano wyższy poziom skuteczności procesu resocjalizacji niż w drugim skupieniu. Ponadto skupienie pierwsze okazało się także typowe dla mężczyzn, których znalazło się w nim ponad 60%. Do tego wyniku należy jednak odnosić się z ostrożnością przy wnioskowaniu, gdyż grupa badanych nie była równoliczna pod względem płci na korzyść mężczyzn, których było 62,2% ogółu wszystkich badanych.

Przeprowadzone analizy pozwoliły na rozpoznanie struktury zasobów podmiotowych u badanych. Uzyskane struktury pozwoliły na dokonanie pogłębionej charakterystyki badanej grupy pod względem ich potencjału osobistego. Jest to innowacyjne podejście w analizach, które dostarcza nowej wiedzy wskazując, że osoby nieprzystosowane społecznie stanowią grupę zróżnicowaną. Należy zatem, charakteryzując osoby przejawiające nieprzystosowanie społeczne, ostrożnie dokonywać uogólnień, gdyż różnice między nimi potrafią być bardzo znaczące, czego dowodzą prezentowane badania. Przeprowadzone analizy dają podstawy do przypuszczeń, że wśród osób naruszających normy prawne, szczególnie karanych pierwszy raz i pozostających na wolności, znajdują się też osoby prawidłowo przystosowane społecznie, w przypadku których naruszenie porządku prawnego miało charakter incydentalny. Tym bardziej istotna w praktyce resocjalizacyjnej jest diagnoza potencjału osobistego, pozwalająca na dostosowanie oddziaływań do indywidualnych potrzeb, a nawet rezygnację z nich w sytuacji, gdy podopieczny nie będzie tego wymagał.

2. Ograniczenia i perspektywy dalszych badań

Przeprowadzone badania pozwoliły na bliższe poznanie osób pozostających pod dozorem kuratorów sądowych. Jest to grupa trudnodostępna, przez co badania takie nie są rozpowszechnione. Dodatkową wartością była możliwość nieograniczonego zapoznania się z dokumentacją prowadzonych dozorów oraz pozyskanie informacji zwrotnej od kuratorów na temat skuteczności procesu resocjalizacji. Nadto, co istotne, dokonano podziału grupy ze względu na poziom skuteczności procesu resocjalizacji, czemu odpowiadał poziom nieprzystosowania społecznego. Podział badanych pozwolił na pogłębione rozpoznanie grupy, gdyż badania nie ograniczały się jedynie do ustalenia poziomu badanych zmiennych (zasobów) osób przejawiających nieprzystosowanie społeczne i naruszających normy społeczno-prawne, co było już przedmiotem licznych badań, ale pozwoliły też na dokonanie porównań międzygrupowych. Ustalono jaki jest rozkład zmiennych, ich poziom i jakie tworzą układy oraz potwierdzono, że między skazanymi istnieje szereg istotnych różnic w poziomie badanych zasobów, dzięki czemu sformułowano szereg praktycznych wniosków. Szczególnie wartościowym było stworzenie modelu regresji, który wskazał zasoby posiadające wartość predykcyjną

skutecznego procesu resocjalizacji. Nadto unikalnym było przeprowadzenie analizy skupień, która pozwoliła na ustalenie dwóch typów dla badanych o określonym poziomie zasobów i strategii radzenia sobie ze stresem w kontekście skuteczności procesu resocjalizacji. Analiza utworzonych struktur może być pomocna przy tworzeniu prognozy resocjalizacyjnej dla skazanego pozostającego pod dozorem, choć wymaga ona jeszcze dalszych badań.

Niemniej jednak analiza przeprowadzonego procesu badawczego i uzyskanych rezultatów pozwoliła na wskazanie słabszych elementów oraz wytyczenie perspektyw dalszych badań. Przede wszystkim warto byłoby przeprowadzić badania skuteczności procesu resocjalizacji oraz sprawdzić, czy w toku trwania dozoru obserwuje się zmiany w poziomie zasobów osobistych. Wymagałoby to przeprowadzenia badań longitudinalnych w postaci kilkukrotnego przeprowadzenia badań na tych samych osobach, które dałyby możliwość uzyskania rzetelnych odpowiedzi na pytania o skuteczność podejmowanych oddziaływań. Dodatkowo warto byłoby przeprowadzić badania o charakterze eksperymentalnym, w których poddano by analizom grupy cechujące się różnym poziomem zmiennej niezależnej i pomiaru zmiennej zależnej, dzięki czemu uzyskano by odpowiedzi o związki przyczynowo - skutkowe między działaniami resocjalizacyjnymi i potencjałem osobistym skazanych, choć należy wskazać, że byłoby to utrudnione z uwagi na dobór grupy porównawczej. Aktualnie obowiązująca ustawa o ochronie danych osobowych znacząco utrudnia dotarcie do informacji niezbędnych do doboru grupy i jest problemem dość powszechnym w badaniach osób nieprzystosowanych społecznie (Wojnarska, 2012). W kolejnych badaniach warto byłoby dokonać bardziej precyzyjnego doboru badanych ze względu na ich historię karalności oraz czas pozostawania pod dozorem – zbadać dozorowanych na początku dozoru, a następnie po wyznaczonych okresach czasu, co pozwoliłoby na uchwycenie zmian w czasie. W prezentowanych badaniach zastosowano prawne kryterium doboru do grupy, związane z celowym doбором badanych spośród osób pozostających pod dozorem kuratora. Przeprowadzenie doboru losowego, optymalnego z punktu widzenia reprezentatywności próby (Brzeziński, 2007), było praktycznie niemożliwe. Natomiast w rezultacie doboru celowego napotkano trudności związane z tym, że w grupie znalazły się osoby będące zarówno w początkowej fazie dozoru tj. przez okres około sześciu miesięcy, jak i osoby pozostające pod dozorem przez kilka lat, w wyniku czego, jak można domniemywać, była to grupa heterogeniczna, co dodatkowo utrudnia kontrolę zmiennych ubocznych i może zniekształcać obraz

uzyskanych wyników (Wojnarska, 2012). Odnosnie grupy badawczej zasadnym jest wniosek, iż należałoby przebadac większą liczbe osób tak, aby w ramach jednej wyłonionej grupy było ich co najmniej sto. Umożliwiłoby to spełnienie założeń większości analiz statystycznych i utworzenie modeli, które dałyby szansę uzyskać odpowiedzi na sformułowane problemy. Nadto warto byłoby dokonac porównań międzypłciowych. W niniejszych badaniach nie porównywano kobiet z mężczyznami, gdyż liczbowo nie zostało spełnione założenie o równoliczności grup, a zatem wnioskowanie byłoby nieuprawnione. Jednak, na co wskazały przeprowadzone charakterystyki grupy oraz analiza skupień, badani różnili się w zakresie części zmiennych między sobą ze względu na płeć dlatego też ten aspekt badań należałoby pogłębić. Z grupą badawczą mają także związek wykorzystane narzędzia. W toku badań zaobserwowano, że część osób miała trudności przy wypełnianiu kwestionariuszy. Nie rozumieli poleceń lub części twierdzeń. Szczególną trudność sprawiały stwierdzenia, w których występowało podwójne przeczenie. Nadto część badanych wskazywała, że narzędzia są za długie. Należy wziąć pod uwagę, że osoby nieprzystosowane społecznie, często posiadające niższy poziom inteligencji oraz prezentujące trudności w czytaniu ze zrozumieniem oraz koncentracją, w zetknięciu ze zbyt skomplikowanym narzędziem, będą udzielać odpowiedzi nieprzemysłanych i przypadkowych (Wojnarska, 2011). Planując kolejne badania należałoby wykorzystać narzędzia krótkie o jasnych, jednoznacznych sformułowaniach, nie wymagające umiejętności koncentracji uwagi przez dłuższy czas. Ponadto, z uwagi na chęć uzyskania wiarygodnych wyników oraz dokonywania porównań rezultatów badawczych, wyraźnie zaznaczyła się potrzeba korzystania z narzędzi, które były już wykorzystywane w badaniach osób nieprzystosowanych społecznie.

Wartym byłoby też dokonanie porównań między grupami osób pozostających pod dozorem z osobami odbywającymi kary pozbawienia wolności. Najczęściej w literaturze można znaleźć raporty z badań prowadzonych wobec osób osadzonych. Można zakładać, że obie grupy ze względu na podobną historię życiową i skalę problemów, z którymi się borykają nie będą się między sobą istotnie różniły poziomem zasobów osobistych. Jednak zasadnym wydaje się weryfikacja tej hipotezy, co pozwoliłoby na potwierdzenie, czy grupy te można traktować jako homogeniczne czy też nie.

Dodatkowo, myśląc o kolejnych badaniach, warto poddać procedurze walidacyjnej, stworzone dla potrzeb niniejszych badań, narzędzie do oceny

skuteczności procesu resocjalizacji. Przeprowadzone analizy potwierdziły jego przydatność, jednak należałoby powtórzyć analizy na innej grupie oraz sprawdzić właściwości psychometryczne narzędzia

3. Wnioski dla praktyki resocjalizacyjnej

Z przeprowadzonych analiz wynika szereg wniosków dla praktyki resocjalizacyjnej. Przede wszystkim istotnym jest przeprowadzanie pogłębionej diagnozy resocjalizacyjnej na początku sprawowanego dozoru. Nie jest to postulat nowy, gdyż artykułują go wszyscy związani z wolnościową działalnością resocjalizacyjną zarówno środowiska naukowe, jak i praktycy. Należy wskazać, że kuratorzy dokonują diagnozy sytuacji osób oddanych pod dozór, jednak wydaje się zasadnym postulat dotyczący zakresu diagnozy oraz możliwości wykorzystania w tym celu odpowiednich narzędzi, które pozwoliłyby na poddanie obiektywnej analizie potencjału skazanych. Diagnoza, co potwierdzają niniejsze badania, powinna obejmować także zmienne osobowościowe, czyli zasoby wewnętrzne, które okazują się znaczące w procesie zmian. Ich diagnoza, oprócz zmiennych społecznych, będących przedmiotem rozpoznania w toku prowadzonego wywiadu z podopiecznym, jego najbliższymi i środowiskiem zewnętrznym (sąsiedzi, policja, pomoc społeczna itp.) pozwoli na pogłębione rozpoznanie potencjału dozorowanego i sformułowanie adekwatnego planu oddziaływań resocjalizacyjnych. Badania potwierdziły, że należałoby w szczególności dokonywać pomiaru zmiennych związanych z przystosowaniem społecznym takich jak: samoocena, poczucie własnej skuteczności, sprężystość psychiczna, umiejscowienie kontroli czy radzenie sobie ze stresem. Należy mieć na uwadze rezultaty badawcze, które dowodzą, że osoba o niskim poczuciu własnej skuteczności nie podejmie się działania nawet gdy będzie wiedziała co trzeba zrobić. Brak wiary w osiągnięcie sukcesu może stać się hamulcem we wprowadzaniu zmian. Podobnie jednostka, która ma wysoki poziom zewnętrznego poczucia kontroli i tkwi w przeświadczeniu, że to co ją spotyka jest wynikiem okoliczności, pozostających poza jej wpływem, nie będzie angażowała się w proces zmierzający do poprawy swojej sytuacji. Nadto, osoby z deficytami w zakresie działań zaradczych mogą częściej doznawać nasilenia objawów stresu, reagować apatią bądź agresją, szczególnie w sytuacjach zaskakujących, w których będą odczuwały bezradność. Zatem

deficyty w zasobach podmiotowych mogą przyczyniać się do braku widocznych efektów podejmowanych oddziaływań, a w konsekwencji negatywnej oceny procesu resocjalizacji i nawet w przypadku braku powrotności do przestępstwa skutkować wcześniejszym zakończeniem okresu próby poprzez zarządzenie wykonania kary pozbawienia wolności. Należy w tym miejscu zwrócić uwagę, że nie w każdym przypadku można obiektywnie stwierdzić, że brak efektywności procesu resocjalizacji wynika z winy podopiecznego lub kuratora. Z powodu niskiego potencjału podmiotowego skazany, mimo szczyrych chęci, może nie być w stanie podjąć się trudu wprowadzenia zmian, a dodatkowo kurator, nieświadomy tych deficytów, może wykorzystywać metody pracy, z góry skazane na niepowodzenie. Uzyskane rezultaty badań prowadzą do wniosku, że diagnoza resocjalizacyjna, wiążąca się też z szacowaniem ryzyka powrotności do przestępstwa, powinna opierać się nie tylko na własnych spostrzeżeniach kuratorów, co dodatkowo obarczone jest znaczącym prawdopodobieństwem błędu, ale powinna mieć oparcie w obiektywnych narzędziach. Aktualnie w procesie diagnozy bardzo znaczącą rolę odgrywają kompetencje osobiste i zawodowe kuratorów. Nadto diagnoza środowiskowa ogranicza się do informacji zbieranych od podopiecznego, jego rodziny i innych źródeł osobowych oraz dokumentów dotyczących uprzedniej karalności. Kuratorzy uwzględniają też w diagnozie sytuację zdrowotną i uzależnienia, ale brak jest analizy potencjału podmiotowego dozorowanych, gdyż kuratorzy nie mają możliwości ich pomiaru. W rezultacie otrzymany obraz, choć bardzo szeroki, jest niepełny i może prowadzić do wyciągnięcia zbyt ogólnych wniosków. Natomiast celem diagnozy resocjalizacyjnej jest stworzenie indywidualnego planu działań, który byłby maksymalnie zoperacjonalizowany, dzięki czemu można byłoby go poddać weryfikacji oraz niezbędnym modyfikacjom. Warto też odnieść się do szacowania ryzyka powrotności do przestępstwa, które aktualnie odbywa się poprzez zakwalifikowanie dozorowanego do jednej z kategorii: A, B lub C. W teczках dozorów często można znaleźć zapisy, że skazanego zakwalifikowano do kategorii B, gdyż nie spełniał on przesłanek kwalifikacji do kategorii A ani C. Kwalifikacja oparta jest o kryteria zawarte w Kodeksie karnym wykonawczym (art. 169b kkw) i obejmuje szereg statycznych czynników, które faktycznie niewiele wnoszą do oceny zagrożenia ponownym naruszeniem norm prawnych. Zatem sama kwalifikacja do grupy nie stanowi jeszcze faktycznego, odzwierciedlającego rzeczywistość, szacowania ryzyka. W przekonaniu autorki, jako praktyka, jest jedynie wymogiem formalnym, który musi zostać spełniony. Reasumując,

kuratorom brakuje konkretnych narzędzi do badania poziomu potencjału osobistego skazanych oraz oceny efektywności procesu resocjalizacji. Jak wspomniano, analiza jakim poziomem zasobów osobistych istotnych z przystosowawczego punktu widzenia charakteryzują się skazani może pomóc w przygotowaniu planu oddziaływań resocjalizacyjnych, ale też usprawnić proces formułowania prognozy resocjalizacyjnej. Badania potwierdziły, że osoby o niskim potencjale zasobów podmiotowych w większości znalazły się w grupie o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji. Przepuszczalnie można byłoby przewidzieć takie prawdopodobieństwo już w początkowej fazie dozoru i podjąć ukierunkowane działania, przy jednoczesnym uwzględnieniu wyższego ryzyka fiaska resocjalizacyjnego (należy pamiętać, że badania nie analizowały efektów przyczynowo – skutkowych). Zatem należałoby wyposażyć kuratorów w krótkie narzędzia diagnostyczne, które skazani mogliby wypełnić w trakcie pierwszej wizyty w siedzibie sądu, która zazwyczaj ma miejsce na początku dozoru (dozorowany wraz z informacją o objęciu dozorem otrzymuje zazwyczaj wezwanie do siedziby sądu). W trakcie pierwszego spotkania, często dłuższego, dozorowani wypełniają pouczenie i oświadczenie o miejscu zamieszkania oraz są pouczani w przedmiocie praw i obowiązków osoby pozostającej pod dozorem. Przeprowadzana jest także rozmowa wstępna dotycząca sytuacji życiowej dozorowanego oraz sposobu sprawowania dozoru i realizacji nałożonych obowiązków. W trakcie tego spotkania można byłoby poświęcić dodatkowe kilkanaście minut na wypełnienie kwestionariuszy, które dałyby kuratorowi obraz potencjału osobistego osoby dozorowanej. Kolejnym narzędziem, które jest warte stworzenia dla kuratorów to rzetelny i obiektywny kwestionariusz oceny skuteczności procesu resocjalizacji. W teczках dozorów, a konkretnie w sprawozdaniach z przebiegu dozoru, powinny znaleźć się informacje dotyczące oceny procesu resocjalizacji. Należy wskazać, że jest to miejsce wolnych wniosków kuratora, które opiera się na jego ocenie resocjalizacyjnej rzeczywistości. Oczywiście kuratorzy analizują, czy podopieczny stosuje się do porządku prawnego, czy realizuje obowiązki probacyjne, czy nadużywa alkoholu, stosuje przemoc wobec bliskich itp. I w oparciu o taką analizę dokonują stosownej oceny. Zastosowanie właściwego narzędzia, które obejmowałoby szereg aspektów świadczących o skuteczności podejmowanych oddziaływań resocjalizacyjnych, pozwoliłoby na zwiększenie obiektywizmu dokonywanych ocen i zredukowanie czynnika ludzkiego. Przykładem subiektywizmu może być ocena procesu resocjalizacji dozorowanego, który jest od kilku lat dobrze znany kuratorowi oraz podopiecznego,

który jest krótki czas i dodatkowo pierwszy raz pod dozorem. Można sobie wyobrazić sytuację, w której kurator prowadząc długo dozór i inne postępowania wykonawcze, dobrze zna rodzinę, której wielokrotnie udzielał pomocy. Można powiedzieć, że kurator jest w pewien sposób zaprzyjaźniony z podopiecznym i jego rodziną, co niekoniecznie musi się przekładać na skuteczną resocjalizację. Mimo że taki dozorowany nie będzie w pełni stosował się do ustaleń lub uchylał się od realizacji obowiązków probacyjnych, okresowo nadużywał alkoholu czy popełniał wykroczenia, istnieje prawdopodobieństwo większej pobłażliwości kuratora w okresowej ocenie dozoru. W drugim przypadku mamy przykład nowo poznanego podopiecznego, który jest pierwszy raz pod dozorem u wskazanego kuratora (niekoniecznie jest to jego pierwsze naruszenia norm prawnych), jest osobą zamkniętą i niechętną wobec ingerencji obcych osób w jego życie. Nadto jego rodzina nie jest wspierająca, nie współpracuje z kuratorem, ale też nie utrudnia mu pracy. W tym przypadku także rodzi się pytanie, czy kurator nie wykaże się nadmierną restrykcyjnością i nie oceni nadmiernie negatywnie postawy skazanego i przebiegu okresu próby. W celu eliminacji takich sytuacji, a dodatkowo zobjektywizowania i uproszczenia procedury ewaluacji, cennym mogłoby być wprowadzenie narzędzia w postaci krótkiego kwestionariusza, które pozwoliłoby na dokonanie wstępnej oceny skuteczności procesu resocjalizacji i wskazanie obszarów wymagające dalszej pracy.

Przeprowadzone analizy wskazały też na skalę trudności z jakimi borykają się osoby pozostające pod dozorem. Należy mieć na uwadze, że są to osoby z różnych środowisk, często o niewystarczającym wsparciu ze strony najbliższych bądź też nie potrafiące korzystać ze wspierających relacji, o niskiej samoocenie i nie czujące wpływu na swoją rzeczywistość, o biernej postawie i wyraźnym problemie z uzależnieniami. Przekrój problemów sugeruje potrzebę maksymalnej profesjonalizacji udzielanej im pomocy, co nie jest postulatem nowym, ale wciąż nie znajdującym systemowych rozwiązań. Zatem sugestią dla praktyki resocjalizacyjnej jest poszukiwanie zorganizowanych form wsparcia i pomocy osobom pozostającym pod dozorem i przekazywanie podopiecznym pełnej informacji w tym zakresie, a także mobilizowanie ich do uczestnictwa. Przykładem takich form pomocy są rozmaite warsztaty i szkolenia oraz grupy wsparcia dla osób o różnych problemach. Najczęściej taką pomoc można znaleźć w ofercie organizacji pożytku publicznego, które angażując specjalistów z różnych dziedzin, oferują profesjonalną pomoc. Kuratorzy powinni koordynować takie działania i współpracować z przedstawicielami organizacji w celu

zwiększenia efektywności podejmowanych działań. Należy wskazać, że kurator działający w pojedynkę, mimo wszystkich swoich kompetencji nie jest osobą, która może zaradzić wszystkim problemom, z którymi boryka się podopieczny.

W świetle zaprezentowanych wniosków zasadnym jest też postulat zwiększania zaangażowania w proces oddziaływań resocjalizacyjnych najbliższego otoczenia dozorowanego, ale też poszukiwanie możliwego wsparcia wśród przyjaciół, sąsiadów i motywowanie skazanych do aktywności w ramach różnych wspólnot, z którymi mogliby oni utrzymywać regularne, wspierające kontakty. Celem takich form działania jest stworzenie systemów wsparcia, z pomocy których dozorowani mogliby korzystać, ale też mieć świadomość ich istnienia, co ma wpływ na poziom spostrzeganego wsparcia społecznego. Należy wskazać, że takie wspólnoty tworzą się często w ramach grup religijnych, terapeutycznych, ale także przy okazji uczestnictwa w programach oferowanych przez różne stowarzyszenia np. warsztaty dla osób mających trudności z emocjami (często inna nazwa warsztatów korekcyjno-edukacyjnych dla sprawców przemocy) czy szkoły dla rodziców (organizowane w środowiskach zagrożonych demoralizacją). Oferta kierowana do osób skazanych, ale też innych zagrożonych wykluczeniem społecznym, jest coraz szersza i odpowiada na potrzeby osób borykających się z różnymi problemami. Zatem po stronie kuratora jest jedynie jej rozpoznanie w środowisku lokalnym i motywowanie do skorzystania z oferowanej pomocy i wsparcia.

4. Zakończenie

Analizując uzyskane rezultaty badawcze warto zastanowić się, czy niski poziom skuteczności resocjalizacji może wynikać z działań niewłaściwie ukierunkowanych i niedostosowanych do indywidualnych potrzeb, a w konsekwencji nie wywołujących trwałych zmian w sferze osobowości osób pozostających pod dozorem. Prezentowane badania potwierdziły, że osoby z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji posiadają większy kapitał zasobów osobistych. Badani ci, w porównaniu do osób z pozostałych grup, posiadają bardziej stabilną sytuację rodzinną oraz zawodową i materialną, nadto deklarują lepszy stan zdrowia. W grupie tej odnotowano też wyższy poziom zasobów podmiotowych istotnych dla właściwego przystosowania tj. samooceny, poczucia własnej skuteczności, wewnętrznego umiejscowienia kontroli oraz większe nasilenie korzystania z konstruktywnych, ukierunkowanych na rozwiązanie problemu, strategii radzenia sobie w trudnych sytuacjach. Mimo nie potwierdzenia części hipotez badawczych, generalnie można przyjąć, że badani z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji to osoby lepiej przystosowane i funkcjonujące w rodzinie i społeczeństwie. Wnioski z badań skłaniają do konkluzji, że dozоровani z tej grupy powinni być objęci innym rodzajem oddziaływań, o mniejszej intensywności i ukierunkowanych na wzmacnianie ich potencjału i podtrzymanie pożądanых zachowań. Przeciwnie, w pozostałych grupach należałoby podjąć odpowiednie działania zmierzające do spowodowania zmian w osobowości skazanych oraz w poziomie zasobów zewnętrznych, poprzez zorganizowanie adekwatnej do ich potrzeb sieci wsparcia. Badania potwierdziły, że są to osoby przejawiające wyższy poziom nieprzystosowania społecznego, o bogatszej karierze przestępczej, nie posiadające wystarczającego wsparcia lub też nie potrafiące korzystać ze wspierających relacji oraz często borykające się z uzależnieniami, posiadające mniej stabilną sytuację zawodową i materialną oraz rodzinną. Zatem należałoby wzmocnić oddziaływania o profesjonalne i zindywidualizowane programy w formie zajęć grupowych, prowadzonych przez specjalistów lub indywidualnych w formie terapii. Mało realnym oczekiwaniem jest, aby to kurator, pracujący często z kilkudziesięcioma osobami, był w stanie samodzielnie podjąć oddziaływania obejmujące całe spektrum problemów. Wydaje się zatem zasadnym postulatem prowadzenie gruntownej diagnozy osób oddanych pod dozór pod kątem zasobów, którymi dysponują, co pozwoli na opracowanie planu działań i sformułowanie rzeczywistej prognozy kryminologicznej

oraz da szansę na urealnienie możliwości spowodowania zmian, o których będzie można powiedzieć, że odnoszą się do celu maksimum, a nie są jedynie chwilowym powstrzymaniem się od popełniania przestępstwa.

Literatura

- Achenbach, T. M. (1990). *Young Adult Behavior Checklist*, University of Vermont, Department of Psychiatry, Burlington.
- Achenbach, T. M. (1991). *Integrative guide for the 1991-CBCL/4-18, YSR, and TRF Profiles*, University of Vermont, Department of Psychiatry, Burlington.
- Achenbach, T. M. Edelbrock, C. (1978). The classification of child psychopathology: a review and analysis of empirical efforts, „*Psychological Bulletin*”, Vol. 85.
- Adler, F., Simon, R. J. (1979). *The criminology of deviant women*, Boston: Houghton Mifflin.
- Agnew, R. (2003). An integrated theory of the adolescent peak in offending, „*Youth and Society*”, 34, pp. 263–302.
- Alessandri, G., Caprara, G. V., Tisak, J. (2012). The unique contribution of positive orientation to optimal functioning: Farther explorations., *European Psychologists*, 17, 44-54.
- Alheit, P. (2011). Podejście biograficzne do całożyciowego uczenia się. *Teraźniejszość - Człowiek - Edukacja*, 3(55).
- Alford, B. A., Beck, A. T. (2005). *Terapia poznawcza jako terapia integrująca psychoterapię*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Amato, P. R., Keith, B. (1991). “Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis.” *Psychological-Bulletin* 110,1:26-46.
- Ambrozik, W. (2009). Postępowanie probacyjne z perspektywy pedagogiki resocjalizacyjnej, *Probacja* Nr 1, s. 110-120.
- Ambrozik, W. (2013a). Wielotorowość systemu resocjalizacji jako źródło jego kryzysu, *Resocjalizacja Polska* Nr4, s. 13-24.
- Ambrozik, W. (2013b). Wpływ koncepcji behawioralnych na współczesne systemy resocjalizacji instytucjonalnej, *Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej*, Nr 2, s. 9-23.
- Andrews, D. A., Bonta, J., Wormith, J. S. (2011). The Risk-Need-Responsivity (RNR) Model: Does Adding the Good Lives Model Contribute to Effective Crime Prevention?, *Criminal Justice and Behavior*, vol 38, No 7. <https://doi.org/10.1177/0093854811406356>.
- Ano, G. G., Vasconcelles, E. B. (2005). Religious coping and psychological adjustment to stress: a meta-analysis., *Journal of Clinical Psychology*, 61, 1-20.
- Antonovsky, A. (1995). *Rozwikłanie tajemnicy zdrowia. Jak radzić sobie ze stresem i nie zachorować*, Warszawa: Fundacja IPN.
- Antonowsy, A. (1996). The salutogenic model as a theory to guide health promotion., *Health Promotion International*, Vol 11. No. 1, (11-17), Oxford University Press.
- Apanowicz, J. (2002). *Metodologia ogólna*, Gdynia.
- April, K.A., Dharani, B., Peters, B.K.G. (2012). Impact of Locus of Control Expectancy on Level of Well-Being, “*Review of European Studies*”, 4(2), 124-137.
- Argyle, M. (2000). *Psychology and religion. An introduction*. London – New York. Routledge.
- Ashby, F. G., Isen, A. M., Turken, A. U. (1999). A neuropsychological theory of positive affect and its influence on cognition., *Psychological Review*, 106(3), 529-550. doi:10.1037/0033-295x.106.3.529.

- Atroszko, P. (2016). Praca jako podstawowa forma oddziaływania penitencyjnego [w:] M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska (red.), *Psychologia penitencyjna*, Warszawa: Wydawnictwo PWN, s. 244-252.
- Babbie, E. (2004). *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa: PWN.
- Babbie, E. (2009). *Podstawy badań społecznych*, Warszawa: PWN.
- Badźmirowska – Masłowska, K. (2000). *Młodociani sprawcy zabójstw w Polsce*, Kraków.
- Bałandynowicz, A. (1993). *Nieudane powroty*, Warszawa: Wydawnictwo Studio WM.
- Bałandynowicz, A. (1996). *Probacja. Wychowanie do wolności*, Warszawa: Zakład Poligraficzny „Primum”.
- Bałandynowicz, A. (1998a). System probacji szansą na profesjonalny model kurateli sądowej, [w:] J. Szałański (red.), *Wina – kara – nadzieja – przemiana*, Łódź-Warszawa-Kalisz: COSSW.
- Bałandynowicz, A. (1998b). *Zapobieganie przestępczości. Studium prawno-porównawcze z zakresu polityki kryminalnej*, Warszawa.
- Bałandynowicz, A. (2002). *Probacja. System sprawiedliwego karania*, Warszawa: C. F. Muller Lexutilis.
- Bałandynowicz, A. (2006b). Wykluczenie społeczne recydywistów jako następstwo niesprawiedliwego i nieskutecznego karania, [w:] T. Gardocka (red.), *Kary długoterminowe: polityka karna, wykonywanie, warunkowe zwolnienia*. Warszawa: Wyższa Szkoła Handlu i Prawa.
- Bałandynowicz, A. (2007). Kuratela dla dorosłych – pomoc w przystosowaniu do życia w społeczeństwie, *Prokuratura i Prawo*, Nr 9, s. 5 – 28.
- Bałandynowicz, A. (2008). Resocjalizacja wspierająca wobec skazanych w warunkach kurateli sądowej, [w:] Z. Bartkiewicz, A. Węgliński (red.) *Skuteczna resocjalizacja, doświadczenia i propozycje*, Lublin: UMCS.
- Bałandynowicz, A. (2009). Probacyjny model kurateli sądowej w Polsce, *Probacja* 3-4, 2009, s. 78-112.
- Bałandynowicz, A. (2011). *Probacja. Resocjalizacja z udziałem społeczeństwa*, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Bałandynowicz, A. (2012). Podmiotowość osoby i dobro wspólne w procesie reintegracji społecznej a system probacji [w:] W. Ambrozik, A. Kieszkowska (red.), *Tożsamość grupowa dewiantów, a ich reintegracja społeczna*, Kraków: Impuls, s. 23-40.
- Bałandynowicz, A. (2015). *Probacyjna sprawiedliwość karząca*, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Bałandynowicz, A. (2016), Kurator jako podmiot integrujący przestrzeń osobową, społeczną i środowiskową w socjalizacji wtórnej osób wchodzących w konflikt z prawem [w:] M. Konopczyński, Ł. Kwadrans, K. Stasiak (red.) *Polska kuratela sądowa na przełomie wieków. Nadzieje, oczekiwania, dylematy*, Kraków.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy. Toward a unifying theory of behavioral change, *Psychological Review*, Vol 84, s. 193-202.
- Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency, *American Psychologist*, 37, 122-147.
- Bandura A., (2001). Social Cognitive Theory: An agentic perspective, „*Annual Review of Psychology*”, 52,1-26.
- Bandura, A., Caprara, G.V., Barbararelli, C., Gerbino, M., Pastorelli, C. (2003). Role of Affective Self-Regulatory Efficacy in Diverse Spheres of Social Functioning, „*Child Developmental*”, 74,3, 769-782.

- Bańka, A. (2005). *Motywacja osiągnięć. Podstawy teoretyczne, konstrukcja oraz walidacja skali do pomiaru motywacji osiągnięć w wymiarze międzynarodowym*, Poznań: Print B.
- Bańka, A. (2016). *Poczucie samoskuteczności. Konstrukcja i struktura czynnikowa Skali Poczucia Samoskuteczności w Karierze Międzynarodowej*, Poznań – Warszawa: Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.
- Barczykowska, A. (2008). Sytuacja życiowa rodzin osób pozbawionych wolności [w:] L. Golińska, B. Dudek (red.) *Rodzina i praca z perspektywy wyzwań i zagrożeń*, Łódź, s. 342-352.
- Barczykowska, A. (2011). *Kapitał społeczny a zjawiska patologii społecznej w wielkim mieście*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Barczykowska, A., Dzierżyńska-Breś, S., Muskała, M. (2015). *Systemy oddziaływań resocjalizacyjnych Anglii i Stanów Zjednoczonych Ameryki*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Barczykowska, A., Muskała, M. (2015). Podejście multiagencyjne w procesie readaptacji osób opuszczających zakłady karne, *Studia Edukacyjne* Nr 34, Poznań, s. 225 – 242.
- Barnow, S., Schuckit M.A., Lucht M. i in. (2002). The Importance of e Positive Family History of Alcoholism, Parental Rejection and Emotional Warmth, Behavioral Problems and Peer Substance Use of Alcohol Problems in Teenagers: a Path Analysis. *Journal of Studies on Alcohol*, 63, s. 305–316.
- Barrera, M. Jr. Ainalay, S. L. (1983). The Structure of social support: a Conceptual and empirical analysis, *Journal of Community Psychology*, Vol. 11, Issue 2, p. 133-143.
- Barrera, M. Jr. (1986). Distinctions Between Social Support Concepts Measures and Models, *American Journal of Community Psychology*, Vol. 14, No 4.
- Barringer, A., Bronwyn A. Hunter, B. A., Salina, D., Jason, L. A. (2017). Empowerment and Social Support: Implications for Practice and Programming among Minority Women with Substance Abuse and Criminal Justice Histories, *Behav Health Serv Res.*, 44(1): 75–88. doi:10.1007/s11414-016-9499-6.
- Bartczuk, R., Jarosz M. (2006). Funkcja religijności w procesie radzenia sobie ze stresem. Koncepcja Kennetha I. Pargamenta, *Roczniki Psychologiczne*, Tom IX, nr 1, s. 37-52.
- Bartkowicz, Z. (2008). Skuteczna resocjalizacja w perspektywie aksjologicznej i pomiarowej, [w:] Z. Bartkowicz, A. Węgliński (red.), *Skuteczna resocjalizacja. Doświadczenia i propozycje*, Lublin: UMCS.
- Bartkowicz, Z. (2013). *Agresywność, kompetencje społeczne i samoocena resocjalizowanych nieletnich a ich przestępczość w okresie dorosłości*, Lublin: UMCS
- Bartkowicz, Z. (2016). Skuteczność resocjalizacji – w kręgu drażliwych pytań, *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, T. XXXV, z. 2, s. 45-54.
- Baumeister, R. F., Campbell, J. D., Krueger, J. I., Vohs, K. D. (2003). Does High Self-Esteem Cause Better Performance, Interpersonal Success, Happiness, or Healthier Lifestyles?, *Psychological Science in the Public Interest*, 4(I), 1-44.
- Bedyńska, S., Książek, M. (2012). *Statystyczny drogowość 3, Praktyczny przewodnik wykorzystania modeli regresji oraz równań strukturalnych*, Warszawa: Wyd. Akademickie SEDNO, SWPS.
- Belniak, K. (2014). Poczucie kontroli u sprawców przestępstw agresywnych, *Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Psychologica*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 31 – 44.

- Benda B. B., Toombs N. J., Peacock M. (2003). Discriminators of types of recidivism among boot camp graduates in a five-year follow-up study, „*Journal of Criminal Justice*”, Vol. 31, Iss. 6, pp. 539-551.
- Benda B. B. (2001). Factors that discriminate between recidivists, parole violators, and nonrecidivists in a 3 – year follo-up of boot camp graduates, „*International Journal of Offender Theraphy and Comparative Criminology*”, Vol. 45, Iss. 6, pp. 711-729.
- Bernasiewicz, M. (2011a). Teoria konitywno-behawioralna i interakcjonizm symboliczny w teorii resocjalizacyjnej, *Resocjalizacja Polska* (2), s. 135-143.
- Bernasiewicz, M. (2011b). *Interakcjonizm symboliczny w teorii i praktyce resocjalizacyjnej*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Besta, T., Błażek, M. (2012). Religijność poszukująca i fundamentalizm religijny: dwa wymiary religijności w badaniach empirycznych, *Roczniki Psychologiczne*, t. XV, Nr 4, s. 117-137.
- Biel, K. (2014). Model ryzyka i model dobrego życia [w:] J. Kuształ, K. Kmiecik-Jusięga (red.), *Konteksty resocjalizacji i readaptacji społecznej*. Kraków: Wydawnictwo WAM, s. 45-57.
- Bielecka, E. (2012). Streetworker a kurator sądowy – szkic porównawczy. *Profilaktyka społeczna i resocjalizacja*, No 19, s. 193-216.
- Billings, A.G., Moos, R.H. (1981). The Role of Coping Resources in Attenuating the Stress of Life Events. *Journal of Behavior Medicine*, 4, 139-157. <http://dx.doi.org/10.1007/BF00844267> (dostęp 2.05.2019).
- Bishop, G. D. (2000). *Psychologia zdrowia*, Wrocław: Wydawnictwo Astrum.
- Blatier, B. (2000). Control and Self-Esteem, Locus of Control, Causal Attributions, and Self-Esteem: a Comparison Between Prisoners. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* N.1, s. 97-110.
- Block, J.H., Block, J. (1980). The role of ego-control and ego-resiliency in the organization of behavior. [w:] W.A. Collins (red.), *Development of cognition, affect, and social relations. The Minnesota symposia on child psychology*, Vol.13(39-101). New York, London: Psychology Press Taylor&Francis Group.
- Block, J.H., Kremen, A.M. (1996). IQ and ego-resiliency: conceptual and empirical connections and separateness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(2), 349. DOI: 10.1037/022-3514.70.2.349.
- Błachut, J. (2001). Płeć a przestępczość, [w:] J. Błachut, M. Szewczyk, J. Wójcikiewicz (red.), *Nauka wobec przestępczości. Księga ku czci Profesora Tadeusza Hanauska*, Kraków: Wydawnictwo IES.
- Błachut, J. (2010). Stan przestępczości, [w:] A. Marek (red.), *System Prawa Karnego*, t. I, Warszawa.
- Bolger, N. (1990). Coping as a personality process: a prospective study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(3), 525-537. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.59.3.525>.
- Borecka-Bernat, D. (2014). Osobowościowe determinanty agresywnej strategii rozwiązywania konfliktów przez gimnazjalistów. *Szkoła Specjalna*, nr 4.
- Borucka, A., Ostaszewski, K. (2008). Koncepcja resilience. Kluczowe pojęcia i wybrane zagadnienia, „*Medycyna Wieku Rozwojowego*” 2008, *US National Library of Medicine*, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2777715/> (dostęp 16. 02.2017r).
- Borys, B. (2010). Zasoby zdrowotne w psychice człowieka, Wybrane Problemy Kliniczne, *Forum Medycyny Rodzinnej* 4(1), s. 44-52.

- Bosker, J., Witteman, C., Hermanns, J. M. A. (2013). Do intervention plans meet criteria for effective practice to reduce recidivism? How probation officers forget about social capital and basic needs., *European Journal of Probation*, University of Amsterdam.
- Brezina T., Topalli V. (2012). Criminal Self-Efficacy: Exploring the Correlates and Consequences of a „Successful Criminal” Identity, *„Criminal Justice and Behavior”*.
- Breznitz, S. (1983). Anticipatory stress reactions [w:] *The denial of stress*, New York, s. 25-255.
- Brzeziński, J. (2007). *Metodologia badań psychologicznych*, Warszawa: PWN.
- Buczkowski, K. (2013). Stan przestępczości w Polsce od 1918 r. do współczesności, [w:] *Spoleczno-polityczne konteksty współczesnej przestępczości w Polsce, opracowanie zbiorowe*, Warszawa.
- Burchard, J. D.; Burchard, S. N. (1987). *Prevention of Delinquent Behavior*. Beverly Hills, Ca.: Sage Publications.
- Burnett, R., Roberts, C. (2004). *What Works in Probation and Youth Justice*. Willan Publishing, Portland-Oregon.
- Burnside, J., Adler, J., Loucks, N., Rose, G. (2001). *Kainos Community in Prisons: Report of an Evaluation*. London: HM Prison Service England and Wales and Kainos Community.
- Bushman, B. J., Moeller, S. J., Crocker, J. (2011). Sweets, Sex, or Self-Esteem? Comparing the Value of Self-Esteem Boosts With Other Pleasant Rewards, *Journal of Personality*, 79:5, s. 993-1010.
- Bussey, K., Bandura, A. (1999). Social cognitive theory of gender development and differentiation, *„Psychological Review”*, No 106, ss. 676-713.
- Buszman, K., Przybyła-Basista, H. (2017). Polska adaptacja wielowymiarowej skali spostrzeganego wsparcia społecznego, *Polskie Forum Psychologiczne*, t. 22, nr 4, s. 581-599. DOI: 10.14656/PFP20170404
- Campbell, J.D., Lavalle, L.F. (1993). *Who Am I? The Role of Self-Concept Confusion in Understanding the Behavior of People with Low Self-Esteem*. [w:] R. F. Baumaister (red.), *Self-Esteem. The Puzzle of Low Self-Regard*. New York – London: Springer, s. 3-20.
- Capaldi D.M., Pears K.C., Kerer D.R., Owen L.D. (2008). Intergenerational and Partner Influence on Father’s Negative Discipline. *Journal Abnormal Child Psychology*, 36, s. 347–358.
- Caprara, G. V. (2009). Positive orientation. Turning potentials into optimal functioning. *The Bulletin of the European Health Psychologist*, 11(3), 46-48.
- Caprara, G. V. (2010). w kierunku integracji teorii cech i społeczno-poznawczej. Współczesne badania nad przekonaniem o własnej skuteczności: podejście modułowe [w:] S. Nowosada, B. Żurek (red.), *Barwy Nauki. Nowoczesne technologie ICT w upowszechnianiu osiągnięć nauki*, Lublin: TN KUL, s. 315-335.
- Caprara, G. V., Steca, P. (2005). Affective and social self-regulatory efficacy beliefs as determinants of positive thinking and happiness. *European Psychologist*, 10(4), 275-286.
- Caprara, G., Steca P. (2006). The contribution of self-regulatory efficacy beliefs in managing affect and family relationships to positive thinking and hedonic balance. *Journal of Social Clinical Psychology*, 25, 601-625.
- Caprara, G. V., Steca, P., Alessandri, G., Abela, J. R., McWhinnie, C. M. (2010). Positive orientation: Explorations on what is common to life satisfaction, self-

- esteem and optimism. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 19 (01), s. 63-71, DOI: 10.1017/S11211189X00001615.
- Carver, C. S., Scheier, M. F. (2002). Optimism [w:] L. C. Snyder, S. J. Lopez (red.), *Handbook of Positive Psychology*, Oxford University Press, s. 231-243.
- Carver, C. S., Scheier, M. F., Weintraub, J. B. (1989). Assessing coping strategies: A theoretically – based approach, “*Journal of Personality and Social Psychology*”, 56, 267-283.
- Cichowicz, J. (1992), *Niedostosowanie społeczne dzieci i młodzieży*, Olsztyn: Wydawnictwo OSP.
- Chełmicki-Tyszkiewicz, L. (2003). Bezrobocie a prawo karne, *Przegląd Sądowy* 10.
- Cheng, C., Cheung, S., Hio, J., Chan, M.S. (2013). *Cultural Meaning of Perceived Control: a Meta-Analysis of Locus of Control and Psychological Symptoms across 18 Cultural Regions*. “*Psychological Bulletin*”, 139(1), s. 152-188.
- Chlewiński, Z. (1982). Rola religii w funkcjonowaniu osobowości [w:] Z. Chlewiński (red.), *Psychologia religii*, Lublin: KUL.
- Chmielewska, H. (2003). *Więzienie i co dalej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Chodkiewicz, J. (2001). Rola zasobów osobistych w utrzymaniu abstynencji przez mężczyzn uzależnionych od alkoholu, *Alkoholizm i Narkomania* Tom 14, Nr 2, s. 277-287.
- Chodkiewicz, J. (2004). Problem akceptacji choroby u osób uzależnionych od alkoholu. Znaczenie zasobów osobistych, *Acta Universitatis Lodziensis Folia Psychologica* 8, s. 123-133.
- Chomczyńska – Rubacha, M., Rubacha, K. (2013). Test Poczucia Skuteczności. Opracowanie teoretyczne i psychometryczne Pracowni Narzędzi Badawczych Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN, *Metody zbierania i analizy danych w badaniach edukacyjnych*, s. 85-105.
- Cieślak, R. (1994). Postawy religijne skazanych odbywających karę pozbawienia wolności, [w:] B. Gaś (red.), *Kierunki działań profilaktycznych „1993”*, Lublin: Pracownia Wydawnicza Fundacji „Masz Szansę”.
- Cieślak, R., Elias, A. (2004). Wsparcie społeczne a osobowość, [w:] H. Sęk, R. Cieślak, *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, Wydawnictwo PWN, Warszawa.
- Cohen, S., Hoberman, H. M. (1983). Positive Events and Social Support as Buffers of Life Change Stress, *Journal of Applied Social Psychology*, 13 (2), p. 99-125.
- Cohen L.E., Land K.C. (1987). Age structure and crime: symmetry versus asymmetry and the projection of crime rates through the 1990s, „*American Sociological Review*”, vol. 52, pp. 170–183.
- Cohen, S., Syme, S. L. (1985). *Social Support and Health*, San Francisco, Academic Press.
- Cohen, S., Willis, T. A. (1985). Stress, Social Support, and the Buffering Hypothesis, *Psychological Bulletin*, Vol 98, No 2, p. 310-357.
- Contreras L., Molina V., Cano M. C. (2011). In search of psychosocial variables linked to the recidivism in young offenders. *The European Journal of Psychology Applied to Legal Context*, 3, s. 77–88.
- Conversano, C., Rotondo, A., Lensi, E., Della Vista, O., Arpone, F., Reda, M. A. (2010). Optimism and Its Impact on Mental and Physical Well-Being, *Clinical Practice and Epidemiology in Mental Health*, 6, 25-29 DOI: 10.2174/1745017901006010025.
- Cudak, H. (1998). *Funkcjonowanie rodziny a nieprzystosowanie społeczne dzieci i młodzieży*, Kielce: Wyd. WSP.

- Currie, E. (1985). *Confronting Crime - An American Challenge*, Random House Distribution Ctr Westminster, MD 21157.
- Czapów, Cz., Jedlewski, S. (1971). *Pedagogika resocjalizacyjna*, Warszawa: PWN.
- Czapów, Cz. (1978). *Wychowanie resocjalizujące. Elementy metodyki i diagnozy*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Cyrson, E. (1996). Wybór ekonomiczny [w:] E. Cyrson (red.), *Kompendium wiedzy o gospodarce*, Warszawa – Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dave, R., Sighn, P., Tripathi, K.N., Udainiya, R. (2011). Subjective Well-being, Locus of Control and General Self-Efficacy among Univesity Students, „*Amity Journal of Applied Psychology*”, Vol.2, No 1, s. 28-32.
- Davis C. (2007). At-Risk Girls and Delinquency: Career Pathways, *Crime Delinquency*, 53, s. 408–435.
- De Barbaro, B. (2003). Nowe czasy – nowe problemy rodzinne – nowe zadania terapeutyczne, [w:] G. Soszyńska (red.), *Pomagać rodzinie. Problemy współczesnej rodziny w ujęciu psychologicznym*, Lublin: Polihymnia.
- Diclemente, C. C. (1986). Self-efficacy and addictive behaviors, *Journal of Social and Clinical Psychology*, 4(3), 302 – 315, DOI:10.1521.jscp.1986.4.3.302.
- Domachowski, W. (1984). *Poczucie umiejscowienia kontroli jako wymiar osobowości*, [w:] W. Domachowski, S. Kowalik, J. Mikulska, (red.), *z zagadnień psychologii społecznej*, Warszawa: PWN.
- Domański, H. (2007). *Struktura społeczna*, Warszawa.
- Domański, H., Sawiński, Z., Słomczyński, K. M. (2007). *Nowa klasyfikacja i skale zawodów. Socjologiczne wskaźniki pozycji społecznej w Polsce*, Warszawa.
- Downe-Wamboldt, B.L., Melanson, P.M. (1995). Emotions, coping, and psychological well-being in elderly people with arthritis. *Western Journal of Nursing Research*, 17(3), 250-265.
- Droege, J., R., (2017). "An Examination of Depression and Social Support among African American Women in Substance Use Recovery", *College of Science and Health Theses and Dissertations*. 231.
- Drwal, R. Ł., (1978). Poczucie kontroli jako wymiar osobowości – podstawy teoretyczne, techniki badawcze i wyniki badań [w:] L. Wołoszynowa (red.), *Materiały do nauczania psychologii, seria III, tom 3*, Warszawa: PWN.
- Drwal, R. Ł. (1981). *Osobowość wychowanków zakładów poprawczych*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Drwal, R. Ł. (1995). Adaptacja kwestionariuszy osobowości: wybrane zagadnienia i techniki, P. Brzozowski, P. Oleś (red.), PWN.
- Dudek, B., Koniarek, J. (2003). Wsparcie społeczne jako modyfikator procesu stresu – wybrane problemy teoretyczne i narzędzie pomiaru, *Medycyna Pracy*, 54 (5), s. 427 – 435.
- Dumont, M., Provost, M. A. (1999). Resilience in Adolescents: Protective Role of Social Support, Coping Strategies, Self-Esteem, and Social Activities on Experience of Stress and Depression, *Journal of Jouth and Adolescence*, Vol. 28, No 3.
- Dzwonkowska, I. (2003). Nieśmiałość i jej korelaty, *Przegląd Psychologiczny*, tom 46, Nr 3, s. 307-322.
- Endler, N., Parker, J. (1990). *Coping inventory for stressful situations (CISS)*, Manual Multi-Health Systems, Inc. Toronto.
- Endler, N., Parker, J. (1994). Assessment of multidimensional coping: Task, emotion and avoidance strategies, *Psychological Assessment*, (6), 50-60.

- Eriksson, M., Lindstrom, B. (2005). Validity of Antonovsky's sense of coherence scale: a systematic review. *Journal of Epidemiol Community Health*: 59, 440-442.
- Farrington, D.P., Welsh, B.C. (2002). Family – based crime prevention [w:] D. P. Farrington, D.L. MacKenzie, L.W. Sherman, B.C. Welsh (red.), *Evidence-Based Crime Prevention*, London – New York.
- Ferguson, M., Schonfeld, C., Sheehan, M., Siskind, V. (2001). *The Impact of the "Under the Limit", Drink Driving Rehabilitation Program on the Lifestyle and Behaviour of Offenders*, Centre for Accident Research and Road Safety – Queensland, Queensland University of Technology.
- Fidelus, A. (2012). *Determinanty readaptacji społecznej skazanych*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Fidelus, A. (2014). Społeczność lokalna jako płaszczyzna działań zapobiegających wykluczeniu społecznemu byłych więźniów [w:] A. Fidelus (red.), *Od stereotypu do wykluczenia*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Fidelus, A. (2015). Readaptacja skaanych w wolnościowych strukturach społecznych [w:] A. Kieszowska (red.), *Prawda, Dobro, Piękno. Wymiar filozoficzno – prawny i socjopedagogiczny*, Warszawa: Difin.
- Fidelus, A. (2016). Rola zasobów wewnętrznych i zewnętrznych w modelu relacyjnej inkluzji społecznej, *Forum Pedagogiczne* (1), 57-70.
- Fila-Jankowska, A. (2009). *Samoocena autentyczna. Co ukrywamy sami przed sobą*. Warszawa: Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej „Academica”.
- Firlit, G. (1993). Metoda indywidualnego przypadku. [w:] T. Pilch, I. Lepalczyk (red.) *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, Warszawa: Wydawnictwo Żak.
- Folkman, S. (1984). Personal control and stress and coping processes: a theoretical analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 839-852.
- Folkman, S., Moskowitz, J. T. (2004). Coping: Pitfalls and Promise, *Annual Review of Psychology* 55(1) 745-774.
- Fredrickson, B.L., Tugade, M.M., Waugh, C.E., Larkin, G.R. (2003). What Good Are Positive Emotions in Crises? a Prospective Study of Resilience and Emotions Following the Terrorist Attacks on the United States on September 11th, *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(2), 365-376. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2755263>. (dostęp 2.05.2019).
- Freund, A., Baltes. (2000). Selection, optimization, and compensation: an action-theoretical conceptualization of processes of developmental regulation, [w:] W. Perrig, A. Grob (red.), *Control of Human Behavior: Mental Processes and Consciousness*. Mahwah: Erlbaum, s. 35-58.
- Garnezy, N., Masten, A. S. (1986). Stress, competence, and resilience. Common frontiers for therapist and psychopathologists. *Behavior Therapy*, 17(5), 500-521. DOI: 10.1016/S0005-7894(86)80091-0.
- Gerstmann, S. (1985). *Rozmowa i wywiad w psychologii*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Gliszczyńska, X. (1983). Poczucie sprawstwa. [w:] X. Gliszczyńska (red.), *Człowiek jako przedmiot życia społecznego*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 133-166.
- Gliszczyńska, X. (1990a). *Skala I-E w pracy: technika pomiaru poczucia kontroli w sytuacji pracy (podręcznik)*. Warszawa: PTP.

- Gliszczyńska X. (1990b). Konkretność i ogólność poczucia kontroli, *Przegląd Psychologiczny*, 33 (3), 597–613.
- Gogacz, K. (2015). Kurator sądowy wobec wyzwań i zagrożeń resocjalizacji skazanych w środowisku otwartym, *Journal of Modern Science* 1(24), s. 129-147.
- Goleman, D. (1997). *Inteligencja emocjonalna*, Media Rodzina of Poznań.
- Gorgievski, M. J., Halbesleben, J. R. B., Bakker, A. B. (2011). Expanding the boundaries of psychological resource theories. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 84 (1), 1-7.
- Gould, E.D., Weinberg, B.A., Mustard, D.B. (2007). *Poziom przestępczości a szanse na lokalnym rynku pracy w Stanach Zjednoczonych: 1979-1997*, «Ius et Lex» 1.
- Gromek, K. (2005). *Kuratorzy sądowi. Komentarz*, Warszawa.
- Grudziewska, E. (2011). Preferencje barw nieletnich w diagnozowaniu sfery emocjonalnej – Test Kolorowych Kwadratów A. Weyssenhoff [w:] A. Wojnarska (red.), *Diagnoza resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej.
- Grzegorzewska, M. (1959). *Pedagogika specjalna, Skrypt wykładów w Państwowym Instytucie Pedagogiki Specjalnej*.
- Grzegorzewska, M. (1960). *Pedagogika specjalna*. Warszawa: Wydawnictwo PIPS.
- Grześkowiak, K. (1973). Aktualne problemy i postulowane zadania kuratorów sądowych. „*Problemy Wymiaru Sprawiedliwości*”. Nr 10, Zeszyt 1.
- Grzyb, M., Habzda-Siwiek, E. (2013). *Płeć a przestępczość. o problemie dysproporcji płci wśród sprawców przestępstw z użyciem przemocy*, Archiwum Kryminologii, tom XXXV, PAN, Instytut Nauk Prawnych, s. 95-135.
- Gulla B., Tucholska K., Wysocka – Pleczyk M. (2015). Indywidualna perspektywa czasowa osób skazanych na kary izolacyjne – implikacje dla oddziaływań resocjalizacyjnych, „*Resocjalizacja Polska*” Nr 10, s. 41-54.
- Guziuk-Tkacz, M. (2011). *Badania diagnostyczne w pedagogice i psychopedagogice*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Hacker, W. (1993). Occupational psychology between basic and applied orientation – some methodological issues. *Le Travail Humain* nr 56, s. 157-169.
- Hałas, E. (2006). *Interakcjonizm symboliczny*, Warszawa: PWN.
- Han-Ilgiewicz, N. (1961). *Trudności wychowawcze i ich tło psychiczne*, Warszawa: Wydawnictwo: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Harrison, M. O., Koenig, H. G., Hays, J. C. (2001). The epidemiology of religious coping: a review of recent literature. *International Review of Psychiatry*, 13, 2 (Special issue: Religion and psychiatry), 86-93.
- Heckhausen, J. (2000). *Evolutionary perspectives on human motivation*. *American Behavioral Scientist*, 43, s. 1015-1029.
- Heikamp, T., Alessandri, G., Laguna, Petrovic M., Caprara, M. G., Trommsdorff, G. (2014). Cross-cultural validation of the positivity-scale in five European countries. *Personality and Individual Differences*, 1, 14-145, DOI: 10.1016/j.paid.2014.07.012.
- Henszen-Niejodek, I., Kędzielawa, D., Toeplitz-Wiśniewska, M. (2000), *Teorie stresu psychologicznego i radzenie sobie* [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Henszen-Niejodek, I. (2000). *Stres i radzenie sobie – główne kontrowersje* [w:] I. Henszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.) *Człowiek w sytuacji stresu. Problemy teoretyczne i metodologiczne*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

- Henszen-Niejodek, I. (2003). Wymiar duchowy człowieka a zdrowie, [w:] Z. Juczyński, N. Ogińska-Bulik (red.) *Zasoby osobiste i społeczne sprzyjające zdrowiu jednostki*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 33-48.
- Henszen-Niejodek, I. (2005). Teoria stresu psychologicznego i radzenia sobie [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, Gdańsk.
- Henszen, I. (2005). Zmienność wymiarów zdrowia na przestrzeni życia człowieka, [w:] D. Kubacka-Jasiecka, M. Ostrowski (red.), *Psychologiczny wymiar zdrowia, kryzysu i choroby*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 21-36.
- Henszen, I., Sęk, H. (2007). *Psychologia zdrowia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Heine, M. (1982). *Warunki efektywności resocjalizacji nieletnich poddanych dozorowi sądowemu kuratorów społecznych*, Wrocław: UWR.
- Heine, M. (1986). *Wprowadzenie do metodyki pracy kuratora sądowego dla nieletnich*, Wrocław: Wydawnictwo UWr.
- Hilgard, E. R. (1972). *Wprowadzenie do psychologii*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: a new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist*, 44(3), 513-524.
- Hobfoll, S. E. (2006). *Stres, kultura i społeczność, Psychologia i filozofia stresu*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Hobfoll, S., E. (2011). Conservation of resources caravans and engaged settings. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 84 (1), 116-122.
- Hobfoll, S. E., Freedy J., Lane C., Geller P. (1990). Conservation of social resources: social support resource theory, *Journal of Social and Personal Relationships*, Vol 7, Issue 4, p. 465-478.
- Holahan, C. J, Moos R. H. (1990). Life stressors, resistance factors and improved psychological functioning: An extension of the stress resistance paradigm, *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 909-917.
- Hollin, C., Browne, D., Palmer, E. (2004). *Przestępczość wśród młodzieży. Rozpoznanie zjawiska, diagnozowanie i profilaktyka*. Gdańsk: GWP.
- Holmes, T. H., Rahe R. H. (1967). The Social Readjustment Rating Scale, *Journal of Psychomatic Research*, 11, 213-218.
- Hołyst, B. (1991). *Problemy młodego pokolenia. Studium z zakresu profilaktyki społecznej*, Warszawa.
- Hołyst, B. (2004, 2007). *Kryminologia*, Warszawa: LexisNexis.
- Horna-Cieślak, M. (2018). Orzekanie oraz wykonywanie obowiązku leczenia odwykowego z ustawy o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi, *Prawo w działaniu, Sprawy cywilne* nr 33, s. 76-110.
- Horner, K.L. (1996). Locus of control, neuroticism, and stressors: combined influences on reported physical illness, *Personality Individual Differences*, 21 (2), s. 195–204.
- Huflejt-Łukasik, M. (2010). *Ja i procesy samoregulacji. Różnice między zdrowiem a zaburzeniami psychicznymi*, Warszawa: Wydawnictwo Scholar.
- Indecki, K. (1982). w sprawie metod doboru próby w badaniach nad recydywą, *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Iuridica* 10, s. 91-102.
- Iwański, Z. S. (2013). *Resocjalizacja a kryzys kary pozbawienia wolności*, Lublin.
- Jackson C., Foshee V. (1998). Violence-related behaviors of adolescents: Relation with responsive and demanding parenting, „*Journal of Adolescent Research*”, nr 13.
- Janis, I. L. (1958). *Psychological stress: Psychoanalytic and behavioral studies of surgical patients*. New York Willey.

- Jaros, A., Jaros, R. (2014). Czynniki ryzyka i czynniki chroniące związane z zachowaniami problemowymi – przegląd badań przeprowadzonych w Polsce [w:] J. E. Kowalska (red.), *Zapobieganie wykluczeniu z systemu edukacji dzieci i młodzieży nieprzystosowanej społecznie. Perspektywa pedagogiczna*, Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, s. 103 – 115.
- Jarosz, M. (2011). Skala religijnego radzenia sobie – wersja skrócona (Brief RCope) [w:] M. Jarosz (red.), *Psychologiczny pomiar religijności*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Jaworska, A. (2012). *Leksykon resocjalizacji*, Kraków: Impuls.
- Jaworska, A. (2016). *Zasoby osobiste i społeczne skazanych w procesie oddziaływań penitencjarnych*, Kraków: Impuls.
- Jedynak, T. (2008). Efektywność Kuratorskiej Służby Sądowej w Polsce a standardy dotyczące sankcji i środków alternatywnych, „*Biuletyn Kuratorski*” Nr 2, SO Słupsk.
- Jedynak, T. (2014). Ustawa o kuratorach sądowych – „konstytucja” kuratorskiej służby sądowej, [w:] T. Jedynak, K. Stasiak (red.), *Zarys metodyki pracy kuratora sądowego*, Warszawa: LexisNexis.
- Jelonkiewicz, I., Kosińska-Dec, K. (2001). Poczucie koherencji a style radzenia sobie ze stresem: empiryczna analiza kierunku zależności, *Przegląd psychologiczny*, 44(3), 337-347.
- Johnson, B. R. (2004). Religious Programs and Recidivism Among Former Inmates In Prison Fellowship Programs: a Long-Term Follow-up study. *Justice Quarterly* 21: 330–54.
- Johnson, B.R. (2011). *More God, Less Crime: Why Faith Matters and How it Could Matter More*, West Conshohocken: Templeton Press.
- Juczyński, Z. (1999). Narzędzia pomiaru w psychologii zdrowia, *Przegląd Psychologiczny*, tom 42, Nr 4, s. 43 – 56.
- Juczyński, Z. (2000). Poczucie własnej skuteczności – teoria i pomiar, *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Psychologica* 4, s. 11-24.
- Juczyński, Z. (2001). Skala uogólnionej własnej skuteczności – GSES, [w:] *Narzędzia pomiaru w psychologii zdrowia*, Pracownia Testów Psychologicznych, Warszawa.
- Juczyński, Z. (2009), Pomnażanie i wzbogacanie zasobów własnego zdrowia, *Polskie Forum Psychologiczne*, Nr 1, s. 17-32.
- Juczyński, Z., Ogińska-Bulik, N. (2003). *Zasoby osobiste i społeczne sprzyjające zdrowiu jednostki*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Juczyński, Z., Ogińska-Bulik, N. (2009). *Narzędzia pomiaru stresu i radzenia sobie ze stresem*, Pracownia Testów Psychologicznych, Warszawa.
- Juczyński, Z., Juczyński, A. (2012). „Chcieć to móc” czyli o znaczeniu poczucia własnej skuteczności w modyfikacji zachowań związanych z piciem alkoholu, *Alkoholizm i Narkomania*, Tom 25, nr 2, s. 215-227.
- Judge, T. A., Locke, E. A., Durham, C. C., Kluger, A. N. (1998). Dispositional effects on job and life satisfaction: The role of core evaluations, *Journal of Applied Psychology*, 83 (1), 17-34.
- Kaczmarek, Ł. (2004). Wpływ aktywności twórczej na poziom afektu pozytywnego w kontekście problematyki radzenia sobie ze stresem [w:] Ł. Kaczmarek, H. Sęk (red.), *W stronę psychologii pozytywnej*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Kaczmarek, Ł. (2011). Skala Sprężystości Psychiczej – polska adaptacja Ego Resiliency Scale. *Czasopismo Psychologiczne*, 17, 263-265.

- Kaczmarek, Ł., Sęk, H., Ziarko, M. (2011). *Sprężystość psychiczna i zmienne pośredniczące w jej wpływie na zdrowie*, https://www.researchgate.net/publication/216100640_Sprezystosc_psychiczna_i_zmienne_posredniczace_w_jej_wplywie_na_zdrowie_Ego_Resiliency_and_the_mediators_of_its_effect dostęp 5.02.2019r.
- Kalinowski, M. (1990). Nadzór kuratora sądowego- formą wychowania resocjalizacyjnego. [w:] K. Pospiszyl (red.) *Resocjalizacja nieletnich. Doświadczenia i koncepcje*, Warszawa.
- Kalinowski, M. (2004). Zarys metodyki pracy kuratora sądowego. [w:] F. Kozaczuk, B. Urban (red.) *Profilaktyka i resocjalizacja młodzieży*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Kalinowski, M. (2007). Struktura procesu resocjalizacji [w:] B. Urban, J.M. Stanik, *Resocjalizacja*, t.1 Warszawa: PWN.
- Kalinowski, M., Niewiadomska, I. (2010). Skazani na wykluczenie, Lublin; KUL.
- Kamiński, A. (1982). *Funkcje pedagogiki społecznej*, Warszawa.
- Kaniasty, K., Norris, F. (1995). In search of altruistic community: Patterns of social support mobilization following Hurricane Hugo, *American Journal of Community Psychology*, 23, s. 447-477.
- Kaniasty, K., Norris, F. (1997). Social support dynamics in adjustment to disasters [w:] S. Duck (red.) *Handbook of personal relationships*, New York, Willey.
- Kaniasty, K., Norris, F. (2004). *Social support in the aftermath of disasters, catastrophes and acts of terrorism: Altruistic, overwhelmed, uncertain, antagonistic and patriotic communities Bioterrorism: Psychological and public health intervention*, Cambridge University Press.
- Karanci, N. (1999). Gender differences in psychological distress, coping, social support and related variables following the 1995 Dinal (Turkey) earthquake, *North American Journal of Psychology*, 1(2), 189-204.
- Karłyk-Ćwik, A. (2016). Humor jako płaszczyzna oporu wobec negatywnych doświadczeń wspomagająca proces resocjalizacji, *Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja*, 31-32, s. 53-72.
- Kawula, S. (2004). *Pedagogika społeczna w społeczeństwie ryzyka*, Olsztyn: Wydawnictwo Epistheme.
- Kay, A. C., Gaucher, D., McGregor, I., Nash, K. (2010). Religious belief as compensatory control, *Personality and Social Psychology Review*, 14, 1, 37-48.
- Kądziołka K. (2014). Wpływ wybranych czynników o charakterze społeczno-ekonomicznym na przestępczość przeciwko mieniu w Polsce, [w:] W. Szkutnik (red.), *Zarządzanie ryzykiem kapitałowym i ubezpieczeniowym oraz społecznymi uwarunkowaniami ryzyka rynku pracy*, *Studia Ekonomiczne*, nr 181/14, s. 11-23.
- Kądziołka K. (2015). Bezrobocie, ubóstwo i przestępczość w Polsce. Analiza zależności na poziomie województw, *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, nr 242, s. 71-84.
- Kądziołka, K. (2016). Determinanty przestępczości w Polsce. Analiza zależności z wykorzystaniem drzew regresyjnych, *Ekonomia, Rynek, Gospodarka, Społeczeństwo*. Nr 45, s. 53-81.
- Kelly, M. (2020). The Predictive Ability of Self-Efficacy on Recidivism Among Adult Male Offenders, *Walden Dissertations and Doctoral Studies Collection*, Walden University: Scholarworks.
- Kernis, M.H., Cornell, D.P., Sun, C.R., Berry, A., Harlow, T. (1993). There`s More to Self-Esteem than whether It Is High or Low: The Importance of Stability of Self-Esteem, "*Journal of Personality and Social Psychology*", 65, 1190-1204.

- Kewley, S., Beech, A.R., Harkins, L. (2015). Examining the role of faith community groups with sexual offenders: a systematic review, *Aggression and Violent Behaviour* 25: 142–49.
- Kiersztyn, A. (2008). *Czy bieda czyni złodzieja? Związek między bezrobociem, ubóstwem a przestępczością*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kieszowska, A. (2012). *Inkluzyjno-katalaktyczny model reintegracji społecznej skazanych. Konteksty resocjalizacyjne*. Kraków: Impuls.
- Kiliszek, E. (2011). Rodzina wieloproblemowa w nadzorze sądowego kuratora rodzinnego, *Prace Instytutu Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji Uniwersytetu Warszawskiego*. 0138-0591. T. 17, s. 255-284.
- Kiliszek, E. (2013). Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich, „*Profilaktyka społeczna i resocjalizacja*” Nr 21.
- King, B. M., Minimum, E. W. (2009). *Statystyka dla psychologów i pedagogów*, Warszawa: PWN.
- Kobasa, S. C., Puccetti, M. C. (1983). Personality and social resources in stress resistance, *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 839-850.
- Konaszewski, K., Kwadrans, Ł. (2018). *Zasoby osobiste młodzieży nieprzystosowanej społecznie. Uwarunkowania środowiskowe*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Konopczyński, M. (2009). Współczesne kierunki zmian w teorii i praktyce resocjalizacyjnej. Twórcza resocjalizacja – od korekcji do rozwoju, *Probacja* Nr 1, s. 63-87.
- Konopczyński, M. (2014). Twórcza resocjalizacja: zarys koncepcji rozwijania potencjałów, *Resocjalizacja Polska* 7, 13-28.
- Konopnicki, J. (1964). *Zaburzenia w zachowaniu się dzieci i środowisko*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Konopnicki, J. (1971). *Nieprzystosowanie społeczne*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Korpanty, M. A. (2010). Ocena możliwości pracy z przypadkiem w działaniach służb kuratorskich i probacyjnych w realiach polskich, [w:] K. Stasiak, Ł. Wirkus, P. Kozłowski, T. Jedynek (red.), *Dziewięćdziesięciolecie kurateli sądowej w Polsce. Historia-teraźniejszość-przyszłość*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kościelak, R. (2010). *Poczucie umiejscowienia kontroli i przekonania o własnej skuteczności w zdrowiu i chorobie*, Kraków: Wydawnictwo „Impuls”.
- Kotarbiński, T. (1995). *Traktat o dobrej robocie*, Łódź: Ossolineum.
- Kozaczuk, F. (2009). Determinanty skutecznej resocjalizacji w opinii skazanych i wychowawców, [w:] F. Kozaczuk (red.), *Prawne i socjokulturowe uwarunkowania profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, Rzeszów.
- Kozielecki, J. (1980, 2000). *Koncepcje psychologiczne człowieka*. Warszawa.
- Kozielecki, J. (1991). *z Bogiem albo bez Boga. Psychologia religii: nowe spojrzenie*, Warszawa: PWN.
- Kozuń-Cieślak, G. (2013). Efektywność – rozważania nad istotą i typologią, *Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego, „Studia i Prace”*, Nr 4, s. 13-42.
- Krajewski, M. (2006). *Badania pedagogiczne*, Płock: Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica w Płocku.
- Kretschman, R. (2004). *Stres w zawodzie nauczyciela*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Kronvall, V. L. (2001). *Measuring the Effects of the TYC Gainesville Resocialization Program on Juvenile Offender Resiliency Levels. Master of Science (Interdisciplinary)*

- Studies), 71 pp., 11 tables, 1 Appendix, references, 51 titles. <https://pdfs.semanticscholar.org/8075/b98300fe2bfe0b551ba3a8b916cd65db84bf.pdf> (dostęp 7.04.2019).
- Kubacka-Jasiecka, D., Dorczak, R., Opoczyńska, M. (1996). The role of religious values in functioning and mental health [w:] H. Grzymała-Moszczyńska, B. Beit-Hallahmi (red.), *Religion, psychopathology and coping*, Amsterdam-Atlanta: Rodopi, s. 235-243.
- Kulas, H. (1986). *Samoocena młodzieży*, Warszawa: WSiP.
- Kupiec, H. (2014). Płeć jako moderator samooceny młodzieży dostosowanej i niedostosowanej społecznie, *Resocjalizacja Polska*, nr 7, s. 117-134.
- Kwadrans, Ł. (2013). Oczekiwane efekty resocjalizacyjne a rzeczywiste możliwości oddziaływania kuratorów sądowych, *Resocjalizacja Polska* Nr 4, s. 275-287.
- Kwadrans, Ł., Konaszewski, K. (2017). Prężność psychiczna a wsparcie społeczne w grupie młodzieży nieprzystosowanej społecznie. Badania pilotażowe, *Resocjalizacja Polska* Nr 13, s. 163-173.
- Lachowicz-Tabaczek, K., Świecińska, J. (2013). Samoocena jako monitor zdolności do działania i radzenia sobie: nowe spojrzenie na źródła i funkcje samooceny, *Prace Psychologiczne* Nr 62, s. 247-265.
- Ladwiniec, P. (2017). Przejawy buntu squatterów a ich poziom ego-rezyliencji, *Pedagogika Społeczna*, Nr 1, s. 161-174.
- Lalak, D., Lepalczyk, L. (1995). Teoretyczny i praktyczny sens metody indywidualnych przypadków. [w:] T. Pilch, L. Lepalczyk (red.) *Pedagogika społeczna*, Warszawa.
- Landis, B.D, Altman, J. D., Cavin, J.D. (2007). Underpinnings of Academic Success: Effective Study Skills Use as a Function of Academic Locus of Control and Self-Efficacy, „*Journal of Undergraduate Research*”, 12,5, s.126-130.
- Langeland, E., Wahl, A. K., Kristofferson, K., Hanestad, B. R. (2007). Promoting coping: salutogenesis among people with mental health problems, *Issues Ment Health Nurs*, 28(3), 275-295.
- Larson, L.S. (1993). The measurement of social well-being, „*Social Indicator Research*” 28, 3, s. 285-296.
- Lasocik, Z. (1991). *Praktyki religijne więźniów*, Warszawa 1993
- Lazarus, R. S. (1993). Coping theory and research: Past, present and future. *Psychosom Med*, 55: 234-247.
- Lazarus, R. S, Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer-Verlag, New York.
- Leary, M. R., Downs, D. L. (1995). Interpersonal functions of the self-esteem motive: The self-esteem system as a sociometer, [w:] M. H. Kernis (red.), *Efficacy, agency, and self-esteem*, Plenum Press, New York.
- Leary, M. R., Haupt, A. L., Strausser, K. S., Chokel, J. T. (1998). Calibrating the sociometer: The relationship between interpersonal appraisals and the state self-esteem, *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, s. 1290-1299.
- Leary M. R., Macdonald G.(2003). Individual differences in self-esteem. a review and theoretical integration [w:] M. R. Leary, J. P. Tangney (red.) *Handbook of self and identity*, New York.
- Lefcourt, H. H. (2002). Humor [w:] L. C. Snyder, S. J. Lopez (red.), *Handbook of Positive Psychology*, Oxford University Press, s. 619-631.
- Lerner, M. (1973). Conceptualization of health and social well-being, *Health services research*, 6-12.

- Letzring, T. D., Block, J., Funder, D. C. (2005). Ego-control and ego-resiliency: Generalization of self-report scales based on personality descriptions from acquaintances, clinicians, and the self, *Journal of Research in Personality*, 39(4), 395-422. DOI: 10.1016/j.jrp.2004.06.003.
- Li, Y. I., Starr, L. R., Hershenberg, R. (2017). Responses to positive affect in daily life: positive rumination and dampening moderate the association between daily events and depressive symptoms, *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 39(3), 412-425. doi:10.1007/s10862-017-9593-y.
- Liberska H., Matuszewska M., (2001). Wybrane czynniki i mechanizmy powstawania agresji w rodzinie, [w:] M. Bińczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*, Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej, Warszawa – Poznań.
- Lipkowski, O. (1980, 1987). *Resocjalizacja*, Warszawa: WSiP.
- Lisowska, E. (2008). *Równouprawnienie kobiet i mężczyzn w społeczeństwie*, Warszawa: Wydawnictwo SGH.
- Locke, E. A., Latham, G. P. (1990). A theory of goal setting and task performance, *Prentice Hall*, New York.
- Łaguna, M., Lachowicz-Tabaczek, K., Dzwonkowska, I. (2007). Skala samooceny SES Morrisa Rosenberga – polska adaptacja metody, *Psychologia Społeczna*, tom 2 02 (04), s. 164-176.
- Łaguna, M., Oleś, P., Filipiuk, D. (2011). Orientacja pozytywna i jej pomiar. Polska adaptacja skali orientacji pozytywnej, *Studia Psychologiczne*, 49, 4, 47-54.
- Łaguna, M. (2015). Zasoby osobiste jako potencjał w realizacji celów, *Polskie Forum Psychologiczne*, tom 20, nr 1, s. 5-15.
- Łobocki, M. (1982). *Metody badań pedagogicznych*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Łobocki, M. (2009). *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Kraków: Wydawnictwo Impuls.
- Łuszczynska, A., Cieślak, R. (2005). Protective, promotive, and buffering effects of perceived social support in managerial stress: The moderating role of social support. *Anxiety, Stress and Coping: An International Journal*, 18 (3), 227-244.
- Machel, H. (2001). *Psychospołeczne uwarunkowania pracy resocjalizacyjnej personelu więziennego*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Machel, H. (2003). *Więzienie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Gdańsk: Wydawnictwo Arche.
- Machel, H. (2012). Rola terapii w resocjalizacji penitencjarnej, *Resocjalizacja Polska*, Nr 3, 2012, s. 17-34.
- Machel, H. (2014). *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej – kazus polski*, Kraków: Impuls.
- Mak, W.W., Ng, I.S., Wong, C.C. (2011). Resilience: enhancing well-being through the positive cognitive triad, *J. Couns. Psychology*. 58(4): 610-611.
- Makowska, H. (1998). Radzenie sobie ze stresem w grupie leczących się alkoholików, *Przegląd Psychologiczny*, 41/3,4, s. 103-109.
- Makowski, A. (1994). *Niedostosowanie społeczne młodzieży i jej resocjalizacja*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Makowski, A. (1997). *Nieletni sprawcy inaczej i ich ortopedagogika*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Mandal, E. (1993). Płeć a funkcjonowanie jednostki w trudnej sytuacji ekonomicznej [w:] Z. Ratajczak (red.), *Człowiek w procesie przemian gospodarczych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

- Marczak, M. (2009). *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Mariański, J. (1990). Religijna koncepcja sensu życia, *Roczniki Nauk Społecznych*, 18(1), 253-1224.
- Marmot M. (2005). *Status syndrome. How your social standing directly affects your health*, Bloomsbury, London.
- Marshall, G. (2005). (red.), *Słownik socjologii i nauk społecznych*, Warszawa.
- Maruna S. (2001). *Making good: How Ex-convicts reform and rebuild their lives*, Waschington DC.
- Maruna, S., Wilson, L., Curran, K. (2006). Why God is often found behind bars: Prison conversions and the crisis of self-narrative, *Research in Human Development* 3: 161–84.
- Marzec-Holka, K. (1994). *Instytucja społecznych kuratorów sądowych w świetle badań*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP.
- Maschi, T. (2007). Trauma and Violent Delinquent Behavior among Males: The Moderating Role of Social Support, *Stress, Trauma, and Crisis An International Journal*, Vol 9, Issue 1, p. 45-72. <https://doi.org/10.1080/15434610500506233> (dostęp 2.05.2019).
- Mason, H. G., Cohen, I. L., Todd, L., Baltes, B. B. (2007). The relationship between self-reported received and perceived social support: a meta-analytic review, *American Journal of Community Psychology*, Vol. 39, Issue 1-2, p. 133-144.
- Mazur, J., Tabak, I., Małkowska – Szkutnik, A., Ostaszewski, K., Kołło, H., Dzielska, A., Kowalewska, A. (2008). *Czynniki chroniące młodzież 15 letnią przed podejmowaniem zachowań ryzykownych, Raport z badań HBSC 2006*, Warszawa.
- Mądrzycki, T. (2002). *Osobowość jako system tworzący i realizujący plany*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- McCullough, M. E., Willoughby, B. L. B. (2009). Religion, self-regulation, and self-control: Associations, explanations and implications. *Psychological Bulletin*, 135, 69-93.
- McMurrin M., Tyler P., Hogue T., Cooper K. (1998). Measuring motivation to change in offenders, „*Crime and Law*”, Vol. 4, Iss. 1, pp. 43-50.
- McNeil F., Farrall S., Lightowler C., Maruna S. (2012). *How and why people stop offending: discovering desistance*, Institute for Research and Innovation in Social Services, University of Glasgow.
- McNight, L.R., Booker Loper, A. (2002). The Effect of Risk and Resilience Factors on the Prediction of Delinquency in Adolescent Girls. *School Psychology International*, Vol 23, Issue 2. <https://doi.org/10.1177/0143034302023002744> (dostęp 2.05.2019).
- Mellibruda, J. (1999). *Psychologiczna analiza funkcjonowania alkoholików i członków ich rodzin*, Warszawa: IPZ.
- Miller, S. M.. (1987). Monitoring and blunting: Validation of a questionnaire to assess styles of information seeking under threat, *Journal of Personality and Social Psychology* (52), 345-353.
- Moir, A., Jessel, D. (1998). *Zbrodnia rodzi się w mózgu. Zagadka biologicznych uwarunkowań przestępczości*, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza.
- Moos, R. H., Finney, J. W., Cronkite, R. C. (1990). *Alcoholism Treatment: Context, Process, and Outcome*, New York: Oxford University Press.
- Moos, R. H., Schaefer, J. A. (1993). Coping resources and processes: Current concepts and measures [w:] L. Goldberg, S. Breznitz (red.), *Handbook of stress:*

- Theoretical and clinical aspects* (wyd. 2, s. 234-257), The Free Press, New York.
- Mordwa S. (2013). *Przestępczość i poczucie bezpieczeństwa w przestrzeni miasta. Przykład Łodzi*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Morgan L.A., Kunkel S.R. (2007). *Aging, society and the life course*, Springer, New York.
- Mosing, M.A., Pedersen, N.L., Cesarini, D., Johannesson, M., Magnusson, P.K.E., Nakamura, J., Madison, G., Ulle, F. (2012). *Genetic and Environmental Influences on the Relationship between Flow Proneness, Locus of Control and Behavioral Inhibition*. "PLOS ONE", 7(II), s. 1-8.
- Mudrecka, I. (2013). Wykorzystanie koncepcji resilience w profilaktyce niedostosowania społecznego i resocjalizacji, „*Resocjalizacja Polska*”, 5, 23-47.
- Mudrecka, I. (2015). Zniekształcenia poznawcze i ich restrukturyzacja w procesie resocjalizacji młodzieży nieprzystosowanej społecznie, *Resocjalizacja Polska*, 9 s. 13-25.
- Mudrecka, I. (2017a). Wykorzystanie konfliktu motywacyjnego w procesie resocjalizacji, [w:] R. Opora, R. Breska, J. Jezierska, M. Piechowicz (red.), *Współczesne modele i strategie resocjalizacji*, Warszawa.
- Mudrecka, I. (2017b). Wzmacnianie samokontroli jako cel wychowania resocjalizującego, [w:] I. Mudrecka (red.), *Teoretyczne i metodyczne aspekty resocjalizacji młodzieży niedostosowanej społecznie*, Warszawa.
- Mudyń, K. (2003). Czy można mieć zasoby, nie mając do nich dostępu. Problem dostępności zasobów [w:] Z. Juczyński, N. Ogińska-Bulik (red.), *Zasoby osobiste i społeczne sprzyjające zdrowiu jednostki*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Muskała, M. (2004). Więź społeczna recydywistów penitencjarnych odbywających karę pozbawienia wolności [w:] W. Ambrozik, P. Stępiak (red.), *Służba więzienna wobec problemów resocjalizacji penitencjarnej*, Poznań-Warszawa-Kalisz: UAM, CZSW, COSSW, s. 357-369.
- Muskała, M., Kusztal, J. (2018). Kurator sądowy wobec nowych zadań i zmian w systemie resocjalizacji, *Artykuły i rozprawy*, Vol. 21,2018/1, s. 19-39.
- Mycka, K., Kozłowski, T. (2017). Zarys aktualnych tendencji w polskiej polityce karnej w oparciu o dane statystyczne, „*Probacja*”, nr 1.
- Neighbors, B., Forehand, R., McVicar, D. (1993). "Resilient Adolescents and Interparental Conflict". *American Journal of Orthopsychiatry* 63,3:462-471.
- Newman, J. S., Pargament, K. I. (1990). The role of religion in the problem-solving process. *Review of Religious Research*, 31, 390-404.
- Nęcka, E. (2003). *Inteligencja. Geneza – Struktura – Funkcje*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Niewiadomska, I. (2007a). *Osobowościowe uwarunkowania skuteczności kary pozbawienia wolności*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Niewiadomska, I. (2007b). Zasoby psychospołeczne czynnikiem warunkującym pozytywną adaptację [w:] M. Kalinowski, I. Niewiadomska (red.) *Skazani na wykluczenie!? Zasoby adaptacyjne osób zagrożonych marginalizacją społeczną*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Niewiadomska, I. (2008). Znaczenie podmiotowych predyktorów poprawy moralnej w projektowaniu oddziaływań resocjalizacyjnych wobec osób odbywających kary izolacyjne [w:] M. Konopczyński, B. M. Nowak (red.) *Resocjalizacja. Ciągłość i zmiana*, Warszawa: Wydawnictwo Pedagogium.

- Niewiadomska, I. (2010). Znaczenie zasobów psychospołecznych w procesie resocjalizacji [w:] L. Pytka, B. M. Nowak (red.), *Problemy współczesnej resocjalizacji*, Warszawa: Wydawnictwo Pedagogium.
- Niewiadomska, I. (2012). Wpływ wybranych czynników osobowości na poziom readaptacji karanych przestępców, *Problems of Forensic Sciences*, vol. 89, p. 57 – 70.
- Niewiadomska, I., Chwaszcz, J. (2010). *Jak skutecznie zapobiegać karierze przestępczej?*, Lublin: Fundacja Rozwoju KUL.
- Niewiadomska, I., Chwaszcz, J., Kalinowski, M., Augustynowicz, W. (2010). *Więzi społeczne zamiast więzień - wsparcie pozytywnej readaptacji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym z powodu konfliktu z prawem. Raport z badań z rekomendacjami*, Lublin: KUL.
- Nowak, S. (1985). *Metodologia badań społecznych*, Warszawa: PWN.
- Nowak, B. M. (2010a). Uwarunkowania skuteczności pracy kuratorskiej, „*Szkice Podlaskie*” 17-18.
- Nowak, B. M. (2010b). Sprawiedliwość społeczna i resocjalizacja – w stronę poprawy moralnej człowieka, [w:] L. Pytka, B. M. Nowak (red.), *Problemy współczesnej resocjalizacji*, Warszawa: Pedagogium, s. 78 – 86.
- Nowak, B. M. (2012). Rola zasobów w procesach resocjalizacji i destygmatyzacji społecznej osób skazanych i ich rodzin, [w:] B. Urban, M. Konopczyński (red.), *Profilaktyka i probacja w środowisku lokalnym*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Nowak, B. M. (2016). Niedostatki w zasobach środowiska rodzinnego a zaburzenia rozwojowe i problemy adaptacyjne dzieci, *Resocjalizacja Polska*, Nr 11, s. 25-38.
- Nowak, B.M, (2017). Poczucie lokalizacji kontroli u skazanych powracających do przestępstwa a postrzeganie przez nich własnych rodzin pochodzenia, *Przegląd Badań Edukacyjnych*, nr 25 (2), s. 163–182.
- Ogińska-Bulik, N. (2001). Zasoby osobiste jako wyznaczniki radzenia sobie ze stresem u dzieci, *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Psychologica* 5.
- Ogińska-Bulik, N. (2008). Zasoby osobiste w radzeniu sobie ze stresem, „*Zeszyty Naukowe WSHE*”, nr 13, s. 93-103.
- Ogińska-Bulik, N. (2006). *Stres zawodowy w zawodach usług społecznych*, Warszawa: Wydawnictwo Diffin.
- Ogińska-Bulik, N., Juczyński, Z. (2008). *Osobowość, stres a zdrowie*, Warszawa: Wydawnictwo Centrum Doradztwa i Informacji Diffin.
- Ogińska-Bulik, N., Kobylarek, M. (2017). Rola zasobów osobistych i społecznych w kształtowaniu poczucia jakości życia u nastolatków – wychowanków domów dziecka, *Psychologia Społeczna 2017*, tom 12 2(41), 175-184.
- Okulicz – Kozaryn, K., Bobrowski, K. (2008). Czynniki ryzyka, czynniki chroniące i indeksy tych czynników w badaniach nad zachowaniami problemowymi nastolatków, „*Alkoholizm i Narkomania*”, tom 21, nr 2, Instytut Psychiatrii i Neurologii, s.179 – 199.
- Oleś, P. (1993). Zagadnienie stresu, kryzysu i radzenia sobie, *Roczniki Filozoficzne*, 41(4), 5-22.
- Oleś, P. (1996). Z problematyki interwencji kryzysowej i radzenia sobie ze stresem [w:] A. Januszewski, P. Oleś, W. Otrębski (red.), *Studia z psychologii w KUL*, Tom 8, 249-265.
- Oleś, P. (2005). *Wprowadzenie do psychologii osobowości*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.

- Olpin, M., Hesson, M. (2009). *Stress Management for Life: a Research-Based, Experiential Approach*, Wadsworth Cengage Learning, Belmont.
- O'Neil, K. (2009). Health Promotion, [w:] Human Kinetics (red.), *Health and wellness for life*, Human Kinetics, Champaign, s. 1-20.
- Opora, R. (2010a). Refleksje na temat współczesnej resocjalizacji w kontekście jej efektywności, *Resocjalizacja Polska* Nr 1, s. 211-220.
- Opora, R. (2010b). Złożoność pojęcia efektywności instytucji kurateli sądowej, „*Probacja*”, nr 3-4.
- Opora, R. (2011). Efektywność i możliwość jej oceny w instytucji kurateli sądowej, „*Probacja*”, nr 3, s. 65-72.
- Opora, R. (2012). Kierunki współczesnych badań nad efektywnością oddziaływań resocjalizacyjnych, *Probacja* Nr 3, s. 67-82.
- Osińska, M. (2018). Osiągnięcia edukacyjne skazanych i ich znaczenie w planowaniu procesu resocjalizacyjnego – analiza jakościowa, *Ogrody Nauk i Sztuk*, Nr 8, s.430-443.
- Ostafińska-Molik, B., Wysocka, E. (2015). Style wychowania w rodzinie pochodzenia w percepcji młodzieży z zaburzenia internalizacyjnymi i eksternalizacyjnymi – analiza zależności, *Resocjalizacja Polska* Nr 9, 97-119.
- Ostaszewski, K., Rustecka – Krawczyk, A., Wójcik, M. (2009). *Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów: klasy I-II, Raport dla szkół i władz oświatowych Warszawy*, Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie.
- Ostrihanska, Z. (1976). Wielokrotni recydywiści w świetle badań kryminologicznych i psychologicznych, *Archiwum Kryminologii* t. 7.
- Ostrihanska, Z. (1978). Problemy nieprzystosowania społecznego u dzieci i młodzieży [w:] Jasiński J. (red.) *Zagadnienia nieprzystosowania społecznego i przestępczości w Polsce*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk.
- Ostrihanska, Z. (2014). Diagnoza w pracy kuratora sądowego. [w:] T. Jedynek, K. Stasiak (red.) *Zarys metodyki pracy kuratora sądowego*, Warszawa: LexisNexis.
- Ostrowska A. (2009). *Zróżnicowanie społeczne a zdrowie. Wyniki badań warszawskich*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa.
- Ostrowska, K. (1986). Diagnostyczne aspekty nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży. [w:] K. Ostrowska, E. Milewska (red.) *Diagnostyka psychologiczna w kryminologii*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Ostrowska, K. (2008). *Psychologia resocjalizacyjna. w kierunku nowej specjalności psychologii*. Warszawa: Fraszka Edukacyjna.
- Ouimet, M. (2002). Explaining the American and Canadian crime “drop” in the 1990s, *Canadian Journal of Criminology* nr 44, s 33-50.
- Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. New York: Guilford Press,
- Pargament, K. I., Magyar, G. M., Benore, E., Mahoney, A. (2005). Sacrilege: a study of sacred loss and desecration and their implication for health and wellbeing in a community sample, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44(1), 59-78.
- Pargament, K. I., Olson, H., Reilly, B., Falgout, K., Ensing, D. i Van Haitsma, K. (1992). God help me (II): The relationship of religious orientation to religious coping with negative life events, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 22, 393-404.
- Pargament, K. I. i Park, C. L. (1995). Merely a defense?: The variety of religious means and ends, *Journal of Social Issues*, 51, 13-32.

- Pargament, K. I., Smith, B. W., Koenig, H. G. i Perez, L. (1998). Patterns of positive and negative religious coping with major life stressors, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37(4), 710-724.
- Pargament, K. I., Smith, B. W., Koenig, H. G. i Perez, L. (2000). The many methods of religious coping: Development and initial validation of the RCOPE, *Journal of Clinical Psychology*, 56(4), 519-543.
- Pargament, K., Koenig, H. G., Tarakeshwar, N., Hahn, J. (2004). Religious coping methods as predictors of psychological, physical, and spiritual outcomes among medically ill elderly patients: a two -year longitudinal study *Journal of Health Psychology*, 9, 713-730.
- Park, C. L. (2005). Religion as a meaning-making in coping with life stress. *Journal of Social Issues*, 61(4), 707-729.
- Parol, R. (2017). Nabywanie kwalifikacji zawodowych z wykorzystaniem dualnego modelu kształcenia przez młodzież zagrożoną niedostosowaniem społecznym [w:] Ł. Wirkus (red.), *Wybrane programy resocjalizacyjne*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Pasikowski, T. (2000). *Stres i zdrowie*, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Paszkievicz, A. (2006). *Wychowanie resocjalizujące w środowisku otwartym-zarys teorii*, Białystok.
- Paterson, T. S., Yeung, S. E., Thornton, W. L. (2015). Positive affect predicts everyday problem-solving ability in older adults. *Aging and Mental Health*, 20(8), 871-879. doi:10.1080/13607863.2015.1043619.
- Pawlicka, M. (2007). *Kuratela sądowa w Polsce, Europie i świecie – historia i stan obecny*, Warszawa.
- Pennebaker, J. W. (2001). *Otwórz się. Uzdrawiająca siła wyrażania emocji*, Poznań, Media Rodzina.
- Pervin, L. A. (2005). *Psychologia osobowości*, Gdańsk: GWP.
- Pervin, L. A., John, O.P. (2002). *Osobowość – teoria i badania*, Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Peterson, C., Steen, T. A. (2002). Optimistic Explanatory Style [w:] L. C. Snyder, S. J. Lopez (red.), *Handbook od Positive Psychology*, Oxford University Press, s. 244-256.
- Petrosino, A., Derzon, J., Lavenberg, J. (2009). The Role of the Family in Crime and Delinquency: Evidence from Prior Quantitative Reviews, *Southwest Journal of Criminal Justice*, Vol. 6(2). pp. 108–132.
- Phillips, J. (1997). Oxford Wordpower Słownik angielsko – polski z indeksem polsko – angielskim, Oxford University Press.
- Pierce, M., E., (2017). "The Psychophysiological Correlates of Personality, Trauma, Posttraumatic Stress Disorder and Social Support", *UNLV Theses, Dissertations, Professional Papers, and Capstones*. 3024.
- Pilch, T. (1998). *Zasady badań pedagogicznych*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Piotrowski, A. (2010). *Stres i wypalenie zawodowe funkcjonariuszy Służby Więziennej*, Warszawa 2010.
- Plopa, M. (2007). *Psychologia rodziny. Teoria i badania*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Poprawa, R. (1998). Zarys psychologicznej koncepcji używania alkoholu jako sposobu radzenia sobie ze stresem, „*Przegląd Psychologiczny*” nr 3-4.

- Poprawa, R. (2001a). Zasoby osobiste w radzeniu sobie ze stresem [w:] G. Dolińska-Zygmunt (red.), *Podstawy psychologii zdrowia*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 103-141.
- Poprawa, R. (2001b). Asertywność – osobisty zasób w zmaganiu się ze stresem w relacjach interpersonalnych, [w:] G. Dolińska-Zygmunt (red.) *Podstawy Psychologii Zdrowia*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 143-155.
- Pospiszyl, K. (1976). *Zastosowanie terapii behawioralnej w resocjalizacji. Psychologia wychowawcza*, 1, s. 48-62.
- Pospiszyl, K. (1998). *Resocjalizacja. Teoretyczne podstawy oraz przykłady programów oddziaływań*, Warszawa: Wydawnictwo „Żak”.
- Pospiszyl, K. (2007). Plusy i minusy współczesnych oddziaływań resocjalizacyjnych, [w:] A. Rejzner (red.), *Postępy resocjalizacji i profilaktyki społecznej*, Warszawa.
- Pospiszyl, K., Żabczyńska, E. (1985). *Psychologia dziecka niedostosowanego*, Warszawa.
- Pressman, S.D., Cohen, S. (2005). Does positive affect influence health? *Psychological Bulletin*, 131 (6), 925-971, DOI: 10.1037/0033-2909.131.6.925.
- Prężyna, W. (1981). *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*, Wyd.2, Lublin: KUL.
- Prężyna, W. (1983). Rodzina jako środowisko kształtowania się postawy religijnej. *Roczniki Filozoficzne*, 31(4), 133-169.
- Prężyna, W. (1996). Społeczno-religijne ramy odniesienia dla poczucia sensu życia i psychoterapii [w:] K. Popielski (red.), *Człowiek – wartości – sens: studia z psychologii egzystencji*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, s. 371-380.
- Prężyna, W. (2011). Genotypiczny i fenotypiczny wymiar religijności [w:] M. Jarosz (red.), *Psychologiczny pomiar religijności*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, s. 15-21.
- Przetacznikowa, M., Susułowska, M. (1959). Wybrane zagadnienia psychologii kliniczno-wychowawczej dzieci i młodzieży. [w:] A. Lewicki (red.), *Psychologia kliniczna*.
- Pstrąg, D. (2014). Praca w procesie readaptacji społecznej skazanych. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, XXXIII.
- Ptacek, J. T., Smith, R. E., Dodge, K. L. (1994). Gender differences in coping with stress: When stressor and appraisals do not differ, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20(4), 421-430. <https://doi.org/10.1177/0146167294204009>.
- Puskar, K., Bernardo, L.M., Haley, T.M., Tark, K.H., Switala, J., Siemion, L. (2010). Self-Esteem and Optimism in Rural Youth: Gender Differences, “*Contemporary Nurse*”, 34(2), s. 190-198.
- Putnam, R. D. (2008). *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*. Warszawa: WAIp.
- Putyński, L., Owczarek, M. (2014). Style radzenia sobie ze stresem i bólem oraz umiejscowienie poczucia kontroli bólu u osób deklarujących się jako wierzące i u ateistów, [w:] K. Skrzypińska, H. Grzymała-Moszczyńska, M. Jarosz (red.), *Nauka wobec religijności człowieka*, Lublin: KUL.
- Pytka, L. (1981). *Skala Nieprzystosowania Społecznego. Podręcznik*, Warszawa: Wydawnictwo Centralny Ośrodek Metodyczny Poradnictwa Wychowawczo-Zawodowego Ministra Oświaty i Wychowania.
- Pytka, L. (1986). *Teoretyczne problemy diagnozy w wychowaniu resocjalizującym*, Warszawa: WSPS.

- Pytka, L. (1993). Diagnostyka w wychowaniu resocjalizującym. [w:] W. Pomykała (red.) *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa: Fundacja Innowacja.
- Pytka, L. (2000, 2002). *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Pytka, L. (2001). Resocjalizacja – anachronizm, utopia czy nowe wyzwanie socjopedagogiczne?, [w:] B. Urban (red.), *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Pytka, L. (2005). *Pedagogika resocjalizacyjna*, Warszawa: APS.
- Pytka, L. (2007a). Resocjalizacja i pedagogika w ujęciu Czesława Czapówa [w:] B. Urban, J. M. Stanik (red.), *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Pytka, L. (2007b). Różne ujęcia definicji resocjalizacji [w:] B. Urban, J. M. Stanik (red.), *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Pytka, L. (2008). Rozkwit pedagogiki resocjalizacyjnej w Polsce, *Opieka i Wychowanie, Terapia* 3-4.
- Pytka, L. (2011). Teoretyczne i praktyczne problemy nieprzystosowania społecznego [w:] S. Ćmiel (red.), *Nieprzystosowanie społeczne dzieci i młodzieży. Teoria i praktyka*, Józefów: Wyd. Wyższej Szkoły Gospodarki Euroregionalnej im. Acide De Gasperi.
- Radochoński, M. (1998). Wybrane determinanty ciągłości zaburzeń antyspołecznych [w:] W. Urban (red.), *Problemy współczesnej patologii społecznej*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Radochoński, M. (2000). *Osobowość antyspołeczna. Geneza, rozwój i obraz kliniczny*, Rzeszów: Wydawnictwo WSP.
- Rakowska J. M. (2005). *Skuteczność psychoterapii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Ratajczak, Z. (2007). *Psychologia pracy i organizacji*, Warszawa.
- Reid S.T. (2000). *Crime and criminology*, McGraw-Hill, Boston.
- Reykowski, J. (1975). Osobowość jako centralny system regulacji i integracji czynności [w:] T. Tomaszewski (red.), *Psychologia*, Warszawa: PWN.
- Reykowski, J. (1992). Procesy emocjonalne, motywacja, osobowość, [w:] T. Tomaszewski (red.) *Psychologia Ogólna*, Warszawa: PWN.
- Rice, P. L. (1999). *Stress and health*, Pacific Grove, CA: Brooks/Cole Publishing Company.
- Robinson, J. S., Debakey, M. E., Larson, C. L., Cahill, S. P. (2014). Relations between resilience, positive and negative emotionality, and symptoms of anxiety and depression, *Psychological Trauma* (6), (Supl.1), 92-98.
- Rode, M. (2013). Style myślenia pozytywnego. Podstawy teoretyczne i diagnostyczne, Warszawa: Difin.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and adolescent self-image*. New York: Princeton University Press.
- Rotolo T., Tittle C.R. (2006). Population size, change, and crime in U.S. cities, „*Journal of Quantitative Criminology*”, vol. 22 (4), pp. 341–367.
- Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement, *Psychological Monographs*, 80, No1.
- Rubacha, K. (2013). *Standardy badań społecznych. Problematyzowanie praktyki edukacyjnej, Metaanaliza Badań Edukacyjnych*, <https://repozytorium.umk.pl/bits>

- tream/handle/item/1530/PBE.2013.004%2CRubacha.pdf?sequence=1 (dostęp 22.07.2019) DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/PBE.2013.004>.
- Rudnik, M. (1979). Powrotność do przestępstwa — badania nad czynnikami determinującymi zjawisko [w:] Powrót do przestępstwa. Zagadnienia prawne i kryminologiczne, „Zeszyty Naukowe UJ” 1979, Prace Prawnicze, z. 89.
- Rzymelka-Fraćkiewicz, A. (2012). Znaczenie wykształcenia w wymiarze indywidualnego i globalnego rozwoju społecznego. Polska a Współczynnik Rozwoju Społecznego - Human Development Index (HDI). w A. Nowak (Red.), *Edukacja a marginalizacja i wykluczenie społeczne* (Tom 1, strony 33-44). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Rymsza, A. (2007). Klasyczne koncepcje kapitału społecznego [w:] T. Kaźmierczak, M. Rymsza (red.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna* (23-40). Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Sarason, I. G. (1981). Test anxiety, stress, and social support, *Journal of Personality*, Volume 49, Issue 1, <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1981.tb00849.x> (dostęp 2.05.2019).
- Schwarzer, R., Knoll, N. (2007). Functional roles of social support within the stress and coping process: a theoretical and empirical overview, *International Journal of Psychology*, 42, 243-252.
- Schwarzer, R. Taubert, S. (1999). Radzenie sobie ze stresem: Wymiary i procesy. *Promocja Zdrowia. Nauki Społeczne i Medycyna*, 17, s. 72-92.
- Schwarzer, R., Taubert, S. (2002). Tenacious goal pursuits and striving toward personal growth: Proactive coping [w:] E. Frydenberg (red.), *Beyond coping: Meeting goals, visions and challenges*, Oxford University Press, London, s. 19-35.
- Seiffge-Krenke, I. (2000). *Causal links between stressful events, coping style, and adolescent symptomatology*, 23 (96), p. 675-691.
- Seligman M. (2010). *Optymizmu można się nauczyć*, Poznań: Media Rodzina.
- Selye, H. (1977). *Stres okiełznany*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Sęk, H. (1986). Wsparcie społeczne – co robić aby stało się pojęciem naukowym, *Przegląd Psychologiczny*, 29 (3), s. 791-800.
- Sęk, H. (1991). *Społeczna psychologia kliniczna*, Warszawa: PWN.
- Sęk, H. (1997). Rola wsparcia społecznego w sytuacji kryzysowej [w:] D. Kubacka-Jasiecka, A. Lipowska-Teutsch (red.), *Oblicza kryzysu psychologicznego i pracy interwencyjnej* (159-169). Kraków: Wydawnictwo ALL.
- Sęk, H. (2001a). *Wprowadzenie do psychologii klinicznej*, Warszawa, Wyd. Naukowe „Scholar”.
- Sęk, H. (2001b). Stres krytycznych wydarzeń życiowych [w:] H. Sęk, T. Pasikowski (red.), *Zdrowie – stres – zasoby. o znaczeniu poczucia koherencji dla zdrowia*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Sęk, H. (2003). Wsparcie społeczne jako kategoria zasobów i wieloznaczne funkcje wsparcia [w:] Z. Juczyński, N. Ogińska-Bulik (red.), *Zasoby osobiste i społeczne sprzyjające zdrowiu jednostki*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Sęk, H. (2012). Rola wsparcia społecznego w sytuacjach stresu życiowego. o dopasowaniu wsparcia do wydarzeń stresowych [w:] H. Sęk, R. Cieślak (red.), *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie* (s. 49-67). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sęk, H., Cieślak, R. (2012). Wsparcie społeczne – sposoby definiowania, rodzaje, źródła wsparcia, wybrane koncepcje teoretyczne [w:] H. Sęk, R. Cieślak (red.), *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.

- Sęk, H., Kaczmarek, Ł., D., Ziarko, M., Pietrzykowska, E., Lewicka, J. (2012). Sprężystość psychiczna a dobrostan w chorobie przewlekłej – mediująca rola podmiotowego umocnienia i radzenia sobie, *Polskie Forum Psychologiczne*, T. 17, Nr 2, s. 327-343.
- Shiffman, S. (1997). Problemy pojęciowe w badaniach nad nawrotami, [w:] M. Gossop (red.), *Nawroty w uzależnieniach*, 125-149, Warszawa: PARPA.
- Siegel L.J. (2011). *Criminology*, Wadsworth, Belmont.
- Siemaszko, A., Gruszczyńska, B., Marczewski, M. (1994). *Atlas przestępczości w Polsce*, t. 1–5, Warszawa.
- Siemionow, J. (2011). *Niedostosowanie społeczne nieletnich: działania, zmiana, efektywność*. Warszawa: Wyd. Difin.
- Siemionow, J. (2014). Analiza podejmowanych działań i uzyskiwanych rezultatów w procesie resocjalizacji nieletnich, „*Resocjalizacja Polska*” Nr 8.
- Siemionow, J. (2016). Znaczenie ewaluacji działań wychowawczych, edukacyjnych i terapeutycznych w procesie resocjalizacji młodzieży niedostosowanej społecznie. *Edukacja Humanistyczna*, 2(35).
- Silver, R. L., Wortman, C. B. (1984). Radzenie sobie z krytycznymi wydarzeniami w życiu, *Nowiny Psychologiczne*, 4/5, s. 29-95.
- Skowroński, B., Domżalska, A. (2017). Selected psycho-social resources and deficits of persons serving a penalty of deprivation of liberty, *Resocjalizacja Polska* Nr 14, s.87-112, DOI: 10.22432/pjsr.2017.14.08.
- Smith C, Lizotte AJ, Thornberry TP, Krohn MD. (1995). Resilient youth: identifying factors that prevent high-risk youth from engaging in delinquency and drug use, *Curr. Persp. Aging Life Course*, 4: 217-247.
- Smoktunowicz, E., Cieślak, R., Żukowska, K. (2013). Rola wsparcia społecznego w kontekście stresu organizacyjnego oraz zaangażowania w pracę. *Studia Psychologiczne*, 51 (4), 25-37.
- Snyder, C. R. (2002). *Hope Theory: Rainbows in the mind*. *Psychological Inquiry*, 13 (4), 249-275, DOI: 10.1207/S15327965PLI1304_01.
- Snyder, L. C., Lopez, S. J. (red.). (2002). *Handbook of Positive Psychology*, Oxford: University Press.
- Shumaker, S. A., Brownell, A. (1984). Toward a Theory of Social Support: Closing Conceptual Gaps, *Journal of Social Support*, Vol. 40, No 4, p. 11-36.
- Sobczak, S. (2007). Resocjalizacja w ujęciu pedagogicznym [w:] B. Urban, J. M. Stanik (red.), *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Sobol-Kwapińska, M. (2014). Orientacja pozytywna – koncepcje teoretyczne i przegląd badań. *Studia Psychologiczne*, 52(1), 77-90.
- Sowa A. (2002). Alcohol abuse and poverty, [w:] *Poverty Dynamics in Poland. Selected quantitative analysis*, CASE Reports Nr 54, Warszawa, s. 67-90.
- Spionek, H. (1965). *Zaburzenia psychoruchowego rozwoju dziecka*, Warszawa: PWN.
- Stanik, J. M. (2007). Diagnozowanie niedostosowania społecznego i asocjalności. [w:] B. Urban, J. M. Stanik (red.), *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Stanisz, A. (2006). *Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem Statistica PL na przykładach z medycyny*, T. 1, Kraków: StatSoft.
- Stanisz, A. (2007). *Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem Statistica PL na przykładach z medycyny*, T. 3, Kraków: StatSoft.

- Stasiak, K. (2014). Ewolucja kurateli sądowej od początku do wejścia w życie rozporządzenia z 1986r. [w:] T. Jedynek, K. Stasiak (red) *Zarys metodyki pracy kuratora sądowego*, Warszawa: LexisNexis.
- Stasiak, K., Liszke, W. (2014). Wychowawczo-zapobiegawcza funkcja dozoru [w:] T. Jedynek, K. Stasiak (red) *Zarys metodyki pracy kuratora sądowego*, Warszawa: LexisNexis.
- Stephenson, E., King, B.D., DeLongis, A. (2016). Coping Process, [w:] G. Fink (red.), *Stress: Concepts and Cognition, Emotion and Behavior*, Academic Press, Cambridge, MA, p. 359-364.
- Studen S., Jaworowska, K. (2004). Egzystencjalny wymiar doświadczania izolacji więziennej przez osoby skazane na karę pozbawienia wolności. [w:] M. Kuć, I. Niewiadomska (red.), *Kara kryminalna. Analiza psychologiczno-prawna*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, s. 291-315.
- Sygit-Kowalkowska, E., Szrajda, J., Weber-Rajek, M., Porażyński, K., Ziółkowski, M. (2016). Prężność jako predyktor zdrowia psychicznego kobiet odbywających karę pozbawienia wolności, *Psychiatr. Pol.* ONLINE FIRST Nr 47 1–12. DOI: <http://dx.doi.org/10.12740/PP/OnlineFirst/62617>, http://www.psychiatriapolska.pl/uploads/onlinefirst/Sygit_PsychiatrPolOnlineFirstNr47.pdf (dostęp 2.05.2019).
- Szczepaniak, P. (2003). *Kara pozbawienia wolności a wychowanie*. Kalisz-Warszawa: KTUW.
- Szczepaniec M. (2011). Kontrowersje wokół wpływu warunków ekonomicznych na poziom przestępczości, *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych*, Rok XV, z. 4, s. 107-123.
- Szczepaniec M. (2012). Bezrobocie jako czynnik kształtujący wskaźniki przestępczości, *Zeszyty Prawnicze*, nr 12.3, s. 165-176.
- Szczepanik, R. (2017). Status badacza „jakościowego” w środowisku osób naznaczonych i wykluczonych społecznie [w:] P. Dzieduszyński (red.), *Naznaczeniu, odrzuceniu i dyskryminowaniu w badaniach naukowych i praktyce wychowawczej*, Ujęcie interdyscyplinarne, Łódź: Wyd. WSBiNoZ.
- Szlachta, E. (2009). Próba adaptacji i walidacji polskiej wersji The Interpersonal Support Evaluation List (ISEL) – Kwestionariusz Spostrzeganego Wsparcia Społecznego, *Przegląd Psychologiczny*, t. 52, Nr 4, s. 433-451.
- Szmigielska B. (1996). Wybrane aspekty rozwoju poznawczego społeczno-emocjonalnego a poczucie kontroli u dzieci. [W:] M. Smoczyńska (red.), *Studia z psychologii rozwojowej i psycholingwistyki* (s. 79–88). Kraków: Universitas.
- Sztumski, J. (1984). *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Szulc, S. (1968). *Metody statystyczne*, Warszawa: PWE.
- Szwajca, K. (2014). Sprężystość (*resilience*) i odpowiedzi na doświadczenia urazowe – fascynujący i trudny obszar badań, *Psychiatria Polska*, 48(3): 563–572.
- Szymanowska, A. (2003). *Więzienie i co dalej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Szymanowska, A. (2006). Czynniki sprzyjające i utrudniające readaptację społeczną recydywistów [w:] H. Machel (red.) *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w Polsce – w poszukiwaniu skuteczności*, Gdańsk.
- Szymanowski, T. (1989). *Powrót skazanych do społeczeństwa*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Szymanowski, T. (2012). *Przestępczość i polityka karna w Polsce*, Warszawa.

- Szymanowski, T. (2018). Zmiany w przestępczości w Polsce w okresie po odzyskaniu niezależności oraz ewolucja polityki karnej w tym okresie w świetle danych statystycznych, *Palestra* nr 9, s. 15-26.
- Szymańska, J., Sienkiewicz, E. (2011). *Wsparcie społeczne, Postępy Psychiatrii i Neurologii*, Vol. 12, tom 4, s. 550-553.
- Śpiewak, J. (2000). *Kurator sądowy w postępowaniu karnym wykonawczym. Poradnik dla sprawujących dozory*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Świda, W. (1989). *Prawo karne*, Warszawa.
- Świerczek, A. (2013). Współpraca instytucjonalna kuratora sądowego dla osób dorosłych w ramach sprawowanych dozorów nad skazanymi, *Resocjalizacja Polska* Nr 4.
- Talik, E. (2013). *Jak trwoga to do boga? Psychologiczna analiza religijnego radzenia sobie ze stresem u młodzieży w okresie dorastania*, Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Tanner, J., Davies, S., O`Grady, B. (1999). Whatever happened to yesterday`s rebels? Longitudinal effects of youth delinquency on education and employment, *Social Problems* nr 46, s. 250-274.
- Taylor, S. E. (1984). Przystosowanie się do zagrażających wydarzeń, *Nowiny Psychologiczne*, 6/7, 15-38.
- Taylor, S. E. (1995). *Health Psychology*, New York: McGraw-Hill, Inc.
- Taylor, S.E., Brown, J.D. (1994). Positive Illusions and Well-Being Revisited, Separating Fact From Fiction, *Psychological Bulletin*, Vol. 116, No. 1, 21-27.
- Thornberry T. P. (2005). Explaining Multiple Patterns of Offending cross the Life Course and cross Generations, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 602, s. 156–196.
- Titkow, A. (1993). *Stres i życie społeczne: Polskie doświadczenia*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Tomczak, K. (2009). Style radzenia sobie w sytuacji stresowej, przekonanie o własnej skuteczności, nadzieja na sukces u studentów rozpoczynających i kończących studia, *Psychoterapia* (149), 67-79.
- Trelak, J. F. (2001). *Psychologia stresu*, Bydgoszcz.
- Trelak, J. F. (2005). *Stres organizacyjny*, Warszawa: Wyższa Szkoła Menadżerska.
- Trelak, J. F. (2008). *Człowiek i stres*, Warszawa – Bydgoszcz.
- Trelak, J. F., Steckiewicz, M. (2007). Charakterystyka stresu ekologicznego i różnice indywidualne w radzeniu sobie z nim na przykładzie osób przebywających w więzieniu, *Studia Ecologiae i Bioethicae*, nr 5, s. 23–41.
- Trusty, B., Eisenberg, M. (2003). *Initial Process and Outcome Evaluation of the InnerChange Freedom Initiative: The Faith-Based Prison Program in TCDJ*. Austin: Criminal Justice Policy Council.
- Tsirigotis, K., Łuczak, J. (2017). Resilience in Women who Experience Domestic Violence, *Psychiatr Q* (2018) 89:201–211, DOI 10.1007/s11126-017-9529-4.
- Tugade, M. M., Fredrickson, B. L. (2004). Resilient individuals use positive emotions to bounce back from negative emotional experiences, *Journal of Personality and Social Psychology*, 86 (2), 320-333. DOI: 10.1037/0022-3514.86.2.320.
- Tugade, M. M., Fredrickson, B. L. (2007). Regulation of Positive Emotions: Emotion Regulation Strategies that Promote Resilience, *Journal of Happiness Studies*, Volume 8, Issue 3, pp 311–333. DOI 10.1007/s10902-006-9015-4.
- Turner, J. H. (1998). *Socjologia – koncepcje i ich zastosowanie*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.

- Tyszka, Z. (2000). Stan rodziny współczesnej a wewnątrzrodzinna socjalizacja dzieci, „*Rocznik Socjologii Rodziny*”, t. 12.
- Uchwała Krajowej Rady Kuratorów z dnia 6 maja 2004r. Kodeks etyki kuratora sądowego.
- Urban, B. (2000a). *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Urban, B. (2000b). *Zachowania dewiacyjne młodzieży*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Urban, B. (2002). Pedagogika osób niedostosowanych społecznie. [w:] W. Dykcik (red.), *Pedagogika specjalna*, Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Urban, B. (2005). *Zachowania dewiacyjne dzieci i młodzieży w interakcjach rówieśniczych*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Urban, B. (2007a). Resocjalizacja jako przedmiot badań interdyscyplinarnych, [w:] B. Urban, J. M. Stanik (red.), *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Urban, B. (2007b). Ocena rezultatów resocjalizacji, w:] B. Urban, J. M. Stanik (red.), *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Urban, B. (2007c). Zaburzenia w zachowaniu i niedostosowanie społeczne w świetle współczesnych wyników badań. [w:] B. Urban, J. M. Stanik (red.), *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Urban, B. (2007d). Zachowania dewiacyjne w założeniach symbolicznego interakcjonizmu. Implikacje dla praktyki resocjalizacyjnej [w:] B. Urban, J. M. Stanik (red.), *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Urban, B. (2009). Wiedza o agresji jako podstawa skutecznej profilaktyki przestępczości gwałtownej, *Probacja* 2009, Nr 1, s. 88-109.
- Utting, D., Bright, J., Henricson, C. (1993). Crime and the family: Improving child-rearing and preventing delinquency, *National Assoc for the Care and Resettlement of Offenders* (NACRO), UK.
- Waligóra, B. (1985). Warunki i instrumenty resocjalizacji osób pozbawionych wolności, [w:] S. Walczak (red.), *Spory wokół reformy więziennictwa*, Warszawa: Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji UW, s. 53.
- Watson, D. (2002). Positive affectivity: The disposition to experience pleasurable emotional states [w:] C. R. Snyder, S. J. Lopez (red.), *Handbook of positive psychology*, 106-119, Oxford University Press.
- Werner, E. E. (1993). Risk resilience, and recovery: Perspectives from the Kauai Longitudinal Study, *Development and Psychopathology*, Vol. 5, Is. 4, 503-515.
- Wethington, E., Kessler, R. C. (1986). Perceived Support, Received Support, and Adjustment to Stressful Life Events, *Journal of Health and Social Behavior*, Vol. 27, No 1, p. 78-89.
- Węgliński, A. (2013). Zasoby osobiste i kompetencje zawodowe kuratorów sądowych niezbędne w pracy z osobą dozorowaną z problemem alkoholowym, *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, T-XXXII, s. 343-363.
- Węgliński, A. (2016). Autopercepcja bezpośrednich oddziaływań wychowawczych społecznych kuratorów sądowych, *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, T. XXXV, z.2.
- Wierchoń S. T., Kłopotek, M. A. (2015). *Algorithms of cluster analysis*, Institute of Computer Science, Warszawa: PAN.

- Wilcox, B. L., Vernberg, E. M. (1985). Conceptual and Theoretical Dilemmas facing Social Support Research [w:] I. G. Sarason, B. R. Sarason (red.), *Social Support: Theory Research and Applications*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, Boston, Lancaster.
- Wilk, M. (2011), Znaczenie pracy w opiniach uwięzionych [w:] A. Kieszkowska (red.), *Tożsamość osobowa dewiantów a ich reintegracja społeczna*, Kraków: Impuls, s. 412-421.
- Wilson, L. C., Wilson, C., Drummond, S.R., Kelso, K. (2005). *Promising Effects on the Reduction of Criminal Recidivism: An Evaluation of the Detroit Transition of Prisoner's Faith Based Initiative*. Detroit: Wayne State University Press.
- Wirkus, Ł. (2015). *Stres w pracy kuratora sądowego. Studium teoretyczno-empiryczne*, Kraków: Impuls.
- Wirkus, Ł. (2017). Programy resocjalizacyjne – dotychczasowe doświadczenia i model teoretyczny [w:] Ł. Wirkus (red.) *Wybrane programy resocjalizacyjne w praktyce kuratorów sądowych*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Witkowska-Paleń, A. (2015). Programy wspierające proces readaptacji społecznej skazanych w zakładach karnych (wybrane przykłady), *Journal of Modern Science*, 25 (2), 177-194.
- Wnuk, M., Marcinkowski, J., T. (2012). Psychologiczne funkcje religii, *Problemy Hig Epidemiol*, 93(1), s. 239-243.
- Wojciszke, B. (2011). *Psychologia Społeczna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wojnarska, A. (2000). Studium indywidualnych przypadków jako metoda diagnostyczno-terapeutyczna, „*Prace Wszechnicy Świętokrzyskiej*” nr 48.
- Wojnarska, A. (2011a). Diagnostyka resocjalizacyjna – podstawy teoretyczne i problemy praktyczne. [w:] A. Wojnarska (red.) *Diagnostyka resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wojnarska, A. (2011b). Pomiar kompetencji społecznych – przegląd zagadnień. [w:] A. Wojnarska (red.) *Diagnostyka resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wojnarska, A. (2013). *Kompetencje komunikacyjne nieletnich*, Lublin: UMCS.
- Wolańczyk, T. (2002). *Zaburzenia emocjonalne i behawioralne u dzieci i młodzieży szkolnej w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
- Wosińska W. (2004). *Psychologia życia społecznego*. Gdańsk: PWN.
- Wróblewska, W. (2012). *Nierówności społeczne w stanie zdrowia w Polsce – analiza na podstawie samooceny stanu zdrowia oraz poziomu wykształcenia*, Collegium of Economic Analysis Annals, Warsaw School of Economics, Collegium of Economic Analysis, issue 28, pages 65-84.
- Wrześniewski, K. (1996, 2000), Style a strategie radzenia sobie ze stresem. Problemy pomiaru [w:] I. Henszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.), *Człowiek w sytuacji stresu*, Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Wysocka. E. (2006). Wybrane problemy diagnozy niedostosowania społecznego – obszary, modele, zasady i sposoby rozpoznawania zjawiska, *Chowanna 2*, s. 7-37.
- Wysocka, E. (2008). *Diagnoza w resocjalizacji*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Wysocka, E. (2015). *Diagnoza pozytywna w resocjalizacji. Model teoretyczny i metodologiczny*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Wysocka, E. (2019). Diagnostyka w resocjalizacji – perspektywy pozytywna vs. negatywna, teoria vs. praktyka diagnozowania, *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, Vol 38, Nr 2, s. 125-146, DOI: 10.17951/lrp.2019.38.2.125-146.

- Wysocka, E., Ostafińska-Molik, B. (2016). Wybrane determinanty polaryzacji samooceny w grupie wychowanków Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych i Socjoterapeutycznych, *Resocjalizacja Polska* Nr 12, s. 119-144.
- Zaczyński, W. (1995). *Praca badawcza nauczyciela*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Zejda, J. E., (2009). Zjawisko współliniowości w analizie wielu zmiennych: przyczyny, rozpoznanie i możliwości eliminacji problemu, *Przegląd Epidemiologiczny* 63, s. 333-337.
- Ziarko, M. (2014). *Zmaganie się ze stresem choroby przewlekłej*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. A. Mickiewicza.
- Ziarko, M. Mojs E. Sikorska D. Samborski W. (2019). Coping and Life Satisfaction - Mediating Role of Ego-Resiliency in Patients with Rheumatoid Arthritis, *Medical Principles and Practice*, DOI: 10.1159/000503708.
- Ziarko, M., B., Siemiątkowska, K., Sieński, M., Samborski, W., Samborska, J., Mojs, E. (2019). Mental Health and Rheumatoid Arthritis: Toward Understanding the Emotional Status of People with Chronic Disease, *Hindawi BioMed Research International*, Article ID 1473925, 8 pages, <https://doi.org/10.1155/2019/1473925>.
- Zimmermann, E. (1951). *World Resources and Industries*. Harper Brothers Publishers, New York, dostęp 5.02.2019r.: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.2623/page/n5>
- Ziółkowski, M. (2012). Kapitały społeczny, kulturowy i materialny i ich wzajemne konwersje we współczesnym społeczeństwie polskim, *Studia Edukacyjne*, 22, 7-27.
- Zubrzycka, R. (2017). *Psychospołeczne uwarunkowania radzenia sobie rodziców dzieci z mukowiscydozą*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Żebrowska, M. (1986). *Psychologia dzieci i młodzieży*, Warszawa: PWN, s.664.

Wykaz aktów prawnych

- Dziennik Praw z 8 lutego 1919r., nr 14 poz. 171 ze zm.
Dziennik Praw nr 63, poz. 378.
Ustawa z dnia 29 maja 1957r.o warunkowym zwolnieniu osób odbywających karę pozbawienia wolności Dz. U. z 1961r. Nr 58, poz. 321.
Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny - Dz.U. 1969 nr 13 poz. 94.
Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich - Dz.U. 1982 Nr 35 poz. 228.
Ustawa z dnia 20 czerwca 1985r. Prawo o ustroju sądów powszechnych w Polsce – tekst pierwotny Dz. U. Nr 31, poz. 137, tekst ujedn. Dz. U. z 1994r. Nr 7, poz. 25 ze zm.
Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. - Kodeks karny wykonawczy - Dz.U. 1997 nr 90 poz. 557.
Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. - Kodeks postępowania karnego - Dz.U. 1997 nr 89 poz. 555.
Ustawa z dnia 27 lipca 2001r. o kuratorach sądowych - Dz.U. 2001 Nr 98 poz. 1071.
Ustawa z dnia 27 lipca 2001r. Prawo o ustroju sądów powszechnych Dz. U. 2001 Nr 98, poz. 1070.
Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 czerwca 1929r. - Dz. U., nr 46, poz. 316.
Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości o kuratorach nieletnich z dnia 25 czerwca 1935r. - Dz. U. Nr 46, poz. 316.
Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości o kuratorach sądowych dla nieletnich z dnia 13 lutego 1959r. - Dz. U. Nr 18, poz. 113.
Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości w sprawie wynagradzania kuratorów zawodowych dla nieletnich z dnia 1 kwietnia 1959r. - Dz. U. Nr 26, poz. 164.
Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 3 lipca 1956r. - Dz. U. Nr 29, poz. 134.
Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 3 maja 1973r. w sprawie kuratorów nieletnich - Dz. U. Nr 18, poz. 107 ze zm.
Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 15 stycznia 1958r. w sprawie nadzoru nad osobami warunkowo zwolnionymi - Dz. U. Nr 10, poz. 35.
Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 24 czerwca 1961 r. w sprawie sposobu wykonywania orzeczeń, o których mowa w art. 62 kodeksu karnego - Dz. U. Nr 34, poz. 173.
Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 3 marca 1965r. w sprawie dozoru ochronnego nad osobami, którym wykonywanie kary pozbawienia wolności warunkowo zawieszono, oraz w sprawie nadzoru nad osobami warunkowo zwolnionymi, Dz. U. Nr 12, poz. 80.
Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 kwietnia 1971r. w sprawie dozoru i nadzoru ochronnego - Dz. U. Nr 9, poz. 95 ze zm.
Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości w sprawie kuratorów sądowych z dnia 24 listopada 1986r. - Dz. U. Nr 43, poz. 212 ze zm.
Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 13 czerwca 2016r. w sprawie sposobu i trybu wykonywania czynności przez kuratorów sądowych w sprawach karnych wykonawczych, Dz. U. z 2016, poz. 969.
Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 10 kwietnia 1959r. w sprawie kuratorów sądowych dla nieletnich Nr 36/59/N – zbiór resortowych aktów prawnych Ministerstwa Sprawiedliwości, tom I, poz. 121.

Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 października 1972r. dotyczące instrukcji w sprawie zakresu, organizacji i metod pracy kuratorów zawodowych Dz. Urz. MS Nr 5, poz. 37.

Spis tabel

Tabela 1 Zestawienie zmiennych i wskaźników w badaniach	128
Tabela 2 Normy dla skali służącej do diagnozy skuteczności procesu resocjalizacji ..	134
Tabela 3 Procentowy rozkład cech dodatkowo uzasadniający wyłonienie 3 grup skuteczności procesu resocjalizacji	136
Tabela 4 Charakterystyka badanych ze względu na wiek i płeć.....	140
Tabela 5 Charakterystyka karalności badanych ze względu na płeć	141
Tabela 6 Charakterystyka sytuacji zawodowej badanych ze względu na wykształcenie.....	143
Tabela 7 Charakterystyka badanych ze względu na stan cywilny i miejsce zamieszkania.....	146
Tabela 8 Charakterystyka sytuacji rodzinnej badanych ze względu na rozwój kariery przestępczej.....	149
Tabela 9 Rodzina pochodzenia – porównanie zasobów społecznych w badanych grupach.....	155
Tabela 10 Obecna rodzina – porównanie zasobów społecznych w badanych grupach	157
Tabela 11 Porównanie statusu socjoekonomicznego badanych grup	159
Tabela 12 Porównanie wyników wartości średnich samooceny badanych osób w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji.....	164
Tabela 13 Porównanie wyników wartości średnich GSES badanych osób w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	168
Tabela 14 Porównanie wyników wartości średnich ISEL badanych osób w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	170
Tabela 15 Porównanie wyników wartości średnich sprężystości psychicznej badanych osób w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	172
Tabela 16 Porównanie wyników wartości średnich strategii radzenia sobie ze stresem badanych osób w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji....	174
Tabela 17 Porównanie wyników wartości średnich strategii radzenia sobie ze stresem badanych osób w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji....	181
Tabela 18 Porównanie wyników wartości średnich poczucia kontroli i skali kłamstwa badanych osób w grupach o różnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji....	186
Tabela 19 Porównanie stanu zdrowia i problemów z uzależnieniami w badanych grupach.....	189

Tabela 20 Związki pomiędzy samooceną, poczuciem kontroli, skalą kłamstwa a strategiami radzenia sobie ze stresem w badanych grupach o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji.....	194
Tabela 21 Związki pomiędzy poczuciem własnej skuteczności, pozytywnym i negatywnym religijnym radzeniem sobie a strategiami radzenia sobie ze stresem w badanych grupach o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji	197
Tabela 22 Związki pomiędzy sprężystością psychiczną, wsparciem poznawczym (ISEL), wsparciem materialnym (ISEL) a strategiami radzenia sobie ze stresem w badanych grupach o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji	198
Tabela 23. Związki pomiędzy dowartościowaniem (ISEL), przynależnością (ISEL) i wynikiem ogólnym ISEL a strategiami radzenia sobie ze stresem w badanych grupach o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji.....	200
Tabela 24 Związki pomiędzy poczuciem własnej skuteczności (GSES) i sprężystością psychiczną (KSP), samooceną (SES), poczuciem kontroli (LOC), skalą kłamstwa, spostrzeganym wsparciem społecznym (ISEL) i religijnym radzeniem sobie w grupach osób o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji.....	202
Tabela 25 Związki pomiędzy samooceną (SES) i sprężystością psychiczną (KSP), poczuciem kontroli (LOC), skalą kłamstwa, spostrzeganym wsparciem społecznym (ISEL) i religijnym radzeniem sobie w grupach osób o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji.....	203
Tabela 26. Związki pomiędzy sprężystością psychiczną (KSP), poczuciem kontroli (LOC), skalą kłamstwa, spostrzeganym wsparciem społecznym (ISEL) i religijnym radzeniem sobie w grupach osób o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji	204
Tabela 27. Związki pomiędzy poczuciem kontroli (LOC), skalą kłamstwa, religijnym radzeniem sobie i spostrzeganym wsparciem społecznym (ISEL) w grupach osób o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji.....	205

Tabela 28 Związki pomiędzy poczuciem kontroli (LOC), skalą kłamstwa i religijnym radzeniem sobie w grupach osób o niskim (NSR), przeciętnym (PSR) i wysokim (WSR) poziomie skuteczności resocjalizacji	206
Tabela 29 Podsumowanie analizy krokowej regresji wielorakiej u badanych pozostających pod dozorem kuratorów sądowych.	209
Tabela 30 Skupienia w zakresie strategii radzenia sobie ze stresem w grupie badanych pozostających pod dozorem kuratorów sądowych.	212
Tabela 31 Skupienia zasobów podmiotowych w grupie badanych pozostających pod dozorem kuratorów sądowych.	216

Spis wykresów

Wykres 1 Poziom samooceny u badanych z grupy o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	162
Wykres 2 Poziom samooceny u badanych z grupy o przeciętnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	163
Wykres 3. Poziom samooceny u badanych z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	163
Wykres 4 Poziom poczucia własnej skuteczności u badanych z grupy o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	165
Wykres 5 Poziom poczucia własnej skuteczności u badanych z grupy o przeciętnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	166
Wykres 6 Poziom poczucia własnej skuteczności u badanych z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	167
Wykres 7 Poziom pozytywnego religijnego radzenia sobie u badanych z grupy o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	177
Wykres 8 Poziom negatywnego religijnego radzenia sobie u badanych z grupy o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	177
Wykres 9 Poziom pozytywnego religijnego radzenia sobie u badanych z grupy o przeciętnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	178
Wykres 10 Poziom negatywnego religijnego radzenia sobie u badanych z grupy o przeciętnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	179
Wykres 11 Poziom pozytywnego religijnego radzenia sobie u badanych z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	180
Wykres 12 Poziom negatywnego religijnego radzenia sobie u badanych z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	180
Wykres 13 Poziom poczucia kontroli u badanych z grupy o niskim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	183
Wykres 14 Poziom poczucia kontroli u badanych z grupy o przeciętnym poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	184
Wykres 15 Poziom poczucia kontroli u badanych z grupy o wysokim poziomie skuteczności procesu resocjalizacji	185
Wykres 16. Typologia strategii radzenia sobie ze stresem u badanych pozostających pod dozorem kuratorów sądowych	211

Wykres 17. Struktura zasobów podmiotowych u badanych pozostających pod dozorem kuratorów sądowych.....	215
--	-----

Spis schematów

Schemat 1. Teoretyczny model analizowanych zmiennych.....	127
---	-----

ANEKS 1

Kwestionariusz analizy dokumentacji

I. Informacje ogólne

kobieta   mężczyzna   wiek

II. Sytuacja zawodowa i bytowa

1. Wykształcenie:

podstawowe

średnie

zawodowe

wyższe

2. Zawód wyuczony: .....

3. Zawód wykonywany: .....

4. Zatrudnienie:

na umowę

praca dorywcza

bezrobotny

5. Okres zatrudnienia:

do roku

1-3 lat

4-6 lat

7-10 lat

11-15 lat

więcej

6. Okres bezrobocia:

do roku

1-3 lat

4-6 lat

7-10 lat

10-15 lat

więcej

7. Zarejestrowany w MUP

tak

nie

8. Źródła utrzymania:

wynagrodzenie

emerytura

renta

500+

zasiłek dla bezrobotnych

świadczenia z MOPS

pozostaje na utrzymaniu innych osób – kogo?.....

inne – jakie?.....

9. Wysokość dochodów

10. zobowiązania finansowe:

nie

tak

z jakiego tytułu..... wysokość.....

11. miejsce zamieszkania:

mieszka sam

wspólnie z rodzicami

zamieszkuje w lokalu partnera

bezdomny

inne.....

12. status zajmowanego lokalu:

lokal komunalny

lokal socjalny

wynajem

własność

bez tytułu prawnego (na dziko)

schronisko dla bezdomnych

inne.....

13. zadłużenie z tytułu opłat czynszowych

nie

tak – wysokość.....

14. warunki lokalowe:

bardzo dobre

standardowe

wystarczające

trudne

bardzo złe

uwagi.....

15. zagrożenie eksmisją

nie

tak

Sytuacja prawno-karna

1. Liczba wyroków skazujących.....
2. Struktura dotychczasowej karalności:
art. kk ..... kara.....
art. kk ..... kara.....
art. kk ..... kara.....
art. kk ..... kara.....
3. Czy aktualnie są prowadzone postępowania karne?
nie
tak – czego dotyczą?.....
4. Nowe wyroki w okresie dozoru
nie
tak – za jakie przestępstwo?.....
5. Rodzaj przedmiotowego dozoru
Ws
Wz
6. Upływ okresu próby.....
7. Liczba prowadzonych jednocześnie dozorów.....
8. Obowiązki probacyjne
nie
tak – które:
9. Obowiązki probacyjne realizuje/zrealizował
nie
tak
10. Zobowiązania finansowe z wyroku
nie
tak – rodzaj:
grzywna
Naprawienie szkody orzeczonej na podstawie art. 46§1 kk
nawiązka
Świadczenie pieniężne
zadośćuczynienie
11. Zobowiązania finansowe realizuje/ zrealizował
nie
tak
12. Kwalifikacja do grupy ryzyka
A
B
C
13. Czy w okresie próby podejmowano czynności dyscyplinujące oraz zmierzające do modyfikacji orzeczenia
nie
tak – rodzaj:
upomnienie
zobowiązanie przez kuratora do określonego zachowania
zobowiązanie przez kuratora do powstrzymywania się od określonych zachowań

- kierowanie wniosku o nałożenie dodatkowych obowiązków
- kierowanie wniosku o zwolnienie z nałożonego obowiązku
- kierowanie wniosku o zarządzenie kary pozbawienia wolności/odwołanie warunkowego zwolnienia
- kierowanie wniosku o zwolnienie od dozoru
- inne.....

14. Czy osoba skazana pozostawała pod dozorem

- nie
- tak - sposób zakończenia:
  - upływ okresu próby
  - zwolnienie od dozoru
  - zarządzenie kary/odwołanie warunkowego zwolnienia
  - Inne.....

15. czy członkowie najbliższej rodziny są karani

- nie
- tak - kto?.....

16. czy skazany w okresie nieletniości pozostawał pod nadzorem kuratora?

- nie
- tak - z jakiego powodu?

17. Wiek popełnienia pierwszego przestępstwa.....

III. Sytuacja rodzinna

1. Stan cywilny

- Kawaler/panna
- żonaty/mężatka
- rozwód
- separacja
- wdowiec/wdowa
- związek nieformalny

2. dzieci z obecnego związku

- nie
- tak - liczba.....

3. dzieci zamieszkujące z drugim rodzicem

- nie
- tak - liczba.....

4. dzieci przebywające w placówce lub rodzinie zastępczej

- nie
- tak - liczba.....

5. dzieci partnera wspólnie zamieszkujące

- nie
- tak - liczba.....

6. liczba osób wspólnie zamieszkujących.....w tym osoby:

- spokrewnione - liczba.....
- spoza rodziny - liczba.....

7. zobowiązania alimentacyjne

- nie

- tak – wysokość.....
8. zadłużenie alimentacyjne
- nie
- tak – wysokość.....
9. czy skazany/jego rodzina pozostaje pod opieką MOPS
- nie
- tak – powód.....
10. Ocena relacji rodzinnych
- pozytywne
- negatywne/konflikty
11. Czy prowadzona jest Procedura Niebieska Karta
- nie
- tak – wobec kogo?.....
12. czy miały miejsce ingerencje Sądu Rodzinnego
- nie
- tak – powód.....
13. struktura rodziny pochodzeniowej osoby skazanej:
- rodzina pełna
- rodzina niepełna z powodu śmierci jednego lub obojga rodziców
- rodzina rozbita z powodu rozstania lub długiej nieobecności jednego z rodziców
- rodzice nigdy nie mieszkali razem
- inne.....
14. Dysfunkcjonalność rodziny pochodzenia osoby skazanej:
- Problem z uzależnieniem jednego lub obojga rodziców
- Przemoc w rodzinie
- Trudna sytuacja materialno-bytowa rodziny
- Niewydolność wychowawcza rodziców
- Inne.....

IV. Stan zdrowia i uzależnienia

1. Orzeczenie o niepełnosprawności
- nie
- tak – stopień ..... przyczyna.....
2. Deklarowany stan zdrowia
- zdrowy
- chory – rodzaj schorzenia.....
3. Leczenie psychiatryczne
- nie
- tak przyczyna.....
4. Czy przyjmuje na stałe leki
- nie
- tak - jakiego rodzaju.....
5. Stwierdzone trudności
- Choroby psychiczne
- Zachowania suicydalne
- Osobowość niedojrzała

- Zaburzenia osobowości
- Objawy nerwicowe
- Zmiany nastroju
- Zaburzenia zachowania
- Upośledzenie umysłowe
- Inne.....
- 6. uzależnienia
  - nie
  - tak – od jakiej substancji?.....
- 7. Leczenie odwykowe
  - Nie
    - tak – rodzaj:
      - leczenie stacjonarne
      - ambulatoryjne
- 8. zobowiązany do leczenia przez Sąd Rodzinny
  - nie
  - tak
- 9. Uczestnictwo w spotkaniach grup typu AA
  - nie
  - tak
- 10. Uzależnienia w rodzinie pochodzenia osoby skazanej
  - nie
  - tak – kto?.....
- 11. Uzależnienia członków obecnej rodziny
  - Nie
  - tak – kto?.....

V. Opinia środowiskowa

1. Deklarowane relacje sąsiedzkie
  - pozytywne
  - negatywne/konflikty
2. Ustalona opinia sąsiedzka
  - pozytywna/brak zastrzeżeń
  - negatywna – przyczyna.....
3. Opinia policyjna
  - pozytywna/bez zastrzeżeń
  - negatywna – powód.....
  - pozostaje w zainteresowaniu
  - nie jest znany
4. Zaobserwowane w dozorze trudności:
  - Unikanie kontaktu z kuratorem
  - Uchylanie od dozoru
  - Niechęć do osoby kuratora
  - Naruszanie norm społeczno-prawnych
  - Niechęć do pracy/nauki
  - Inne.....

ANEKS 2

Ankieta do diagnozy skuteczności procesu resocjalizacji

Dozorowany wywiązuje się z ustaleń dotyczących częstotliwości kontaktu	Nigdy 1	Rzadko 2	Czasami 3	Często 4	Zawsze 5
Wymaga przypominania o obowiązkach dotyczących częstotliwości kontaktu	1	2	3	4	5
Dozorowany stawia się na wezwania w siedzibie sądu	1	2	3	4	5
Zdarza się, że unika kontaktu w miejscu zamieszkania	1	2	3	4	5
Dozorowany uchyla się od dozoru	1	2	3	4	5
Dozorowany przestrzega zasad współżycia społecznego	1	2	3	4	5
Dozorowany aktywnie uczestniczy w przeprowadzanych rozmowach	1	2	3	4	5
Przejawia krytyczny stosunek wobec popełnionego przestępstwa i niewłaściwego zachowania	1	2	3	4	5
Pracuje na stałe lub poszukuje aktywnie stałego zatrudnienia	1	2	3	4	5
Ma świadomość konsekwencji naruszania prawa i ma to dla niego znaczenie	1	2	3	4	5
Przestrzega porządku prawnego	1	2	3	4	5
Powstrzymuje się od nadużywania alkoholu lub innych substancji psychoaktywnych	1	2	3	4	5
Przejawia motywację we wprowadzaniu pożądanых zmian w życiu	1	2	3	4	5
Dozorowany prosi o pomoc w rozwiązywaniu trudności	1	2	3	4	5
Dozorowany właściwie funkcjonuje w rodzinie	1	2	3	4	5
Potrafi sobie radzić w społecznie akceptowany sposób z negatywnymi emocjami	1	2	3	4	5
Potrafi kontrolować swoje zachowanie (nie traci kontroli, zachowuje się adekwatnie do sytuacji)	1	2	3	4	5
Utrzymuje kontakty z osobami o ujemnej opinii środowiskowej, nadużywającymi alkoholu i pozostającymi w zainteresowaniu policji	1	2	3	4	5
Posiada neutralną (lub nie jest znany), pozytywną opinię policji	1	2	3	4	5
Posiada pozytywną opinię w środowisku sąsiedzkim	1	2	3	4	5
Posiada zainteresowania, aktywnie spędza wolny czas	1	2	3	4	5
Poszukuje sposobów spędzania wolnego czasu	1	2	3	4	5
Poszukuje przyczyn zaistniałych trudności w codziennym życiu	1	2	3	4	5
Potrafi realnie ocenić własne możliwości i umiejętności	1	2	3	4	5
Współpracuje z kuratorem w okresie próby, stosuje się do zaleceń	1	2	3	4	5
Realizuje nałożone przez sąd obowiązki	1	2	3	4	5
Przejawia pozytywny stosunek do dozoru, kuratora, zależy mu na pozytywnym zakończeniu dozoru	1	2	3	4	5
Chętnie bierze udział w badaniach	1	2	3	4	5

ANEKS 3
Statystyki opisowe analizowanych zmiennych

zmienna	poziom_skuteczności_resocjalizacji		Statystyka	Błąd standardowy
GSES	niski	Średnia	26.0000	.90009
		Odchylenie standardowe	7.08728	
		Skośność	-.399	.304
		Kurtoza	-.459	.599
	przeciętny	Średnia	27.5000	.85813
		Odchylenie standardowe	6.53533	
		Skośność	-.237	.314
		Kurtoza	-.335	.618
	wysoki	Średnia	30.0769	.75010
		Odchylenie standardowe	6.04749	
		Skośność	-.200	.297
		Kurtoza	-.487	.586
Poczucie kontroli	niski	Średnia	8.4677	.46548
		Odchylenie standardowe	3.66516	
		Skośność	-.014	.304
		Kurtoza	-1.076	.599
	przeciętny	Średnia	6.4828	.51195
		Odchylenie standardowe	3.89890	
		Skośność	.417	.314
		Kurtoza	-.651	.618
	wysoki	Średnia	4.3231	.41377
		Odchylenie standardowe	3.33592	
		Skośność	.519	.297
		Kurtoza	-.929	.586
Skala kłamstwa	niski	Średnia	2.5323	.24088
		Odchylenie standardowe	1.89666	
		Skośność	.366	.304
		Kurtoza	-.954	.599
	przeciętny	Średnia	2.3793	.25062
		Odchylenie standardowe	1.90868	
		Skośność	.749	.314
		Kurtoza	-.156	.618
	wysoki	Średnia	2.7231	.23463
		Odchylenie standardowe	1.89166	
		Skośność	.628	.297
		Kurtoza	.618	.586

SES	niski	Średnia	26.3548	.65654
		Odchylenie standardowe	5.16957	
		Skośność	-.137	.304
		Kurtoza	-.609	.599
	przeciętny	Średnia	28.0517	.77912
		Odchylenie standardowe	5.93362	
		Skośność	.319	.314
		Kurtoza	-.281	.618
	wysoki	Średnia	29.6615	.69347
		Odchylenie standardowe	5.59094	
		Skośność	-.687	.297
		Kurtoza	1.597	.586
KSP	niski	Średnia	33.3226	1.30203
		Odchylenie standardowe	10.25219	
		Skośność	-.234	.304
		Kurtoza	-.886	.599
	przeciętny	Średnia	36.0345	1.09499
		Odchylenie standardowe	8.33922	
		Skośność	-.155	.314
		Kurtoza	-.539	.618
	wysoki	Średnia	37.7846	.89537
		Odchylenie standardowe	7.21867	
		Skośność	-.095	.297
		Kurtoza	-.274	.586
ISEL - wynik ogólny	niski	Średnia	101.7581	1.29100
		Odchylenie standardowe	10.16533	
		Skośność	-.003	.304
		Kurtoza	1.842	.599
	przeciętny	Średnia	99.8448	1.22901
		Odchylenie standardowe	9.35987	
		Skośność	-2.353	.314
		Kurtoza	7.788	.618
	wysoki	Średnia	102.3692	1.16305
		Odchylenie standardowe	9.37678	
		Skośność	1.470	.297
		Kurtoza	4.129	.586
wsparcie_poznawcze	niski	Średnia	25.3871	.39588
		Odchylenie standardowe	3.11714	
		Skośność	.489	.304
		Kurtoza	3.201	.599
	przeciętny	Średnia	24.9828	.34477

		Odchylenie standardowe	2.62573	
		Skośność	-1.733	.314
		Kurtoza	6.784	.618
	wysoki	Średnia	25.7231	.40815
		Odchylenie standardowe	3.29065	
		Skośność	1.800	.297
		Kurtoza	5.732	.586
wsparcie_materialne	niski	Średnia	25.3710	.41853
		Odchylenie standardowe	3.29547	
		Skośność	-.260	.304
		Kurtoza	.480	.599
	przeciętny	Średnia	24.7931	.40247
		Odchylenie standardowe	3.06513	
		Skośność	-1.039	.314
		Kurtoza	3.539	.618
	wysoki	Średnia	25.7846	.32779
		Odchylenie standardowe	2.64275	
		Skośność	.780	.297
		Kurtoza	1.879	.586
dowartościowanie	niski	Średnia	24.6935	.37617
		Odchylenie standardowe	2.96199	
		Skośność	.004	.304
		Kurtoza	-.208	.599
	przeciętny	Średnia	24.3448	.37103
		Odchylenie standardowe	2.82565	
		Skośność	-.283	.314
		Kurtoza	2.334	.618
	wysoki	Średnia	24.8000	.34613
		Odchylenie standardowe	2.79061	
		Skośność	1.009	.297
		Kurtoza	2.102	.586
przynależność	niski	Średnia	26.3065	.41494
		Odchylenie standardowe	3.26727	
		Skośność	-.277	.304
		Kurtoza	1.064	.599
	przeciętny	Średnia	25.7241	.42015
		Odchylenie standardowe	3.19974	
		Skośność	-1.205	.314
		Kurtoza	2.952	.618
	wysoki	Średnia	26.0615	.36485
		Odchylenie standardowe	2.94150	

		Skośność	.679	.297
		Kurtoza	1.910	.586
Pozytywne religijne radzenie sobie	niski	Średnia	12.3548	.67988
		Odchylenie standardowe	5.35340	
		Skośność	.787	.304
		Kurtoza	-.300	.599
	przeciętny	Średnia	13.7414	.66115
		Odchylenie standardowe	5.03518	
		Skośność	.300	.314
		Kurtoza	-.936	.618
	wysoki	Średnia	13.2462	.61395
		Odchylenie standardowe	4.94984	
		Skośność	.691	.297
		Kurtoza	.403	.586
Negatywne religijne radzenie sobie	niski	Średnia	12.5161	.53574
		Odchylenie standardowe	4.21839	
		Skośność	.453	.304
		Kurtoza	-.455	.599
	przeciętny	Średnia	12.5862	.48263
		Odchylenie standardowe	3.67559	
		Skośność	.277	.314
		Kurtoza	-.956	.618
	wysoki	Średnia	11.5692	.48880
		Odchylenie standardowe	3.94085	
		Skośność	1.546	.297
		Kurtoza	3.888	.586
Aktywne radzenie sobie	niski	Średnia	1.9194	.08065
		Odchylenie standardowe	.63500	
		Skośność	-.084	.304
		Kurtoza	-.274	.599
	przeciętny	Średnia	2.0517	.07347
		Odchylenie standardowe	.55952	
		Skośność	-.132	.314
		Kurtoza	.261	.618
	wysoki	Średnia	2.3692	.07538
		Odchylenie standardowe	.60774	
		Skośność	-1.146	.297
		Kurtoza	2.408	.586
Planowanie	niski	Średnia	1.9032	.08744
		Odchylenie standardowe	.68854	
		Skośność	-.495	.304

		Kurtoza	.150	.599	
	przeciętny	Średnia	2.1293	.07637	
		Odchylenie standardowe	.58159		
		Skośność	.025	.314	
	wysoki	Kurtoza	-.103	.618	
		Średnia	2.2615	.07838	
		Odchylenie standardowe	.63189		
		Skośność	-.988	.297	
		Kurtoza	1.793	.586	
Pozytywne przewartościowanie	niski	Średnia	1.6048	.10033	
		Odchylenie standardowe	.78998		
		Skośność	-.100	.304	
		przeciętny	Kurtoza	-.395	.599
			Średnia	1.7500	.08364
			Odchylenie standardowe	.63695	
			Skośność	.396	.314
		wysoki	Kurtoza	-.451	.618
			Średnia	1.6385	.08241
			Odchylenie standardowe	.66443	
			Skośność	-.490	.297
			Kurtoza	.225	.586
Akceptacja	niski	Średnia	1.9274	.08745	
		Odchylenie standardowe	.68859		
		Skośność	-.392	.304	
		przeciętny	Kurtoza	.504	.599
			Średnia	1.7241	.08536
			Odchylenie standardowe	.65005	
			Skośność	.043	.314
		wysoki	Kurtoza	.220	.618
			Średnia	1.7538	.09439
			Odchylenie standardowe	.76098	
			Skośność	-.015	.297
			Kurtoza	-.619	.586
Poczucie Humoru	niski	Średnia	1.1694	.09194	
		Odchylenie standardowe	.72397		
		Skośność	-.186	.304	
		przeciętny	Kurtoza	-.851	.599
			Średnia	1.1552	.09931
			Odchylenie standardowe	.75630	
			Skośność	.582	.314
		Kurtoza	.211	.618	

	wysoki	Średnia	.7462	.08982
		Odchylenie standardowe	.72415	
		Skośność	.891	.297
		Kurtoza	.381	.586
Zwrot ku religii	niski	Średnia	.9597	.13074
		Odchylenie standardowe	1.02948	
		Skośność	.706	.304
		Kurtoza	-.840	.599
	przeciętny	Średnia	1.2069	.14238
		Odchylenie standardowe	1.08432	
		Skośność	.405	.314
		Kurtoza	-1.147	.618
	wysoki	Średnia	1.0077	.11419
		Odchylenie standardowe	.92065	
		Skośność	.566	.297
		Kurtoza	-.657	.586
Poszukiwania wsparcia emocjonalnego	niski	Średnia	1.6855	.10677
		Odchylenie standardowe	.84073	
		Skośność	.135	.304
		Kurtoza	-.834	.599
	przeciętny	Średnia	1.8276	.08830
		Odchylenie standardowe	.67246	
		Skośność	.082	.314
		Kurtoza	-.360	.618
	wysoki	Średnia	1.9692	.09032
		Odchylenie standardowe	.72821	
		Skośność	-.297	.297
		Kurtoza	-.267	.586
Poszukiwanie wsparcia instrumentalnego	niski	Średnia	1.7661	.09106
		Odchylenie standardowe	.71699	
		Skośność	-.119	.304
		Kurtoza	-.515	.599
	przeciętny	Średnia	1.9310	.08199
		Odchylenie standardowe	.62442	
		Skośność	-.010	.314
		Kurtoza	-.510	.618
	wysoki	Średnia	1.9846	.08275
		Odchylenie standardowe	.66714	
		Skośność	-.187	.297
		Kurtoza	-.601	.586
Zajmowanie się czymś	niski	Średnia	1.8145	.10677

innym		Odchylenie standardowe	.84073		
		Skośność	-.221	.304	
		Kurtoza	-.643	.599	
	przeciętny	Średnia	1.8534	.11272	
		Odchylenie standardowe	.85844		
		Skośność	-.689	.314	
	wysoki	Kurtoza	.185	.618	
		Średnia	1.6077	.10018	
		Odchylenie standardowe	.80764		
	Zaprzeczanie	niski	Skośność	-.270	.297
			Kurtoza	-.504	.586
			Średnia	1.4839	.09479
przeciętny		Odchylenie standardowe	.74640		
		Skośność	-.096	.304	
		Kurtoza	-.353	.599	
wysoki		Średnia	1.4397	.08875	
		Odchylenie standardowe	.67589		
		Skośność	-.126	.314	
Wyładowanie		niski	Kurtoza	-.272	.618
			Średnia	1.0154	.09365
			Odchylenie standardowe	.75503	
	przeciętny	Skośność	.199	.297	
		Kurtoza	-.585	.586	
		Średnia	1.8145	.09704	
	wysoki	Odchylenie standardowe	.76412		
		Skośność	-.509	.304	
		Kurtoza	-.192	.599	
	Zażywanie substancji psychoaktywnych	niski	Średnia	1.7672	.09700
			Odchylenie standardowe	.73875	
			Skośność	-.256	.314
przeciętny		Kurtoza	-.727	.618	
		Średnia	1.2692	.09625	
		Odchylenie standardowe	.77599		
		Skośność	.249	.297	
		Kurtoza	-.369	.586	
		Średnia	1.4516	.12368	
		Odchylenie standardowe	.97388		
		Skośność	-.314	.304	
		Kurtoza	-1.120	.599	
	przeciętny	Średnia	.9828	.09523	
	Odchylenie standardowe	.72527			

		Skośność	.241	.314
		Kurtoza	-.766	.618
	wysoki	Średnia	.5923	.08967
		Odchylenie standardowe	.72291	
		Skośność	1.267	.297
		Kurtoza	1.304	.586
Zaprzestanie działań	niski	Średnia	1.3226	.10096
		Odchylenie standardowe	.79495	
		Skośność	.156	.304
		Kurtoza	-.637	.599
	przeciętny	Średnia	1.0345	.09109
		Odchylenie standardowe	.69372	
		Skośność	-.005	.314
		Kurtoza	-.645	.618
	wysoki	Średnia	.7462	.09115
		Odchylenie standardowe	.73486	
		Skośność	.732	.297
		Kurtoza	-.051	.586
Obwinianie siebie	niski	Średnia	1.7742	.10455
		Odchylenie standardowe	.82322	
		Skośność	-.327	.304
		Kurtoza	-.590	.599
	przeciętny	Średnia	1.8017	.10995
		Odchylenie standardowe	.83739	
		Skośność	-.082	.314
		Kurtoza	-.947	.618
	wysoki	Średnia	1.6000	.09940
		Odchylenie standardowe	.80137	
		Skośność	-.220	.297
		Kurtoza	-.607	.586

ANEKS 4.

Analiza normalności rozkładu

Zmienna	poziom skuteczności res.	Shapiro - Wilk		
		W	n	p
GSES	niski	.971	62	.147
	przeciętny	.981	58	.507
	wysoki	.970	65	.109
Poczucie kontroli	niski	.948	62	.011
	przeciętny	.951	58	.021
	wysoki	.916	65	.000
Skala kłamstwa	niski	.910	62	.000
	przeciętny	.907	58	.000
	wysoki	.938	65	.003
SES	niski	.977	62	.310
	przeciętny	.953	58	.026
	wysoki	.958	65	.025
KSP	niski	.965	62	.077
	przeciętny	.981	58	.478
	wysoki	.984	65	.572
ISEL - wynik ogólny	niski	.954	62	.020
	przeciętny	.776	58	.000
	wysoki	.885	65	.000
Wsparcie poznawcze	niski	.919	62	.001
	przeciętny	.875	58	.000
	wysoki	.856	65	.000
Wsparcie materialne	niski	.958	62	.035
	przeciętny	.896	58	.000
	wysoki	.950	65	.011
dowartościowanie	niski	.981	62	.436
	przeciętny	.913	58	.000
	wysoki	.928	65	.001
przynależność	niski	.965	62	.076
	przeciętny	.904	58	.000
	wysoki	.943	65	.005
Pozytywne religijne radzenie sobie	niski	.875	62	.000
	przeciętny	.941	58	.007
	wysoki	.925	65	.001

Negatywne religijne radzenie sobie	niski	.941	62	.005
	przeciętny	.941	58	.007
	wysoki	.871	65	.000
Aktywne radzenie sobie	niski	.917	62	.000
	przeciętny	.902	58	.000
	wysoki	.833	65	.000
Planowanie	niski	.922	62	.001
	przeciętny	.865	58	.000
	wysoki	.869	65	.000
Pozytywne przewartościowanie	niski	.941	62	.005
	przeciętny	.906	58	.000
	wysoki	.923	65	.001
Akceptacja	niski	.920	62	.001
	przeciętny	.936	58	.004
	wysoki	.939	65	.003
Poczucie Humoru	niski	.921	62	.001
	przeciętny	.922	58	.001
	wysoki	.872	65	.000
Zwrot ku religii	niski	.832	62	.000
	przeciętny	.869	58	.000
	wysoki	.885	65	.000
Poszukiwania wsparcia emocjonalnego	niski	.927	62	.001
	przeciętny	.912	58	.000
	wysoki	.921	65	.000
Poszukiwanie wsparcia instrumentalnego	niski	.942	62	.006
	przeciętny	.928	58	.002
	wysoki	.929	65	.001
Zajmowanie się czymś innym	niski	.925	62	.001
	przeciętny	.878	58	.000
	wysoki	.941	65	.004
Zaprzeczanie	niski	.951	62	.014
	przeciętny	.948	58	.015
	wysoki	.914	65	.000
Wyładowanie	niski	.926	62	.001
	przeciętny	.939	58	.006
	wysoki	.945	65	.006
Zażywanie substancji psychoaktywnych	niski	.869	62	.000
	przeciętny	.891	58	.000
	wysoki	.778	65	.000
Zaprzestanie działań	niski	.938	62	.004
	przeciętny	.908	58	.000

	wysoki	.859	65	.000
Obwinianie siebie	niski	.940	62	.005
	przeciętny	.931	58	.003
	wysoki	.939	65	.003